

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Ляковська Світлана Петрівна

УДК 94[303.094.2:33]351.746.1(477)''1921/1928''

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВУНК – ДПУ УСРР У ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ:
ПОЛІТИКО–ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ТА СПЕЦИФІКА
(1921 – 1928 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант

Вронська Тамара Василівна,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	7
Розділ 1. Історіографія, джерела і теоретико-методологічні засади дослідження	16
1.1. Стан наукової розробки теми	16
1.2. Джерела та їх інформативні можливості	35
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	59
Розділ 2. Організаційно-правові основи діяльності органів державної безпеки у сфері економіки УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.	77
2.1. Неп: зміна економічних орієнтирів	77
2.2. Організаційне становлення Економічного управління	101
2.3. Ідеологічне та юридичне підґрунтя функціонування органів державної безпеки	127
2.4. Кримінально-правова характеристика злочинів у сфері економіки ..	156
Розділ 3. Методи та засоби оперативно-розшукової діяльності економічних підрозділів ВУНК – ДПУ УСРР	181
3.1. Особливості попереднього розслідування кримінальних справ, порушених органами ДПУ УСРР	182
3.2. Оперативні обліки «економічно неблагонадійного елементу» в системі державних і відомчих реєстрацій населення	202
3.3. Використання органами державної безпеки конфіденційного співробітництва	223
Розділ 4. Основні напрями оперативно-службової діяльності органів державної безпеки з протидії злочинності в галузі економіки	245
4.1. «Державні злочини» у сфері економіки в діяльності ВУНК – ДПУ УСРР	246
4.2. Боротьба з фальшивомонетниками та «валютниками»	267

4.3. Участь економічних підрозділів у боротьбі з господарськими злочинами	289
4.4. Протидія посадовим злочинам у сфері економіки	307
4.5. Контрабанда та методи боротьби з нею	323
Розділ 5. Контролююча та інформаційно-аналітична діяльність	
ВУНК – ДПУ УСРР у галузі економіки.....	349
5.1. Здійснення економічними підрозділами контрольної функції.....	350
5.2. Інформаційно-аналітична робота у сфері економіки	370
5.3. Залучення органів держбезпеки до розв’язання соціально-економічних проблем	387
Висновки	405
Додатки	414
Бібліографія	445

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БУПР – Будинок примусової праці

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВЛКСМ – Всесоюзний Ленінський Комуністичний Союз Молоді

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія

ВРНГ – Вища Рада народного господарства

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦСПС – Всеросійська, з 1924 р. Всесоюзна центральна спілка професійних союзів

Губвідділ – губернський відділ

Губвиконком – губернський виконавчий комітет

Губком – губернський комітет

Губревтрибунал – губернський революційний трибунал

ГДА СБУ – Галузевий Державний архів Служби безпеки України

Держархів Вінницької обл. – Державний архів Вінницької області

Держархів Донецької обл. – Державний архів Донецької області

Держбанк – Державний банк

Держзнак – Головне управління виробництва державних знаків, монет та орденів.

Держторг – Державна імпортно-експортна торгова контора

Донвугілля - Донецький державний кам'яновугільний трест

ДПУ, Держполітуправління – Державне політичне управління

ЕКВ – Економічний відділ

ЕКУ – Економічне управління

ЕКЧ – Економічна частина

ІНВ – Іноземний відділ

ІНФВ – Інформаційний відділ

КК – Кримінальний кодекс

ККК – Кримінальна касаційна колегія

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПК – Кримінально-процесуальний кодекс

КРВ – Контррозвідувальний відділ

Нарком – народний комісар

Наркомпрод – Народний комісаріат продовольства

Нарсуд – народний суд

Неп – нова економічна політика

НК, Наркомат – народний комісаріат

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКВТ, Наркомзовнішторг – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі

НКТ, Наркомвнуторг – Народний комісаріат торгівлі, Народний комісаріат зовнішньої та внутрішньої торгівлі

НКФ, Наркомфін – Народний комісаріат фінансів

НКЮ, Нарком'юст – Народний комісаріат юстиції

НКПраця, Наркомпраця – Народний комісаріат праці

НК РСІ – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції

НКШС – Народний комісаріат шляхів сполучення

ОДПУ – об'єднане державне політичне управління

ОВ – Особливий відділ

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

Оп. – опис

Оргбюро – Організаційне бюро

Партком – партійний комітет

Політбюро – Політичне бюро

Продподаток – продовольчий податок

Продрозкладка – продовольча розкладка

Промпартія – Промислова партія

Раднаргосп – рада народного господарства

Ревком – революційний комітет

Ревтрибунал – революційний трибунал

РНГ, Раднаргосп – Рада народного господарства

РНК, Раднарком – Рада Народних Комісарів

РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

РПО – Рада праці та оборони

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СВ – Секретний відділ

СОВ – Секретно-оперативний відділ

СОУ – Секретно-оперативне управління

СОЧ – Секретно-оперативна частина

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УІЦ – Український інженерний центр

УПО – Управління прикордонної охорони

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

Ф. – фонд

ЦВК СРСР – Центральний Виконавчий Комітет СРСР

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

Центррозшук – Центральне управління кримінального розшуку

ЦК – Центральний комітет

ЦКК – Центральна контрольна комісія

ЦСУ – Центральне статистичне управління

Цупнадзком – Центральне управління надзвичайних комісій

ЧУСО, Чусоснабарма – Надзвичайний Уповноважений Ради праці та оборони із забезпечення Червоної армії.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Утвердження України як правової, демократичної держави з ефективною економікою, розвиненим громадянським суспільством є стратегічною метою, досягнення якої супроводжується складними політичними та соціально-економічними перетвореннями, антикризовими заходами, боротьбою з корупцією, економічною злочинністю. З огляду на це особливої ваги набувають дослідження, в яких аналізуються універсальні за своєю природою причини економічної злочинності, інструменти і механізми боротьби з нею, простежуються аналогії з сьогоденням у перехідних історичних періодах, зокрема, добу нової економічної політики.

Багатоукладний характер економіки при неухильному зміцненні більшовицького політичного диктату, монополізація державою важелів економічного регулювання, подвійні стандарти в розумінні законності та механізмів її реалізації державними інститутами, реформування репресивно-каральних органів з наданням їм широких повноважень донині залишаються актуальним напрямом наукових студій.

В умовах реформування силових структур України, створення нових державно-правових інститутів, уточнення їх компетенції, визначення завдань та повноважень, алгоритму функціонування всіх елементів державного механізму управління, запит на фундаментальні знання про їх роль і місце у загальній конструкції радянської влади на різних етапах її становлення та розвитку неухильно зростає.

Незважаючи на доволі потужну історіографію цієї проблематики залишається нагальною необхідність подолання рамок традиційного дискурсу – вивчення суто репресивної функції ВУНК – ДПУ – ОДПУ – й вихід на спеціальне опрацювання економічного сегмента їх діяльності.

Потреба комплексного дослідження політико-організаційних аспектів та специфіки діяльності органів державної безпеки в контексті реалізації нової економічної політики зумовлена не лише суто академічним інтересом до

недостатньо вивчених проблем минулого країни та їх практичною значущістю, а й необхідністю осягнення трагічних гуманітарних наслідків радянського тоталітаризму, відновлення історичної справедливості стосовно багатьох громадян, безвинно постраждалих за безпідставними, сфальсифікованими обвинуваченнями в економічних злочинах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках держбюджетних тем відділу історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України («Суспільство і влада в радянській Україні (1921 – 1928 рр.)» (0111U000209), а також відділу з розробки архівів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ при Президії НАН України («Людина і суспільство в діяльності спецслужб: радянська Україна 1920 – 1970 рр.» (0111U 006674), «Соціум УСРР – УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917 – 1950-х рр.» (0114U 007377).

Мета дисертації полягає у комплексному аналізі політико-організаційних засад, юридичного підґрунтя та специфіки діяльності (функцій, напрямів роботи, повноважень, завдань, методів і засобів) органів державної безпеки в галузі економіки в роки нової економічної політики.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких **завдань:**

- на основі сучасних теоретико-методологічних підходів проаналізувати стан наукової розробки теми, її джерельне забезпечення та окреслити найперспективніші вектори її опрацювання;

- реконструювати процес організаційного становлення Економічного управління (ЕКУ) та економічних підрозділів на місцях, визначити їх місце в структурі ВУНК – ДПУ УСРР;

- дослідити ідеологічні та нормативно-правові основи функціонування економічних підрозділів органів ВУНК – ДПУ УСРР, вплив політичного курсу та

кримінально-правової політики* держави на організацію і специфіку функціонування економічних підрозділів органів державної безпеки;

- окреслити основні напрями зусиль економічних підрозділів, спрямованих на протидію злочинності в галузі економіки;

- проаналізувати чинники державної економічної політики, що впливали на встановлення ознак, за якими дії суб'єктів господарської діяльності вважалися злочинними;

- уточнити підходи і критерії кваліфікації злочинів у галузі економіки, віднесених до компетенції органів державної безпеки;

- розглянути особливості процедури розслідування кримінальних справ органами ВУНК – ДПУ в роки непу;

- простежити основні напрями співпраці ЕКУ ВУНК – ДПУ УСРР з іншими підрозділами органів державної безпеки щодо здійснення оперативно-розшукових заходів із протидії дійсним чи надуманим злочинам (контрабанді, економічному шпигунству, «диверсіям» тощо);

- виявити особливості взаємодії економічних відділів органів державної безпеки з інститутами радянської правоохоронної системи: міліцією, кримінальним розшуком, органами юстиції (судами, прокуратурою), митними структурами у сфері боротьби з економічною злочинністю;

- визначити місце органів ВУНК – ДПУ УСРР у системі державного регулювання економіки;

- з'ясувати причини та характер дублювання повноважень й паралелізм в діяльності ЕКУ та державних організаційно-управлінських (Вища рада народного господарства (ВРНГ), Рада праці та оборони (РПО) і контролюючих (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції (НК РСІ), Народний комісаріат фінансів (НКФ) інституцій у здійсненні ними контрольних функцій у господарській сфері;

* Під кримінально-правовою політикою розуміють стратегію і тактику (напрями) державної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю.

- оцінити ефективність реалізації функції контролю економічних підрозділів за суб'єктами фінансово-господарської діяльності;
- схарактеризувати особливості інформаційно-аналітичної діяльності органів державної безпеки в галузі економіки;
- розкрити сутність і характер застосування економічними підрозділами органів державної безпеки окремих негласних (таємних) методів у здійсненні контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності;
- встановити причини залучення органів ВУНК – ДПУ УСРР до розв'язання соціально-економічних проблем держави та обґрунтувати їх місце у цій сфері

Об'єктом дослідження є процес інституціалізації органів державної безпеки в загальній партійно-радянській конструкції УСРР у роки нової економічної політики.

Предмет вивчення становлять політико-організаційні основи діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР в економічній галузі в роки непу та комплекс їх специфічних завдань, повноважень, методів і засобів, за допомогою яких вони реалізовувалися.

Хронологічні межі дослідження – 1921 – 1928 рр. – охоплюють період від офіційного проголошення курсу на нову економічну політику до її фактичного згортання. У деяких випадках автор виходить за визначені часові рамки для поглибленого висвітлення проблеми, зокрема встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Територіальні межі дослідження окреслені територією УСРР відповідно до адміністративного поділу 1920-х рр.

Методологічну основу дисертації становлять теоретичні напрацювання провідних фахівців, які вивчають алгоритм функціонування тоталітарної держави більшовицького зразка, а також сукупність принципів і методів пізнання, вибір яких визначався міждисциплінарними підходами до розкриття теми, поставленими завданнями та специфікою джерел.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягають у проведенні комплексного аналізу діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР у галузі економіки в добу непу, зумовлені відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних узагальнюючих праць з означеної тематики у вказаних хронологічних межах. У дисертаційному дослідженні

вперше:

- здійснено наукову реконструкцію діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР в економічній сфері в загальному контексті функціонування радянської держави;

- досліджено вплив політичного курсу та кримінально-правової політики держави на визначення пріоритетних завдань, функцій та повноважень органів державної безпеки в галузі економіки;

- доведено застосування подвійного тлумачення владними структурами окремих дій у фінансово-виробничій сфері як законних чи позазаконних форм господарювання;

- визначено місце органів державної безпеки в системі державного регулювання економіки; проаналізовано специфіку взаємодії економічних підрозділів з державними господарськими, фіскально-фінансовими та контрольно-наглядними органами при дублюванні їх повноважень;

- схарактеризовано політизований підхід до визначення підслідності кримінальних справ за злочини, вчинені у сфері економіки; емпірично встановлено включення до компетенції органів державної безпеки справ, порушених за незначні кримінальні злочини, що традиційно належали до повноважень інших радянських правоохоронних органів (спекуляція, розкрадання, розтрата тощо);

- на основі аналізу документів встановлено факти надмірної політизації, за наявності т.зв. «контрреволюційного наміру» й суб'єктивного підходу при кваліфікації злочинів, учинених у сфері економіки;

- виявлено критерії складання оперативних обліків «економічно неблагонадійних осіб» з метою застосування маніпулятивних технологій для встановлення тотального контролю над суспільством;

- досліджено оперативні справи щодо «розробки» іноземних дипломатичних та гуманітарних місій, за матеріалами яких відтворено процес організації оперативно-розшукових заходів органів державної безпеки, спрямованих на виявлення протиправних дій з ознаками шпигунства;

- систематизовано форми конфіденційного співробітництва негласного апарату органів державної безпеки, виявлено особливості його використання та ступінь довіри до інформації, яка ним надавалась;

- запропоновано авторську класифікацію основних методів і засобів (гласних і негласних) здійснення контролю за суб'єктами господарської діяльності різних форм власності;

- на основі вивчення документів особових справ співробітників органів державної безпеки (автобіографій, листків обліку кадрів, анкет тощо) відтворено елементи організаційної структури економічних підрозділів, процес розширення їх повноважень;

удосконалено:

- уявлення про зародження та генезу тоталітарного режиму в радянській державі з урахуванням ролі та місця у цьому органів державної безпеки;

- тлумачення імплементації у діяльності органів державної безпеки основних принципів радянського кримінального законодавства з домінуванням «класового підходу», пріоритетом загальнодержавного інтересу над індивідуальним, колективу – над особистістю тощо;

- розуміння широко застосовуваної практики цілеспрямованої перекваліфікації кримінальних злочинів, учинених у сфері економіки, на політичні;

- осмислення системи пільг і преференцій партійно-радянської еліти та пересічних членів партії у притягненні їх до кримінальної відповідальності за вчинення посадових злочинів;

набули подальшого розвитку:

- інтерпретація місця органів державної безпеки в радянській політичній системі як репресивної владної вертикалі та інструменту для здійснення державою владних повноважень;

- знання про історію становлення та функціонування органів ВУНК – ДПУ УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.,

- положення про рівень компетентності співробітників органів державної безпеки у сфері контролю за фінансово-господарськими процесами та форми набуття ними необхідних профільних економіко-виробничих знань;

- осмислення практики залучення широких верств населення до боротьби з господарськими й посадовими злочинами шляхом організації відповідних цільових кампаній та форм участі в них органів ВУНК – ДПУ УСРР.

Практичне значення дисертації полягає у можливості застосування матеріалів дослідження для написання узагальнюючих та спеціальних наукових праць, підручників, посібників, підготовки лекційних курсів з історії України, історії держави і права України, історії розвідки та контррозвідки в Україні. Результати дослідження можуть бути взяті до уваги державними структурами для розробки концепції реформування сучасних органів державної безпеки з урахуванням як позитивного, так і негативного досвіду попередніх історичних періодів; унеможливлення винятково силових методів при здійсненні державної політики з протидії злочинності у сфері економіки.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки та рекомендації належать особисто автору та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, в якій викладено історію створення та діяльності економічних підрозділів радянських органів державної безпеки на території УСРР у часи нової економічної політики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях відділу історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Фрагменти дисертаційного дослідження оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: Міжнародній науковій конференції «Репресії та голодомор в Україні» (м. Донецьк, листопад 2008 р.), IV Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (м. Ніжин, грудень 2009 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації»: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР (м. Київ, березень 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «The Documentation of Communist Security Authorities» (м. Варшава, Республіка Польща, жовтень 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Память во имя будущего», присвяченій Дню пам'яті жертв політичних репресій (м. Семипалатинськ, Республіка Казахстан, травень 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Людина, культура, техніка у новому тисячолітті» (м. Харків, 19 – 20 квітня 2016 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Право України: сучасний стан і перспективи розвитку» (м. Вінниця, 21 квітня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпропетровськ, 29 – 30 квітня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 20 травня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 29 – 30 червня 2016 р.).

Окремі положення, фрагменти та концептуальне бачення проблематики дисертаційного дослідження були представлені для обговорення на «круглих столах» з питань відкритого доступу до документів радянського періоду (м. Київ, лютий 2012 р.), «Роль органів державної безпеки в Україні: історія, структура, функції» (м. Київ, грудень 2013 р.), «Роль і місце спецслужб в історії українського державотворення» (м. Київ, жовтень 2014 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 2 монографії та 40 інших наукових праць (з них 30 – наукові статті у фахових виданнях). Загальний обсяг публікацій становить 71,81 ум. друк. арк.

Структура та зміст дисертації зумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Праця складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 18 підрозділів, списку використаних джерел і літератури (900 назв); містить 32 (3+29) таблиці, які представлені в основному тексті й додатках дисертаційного дослідження. Загальний обсяг дисертації – 548 сторінок (413 із них – основний текст).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історію формування і діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР у сфері економіки необхідно розглядати в контексті загальної історії України, її соціально-економічного та політичного розвитку. При цьому в загальному комплексі залученої для написання роботи наукової літератури доцільно виділити дослідження за такою проблематикою:

- праці, присвячені різним аспектам соціально-економічного розвитку УСРР у роки нової економічної політики та впливу на економіку ідеологічних настанов правлячого режиму;

- роботи, в яких досліджуються проблеми становлення та розвитку радянської правової системи, зокрема питання кримінальної злочинності, формування понять «злочин» і «злочинність», трансформації видів злочинів залежно від кримінально-правової політики та змін у політико-економічному розвитку СРСР та УСРР, що знайшло відображення в кодексах та інших нормативно-правових актах, які регламентували боротьбу зі злочинністю;

- дослідження, присвячені протидії злочинності в сфері економіки правоохоронних органів, а також державних установ;

- наукові доробки з історії становлення репресивно-карального механізму, організації репресій та судових процесів;

- дослідження з історії формування (структура, завдання) та діяльності органів державної безпеки як загального характеру, так і ті, що висвітлюють окремі напрями в роботі органів ВУНК – ДПУ – ОДПУ.

В історичному баченні означених проблем можна виділити п'ять етапів, кожен з яких суттєво відрізняється від іншого як кількістю наукових доробок з цієї проблематики, так і їх змістовим наповненням. Виходячи з окреслених

тематичних груп наукових досліджень і етапів у вивченні визначених проблем, вважаємо за доцільне розглядати історіографічний доробок, виходячи з хронологічно-проблемного принципу.

Перший етап охоплює 20-ті рр. минулого століття і є надзвичайно плідним з точки зору вивчення економіки та перспектив непу, розвитку злочинності, її причин, проявів та інших дотичних до неї проблем фахівцями різних галузей науки – істориками, філософами, юристами, економістами. У публікаціях першого десятиліття існування радянської влади міститься велика кількість фактичного матеріалу, що не втратив свого джерелознавчого значення і в наш час. Автори публікацій брали участь у безпосередній розробці теоретичних аспектів, які втілювалися в реальне життя, а потім аналізували, порівнювали, дискутували з приводу наслідків своїх наукових доробок. Через це означена література може розглядатися не лише як теоретична база, присвячена досліджуваним питанням, а й як специфічне історичне джерело.

Серед праць цього періоду необхідно виокремити дослідження М. Фейгельсона [827], в якому автор визначає причини появи та боротьбу державних інститутів із соціальним явищем, яке кваліфікувалося як злочин – «мішечництвом».

У 1924 р. вийшла друком монографія колишнього співробітника ДПУ – ОДПУ С. Турла «Шпионаж», де автор виклав теоретичний матеріал, заснований за досвіді протидії розвідувальній діяльності іноземних спецслужб, який він здобув під час служби в Особливих відділах. У цій розвідці автор визначив і завдання економічної розвідки [818, с. 121 – 126], – майже всі загрози, з якими зіткнулись економічні підрозділи ДПУ – ОДПУ в роки непу.

Серед перших праць, у яких досліджується історія радянських органів державної безпеки, стали доробки В. Ульріха [822] та М. Климова [678, 679]. В них автори, аналізуючи процес становлення та визначаючи завдання й напрями діяльності органів ВНК – ДПУ – ОДПУ, торкаються їх участі в боротьбі зі спекуляцією, саботажем, посадовими злочинами.

Неоднозначним в історії вивчення діяльності органів державної безпеки в 20-ті рр. став період 30-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. У монографічних дослідженнях з історії ВНК – ДПУ – ОДПУ – НКВС О. Косого [691], П. Софінова [802], котрі одночасно були й підручниками з відповідного курсу в навчальних закладах із підготовки чекістських кадрів довоєнного періоду, діяльність органів державної безпеки в економічній галузі висвітлювалася крізь призму боротьби з так званими «економічною контрреволюцією» та «економічною інтервенцією» в народному господарстві. Назва Економічного управління взагалі не згадувалася.

Внаслідок того, що органи ВУНК – ДПУ використовували негласні методи в роботі, більшість інформації щодо їх діяльності була закритою для широкого загалу дослідників. Обмеження доступу до значного масиву документів та відсутність об'єктивної інформації призвели до появи, з одного боку, недостовірних інтерпретацій історії радянських органів державної безпеки; з іншого, – протиріч у наукових дослідженнях. Період їх героїзації змінювався періодом міфологізації як таємної невідконтрольної організації, здатної самостійно визначати спрямованість політичних процесів. З часом уся відповідальність за криваві злочини епохи покладалася лише на органи державної безпеки. Висмикуючи їх діяльність із контексту політичного режиму, замовчуючи позитивні напрацювання боротьби зі шпигунством та кримінальною злочинністю, автори створили якісно новий шар дотичної історіографії.

Такі суперечливі погляди на історію ВУНК – ДПУ – ОДПУ існували ще й тому, що їх діяльність у роки непу також була не однозначною: з одного боку, вони боролися з дійсними злочинцями, захищаючи інтереси держави, з іншого, – використовувалися комуністичною партією як інструментарій для встановлення диктату та організації необґрунтованих політичних репресій.

Поштовхом до розширення тематики досліджень, збільшення кількості публікацій та зростання їх наукового рівня стали ХХ з'їзд КПРС (1956 р.) та період «відлиги». Усі наукові доробки того часу можна умовно розділити на дві групи: статті та монографічні дослідження, відкриті для широкого загалу,

підготовлені цивільними істориками, а також наукові статті, підручники, дисертаційні дослідження з історії органів ВНК – ДПУ – НКВС – МДБ – КДБ, написані науковцями – співробітниками органів державної безпеки. Вони суттєво відрізнялися один від одного.

Через закритість архівних фондів та контроль із боку відповідних інстанцій дослідження історії радянських спецслужб розвивалися мляво. Переважав популярно-публіцистичний підхід. У працях однозначно висвітлювалися В. Ленін та комуністична партія як організатори створення чекістських органів, ВНК діяла відповідно до закону, будь-які критичні зауваження були відсутні [615; 616; 849].

Справжньою віхою у вивченні радянських спецслужб стало дослідження Д. Голінкова, яке витримало кілька видань [627]. Праця охоплює період з моменту організації ВНК – ДПУ до згорання непу та переходу країни до соціалістичної реконструкції (кінець 1920-х рр.), а територіально – всі регіони СРСР. Окремі розділи монографії присвячено особливостям становлення надзвичайних комісій в Україні. По суті, це була перша «відкрита» монографія, яка вводила в обіг нові масиви архівних матеріалів, значно розширила тематику досліджень. Велике місце в ній відведено протидії органів державної безпеки злочинам у сфері економіки. Діяльність Економічного управління ДПУ УСРР розглядається в контексті розкриття відомих справ про «шкідництво», які, на думку автора, справді мали місце: Кадієвсько-Лідієвський процес (1924 р.), справа про «контрреволюційне шкідництво» на Дніпровському металургійному заводі тресту «Південсталь» (1924 – 1925 рр.), а також «Шахтинська справа» (1928 р.). У такому ж контексті висвітлював діяльність органів державної безпеки І. Трифонов [798; 799].

Дослідження радянської правової системи дає змогу зрозуміти правове поле, в межах якого діяли інститути правоохоронної системи, зокрема й органи державної безпеки. Місце ВУНК – ДПУ – ОДПУ в системі правоохоронних органів та їх діяльність в умовах «революційної законності» з юридичних позицій виписано у працях В. Куріцина [701] та Ю. Тітова [812].

У цей період з'являються наукові публікації, в яких висвітлюється боротьба міліції, кримінального розшуку, органів юстиції зі злочинністю в галузі економіки [659]. Аналізу зовнішньої політики, визначенню завдань митної служби та прикордонників щодо організації протидії контрабанді в період непу присвячені наукові праці В. Калантарова [669].

Відомчі дослідження мали, як правило, юридичний або оперативно-прикладний характер, і використовувалися в навчальному процесі. У зв'язку з цим вони мали різні грифи обмеження доступу. У цих працях висвітлені основні принципи діяльності спецслужби, економічний напрям майже не розглядався.

П. Софінов розширив хронологічні межі своєї попередньої розвідки з історії органів державної безпеки, підготувавши нову монографію [803]. В роботі певне місце відведено й діяльності ВНК – ДПУ в економічній сфері в період непу.

Серед спеціальної літератури необхідно відмітити дослідження О. Велідова [600; 601; 602], в яких розкрито процес становлення та функціонування органів ВНК та вплив на їх діяльність партійних органів. Автор торкнувся і проблематики боротьби органів держбезпеки України з економічними злочинами в період непу.

А. Тишков у монографії «Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК – ОГПУ» (1962 р.) крізь призму діяльності очільника відомства аналізує механізм протидії таким злочинам у сфері економіки як контрабанда, фальшивомонетництво, спекуляція, охорона промислових об'єктів тощо. У роботі висвітлено бачення Ф. Дзержинським завдань і місця ЕКУ в системі органів державної безпеки, їх взаємодія з економічними наркоматами [813]. Ця монографія започаткувала цілий напрям в історіографії радянських спецслужб із вивчення діяльності Ф. Дзержинського.

Зокрема, життя та діяльності Ф. Дзержинського присвячені наукові розвідки П. Софінова та М. Зубова. Враховуючи, що очільник ВНК – ДПУ – ОДПУ поєднував службу в органах із господарською роботою, ці праці не оминули й висвітлення діяльності радянської спецслужби в сфері економіки

[660; 804]. Біографія Ф. Дзержинського, в якій ідеться про боротьбу ВНК – ДПУ з економічними злочинами, перевидавалася тричі в 1977, 1983 і 1986 рр. [640; 641].

Велика увага «економічному захисці» країни приділена у підручниках І. Дорошенка з історії органів державної безпеки [643; 644]. У працях розглянуто боротьбу з такими кримінальними злочинами в економічній сфері як спекуляція, зловживання, контрабанда. Засуджуючи необґрунтовані репресії, автор, між іншим, доходить висновку, що органи державної безпеки мали всі підстави для викриття «економічної контрреволюції» та «диверсії» у виробничому секторі економіки.

Пізніше з'явився макет навчального посібника колективу авторів [666], який розширив і доповнив матеріал, викладений І. Дорошенком. І лише через десять років – фундаментальний колективний підручник з історії радянських органів державної безпеки, який досі популярний серед дослідників історії радянських спецслужб [667]. У цій праці період 20-х рр. ХХ ст., зокрема й економічний напрям у роботі, завдяки введенню до наукового обігу нових архівних документів, виписано доволі детально, з аналізом та узагальненнями.

У цей період з'являються наукові праці з історії органів державної безпеки окремих республік чи регіонів, де фрагментарно розглядається й економічний напрям в діяльності радянської спецслужби. Це, передусім, монографії вчених-співробітників Н. Апияна, Л. Вялкова [575; 614] та ін.

На матеріалах Білоруської РСР написано дисертацію І. Майданова, в якій автор торкнувся й економічного сегменту в діяльності ДПУ, зокрема на об'єктах промисловості й транспорту, а також їх участі в реалізації економічної політики на селі [871]. Утім, дослідження виявилось стандартним щодо політичних акцентів і визначення «провідної ролі» партії.

Серед наукових праць цього періоду є й такі, де чітко простежено український сегмент в історії органів державної безпеки. У працях Б. Бабія [580], П. Бачинського [581] розглядається період становлення та діяльності органів ВУНК, частково, – ДПУ в першій половині 20-х рр. Низку статей з цієї тематики

опублікував В. Голіченко [628 – 631]. З'являються публікації В. Зубарева [659] щодо протидії окремим видам злочинів у сфері економіки в період непу.

Тоді ж з'явилося й перше узагальнююче дослідження з історії Всеукраїнської надзвичайної комісії авторського колективу Л. Маймескулова, А. Рогожина, В. Сташиса, перевидане у 1990 р. [717]. У роботі автори продовжили традицію своїх попередників, виписали з більшовицьких ідеологічних позицій минуле «чекістів». Водночас на великому фактичному матеріалі визначено основні напрями діяльності ВУНК, окремий розділ присвячено їх участі в реалізації соціально-економічних проблем.

А. Куварзін продовжив дослідження діяльності Ф. Держинського на чолі спецслужби крізь призму української складової [693].

В. Колдаєв, В. Калантаров, Б. Угаров вивчали боротьбу з контрабандою, переважно, через дослідження роботи митних установ [669; 684; 819].

Велике значення для розуміння правового поля, в межах якого діяли органи державної безпеки, стали доробки юристів щодо розвитку кримінального законодавства, становлення інститутів правоохоронної системи та їх протидії злочинам у галузі економіки [649; 790]. І досі не втратило свого наукового значення дослідження Л. Єрмакової щодо тлумачення поняття «контрреволюційного злочину» та його різновидів, як їх розуміли радянські правники 20-х рр. ХХ ст. [870].

Отже, у радянській історіографії діяльність Економічного управління ВНК (ВУНК) – ДПУ – ОДПУ розглядалася фрагментарно, передусім у контексті «контрреволюційного шкідництва», часто навіть не згадувалася назва цього структурного підрозділу. Водночас ці дослідження визначили основні напрями в діяльності радянських органів державної безпеки, заклали певний фундамент для подальших наукових розробок.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. з'являються нові підходи в оцінці непівського періоду. Внаслідок реформування радянського суспільства більшість дослідників сприймали неп як приклад ринкової перебудови та модернізації економіки. В непі шукали витоки й аргументи причин деформації соціалізму,

тогочасні реформи порівнювали з реформами «перебудови», шукаючи аналогії та відмінності. Справжнім вибухом стала праця О. Лациса щодо дискусій навколо технічної модернізації кінця 20-х рр. та реальних досягнень довоєнної економіки [706].

З'явилася низка публікацій, у яких із нових позицій оцінювалася радянська правова система 1920-х рр., а саме період так званої «революційної законності», кримінальне законодавство тощо. Серед українських дослідників-правників, які займалися цією проблематикою, необхідно виділити наукові доробки І. Усенка [823; 824; 826], в яких, з-поміж інших, порушуються питання діяльності органів державної безпеки.

Вивчення історії радянських органів державної безпеки отримало новий імпульс. З одного боку, для дослідників поступово почали відкриватися нові документи партійних органів і правоохоронних структур, доступ до яких був закритий; їх тлумачення стало вільнішим, незалежним від партійно-радянських штампів. Це дало змогу почати процес переосмислення радянського минулого, зокрема й історії радянських спецслужб.

З іншого боку, дослідники все більше робили акцент на участі органів державної безпеки в масових репресіях, на їх протизаконні дії, жорстокість та свавілля [784; 839; 847; 848]. Цьому сприяла й поява великої кількості публікацій, написаних журналістами, публіцистами, соціологами, політологами тощо. Більшість із тих праць, основою яких стали відкриті архівні джерела, мали викривальний характер. У контексті діяльності органів держбезпеки в економічній сфері увага фокусувалася на процесах за сфальсифікованими справами про «економічну контрреволюцію» та «шкідництво», особливо за справами «Шахтинською», «Промпартії» тощо [606; 647]. Почали перевидаватися роботи емігрантських авторів 1920-х рр., у яких висвітлювалися негативні сторони в діяльності органів державної безпеки: Г. Агабекова, Р. Гуля, С. Мельгунова тощо.

При цьому поза увагою дослідників залишалася розвідувальна та контррозвідувальна діяльність, боротьба з кримінальними, господарськими та

посадовими злочинами, контрабандою, охорона кордонів тощо. В. Коровін продовжив досліджувати тематику, характерну для радянського періоду, а саме – партійне керівництво органами державної безпеки, де широко висвітлювалася роль В. Леніна у створенні та спрямуванні їх діяльності, але акценти потрохи змінювалися [689; 690].

На початку 1990-х рр. зросла кількість кандидатських дисертацій, захищених у Вищій школі КДБ СРСР з історії ВНК – ДПУ – ОДПУ. Автори ввели до наукового обігу нові архівні матеріали з фондів радянських органів державної безпеки, розширили тематику досліджень. Економічний акцент в діяльності органів окремо не розглядався, проте були визначені нові, «легальні» можливості «внутрішньої контрреволюції» (в тому числі в економічній сфері), котрі з'явилися в умовах непу. Про «нову тактику» «контрреволюції» щодо «переродження» радянської влади, передусім економічно, йшлося в дисертації Н. Панкова [874].

В. Арков доводив, що зміна структури, методів боротьби, правового статусу та надання органам державної безпеки позасудових повноважень були спричинені використанням тактики «тихої контрреволюції», яку пропагували окремі емігрантські кола в період непу [868].

У дисертації П. Поздеева в контексті розвитку оперативної діяльності органів державної безпеки йшлося не лише про боротьбу зі злочинами в економічній сфері, а й про здійснення ВНК контролюючих та розподільчих функцій [877].

О. Плеханов запропонував наукову періодизацію історії органів 20-х рр., якою й досі послуговуються дослідники. Він також розглянув проблему взаємовідносин радянської спецслужби з іншими відомствами, зокрема Вищою Радою народного господарства, Наркоматом шляхів сполучення, Наркоматом внутрішньої торгівлі, Наркоматом робітничо-селянської інспекції щодо захисту радянської економіки від «контрреволюційних» та кримінальних злочинів [876].

Його дисертаційне дослідження стало основою монографії, в якій висвітлюється діяльність органів державної безпеки безпосередньо в 20-х рр. ХХ

ст. [766]. Маючи доступ до відомчих архівів, автор не лише ввів до наукового обігу нові документи, а й розширив змістову частину, визначивши місце ВНК – ДПУ – ОДПУ серед інших інститутів державної влади.

В. Портнов у своїй книзі вперше порушив питання міжвідомчого протистояння різних силових відомств, зокрема ВНК із наркоматами юстиції та внутрішніх справ; дослідив дискусію навколо реорганізації ВНК, підкресливши, що будь-яка держава потребує органи державної безпеки, які повинні стояти на захисті безпеки цієї держави [781].

Не залишились осторонь від вивчення проблематики історії радянських спецслужб й українські вчені. У 1990 р. вийшло друге видання колективної монографії Л. Маймескулова, А. Рогожина, В. Сташиса «Всеукраїнська надзвичайна комісія (1918 – 1922)», окремі параграфи якої присвячені протидії органів ВУНК посадовим та господарським злочинам, а також їх участі у боротьбі з господарською розрухою [717].

Пострадянський період, який почався з розпадом СРСР, позначився появою нових підходів та нових публікацій з історії органів державної безпеки. Цьому сприяло подальше розсекречення великого масиву архівних документів, що дало змогу залучити їх до наукового обігу. Це, в свою чергу, сприяло розширенню проблематики досліджень, пошуку нових інтерпретацій у науці, реконструкції нових схем історичного процесу, переосмисленню місця в суспільстві радянської спецслужби. Розпочався вільний обмін думками між науковцями відомчої та загальноісторичної науки, між вітчизняними та іноземними спеціалістами.

У першу чергу ці процеси торкнулися соціально-економічного розвитку країни довоєнної доби, зокрема нової економічної політики. З'явилися історичні дослідження про кризи, можливості та перспективи непу. При цьому висловлювалися різні, навіть протилежні, точки зору, що вказує на протиріччя суспільної думки щодо механізму управління економікою.

Змусили по-новому подивитися на соціально-економічні проблеми доби непу монографії російського дослідника Є. Гімпельсона [620 – 623]. Серед російських наукових праць масштабністю досліджень виділяється колективне

монографічне видання відомих російських науковців «Росія непівська» за редакцією академіка РАН О. Яковлева [793]. Детально проаналізувавши економіку перехідного періоду та перспективи її розвитку, автори доходять висновку, що згортання непу було закономірним етапом радянської дійсності, оскільки здійснити індустріалізацію за тих обставин з використанням лише ринкових механізмів, було неможливо.

Протилежний погляд на перспективи нової економічної політики викладено в працях російського економіста Ю. Голанда [624; 625; 626]. На його думку, відмова від непу була викликана помилковою політикою щодо села, а не початком індустріалізації. Дискусії навколо непу точилися й на сторінках наукових періодичних видань [741; 752].

Серед здобутків українських учених окреме місце посідає монографія С. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)». В ній автор виклав концептуальні погляди партійної еліти на шляхи розвитку нової економічної політики, сутність внутрішньопартійних дискусій щодо перспектив розвитку непу. В монографії, зокрема, детально проаналізовано зміну поглядів В. Леніна на розвиток сільського господарства в умовах соціалізму, викладені ним у концепції так званого «кооперативного соціалізму» [698]. Розглянуто й місце органів державної безпеки в державному механізмі як органа здійснення диктатури.

Зовсім новий погляд на неп представив С. Кульчицький у 3-томному фундаментальному виданні «Червоний виклик». Автор доводить, що неп був періодом пошуку більшовиками виходу з кризи, в якій опинилися радянські республіки після «воєнного комунізму», своєрідною підготовкою до другого комуністичного штурму 1929 – 1938 рр. [699].

У фундаментальній академічній праці в 2-х томах «Економічна історія України» [646] (2011 р.) в окремому розділі розглянуто економіку в період непу. Поступове підпорядкування економіки України спочатку російському, а потім – союзному уряду, що врешті-решт призвело до такого явища як «волобуєвщина», проаналізовано у статті Г. Єфіменка [648]. Різним аспектам, пов'язаним з

особливостями переходу, розвитку та згорання непу, окремим економічним аспектам присвячено праці інших українських дослідників [749; 762].

Порушення законності у сфері економіки представниками різних соціальних верств, існування яких, з одного боку, допускав неп, а з іншого, – котрі були об'єктом уваги радянських правоохоронних органів, передусім ВУНК – ДПУ, присвячені праці Ю. Волосника та М. Олійника [608 – 612; 755].

Юристи продовжували досліджувати правову систему СРСР. З правничих позицій розглянуто механізм і засоби утвердження тоталітаризму в Україні у колективній монографії українських істориків-юристів «Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941)» [785].

Зрозуміти місце різних інститутів радянської правоохоронної системи в Україні часів непу в державному механізмі управління, а також визначити ступінь їх участі у боротьбі з кримінальними злочинами, зокрема й у сфері економічних відносин, дозволяють наукові статті та монографії О. Міхеєвої [728 – 731]. Разом з тим, авторка уникає проблематики органів державної безпеки та їх взаємодії з іншими правоохоронними органами у боротьбі з економічними злочинами.

У дослідженнях А. Павлова, В. Новікової, О. Олійника та інших авторів [749; 750; 759; 863] розглянута діяльність радянських правоохоронних органів та державних контролюючих інституцій, які взаємодіяли з органами державної безпеки.

Важливе значення для виизначення місця органів державної безпеки в політичній системі радянської держави мають дослідження, присвячені теорії тоталітаризму, становленню тоталітарного режиму та його складових частин.

У монографіях західних дослідників Дж. Боффа [594], Н. Верта [604; 605], Р. Девіса [645], Е. Карра [673], Ш. Фіцпатрик [829] та ін., присвячених вивченню сталінізму, було закладено методологічні основи дослідження періоду, що передував перелому кінця 20-х рр. ХХ ст., тобто доби нової економічної політики. У контексті дискусій щодо мети непу та відмови від нього

розглядаються питання стану та перспектив розвитку структурних елементів економіки.

Відомий американський дослідник економіки П. Грегорі, застосовуючи економічну теорію та використовуючи метод економічного вибору, розмірковує про можливість існування повноцінного ринку в часи нової економічної політики, визнаючи так зване «накопичення капіталу» одним з основних принципів РКП(б) (ВКП(б) у побудові держави [635]. У своїй праці він порушив і питання ролі органів державної безпеки у вирішенні економічних проблем силовими методами (що стало основою так званої «логіки Сталіна»), а також інформаційно-аналітичних можливостей радянської спецслужби в інформуванні партійного керівництва про процеси, що відбувалися в економіці.

Проте більшість наукових досліджень цього періоду, як і попереднього, розглядали участь органів державної безпеки у репресивно-каральній системі радянської держави. У наукових працях аналізувалася репресивна статистика, описувалися спеціальні акції, які організовувалися владними інституціями різного рівня як у межах проведення державної економічної політики, так і спрямованих проти певних соціальних прошарків населення (непманів, інженерно-технічної інтелігенції, селян тощо).

Розглядаючи політичні інститути сталінської диктатури та форми насилля, автори досліджують «логічні ланцюжки» між показовими судами початку 1920-х рр. і політичними процесами після 1928 р., коли відбувся перехід «від механізму організації репресій до механізму їх поточного здійснення» [587, с. 80].

Глибоким аналізом витоків масового терору проти радянських людей виділяється з-поміж інших монографія російських учених-правників В. Кудрявцева і А. Трусова [695]. Правові аспекти становлення тоталітарного режиму в СРСР, місця органів державної безпеки в державному репресивному механізмі досліджено канадським професором П. Соломоном [801].

В Україні, завдяки розпочатому з 1991 р. процесу розсекречення архівних документів, збільшилася джерельна база досліджень, розширилася їх тематика. Методологічні підходи з вивчення тоталітаризму, репресивного механізму

радянського режиму було закладено в перших працях з цієї проблематики відомих українських істориків В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Ю. Шаповала [638; 698].

З 1992 р. у межах державної програми «Реабілітовані історією» в усіх регіонах України проводяться комплексні дослідження архівних матеріалів, на основі яких обласні осередки цих груп здійснюють підготовку та видання багатотомної серії науково-документальних книг. Існують як узагальнюючі дослідження, так і праці, присвячені регіональним особливостям репресій чи окремим, як правило, доволі гучним, кримінальним справам. Наукові доробки цього напрямку досліджень характеризуються різним ступенем інформативності, узагальнення, але їх поєднує намагання відновити історичну правду щодо репресій в Україні. Окремі публікації книг торкаються репресій серед інженерно-технічної інтелігенції, «боротьби» з «економічною контрреволюцією» тощо.

Своєрідним підсумком багаторічної роботи та узагальнюючою ґрунтовною працею на основі близько 50 публікацій, присвячених політичним репресіям в Україні в 20-х рр. ХХ ст., постали докторська дисертація та монографія В. Ченцова [839], у якій автор з використанням широкого фактичного матеріалу розкриває механізм створення репресивного апарату. В дослідженнях велике місце відведено й судовим політичним процесам над господарниками та інженерно-технічними спеціалістами.

Вивченню відомчої статистики радянських органів державної безпеки як джерелу з вивчення репресій присвячена монографія В. Нікольського [748].

Комплексною, доволі ґрунтовною працею джерелознавчого та історіографічного характеру є монографія українського дослідника С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.)» [585].

Історики, досліджуючи проблеми політичних репресій, продовжують дискутувати навколо кількісних показників постраждалих, вивчають різні хвилі репресій, під час яких в лещата терору потрапляли ті чи інші категорії населення тощо. Синтетичною працею українських науковців з вивчення репресій стала

монографія «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси» [779].

Своєрідним підсумком роботи дослідників політичних репресій із виявлення та оприлюднення архівних документів став бібліографічний покажчик «Політичні репресії в Україні», в якому статті Р. Подкура, О. Рубльова та С. Білоконя розкривають основні етапи, напрями та тенденції дослідження радянського політичного терору [778].

Серед монографій та статей, присвячених радянським органам держбезпеки, є наукові доробки як узагальнюючого характеру, так і ті, в яких проаналізовано основні напрями їх діяльності, порівняно з масивом публікацій щодо репресій, займають незначне місце, хоча останнім часом з'явилося чимало наукових статей та інтернет-публікацій із зазначеної тематики. Введення до наукового обігу нових документів, зокрема відомчої статистики, інформаційно-аналітичних оглядів, дає змогу розглянути й інші складники діяльності радянської спецслужби.

Спрямовують дослідження з історії органів державної безпеки Відділ із розробки архівів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ при Президії НАН України. Значну роль у здійсненні як програми «Реабілітовані історією», так і досліджень з історії органів, відіграє науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ», що видається з 1994 р. Це – єдиний подібний журнал на пострадянському просторі, який систематично публікує раніше засекречені документи органів державної безпеки та наукові статті відповідної тематики, написані на основі цих документів.

Окреме місце серед публікацій журналу посідають доробки В. Золотарьова та Ю. Шаповала, в яких досліджуються біографії керівників та відповідальних працівників органів державної безпеки [652; 655; 657; 658]. Продовженням цих досліджень і своєрідним підсумком стали їх монографії про долі співробітників спецслужби [653; 654; 656; 843; 844].

У 2013 р. науковцями Відділу та членами Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» був організований круглий

стіл «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918 – 1991 рр.): історія, структура, функції», в якому взяли участь українські дослідники історії радянських органів державної безпеки. Матеріали цього круглого столу були опубліковані у вигляді збірника наукових праць його учасників [786].

Серед публікацій збірника ключове місце займає стаття С. Кульчицького, в якій автор, зосереджуючись на багатьох аспектах діяльності ВУНК – ДПУ УСРР, доводить, що у довоєнний період радянської історії, поряд із компартійною та радянською, сформувалася третя вертикаль влади: центральні та територіальні органи державної безпеки. Підпорядковані фактично лише за відомчою лінією, здійснюючи, паралельно з партійним, контроль за ситуацією на периферії, вони стали «своєрідною державою в державі» [697, С. 19]. У цій праці С. Кульчицький порушує й дискусійне питання: чи можна ототожнювати радянські органи державної безпеки зі спецслужбою як структурою, яка провадить боротьбу з внутрішніми та зовнішніми ворогами [697, С. 17].

У контексті дослідження документів органів державної безпеки як джерела з вивчення соціально-політичної історії 20 – 30 -х рр. ХХ ст. у кандидатських дисертаціях В. Ченцова [867] та Р. Подкура [864] розглянуто інформаційно-аналітичну складову діяльності ВУНК – ДПУ УСРР. Водночас дослідники торкнулися й деяких аспектів оперативно-розшукової діяльності, а саме методів здобуття інформації щодо «неблагонадійних» осіб, роботи з агентурою, механізму складання інформаційних зведень тощо [770 – 774; 776; 777]. Своєрідним підсумком роботи з інформаційно-аналітичними документами ВУНК – ДПУ стало їх спільне дослідження «Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930 -х годов: источниковедческий анализ» [769].

Утім, серед публікацій цих науковців є й праці, в яких досліджується проблема створення Економічного управління ДПУ УСРР, визначаються основні завдання та принципи діяльності, місце серед інших структурних підрозділів радянської спецслужби [775; 838].

Питання боротьби з економічною злочинністю в роки непу органів міліції порушили В. Новикова [751], В. Саричев та В. Сливенко [795].

Історією органів ДПУ УСРР займається й історик-юрист В. Окіпнюк, дисертаційне дослідження якого стало основою його монографій [753; 754]. Розглядаючи організаційно-правові засади діяльності органів державної безпеки в цей період, він частково торкається й функціонування Економічного управління та місця, яке воно займало у структурі ДПУ УСРР.

Останнім часом в українській історіографії з'явилися узагальнюючі праці з історії регіональних підрозділів радянських органів державної безпеки. І. Шкляєв, досліджуючи діяльність Одеської губернської надзвичайної комісії, хронологічно захоплює і роки непу. Залучивши значний масив архівних документів, автор аналізує різні напрями та аспекти діяльності надзвичайки, зокрема і у сфері економічних відносин [850].

Дисертація С. Труш присвячена організації та діяльності надзвичайної комісії Харківської губернії. Окремий параграф дослідження авторка присвятила боротьбі чекістів з економічною злочинністю, зокрема посадовими злочинами та спекуляцією [866].

Інтенсивно проблеми історії радянських органів державної безпеки досліджуються в Росії. У колективній монографії російських вчених за редакцією Р. Байгузіна, присвяченій державній безпеці, порушені методологічні засади формування концепції державної безпеки та проаналізовані ідеологія, функції та місце цих структур в історії державності на різних історичних етапах, зокрема у радянській період [633].

Доступність багатьох архівних матеріалів для широкого загалу дослідників призвела до появи в історіографії тенденції щодо подолання протиріч між відомчою та загальноісторичною наукою. Наблизили відомчу науку до загальноісторичної монографії Л. Рассказова про каральні органи в 1917 – 1941 рр. Написані з урахуванням новітніх оцінок та висновків у науці, вони збагатили джерельну та фактологічну базу проблематики [787; 788].

Вагомий внесок у дослідження органів державної безпеки в період нової економічної політики вніс О. Плеханов, результатом наукової діяльності якого стали монографія та докторська дисертація. Автор продовжив свої наукові

розробки, на великому архівному матеріалі дослідивши оперативну обстановку, проблеми становлення, організаційну структуру та функції органів ДПУ – ОДПУ, їх діяльність за різними напрямками роботи, виокремивши й економічну сферу [764]. Серед його наукових доробок є й інші праці, в яких розглядаються проблеми діяльності органів державної безпеки і в яких ідеться про економічний складник [763, 767]. Зокрема, у монографії, в якій досліджується біографія Ф. Дзержинського, цілий розділ присвячено безпосередній участі очільника ВНК – ОДПУ у розслідуванні господарських та посадових злочинів [765].

У Росії в грудні 1997 р. кафедра історії Вітчизни та органів безпеки Академії ФСБ за участі Центру громадських зв'язків ФСБ РФ уперше організувала міжнародну конференцію з історичної тематики, в якій взяли участь історики академічних вищих навчальних закладів Росії та науковці з країн СНД. За результатами конференції були видані «Исторические чтения на Лубянке», які з того часу стали традиційними.

У 2001 р. співробітниками ФСБ було створено Товариство з вивчення історії вітчизняних спецслужб, науковим доробком якого став випуск чотирьох томів збірника «Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб». У цих книгах опубліковані статті відомих та молодих науковців [816]. Подоланню відомчої корпоративності в дослідженні історії радянських спецслужб сприяють доробки російських учених О. Здановича [650], С. Леонова [707; 708; 709] та ін. У роботах О. Колпакіді велике місце відведено захисту економічної безпеки на різних історичних етапах, у тому числі 20-х рр. ХХ ст. [686].

Останнім часом з'явилося чимало досліджень російських істориків щодо місця і ролі органів державної безпеки першого десятиліття радянської влади в державному механізмі [670; 723; 746], взаємовідносин з іншими правоохоронними структурами [685].

Помітним явищем в історіографії проблеми постало видання довідників з історії радянських органів державної безпеки, підготовлених О. Кокуріним та М. Петровим, в яких виписано еволюцію організаційних структур, у тому числі й

економічних підрозділів, містяться біографічні довідки на керівників органів ВНК – ОДПУ – НКВС [681; 682; 683; 852].

Основні напрями діяльності органів державної безпеки у період непу окреслено в статтях В. Міхеєва [726], В. Хаустова [831; 832]. Праці В. Измозіка присвячено інформаційно-аналітичному складнику в діяльності органів [661; 662]. Протидія злочинам у сфері економіки розглянута у статтях Л. Борисової [592, 593], О. Малахова [719], Н. Офіцерової [758].

Значний внесок у вивчення проблем протидії органів державної безпеки злочинам у сфері економіки, захисту економічної безпеки держави зробив російський дослідник О. Мозохін. Своїми публікаціями щодо правового регулювання діяльності ВНК – ОДПУ, боротьби з контрабандою, фальшивомонетництвом, «шкідництвом» та іншими правопорушеннями, він увів до наукового обігу велике коло документів з Архіву ФСБ РФ, котрі раніше не публікувалися [732 – 735; 737 – 740; 890 – 893]. Його наукові доробки стали основою докторської дисертації [736]. Водночас, визначивши та дослідивши основні напрями в роботі Економічного управління, автор не завжди достатньо уваги приділяє аналізу наведеного ним багатого фактичного матеріалу, використовує, передусім дані щодо роботи підрозділу на теренах РСФРР, український сегмент майже не простежується. Крім того, у працях автора відсутній критичний аналіз щодо окремих аспектів у діяльності радянських органів держбезпеки, натомість проводиться думка, що органи ВНК – ДПУ були тим державним інститутом, який міцно забезпечував економічну безпеку країни.

Науковий доробок російських авторів позначений залученням широкого кола унікальних архівних матеріалів, різноманітною проблематикою досліджень, зануренням у специфіку роботи органів державної безпеки за різними напрямами. Разом з тим у них простежуються, особливо останнім часом, тенденційні підходи, а іноді й намагання виправдати каральну складову в діяльності органів загостренням міжнародної обстановки, соціальними протиріччями всередині країни тощо.

Отже, численні напрацювання сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків щодо історії радянських органів державної безпеки в добу нової економічної політики присвячені переважно дослідженню становлення тоталітарної системи, місця органів державної безпеки в механізмі влади та їх репресивно-каральній функції, спрямованій проти приватників, із початком індустріалізації – на представників інженерно-технічної інтелігенції, колективізації – на селян, появою великої кількості сфальсифікованих кримінальних справ з «економічної контрреволюції».

Значна кількість наукових досліджень українських, західних і російських істориків та правників, незважаючи на свою чисельність, не відображають низки важливих складників у діяльності органів державної безпеки, зокрема, організації, напрямів, методів і засобів роботи з протидії дійсним кримінальним злочинам, котрі підривали економіку країни. Немає жодної узагальнюючої праці, яка б висвітлювала діяльність органів державної безпеки в сфері економіки на теренах України.

1.2. Джерела та їх інформативні можливості

Основу джерельної бази дослідження складають писемні джерела, представлені як неопублікованими архівними документами, так і великою групою вже виданих матеріалів.

Документальні джерела, котрі використано в дослідженні, розглянемо за родо-видовим принципом: законодавчі; документи політичної партії; відомчі нормативно-правові акти (накази, інструкції, розпорядження, циркуляри органів державної безпеки); ділові документи (листування); матеріали відомчої статистики; первинні документи, що відклалися в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності (матеріали зовнішнього спостереження, інформація агентури, довідки, складені на їх основі тощо); кримінальні (судово-слідчі) справи та документи, що до них належали (довідки, звинувачувальні

висновки, протоколи допитів та ін.), а також документи з особових справ співробітників органів державної безпеки.

Тематика дослідження потребувала широкого використання різних джерел права 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, у роботі використано декрети ВЦВК та ВУЦВК, котрі регламентували основи державної економічної політики, а також створення та реорганізацію органів державної безпеки (перейменування ВУНК у Цупнадзком та навпаки, створення ДПУ та ОДПУ тощо). Особливістю правової системи періоду непу було те, що за відсутності в Конституціях УСРР 1919 і 1929 рр. чіткого поділу гілок влади на законодавчі та виконавчі органи, постанови уряду (РНК СРСР, РНК УСРР) мали характер законодавчих актів. У монографії представлені, як правило, спільні постанови ВУЦВК та РНК (зокрема, щодо розширення повноважень ДПУ), а інколи й РПО. Ці документи були надруковані у спеціалізованих виданнях – збірках законодавчих актів (ЗУ УСРР за 1921 – 1927 рр.), спеціальних періодичних виданнях («Вісті ВУЦВК», «Известия»), тематичних збірниках документів тощо. Законодавчі акти, котрі використано в дисертації, містяться також у фахових часописах, що видавалися в той час («Вісник радянської юстиції», «Еженедельник советской юстиции») та центральній періодиці. Копії таких документів офіційно розсилалися для ознайомлення в державні установи, тому вони трапляються й серед архівних документів партійних органів та наркоматів.

Аналіз джерельної бази свідчить, що в той час доволі часто прийняттю урядових актів передували рішення політбюро ЦК РКП(б), а радянських органів на місцях – місцевих партійних комітетів. У протоколах засідань політбюро ЦК РКП(б) для формалізації, відповідно до Конституції, прийнятих рішень з'явилася навіть фраза: «Провести у радянському порядку», що означало продублювати партійні рішення нормативно-правовими актами радянських органів влади. Такі рішення стосувалися, передусім, найважливіших сфер життя СРСР та УСРР, окреслювали сутність та основні складники державної економічної та кримінально-правової політики, в площині яких діяли органи державної безпеки (зокрема оголошували проведення кампаній, спрямованих на

боротьбу зі злочинністю), відображали різні аспекти державного будівництва, взаємодію наркоматів та інших відомств у реалізації репресивно-каральних та правоохоронних функцій, визначали організаційну структуру органів державної безпеки тощо.

Серед розмаїття джерел виділяють документи, які законодавчо визначали види злочинів та механізм покарання за їх вчинення: Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси УСРР (у редакціях 1922 та 1927 рр.), союзне Положення про державні злочини, Митний кодекс тощо, на підставі яких діяли й органи ДПУ УСРР.

Відповідно до союзних та республіканських законодавчих актів профільні наркомати видавали свої підзаконні нормативно-правові акти, які регламентували політику, основні напрями діяльності, методи роботи відомства. У дисертації використано чималу кількість наказів, розпоряджень та циркулярів Наркомату юстиції, зокрема, щодо механізму проведення розслідувань та організації процесів з господарських і посадових злочинів, проведення режиму економії та ін., на підставі яких центральні (ВНК – ОДПУ) та республіканські (ВУНК – ДПУ УСРР) органи державної безпеки видавали відомчі накази щодо реалізації цих вказівок. Меншою мірою представлені відомчі акти інших установ: наркоматів РСІ, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, фінансів, міліції.

Група законодавчих документів, особливо ті з них, котрі регулювали правову систему, дозволяють реконструювати межі діяльності, формальні межі повноважень та організаційні структури ВУНК – ДПУ, які діяли в сфері економічних відносин, механізм застосування ними закону, ступінь його легітимації в суспільстві тощо.

У роботі використано великий масив документів правлячої партії. Їх можна поділити як на документи центральних партійних органів союзного та республіканського формату (резолуції та рішення з'їздів, пленумів, конференцій ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У), так і місцевих партійних осередків. У ході роботи над дисертацією опрацьовано фонд ЦК КПУ ЦДАГО України, а саме: протоколи засідань політбюро (оп. 6), протоколи засідань політбюро, оргбюро і

секретаріату, на яких розглядалися «секретні питання», багато з яких стосувалися органів державної безпеки (оп. 16), зокрема, звіти про роботу ДПУ УСРР, комісії для боротьби з диверсіями та пожежами, документи про недоліки в роботі трестів та великих промислових об'єктів тощо.

Саме ці документи накреслювали основні напрями кримінально-правової політики в країні, визначали «пріоритетні» злочини та форми протидії ним, переважно шляхом організації кампаній, імовірні наслідки цих заходів тощо. Цікаві погляди очільників партійних органів і силових відомств, зокрема й голови ДПУ УСРР В. Балицького, на застосування вищої міри соціального захисту до осіб, звинувачених у різних видах економічних злочинів.

У документах опису 20 ЦДАГО України, а також фондів губернських та окружних партійних комітетів відображено характер взаємодії між партійними та державними структурами, доволі чітко викристалізовується процес перетворення органів державної безпеки на інструмент, за допомогою якого правляча партія встановлювала в країні власну диктатуру.

Поряд з архівними матеріалами використано документи вищих партійних органів, котрі нещодавно були розсекречені та опубліковані в журналах і збірниках документів [518; 534]. Окремі з них, відібрані за тематикою, вийшли друком у тематичних збірниках, присвячених реалізації державної економічної політики [410; 415], керівництву органами державної безпеки та ін.

Водночас саме документи партійних органів надають унікальну можливість простежити іноді непростий характер взаємовідносин між партійними установами та структурами органів державної безпеки, певною мірою навіть їх протистояння з окремих питань, наприклад, порушення кримінальних справ проти членів партії тощо.

Важливі матеріали з питань державного будівництва та забезпечення економічної безпеки країни, а також місця органів державної безпеки в цих процесах містяться в опублікованих працях радянських та партійних керівників, їх переписці [379; 531].

Писати історію радянських спецслужб першого десятиліття їх існування неможливо без використання праць голови уряду та лідера правлячої партії. У дослідженні використані документи, написані В. Леніним щодо проблем застосування в державному будівництві, економічного розвитку і правового положення держави, місця органів ВНК – ДПУ, організації протидії окремим злочинам в економічній сфері тощо. Використовувалися як статті, вміщені в Повному зібранні творів [459 – 475], так і добірки матеріалів у тематичних збірниках «В. І. Ленін і ВЧК» [476; 477].

Великою допомогою у роботі став 2-х томний збірник документів з історії боротьби зі злочинністю в УРСР, який побачив світ у 1966 – 1967 рр. [381]. Ці джерела важливі для розуміння непростих дискусійних питань розбудови, межі компетенції, використанні специфічних методів у діяльності радянських правоохоронних органів, зокрема й ВУНК – ДПУ УСРР, зміни тактики та впливу на їх діяльність державної каральної політики.

Частина застосованих у дослідженні матеріалів опублікована у збірниках документів, які були надруковані ще в середині ХХ ст., комплектувалися за хронологічним або тематичним принципом. Серед них можна виділити такі, що були підготовлені для широкого кола науковців, і ті, що готувалися для вивчення історії ВУНК – ДПУ – ОДПУ у відомчих навчальних закладах. У 50 – 70-х рр. вийшли тематичні збірники з історії ВНК [427; 429; 486; 489], прикордонних військ [428; 504] та ін.

Серед них збірники документів, присвячені діяльності Ф. Дзержинського на чолі відомства [412, 413]. У них викладені документи, які розкривають погляди очільника ВНК – ДПУ – ОДПУ на процес становлення та особливості оперативно-розшукової діяльності органів державної безпеки, зокрема, й у галузі економіки. Це важливо, оскільки його рішення часто були визначальними у прийнятті рішень щодо діяльності органів. У збірниках також міститься листування Ф. Дзержинського та Й. Уншлихта з партійним керівництвом з різних питань організації діяльності, застосування репресивно-каральної політики органів ВУНК – ДПУ – ОДПУ.

У праці використано матеріали відомчих збірників з історії розвідки. Документи викладені у хронологічній послідовності у трьох томах [432; 433; 522]. Незважаючи на заявлену назву «розвідка», в книгах розміщено документи з усіх напрямів діяльності органів державної безпеки, зокрема й в економічній галузі: накази, розпорядження, інструкції, інформаційні зведення. Ці збірники вийшли ще на початку 60-х рр. ХХ ст., але, оскільки на них стояв гриф таємності, що унеможлиблювало знайомство з ними широкого наукового загалу, документи друкувалися в повному обсязі, без купюр. Тому вони не втратили своєї значущості для дослідників і сьогодні. Недавно розсекречені, вони й досі залишаються маловідомими для науковців, оскільки зберігаються лише у відомчих бібліотеках.

Ці документи є надзвичайно важливим джерелом для вивчення механізмів діяльності органів державної безпеки за різними напрямами. Інструкції, положення, затверджені відповідними наказами, не лише висвітлюють процеси організаційного оформлення структур спецслужби, їх завдань та межі повноважень, а й проливають світло на становлення та розвиток агентурного апарату, організацію оперативних обліків, ведення діловодства в системі тощо.

Враховуючи, що основний масив документів органів державної безпеки періоду 20-х рр. зберігається в Центральному архіві Федеральної служби безпеки (ЦА ФСБ) Російської Федерації та Архіві Президента Росії (АПР), доступ до яких практично неможливий, великого значення набувають збірники документів, підготовлених за матеріалами вказаних архівів.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. вийшло чимало збірників документів з оперативної діяльності органів державної безпеки, частина яких об'єднана загальною назвою «Лубянка» [479; 480]. Повідомлення ІНФВ СРСР до вищого партійного керівництва частково опубліковано в багатотомному виданні «Совершенно секретно»: «Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.)» [529].

Матеріали чотирьох конференції ВНК за 1918 – 1920 рр., а також протоколи засідань Колегії та Президії ВНК за 1917 – 1921 рр., які

зберігаються в ЦА ФСБ і переважна більшість з яких публікується вперше або без купюр, розміщено в збірнику «Архив ВЧК» [375]. Опубліковані документи виходять за хронологічні межі дослідження. Проте вони відображають дискусії щодо необхідності використання агентурного апарату, організації слідчої роботи, завдання надзвичайних комісій у сфері економічних відносин, допомагають краще зрозуміти процеси, які відбувалися в системі органів державної безпеки після проголошення нової економічної політики.

У дослідженні використано великий масив архівних матеріалів. Накази та розпорядження союзного і республіканського центрального управління ВНК – ДПУ – ОДПУ, в основному, з кадрової роботи за 1920 – 1921 рр. фрагментарно зберігаються в ЦДАГО України (ф. 1, оп. 20). Інструкції, затверджені відповідними наказами, а також циркуляри, котрі регламентували оперативну діяльність, діловодство, визначали організаційно-штатну структуру окремих підрозділів органів держбезпеки за 1921 – 1929 рр., зберігаються в ГДА СБУ (ф. 9, ф. 13).

Поодинокі копії такої групи джерел, а також інструкції та циркуляри трапляються і в обласних державних архівах. У них міститься деталізована інформація про створення підрозділів органів ВУНК – ДПУ на місцях, їх завдання (загальні та ситуативні), повноваження, розподіл обов'язків між різними структурами в середині відомства та іншими інституціями, які також протидіяли злочинності в галузі економіки, визначення межі їх компетенції тощо.

Серед цієї групи джерел є такі документи (переважно накази), що були розмножені друкарським шляхом і розіслані на місця. Вони складені з дотриманням встановлених в ті часи норм діловодства: на бланку установи, де вказано номер, дату наказу, підписи. Водночас серед архівних масивів є копії циркулярів, надрукованих на машинці, що розсилалися до місцевих підрозділів, і в яких ставилися конкретні завдання залежно від політичної чи економічної ситуації в республіці чи регіоні.

Такий вид документальних джерел представляв передусім офіційний, владний дискурс і мав обов'язковий характер для виконання на місцях. Саме ці документи накресливали загальну схему впорядкування різних заходів органів ВУНК – ДПУ УСРР у межах радянської держави.

Частково, і лише за один рік – 1926, збереглися протоколи засідань Колегії ДПУ УСРР та довідкові матеріали до них. У них, зокрема, аналізується стан роботи місцевих органів з агентурним апаратом, проблеми, які при цьому виникали, та пропозиції щодо їх подолання. У контексті цієї проблеми важливим джерелом є матеріали Всеукраїнської наради контррозвідувальних відділів (зокрема, виступ на ній начальника КРВ ДПУ УСРР Є. Кривця), Секретно-оперативного управління. Розглядаючи специфіку діяльності своїх підрозділів, у виступах, доповідях порушували й питання, які стосувалися реалізації їх завдань, використання специфічних методів у господарській сфері.

Важливим джерелом інформації є річні та піврічні звіти як цілого відомства, так і окремих структурних підрозділів центрального апарату та місцевих органів (ф. 13 ГДА СБУ). Ідеться про звіт Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 р., звіт Одеської губернської надзвичайної комісії за 1920 р., Катеринославської губернської надзвичайної комісії майже за 2 роки – 1920 – 1921, Київського губернського відділу ДПУ УСРР за 1923 р. У цих документах визначається політична та економічна обстановка, в яких діяли надзвичайні органи, завдання, які випливали з цієї обстановки, а також аналізується діяльність за напрямками. Економічний напрям діяльності представлений боротьбою зі спекуляцією, посадовими злочинами, контрабандою.

Окремою групою документів виділяються інформаційні повідомлення, які готувалися інформаційним відділом (ІНФВ) ДПУ УСРР та його місцевими відділеннями для партійних, радянських та відомчих інстанцій.

Інформаційно-аналітичні повідомлення зберігаються в ГДА СБУ, а також ЦДАГО України та обласних державних архівах (фондах колишніх партійних архівів), оскільки перший примірник таких документів обов'язково надсилався до відповідного партійного органу. В них висвітлюється соціально-економічний та

політичний стан загалом в Україні та за окремими регіонами. В означених документах зафіксовано стан у галузях народного господарства, на окремих підприємствах, реакцію різних верств населення на економічні заходи уряду та поточні події, описані специфічні види злочинів і механізм їх скоєння тощо.

До цієї ж групи документів належать і тематичні зведення, підготовлені економічними підрозділами ДПУ УСРР. Вони розкривають різні аспекти, що входили до компетенції ЕКУ, наприклад, визначають й аналізують факти пожеж, аварій та інших надзвичайних ситуацій на виробництві або стан проведення хлібозаготівельних кампаній. Ці зведення містять інформацію й про хід розслідування надзвичайних подій, у разі появи «умислу» – кваліфікацію злочинів, подальшу долю порушених кримінальних справ. У зведеннях щодо проведення хлібозаготівельних кампаній визначалися не лише успіхи та труднощі, а й порушення, якими супроводжувалися ці заходи, переважно кримінального характеру. Давалася певна статистика злочинів та порушень, простежувався характер реалізації вказаних справ.

У зведеннях контррозвідувального відділу Київського губерньського відділу ДПУ УСРР за 1923 р. міститься різнопланова інформація про боротьбу з контрабандою, а саме про організацію конкретних заходів, розробку справ, роботу агентурного апарату, взаємодію з іншими структурними підрозділами органів державної безпеки тощо.

Доповіді з місць керівників підрозділів у різні інстанції республіканського рівня дають уявлення про те, як саме втілювалися в життя накази та розпорядження.

Великим і дуже важливим масивом архівних документів з історії органів державної безпеки є ділове листування з наркоматами та радянськими установами. Такі документи зберігаються у фондах господарських органів (ф. 30 – Наркомат фінансів, ф. 34 – Вищої Ради народного господарства, ф. 341 – Уповноважений Головного митного управління Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР по боротьбі з контрабандою на Україні, ф. 423 – Наркомат внутрішньої торгівлі та ін.) ЦДАВО України.

Враховуючи, що документи діловодства органів державної безпеки у досліджуваній період у відомчому архіві (ГДА СБУ) збереглися фрагментарно, це листування є дійсно унікальним історичним джерелом. Через обговорення професійних питань, пошук шляхів розв'язання деяких проблем простежується механізм діяльності радянської спецслужби, зокрема й за економічним напрямом.

Проаналізувати діяльність надзвичайних органів неможливо без загальної картини соціально-економічної ситуації в країні, стану злочинності в республіці в сфері економіки, а також загальнодержавної політики в сфері економіки та протидії економічній злочинності. У цьому контексті надзвичайно великий інтерес становлять масиви унікальних історичних джерел, що містять фонди Ради Народних комісарів Української РСР (ф. 2), Наркомату внутрішніх справ УРСР (ф. 5), Головного управління Робітничо-Селянської міліції при НКВС УСРР (ф. 6), Міністерства юстиції України (ф. 8), Верховного суду УСРР (ф. 24) ЦДАВО України.

Опрацьовано також фонд НКВС РСФРР (ф. 393), а саме, в хронологічних межах дослідження, – документи Головного управління міліції (оп. 31) щодо взаємовідносин двох відомств. Відповідні документи є у фондах губернських та окружних виконавчих комітетів, революційних трибуналів, судів, прокуратури, управління міліції та карного розшуку обласних державних архівів.

Ці види документів деталізують поточну діяльність органів державної безпеки. Через листування простежується реалізація державної економічної та кримінальної політики, механізм здійснення контролюючої функції з боку спецслужби, взаємодію з радянськими установами та відомствами з протидії злочинності в сфері економіки шляхом здійснення спільних операцій. Документи дозволяють реконструювати деталі поточної роботи, корективи, що вносилися в процес реалізації того чи іншого рішення чи розпорядження, з'ясувати коло затребуваних довідок і посвідчень, необхідних співробітнику органів того часу.

У цих фондах репрезентовані і протоколи засідань міжвідомчих комісій, створених у межах проведення державних кампаній з протидії певним видам

злочинів, до складу яких входили або які очолювали представники відповідних підрозділів органів ВУНК – ДПУ УСРР. Завдяки цим документам можемо проаналізувати роль, місце та «зону відповідальності» партійно-радянських і карально-репресивних органів, з'ясувати методи реалізації вказівок Москви на республіканському рівні, специфіку їх утілення в життя в Україні загалом та в окремих регіонах.

Найменше опрацьованими з-поміж документальних масивів органів ДПУ УСРР є матеріали відомчої статистики (ф. 42 ГДА СБУ). Їх вивчення дало змогу не лише усвідомити соціально-економічні та політичні процеси, які відбувалися в суспільстві в зазначений період, а й більш об'єктивно дослідити основні тенденції в діяльності органів державної безпеки, кримінально-правової політики радянського уряду й криміногенної ситуації в державі.

У Галузевому державному архіві СБ України збереглися статистичні матеріали органів державної безпеки за IV квартал 1927, 1928, перші три квартали 1929 (поквартально). Звіти представлено у вигляді облікових книг, які складаються з різних статистичних таблиць. Оскільки ці документи готувалися для внутрішнього використання, а не для сторонніх осіб, можемо припустити, що вони відображають реальний стан справ у суспільстві. Суттєво доповнюють статистичні таблиці пояснювальні записки до них, в яких аналізується діяльність за напрямками роботи загалом у ДПУ (кількість слідчих справ, арештованих, адміністративно виселених) та за лініями роботи структурних підрозділів (ЕКУ, КРВ, ІНФВ, УПО та ін.).

У статистичній звітності за 1927 і 1928 рр. «за лінією ЕКУ» виокремлено 12 видів злочинів, за 1929 р. – 7 (окремі види злочинів об'єднані назвами «службово-посадові» та «господарські злочини»).

Окремо представлено статистичні звіти кожного окружного територіального відділу; залізниць; трьох прикордонних загонів (Славутицькому, Ямпільському і Волочиському); двадцяти особливих відділів військових частин.

Особливе місце серед статистичних матеріалів належало кримінальній статистиці, яка завжди була предметом маніпуляцій, мотивованих ідеологічними та політичними міркуваннями. Оскільки в Україні, як і загалом в СРСР, кримінальна статистика мала суто відомчий характер, допущення до неї сторонніх осіб було небажаним для чиновників. Особливої засекреченості набули статистичні матеріали органів державної безпеки. Їх інформаційні можливості унікальні, хоча й мають свою специфіку. На відміну від «моральної статистики», що публікувалася у вісниках та бюлетенях Центрального статистичного управління (ЦСУ) СРСР в 20-ті рр. ХХ ст. та спеціальних виданнях, що готував Державний інститут з вивчення злочинності і злочинців (1925 р.), статистика ДПУ УСРР не вказувала на кількість засуджених осіб. Основні принципи складання статистичної звітної документації розкривають специфіку діяльності спецслужби: визначають основні методи і засоби, що були притаманні оперативно-розшуковій діяльності; деякі особливості кримінального процесу щодо ведення справ попереднього розслідування. Це дає змогу дослідити в динаміці кількість кримінальних справ на стадії дізнання й попереднього слідства, співвідношення різних видів злочинів, розкриттям яких займалися органи державної безпеки; визначити форми завершення попереднього розслідування, за термінологією тих часів – характер реалізації цих справ (припинення (закриття) чи направлення до органів прокуратури, народного суду, Особливої наради тощо); чисельність та соціальний стан, національність, вік осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів (а не засуджених), за деякі періоди – кількість осіб, які перебували на обліку як «політично неблагонадійний елемент» за видами злочинів, кількість агентурних розробок і їх реалізацію.

Отже, статистичні матеріали за різними показниками діяльності ДПУ УСРР відображають не стан економічної злочинності в республіці у визначений період, а лише оперативно-слідчу роботу з протидії злочинності, а тому вони цікаві, передусім, із погляду вивчення впливу кримінальної політики на діяльність спецслужби, динаміку злочинів, масштаби репресій тощо.

Як і кожне джерело, статистичні матеріали органів ДПУ УСРР потребують критичного аналізу. Ступінь достовірності інформації, що міститься в них, встановити доволі складно, оскільки відсутні первинні матеріали. Коментарі до звітів не розкривають методик збирання, відбору й складання підсумкових даних. Лише в пояснювальній записці до статзвіту за IV квартал 1927 р. оговорено, що його складено не шляхом додавання цифрових даних за матеріалами, отриманими від місцевих органів, а за справами централізованого обліку слідчих справ Обліково-статистичного відділу [278, арк. 1].

На підставі спеціальних зведень ЕКУ ДПУ, які готувалися до ЦК КП(б)У щодо проведення хлібозаготівельних кампаній у 1928 і 1929 рр. (зберігаються в ЦДАГО України і також містять інформацію про кількість порушених кримінальних справ), можна припустити, що справи, які після попереднього розслідування в органах ДПУ передавалися до фінансових, торговельних чи господарських органів (з погляду репресивної політики були незначними), могли не потрапляти до централізованого обліку. Проте це лише припущення, ніяких офіційних коментарів з цього приводу матеріали статистичної звітності не містять.

Відсутність первинних матеріалів певною мірою звужує уявлення щодо справжньої оперативної та слідчої діяльності органів ДПУ з протидії дійсним і надуманим злочинам у сфері економічних відносин. Водночас можемо говорити про доволі високу достовірність цих джерел, яка забезпечується тим, що у 1920-ті рр. означена статистика ще не замовчувалася та не зазнавала активних ідеологічних втручань.

У різних формах звітності (таблицях) та коментарях до них інколи зустрічаються розбіжності в кількості кримінальних (за термінологією тих часів – слідчих) справ, тому там, де це було можливо, опосередкованим шляхом встановлювалися дані за певними позиціями. Там, де встановити реальні кількісні показники було неможливо, в підготовлених у висновках таблицях наводяться цифри з архівних справ із зазначенням розбіжностей у різних формах звітності. Це суттєво не впливало на встановлення відносного (відсоткового)

співвідношення кількості справ та осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності. Верифікація показників, наведених у таблицях, методом триангуляції (тобто зіставлення однотипних статистичних показників), що застосовувалося у роботі зі статистичними даними, забезпечує високий рівень достовірності цього сегмента джерельної бази. Неточності у статистичних показниках злочинності виникали через низький рівень освіти працівників (які припускалися помилок у загальних підрахунках), або через механічні помилки.

Отже, матеріали відомчої статистики визначають місце економічного напрямку в діяльності ДПУ УСРР, види злочинів в економічній сфері, що перебували в центрі уваги органів держбезпеки, дають змогу порівняти їх співвідношення в структурі злочинів, відстежити форми завершення попереднього розслідування (характер реалізації справ дізнання та слідства) в 1927, 1928, 1929 рр., проаналізувати кримінологічні характеристики осіб, звинувачених у вчиненні злочів. Вирішення цих завдань дозволить повніше розкрити сутність переходу від одного періоду історії держави до іншого, зрозуміти природу зміни економічних відносин, вплив державної кримінальної політики на динаміку злочинів і діяльність ДПУ УСРР та його місцевих органів в економічній сфері як складових елементів державного організму.

Одним із різновидів документальних джерел є персоніфіковані офіційні документи за підписами співробітників ВУНК – ДПУ УСРР. Це доповіді, звіти, листи відряджених у регіони співробітників з метою вивчення ситуації та перевірки діяльності місцевих органів державної безпеки в контексті загальної політики протидії злочинності та на предмет порушення вказівок, що надходили з центру. Більшість «перевіряючих» були російськими більшовиками-комуністами, а тому в їх доповідних передавалася невдоволеність з приводу нерозуміння центром специфіки українського контексту, небажання відчувати всю складність поставленого завдання. Означені листи містять чимало інформації, побаченої «незамуленим оком», як стосовно поточного моменту, так і щодо сприйняття пересічною людиною тогочасних подій, її потрактування суспільної ситуації тощо.

Дослідницькій інтерес представляють особові справи колишніх співробітників органів ВУНК – ДПУ, які працювали за економічним напрямом, матеріали яких також використано в дисертації. Зокрема, в них міститься інформація щодо пріоритетних напрямів у діяльності економічних підрозділів, опосередковано визначаються окремі елементи структури економічних відділів, конкретні досягнення співробітників і структурних підрозділів, до складу яких вони входили, у протидії певним видам злочинів тощо.

Окремим видом документів в особових справах є анкети та автобіографії. Якщо анкети мали жорстко фіксовану структуру, то автобіографії писалися у довільній формі, містили персоніфіковану інформацію про соціальне походження людини, її оточення, дореволюційне минуле та радянське сьогодення тощо. Крім звичних для особових справ документів (анкет, автобіографій, послужних списків) у матеріалах деяких справ трапляються рапорти керівництву, особисте ділове листування.

Кримінальні справи, порушені за фактами вчинення злочинів, дозволяють з'ясувати сутність злочину та мотивацію людини, яка його скоїла, розкривають процедуру розслідування, звинувачення, винесення вироку. Вони також містять чимало персоніфікованих даних (біографій, звернень, пояснень, свідчень, скарг), аналіз яких дозволяє з'ясувати мотивацію скоєння дійсних чи надуманих злочинів, скласти соціальне обличчя звинувачених.

Усі архівні кримінальні справи, які були порушені органами державної безпеки або аналогічними структурами (Особливими відділами військових формувань) поділяються на два фонди: 1) кримінальні справи осіб, знятих з оперативного обліку (тобто, реабілітованих); 2) кримінальні справи осіб, не знятих з оперативного обліку (нереабілітованих).

У контексті теми дослідження реабілітованими є особи, котрі були звинувачені за політичні злочини («економічна контрреволюція», «економічне шпигунство», «диверсії»). Основний масив цих справ припадає на період з 1928 р. і зберігається у відповідних фондах ЦДАГО (ф. 2603), обласних державних архівів, ГДА СБУ (ф. 6) та архівних підрозділах обласних управлінь СБ України.

Не реабілітованими залишаються особи, які були звинувачені у здійсненні загально-кримінальних злочинів, в економічній сфері це: контрабанда, хабарництво, крадіжки державного майна, безгосподарність, посадові злочини тощо. Кримінальні справи, порушені органами державної безпеки на нереабілітованих осіб, зберігаються в ГДА СБУ (ф. 5) та архівних підрозділах обласних управлінь СБУ, а також ГДА Міністерства внутрішніх справ (ф. 32) та архівних підрозділах обласних управлінь МВС.

На деяких осіб, які проходили за кримінальними справами, в архівах зберігся невеликий масив так званих «наглядових» справ. Цю категорію справ заводили на осіб, які відбували покарання, але залишалися в центрі уваги органів державної безпеки. У справах містяться донесення внутрішньої агентури про поведінку та висловлювання осіб, за якими провадилося спостереження.

Доповнюють масив кримінальних справ «Матеріали слідства» та «Огляди у справі», які виділяли з робочих матеріалів справ та у супроводі пояснювальної записки голови ДПУ і начальника ЕКУ розсилали для інформування в місцеві органи. Як правило, ці документи закінчувалися фразою «Слідство триває» або «Слідство продовжується форсованими темпами».

Матеріали кримінальних справ на осіб, звинувачених в «економічній контрреволюції», «економічному шпигунстві» та організації диверсій, доповнюються звинувачувальними висновками, котрі тиражувалися у видавництвах ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР та розсилалися на місця до відомих співробітників. Великий масив таких документів зберігається у ф. 13 ГДА СБ України. В них представлена офіційна версія причин створення, завдань та діяльності так званих «контрреволюційних шпигунських організацій». Ці документи багато в чому однотипні, як і звинувачення, котрі висувалися особам, які проходили за цими справами. Вони є цікавими для вивчення періоду з точки зору наведеної в них інформації щодо майнової належності важливих промислових об'єктів до революції, їх роботи під час військового протистояння, входження до трестів у роки непу, їх матеріального і технічного стану, труднощів у процесі відбудови, а також інколи дійсних порушень, котрі мали б

бути кваліфіковані як господарські чи посадові злочини, а не як «контрреволюційні».

Невеликий масив документів різних видових груп (розпорядження, інструкції, циркуляри, доповідні, донесення, завдання агентам, виписки з протоколів засідання губернської надзвичайної комісії) міститься у фонді Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинами за посадою (ф. 3361) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України.

Уперше вводяться до наукового обігу матеріали деяких літерних справ з обслуговування іноземних компаній (зокрема, англійської концесії «Індо-Європейський телеграф») та польського (літерна справа «Консул»), німецького (літерна справа «Особняк»), японського консульств, представництва яких перебували на території України. Документи, представлені у цих справах, мають різне родове походження (листування, звіти агентів зовнішнього спостереження, доповіді внутрішньої агентури, офіційні довідки органів державної влади, узагальнюючі довідки щодо об'єкта обслуговування, офіційна документація (звіти, довідки, виступи) об'єктів обслуговування тощо). Ці справи представляють інтерес не лише в контексті заявленої теми, а й самі собою, оскільки містять первинні оперативні документи, так звану «кухню» оперативної роботи, на підставі яких склалися узагальнюючі документи (довідки, звіти, пояснення), більш відомі дослідникам історії органів державної безпеки.

Дещо відрізняються літерні справи ЕКУ ДПУ УСРР щодо «валютників» і фальшивомонетників, оскільки вони склалися не за об'єктом спостереження, а за напрямом («лінією») діяльності так званої «валютної групи» ЕКУ, в поле зору якої потрапляли особи, причетні до такого роду правопорушень (ф. 15 ГДА МВС України).

У дослідженні вперше використано й матеріали (переважно повідомлення агентури) Іноземного відділу ДПУ – ОДПУ (зовнішня розвідка). В цих документах міститься інформація щодо погляду впливових західних політиків, представників

емігрантських кіл на ситуацію в СРСР, умови надання кредитів та ймовірної співпраці тощо.

До роботи над дисертацією залучені й публікації, які друкувалися у періодичних виданнях. На шпальтах газет і журналів друкувалися матеріали двох типів: по-перше, підготовлені керівниками різних ланок органів державної безпеки, по-друге, – журналістами, за матеріалами, наданими оперативними підрозділами щодо досягнень органів у викритті злочинних угруповань та окремих злочинців. Подібні публікації мали пропагандистський характер, їхньою метою було показати успіхи ДПУ та його зв'язок з народом. У них штучно підвищувалися показники результативності у діяльності органів, нагніталася атмосфера відносно кількості злочинів та хитрощів злочинців. До таких видів джерел необхідно ставитися доволі критично, хоча й вони дають уявлення про бачення тогочасним суспільством (як із точки зору органів державної безпеки, так і з точки зору соціуму) криміногенної ситуації в країні та місця органів державної безпеки у системі протидії злочинності.

Довершують загальну картину джерельної бази праці публікації науковців, практиків-юристів та економістів досліджуваного періоду щодо аналізу економічної політики та окремих урядових заходів, правової системи, механізму та результативності протидії злочинності, місцю в цьому механізмі органів державної безпеки, їх взаємодії з судами, органами юстиції, міліції, що публікувалися у фахових часописах.

Цей різновид документів має специфічний статус, оскільки одночасно може розглядатися і як наукова література з досліджуваної тематики (про що йшлося в попередньому параграфі), і як джерело. Джерельний потенціал означених документів полягає в тому, що тогочасні наукові публікації, з одного боку, концентрують кваліфіковані висновки та спостереження, багатий статистичний матеріал. З іншого боку, така література є цікавою ілюстрацією «зміни ідеології» – докорінної трансформації світогляду людини, її ставлення до проблеми.

Серед джерел окремим блоком постає суспільно-політична література 20-х рр. ХХ ст. Аналіз реального стану економіки на початку 1920-х рр. із використанням статистичних даних щодо окремих показників і порівняння з дореволюційним періодом присвячено праці І. Тейтеля [544] та А. Жигалко [419].

У працях О. Бубнова [386], М. Бухаріна [389], Л. Красіна [441; 442], В. Леніна [463; 467; 470], М. Романова [517] в контексті внутрішньопартійної дискусії щодо шляхів економічного розвитку країни в роки непу проаналізовано як основні здобутки, так і кризові явища, що виявлялися в економіці і впливали на становище різних соціальних верств у зазначений період.

Вивчалися процеси відродження в часи непу капіталістичних елементів в економіці і методи боротьби з ними [401; 402; 416], проблеми розвитку концесій в СРСР [387], фінансової політики радянської влади в УСРР [537] тощо. Ці роботи писалися економістами, фінансистами, які самі були причетні до розробки та, частково, – реалізації основних засад непу, для практичних цілей.

Окремим блоком виділяються наукові доробки галузевого періодичного видання «Зовнішня торгівля», в яких досліджуються митна та експортна політика, торговельна діяльність Наркомату зовнішньої торгівлі, причини та види контрабанди, організація боротьби з нею. Суперечки навколо окремих аспектів економічної політики, зокрема, дотримання введеної в період «воєнного комунізму» монополії зовнішньої торгівлі, між прихильниками політики протекціонізму та так званими «ринковиками», знайшло відображення в працях Г. Біткера, М. Жирмунського [377; 421]. Великим фактичним матеріалом, глибоким аналізом ситуації виділяються праці прихильника вибіркового протекціонізму у зовнішній торгівлі М. Шапошнікова [563; 564] та його опонентів, прихильників державної монополії зовнішньої торгівлі П. Гензеля [397] та А. Потяєва [508]. У центрі уваги А. Потяєва, П. Кумикіна, М. Макотинського, О. Шляхтера були проблеми боротьби з контрабандою [450; 451; 482; 507; 851].

У контексті розвитку економіки активно досліджувалися різні соціальні верстви та вплив на їх економічний стан тих чи інших заходів держави. У радянській літературі визначальним критерієм дослідження соціальної структури СРСР виступало соціально-економічне положення різних соціальних прошарків села. Саме в ті роки активно розроблялися підстави визначення соціального групування в середині селянства як окремого класу. Створювалися наукові школи, предметом дослідження яких були ці проблеми, розгорталися широкі дискусії на шпальтах періодичної преси.

Найбільш відомими і визнаними дослідниками селянства 20-х рр. ХХ ст. вважалися Л. Крицман [445; 446], А. Хрящева [558], Ю. Ларін [455], які мали різні погляди на місце селянських господарств у суспільному розподілі праці, його класифікацію та перспективи розвитку. Їх поглядам протистояли історики-аграрники неонародницької школи О. Чаянов, О. Челинцев [561; 562; 687], які, на відміну від офіційної доктрини, на основі дореволюційних статистичних даних, по-іншому тлумачили соціальну структуру радянського селянства.

З другої половини 20-х рр. об'єктом дослідження стали робітництво [385], безробітні [545; 565], інтелігенція [391; 454; 659], а також приватники, кустарі [455] тощо.

Велике значення для розуміння радянської правової системи та формування політики щодо запобігання злочинності мають праці В. Леніна [469; 474], М. Криленка [448], Д. Курського [452], М. Скрипника [525], С. Сметанича [526], А. Естріна [570; 572; 573; 574] та ін. Щодо вивчення злочинності та становлення правових основ протидії їй зауважимо, що в цей час продовжували плідно працювати відомі дореволюційні російські вчені, представники різних наукових шкіл і поглядів у кримінології. Видання тих років містили різноманітні статистичні дані щодо типології злочинців (соціальне походження, положення, доходи, рід занять, освіта, національність, вік, стать тощо) та різних видів протиправних дій.

Низка публікацій спеціалістів-юристів стосувалася різних сторін боротьби правоохоронних органів з економічними та посадовими злочинами. Дослідження

Е. Тарновського [537 – 543], котрі періодично виходили на шпальтах «Еженедельника советской юстиции», та праці інших авторів [404; 405; 492; 500] цікаві в контексті вказаної проблеми з точки зору аналізу впливу кримінально-правової та економічної політики на коливання (зростання – зменшення) тих чи інших видів злочинів в економічній галузі, особливо посадових і господарських, котрі також входили до компетенції економічних підрозділів органів державної безпеки.

Характеристиці окремих видів злочинів присвячено праці А. Гюнтера [407; 408]. У працях М. Гернета [398], А. Герцензона [399; 400], А. Піонтковського [501], О. Жижилєнка [420], Н. Толпиго [546] та інших юристів того часу розглядаються радянська правова система, особливості статей кримінального і кримінально-процесуального кодексів та їх застосування на практиці, тенденції щодо розвитку окремих видів злочинів і вплив на них економічних заходів та державної кримінальної політики.

У дослідженнях юристів С. Шнейдера [567] та І. Кондурашкіна [439; 440], які брали безпосередню участь у судових процесах 20-х рр. щодо господарських та посадових злочинів, на багатому фактичному матеріалі розкрито механізм діяльності окремих осіб та кримінальних груп, котрі, використовуючи недосконалість радянського законодавства та зайняття ними відповідальних посад у державних господарських органах, зуміли нажити собі капітал, обкрадаючи при цьому державні структури.

У монографіях професора І. Кондурашкіна на матеріалах ревізійних обстежень діяльності державних і кооперативних підприємств та установ, а також судових матеріалах проаналізовано найбільш типові риси економічних злочинів на різних етапах нової економічної політики. І хоча прикладами виступають найбільш відомі злочини в економічній сфері, що відбулися не на території України, вони є дуже важливими, оскільки змальовують специфіку економічної злочинності, її залежність від економічної політики, яка проводилася. Цікавими є висновки дослідника про те, що всі види економічних злочинів до 1926 р. кваліфікувалися як хабарництво, розкрадання державного майна, зловживання

службовим становищем, перевищення влади, халатність, бездіяльність тощо. Починаючи з 1926 р. на судових процесах щодо економічних злочинів з'являються звинувачення в економічній контрреволюції. Більше того, автор підкреслює, що «потенціал «Шахтинської справи», який містився у зародковому стані в кожному великому економічному процесі, протягом тривалого часу не з'ясовувався», тому що в перші післявоєнні роки всі звикли розглядати контрреволюцію лише «у змовах, повстаннях, диверсійних діях, а не у поступовому підточуванні промисловості, торгівлі, транспорту» тощо. Отже, якби ті судові процеси, що відбулись протягом першої половини 20-х рр., проходили наприкінці, чи навіть у другій половині 20-х рр., то, ймовірно, економічні злочини кваліфікувалися вже як «контрреволюційні» [594, с. 86].

Основні види господарських злочинів і труднощі боротьби з ними, зокрема органів ДПУ, розглянуто в публікаціях Я. Вардзієлі [390], А. Естріна [570 – 574], М. Побережного [503] та ін. М. Полевой доводив, що специфіка економічних злочинів у середині 20-х рр. полягала в тому, що вони набували «легального характеру», коли викачування коштів з державної промисловості та державної торгівлі відбувалося від виглядом укладання збиткових для державних підприємств договорів [505, с. 579]. Відстежування подібних договорів як раз входило до компетенції органів ОДПУ.

Таким чином, протягом 1920-х рр. розробці боротьби з господарськими та посадовими злочинами приділялася велика увага з боку працівників прокуратури й правоохоронних органів. І хоча ці роботи не розглядають окремо боротьбу з цими видами злочинів органів ДПУ – ОДПУ, а дають лише загальну характеристику злочинам та розкривають методи боротьби з ними в масштабах усього СРСР, без сумніву, вони представляють великий інтерес для дослідження діяльності Економічного управління ДПУ – ОДПУ в роки нової економічної політики.

Важливими для розуміння провадження слідства в цей період є доробки в галузі кримінального процесу В. Громова [406], А. Іодківського [430], Я. Старосельського [533].

У викривальному тоні написано праці щодо так званого «шкідництва» в енергетичній галузі голови Держплану СРСР, Г. Кржижанівського [443; 444], у вугільній і заготівельній галузях – політичного діяча М. Бухаріна [388], щодо судового процесу над «Шахтинцями» – державного звинувача С. Шеїна [566], а також праці А. Вишинського [394; 395; 396] та інших [382; 426; 436; 524].

Безпосередньо не торкаючись діяльності економічних підрозділів ДПУ УСРР, ці публікації змальовують політичну та економічну обстановку, настрої, що панували в суспільстві, розкривають основні ідеологічні настанови щодо «злочинів» такого порядку.

Значний інтерес для вивчення історії ВНК – ДПУ – ОДПУ мають вибрані твори Ф. Дзержинського, де вміщено виклад його бачення діяльності спецслужби в галузі економіки [411]. У дослідженні використано праці й інших керівників та відповідальних працівників ВУНК – ДПУ В. Балицького [376], Й. Блата, В. Бонч-Бруєвича [380], О. Броньового, С. Дукельського [417], М. Лациса (Я. Судрабса), А. Малицького, Я. Петерса [712 – 714], котрі, як і публікації науковців-економістів і юристів, є й першими спробами узагальнити діяльність органів держбезпеки, і водночас важливими історичними джерелами, написаними очевидцями й безпосередніми учасниками тих подій. Пронизані певною ідеологічною спрямованістю, вони містять багатий фактичний матеріал, дрібниці, які не увійшли до офіційних відомчих звітів, а тому мають, безперечно, велику історичну цінність.

М. Лацис, керівник ВУНК, аналізує процес становлення та перших кроків у діяльності надзвичайних комісій [456; 457; 458]. У його працях більше в популярній, ніж у науковій формі викладено боротьбу ВНК (а не української надзвичайки) з саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами. Проте в них простежено основні напрями роботи надзвичайних комісій в економічній галузі в перші роки їх створення.

Фактичний матеріал із діяльності ВУНК та ДПУ УСРР представлений у роботі А. Малицького «Чека и ГПУ», яка була видана у Харкові в 1923 р. [483]. Шостий розділ книги «Боротьба на економічному фронті» безпосередньо

стосується проблеми дослідження. В ньому розглянуто організацію та структуру Економічного відділу (пізніше: управління) Цупнадзкому, його завдання та участь співробітників у різних комісіях і кампаніях. Окремо виділено такі аспекти, як робота на транспорті, боротьба з розкраданнями палива, вантажів, аваріями потягів. У праці відтворена й суперечлива політика цього періоду щодо приватної торгівлі. Деякі цифри в роботі органів державної безпеки очевидно завищені (в середині квітня 1921 р. на залізницях України нараховувалося до 200 тис. мішечників за добу, а вже наприкінці травня їх кількість, завдяки діяльності робітників Цупнадзкому, зменшилася до 50 тис.). Проте, безперечно, праця заслуговує на увагу дослідників.

Книга С. Дукельського [417], яка повинна була стати першим дослідженням з історії органів ВУНК – ДПУ, доповнена унікальними відомчими документами, в яких розкривається механізм діяльності ВУНК, зокрема й у боротьбі з економічними злочинами.

Більшість із вказаних праць присвячена початковому етапу діяльності радянських органів державної безпеки. У кращому випадку йшлося лише про перші роки непу. Це сталося через те, що періодизація історії радянських органів державної безпеки, в основу якої покладено реформування спецслужби, і, відповідно, – зміна назви та завдань, не збігається з періодизацією історії України. Така особливість співвідношення періодизації загальноукраїнської історії та історії радянських органів державної безпеки вимагає досліджувати і період, в якому діяли ще органи ВУНК.

Загалом у своїх працях-спогадах згадані автори не лише змальовували обстановку, визначали завдання й основні напрями в роботі, а й намагалися ідеологічно та морально обґрунтувати свої дії. Певною мірою в їх мемуарах аналізується й діяльність органів держбезпеки на економічному напрямі.

Безпосередній діяльності економічних підрозділів ВУНК – ДПУ УСРР присвячена невелика кількість публікацій, написаних очільниками відповідних підрозділів: Й. Блатом [378], О. Броньовим [383; 384]. Цим працям також притаманна велика кількість фактичного матеріалу, героїзація діяльності

радянських органів держбезпеки та суб'єктивні оцінки авторів. Усе це певною мірою завадило їм дати повну та об'єктивну картину реальної дійсності.

Отже, у підготовці дослідження проаналізовано значні масиви історичних джерел щодо діяльності органів державної безпеки, зокрема, відомчі накази та циркуляри, оглядові, аналітичні, статистичні, звітні матеріали, кримінальні справи та справи-формуляри, деякі особові справи колишніх співробітників органів державної безпеки, статті та праці очільників відомства тощо.

Загалом зазначимо, що джерельна база праці є цілком достатньою для проведення комплексного дослідження означеної проблеми. Наукова новизна отриманих результатів зумовлюється введенням до наукового обігу значної частини не опублікованих до цього часу джерел, виявлених у центральних архівних установах України – Центральному державному архіві вищих органів влади України (фондах Ради Народних комісарів Української РСР, Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР, Головного управління Робітничо-Селянської міліції при НКВС УСРР, Наркомату фінансів УСРР, Верховного суду УСРР, Народного комісаріату юстиції, ВУНК УСРР, Уповноваженого Головного митного управління Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР по боротьбі з контрабандою на Україні та ін.) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (фонді Центрального комітету Комуністичної партії України), галузевих державних архівах СБ та МВС України, в архівних установах обласного рівня – Державних архівах Донецької та Вінницької областей, а також Державному архіві Російської федерації (фондах Ради міністрів СРСР, Народного комісаріату внутрішніх справ, Комісії у справах боротьби з хабарництвом).

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретичною основою наукової праці постали дослідження, в яких узагальнено досвід організації держави та державних інститутів і суспільства, складна динаміка відносин між ними, механізм функціонування тоталітарних

режимів (у першу чергу радянського), місце та роль насильства, права і правоохоронних структур у таких системах. Вони значною мірою визначили методологію, дослідницькі підходи та методики, використані в процесі дослідження.

У ХІХ ст. теоретики революційних трансформацій суспільства. (Л.-О. Бланкі, М. Бакунін, К. Маркс, Ф. Енгельс та ін.), розглядаючи засоби завоювання державної влади, зверталися до політичного аспекту практичного застосування насильства як одного з методів досягнення поставленої мети.

Німецький соціолог, історик і економіст М. Вебер, вивчаючи роль насильства в суто політологічному сенсі [599], зазначав, що держава, маючи у своєму розпорядженні повний набір силових та символічних інструментів примусу, завжди претендувала на абсолютний пріоритет у формуванні устрою соціального світу, не зупиняючись перед жодними моральними застереженнями.

Більшовики продовжили розробку, а пізніше, й реалізацію концепції революційного насильства як вузлового елемента захоплення, утримання влади та здійснення формаційного стрибка.

Задовго до революції лідер більшовицької партії В. Ленін, виступаючи натхненником державного терору, наголошував, що «революції без контрреволюції не буває і бути не може» [461, с. 159]. При цьому, на його думку, контрреволюція могла застосовувати як військові, так і невійськові форми спротиву. Саботаж, «підкуп босяків, підкуп агентів буржуазії» В. Ленін відносив до таємних, пасивних, тобто невійськових форм опору контрреволюційних сил. Водночас, на його думку, цей опір був «таким упертим і здатним набирати таких різноманітних форм, що боротьба з ним неминуче затягнеться... А без рішучої перемоги над цим пасивним і прикритим опором буржуазії та її прихильників, – вважав очільник жовтневого перевороту, – успіх соціалістичної революції неможливий» [462, с. 235].

У зв'язку з цим, на його переконання, інтереси зміцнення безпеки «держави диктатури пролетаріату» диктують необхідність застосування особливих, надзвичайних заходів для придушення спротиву експлуататорських

класів чи інших контрреволюційних елементів, аби «вони відчували всесилля пролетарської держави і забули думати про активний спротив йому». «Нам треба зламати і пасивний, безперечно, ще більш небезпечний і шкідливий спротив», – писав він [475, с. 310]. У кожному його заклик до наступу на дійсну та уявну опозицію йшлося про необхідність «викорінення» та «викорчовування» її, що, звісно, передбачало розширення кола жертв.

Отже, загальний підхід аргументувався тим, що без політичного насилля, і, як наслідок, без надзвичайних заходів і надзвичайних органів нове суспільство побудувати неможливо. «Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги, – підкреслював В. Ленін у лютому 1920 р. на IV конференції губернських надзвичайних комісій після перемог Червоної армії О. Колчаком, А. Денікіним, М. Юденичем. – Без революційного насильства, спрямованого на прямих ворогів робітників і селян, неможливо зламати спротив експлуататорів» [473, с. 117].

Утім, не лише на етапі державного перевороту, а й ще більшою мірою – на етапі розбудови так званої «держави диктатури пролетаріату» подолання спротиву експропрійованих класів та інструменти його досягнення перебували в епіцентрі уваги більшовицьких вождів. Стабілізація внутрішньополітичної ситуації всередині країни та зміна економічної політики в 1921 р. диктували необхідність відмови від надзвичайних органів із широкими повноваженнями та екстраординарними формами й методами роботи. Потрібно було започаткувати якісно нові інститути правоохоронних органів, які б стали складником політичної системи держави й на які б покладалися функції охорони національної та державної безпеки. В. Ленін уважав, що необхідно провести реформу ВНК, визначити її функції та компетенцію, а також обмежити діяльність лише політичними завданнями. «Та обстановка, що у нас склалася, – зазначав він, – потребує обмежити цю установу [ВНК – *авт.*] сферою чисто політичною» [468, с. 297].

Важливе значення для розкриття теми дослідження має також розуміння місця кримінальної політики держави та превенції у протидії дійсним та надуманим злочинам.

Інтеграція ринкових (капіталістичних) елементів в економіку країни потребувала формування й законних методів державного управління. Першим кроком до унормування розвитку нових економічних відносин стало ухвалення в 1922 р. Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів. При цьому, проголосивши нову економічну політику, партійне керівництво не відмовилося від затвердженої на VIII з'їзді РКП(б) програми, стратегічною метою якої було будівництво соціалізму. Неп розглядався лише як певний відступ від визначеного курсу, незначна поступка в економіці з метою виходу з глибокої економічної та політичної кризи, в якій опинилися радянські республіки. «Цю політику, – вказував В. Ленін, – ми проводимо всерйоз та надовго, але, звичайно, не назавжди» [468, с. 311].

Усвідомлюючи, що ідеї соціалізму не сприймалися переважною більшістю населення, що до соціалізму радянські республіки доведеться «підтягувати» силоміць, очільники держави робили ставку на використання насилля на всіх стадіях побудови соціалізму. За таких умов існування органів державної безпеки навіть у далекій перспективі було неминучим, про що з усією очевидністю заявив В. Ленін на IX Всеросійському з'їзді рад у грудні 1921 р.: «ВНК – це така установа ..., без якої ... влада трудящих існувати не може, доки будуть існувати експлуататори...» [468, с. 313]. Таким чином більшовицьке керівництво підкреслювало, що надзвичайні органи будуть і надалі відігравати важливу роль у державній системі влади.

В умовах непу почалося переформатування терористичних практик відповідно до нової ленінської тактики, хоча про повернення в рамки законності не йшлося. В. Ленін писав члену Колегії Наркомфіну Г. Сокольникову у лютому 1922 р.: «Потрібна низка зразкових процесів із застосуванням жорстокої кари. Нова економічна політика потребує нових засобів нової жорстокості кар» [464, с. 160].

Один з найвпливовіших лідерів більшовицького руху початку 1920-х рр. Л. Троцький підкреслював, що демократія за своєю сутністю – буржуазна, і робітничий клас повинен її відкинути й замінити «робочим механізмом пролетаріату». Він уважав, що терор і соціалізм нерозривні, й що будувати соціалізм можна лише «залізом і кров'ю» [590, с. 249].

Таким чином, визнаючи необхідність зміни не лише назви, а й тактики, методів і засобів у діяльності органів державної безпеки, більшовицька верхівка залишила за ними право й обов'язок здійснювати каральні функції.

Водночас не всі серед тогочасних партійних вождів дотримувалися думки щодо необхідності наділення органів ДПУ – ОДПУ каральними функціями. М. Бухарін, наприклад, уважав, що разом з непом необхідно переходити до «ліберальнішої» форми радянської влади («менше репресій, більше законності, більше обговорень, самоуправління»), тому він виступав проти розширення прав ДПУ, яке почалося майже відразу після реорганізації органів держбезпеки в 1922 р. [413, с. 436].

Такі настрої серед частини членів Центрального комітету РКП(б) непокоїли керівництво ОДПУ СРСР. Ф. Дзержинський у листі до свого заступника В. Менжинського в грудні 1924 р. на такі заяви М. Бухаріна зауважував, що є небезпека «здачі» партією питання про ДПУ й створення таким чином «весни обивателям, непманам, троцькістам» та іншим супротивникам більшовицької влади. Для протидії таким настроям він пропонував переглянути практику та методи діяльності радянської спецслужби. «Ми (ДПУ) повинні, можливо, стати тихішими, скромнішими, застосовувати обшуки й арешти більш обережно...» [413, с. 436].

«Для ОДПУ, – писав Ф. Дзержинський у листі до Г. Зінов'єва в березні 1925 р., – настали важкі часи», які він пов'язував з «недооцінкою» значення органів державної безпеки М. Бухаріним, Г. Сокольниковим, М. Калініним та іншими представниками правлячої верхівки [767, с. 50]. Власне, ця полеміка очільника радянської спецслужби з його опонентами стала віддзеркаленням

боротьби думок про місце і роль органів безпеки в політичній системі суспільства.

Водночас доволі впливовий заступник голови ДПУ Й. Уншліхт наполягав на розширенні позасудових повноважень ДПУ до таких, які мала ВНК у період громадянської війни, навіть до застосування розстрілу. З такою позицією був незгоден очільник відомства. Критикуючи, з його точки зору, надмірно ліберальні настрої всередині уряду щодо встановлення контролю над ДПУ з боку Наркомату юстиції, він водночас залишався прихильником заміни каральних заходів часів громадянської війни більш «м'якою» та «економічно раціональною» системою конфіскації майна та виселення у віддалені регіони з метою їх подальшого освоєння [793, с. 54].

Таким чином, за відмови від використання крайніх методів боротьби періоду відкритого громадянського протистояння, за органами державної безпеки, які логічно вписалися в державні інститути радянської політичної системи, залишалося право застосування силових репресивних заходів у придушенні спротиву режиму.

Принципово важливим видається розуміння того, які соціальні верстви населення та яким чином потрапляли у фокус пильної уваги ВНК (ВУНК) – ДПУ – ОДПУ. Виходячи з поділу В. Леніним політичних сил в Росії на три табори*, з яких один, правий – «поміщицько-монархічний» та «буржуазно-консервативний» був усунений від влади у жовтні 1917 р., та з прихильниками якого нещадно розправлялися в роки громадянської війни, а другий – «революційно-демократичний» – прийшов до влади, третій – «буржуазно-ліберальний», до якого ідеолог більшовизму відносив і «дрібнобуржуазну стихію», залишався найчисельнішим в умовах непу, – необхідно розглянути принципове ставлення до нього з боку партійно-радянських лідерів. В. Ленін називав саме цей, третій, табір «головним ворогом соціалізму», підкреслюючи його особливу небезпеку, оскільки саме «дрібна буржуазія» була здатна затопити

*Про це йдеться у багатьох ленінських працях дореволюційного періоду: «Листи здалеку» [466, с. 13 – 14], «Виборча кампанія до IV Думи і завдання революційної соціал-демократії» [460, с. 36].

радянську державність. «Або ми підкоримо своєму контролеві і облікові цього дрібного буржуа, ... або він скине нашу робітничу владу неодмінно й неминуче» [471, с. 281].

У роки непу третій табір політичних сил репрезентувала «нова» буржуазія, так звані «непмани» та дрібнобуржуазні маси. Відповідно до ленінської концепції соціального розвитку Російської імперії до «дрібнобуржуазного прошарку» населення першого десятиліття радянської держави необхідно віднести «дрібну буржуазію» (середняцькі маси селянства, кустарів та ремісників) й «інші дрібнобуржуазні елементи» (службовців, інтелігенцію, робітників, котрі не втратили зв'язок з селом, тощо). Амбівалентне ставлення до цих соціальних верств полягало в тому, що, з одного боку, «дрібнобуржуазні елементи» радянського суспільства очільники держави зараховували до трудящих мас населення, котрі підтримували радянську владу, оскільки вона наділила селян землею та дала можливість розвиватися дрібнотоварному підприємництву. З іншого боку, на їх думку, це були, хоч і дрібні, але власники, зі своєю, відмінною від пролетарської, психологією, а тому вони не вписувалися в соціальну структуру комуністичного суспільства. Отже, за будь-яких умов і тимчасових відступів, на думку більшовицького проводу, ці верстви не мали майбутнього в країні Рад. Їхнє зникнення, в той чи інший спосіб, було лише питанням часу.

Виходячи з такої оцінки «дрібнобуржуазних елементів», влада, надавши їм певні можливості для розвитку, водночас всіляко намагалася їх контролювати та обмежувати, використовуючи при цьому різноманітні економічні, фінансово-фіскальні та правоохоронні органи, серед них й органи державної безпеки. Збереження при непі соціальних верств, які визначалися як «експлуаторські», сприймалося більшовицькою владою продовженням класової боротьби. Через це, на думку юриста Д. Туманова, підходи до закріплення прав і свобод громадян залишилися класовими, притаманними «диктатурі пролетаріату» [817, с. 139]. Конституція СРСР (1924 р.) не містила розділів, присвячених основним правам та обов'язкам громадян.

Подвійні стандарти у ставленні до цих соціальних груп позначилися й на політичних та правових настановах, які отримувала радянська спецслужба під час виконання своїх функцій.

Подальшому розвитку теоретичної бази каральної та кримінально-правової політики й відповідного ставлення до окремих соціальних верств населення на початку 20-х рр. XX ст. сприяв вихід спеціальних юридичних видань, орієнтованих на обґрунтування засадничих позицій більшовицької влади. З 1922 р. Наркомат юстиції УСРР щомісяця видавав журнал «Вестник советской юстиции на Украине» (з квітня того ж року – «Вестник советской юстиции»), а Наркомат юстиції РСФРР – «Еженедельник советской юстиции». На шпальтах цих видань обговорювалися питання кримінальної політики, чинного законодавства, його застосування на практиці, висвітлювалася діяльність органів юстиції та інших інститутів правоохоронної системи. Статті відомих юристів-теоретиків та практиків виходили під рубриками: «Діяльність Радянського Уряду», «Сторінки судового діяча (листи з місць)», «З діяльності Нарком'юсту», «Іноземна юридична думка», «Огляд преси», «Хроніка: судова практика; життя органів юстиції; адміністративна та суспільна хроніка», «Поштова скринька (питання та відповіді)» тощо.

Багатовимірність об'єкту наукового дослідження та широка й різноманітна джерельна база зумовили застосування у праці як класичних методологічних підходів і принципів, так і синтетичної, міждисциплінарної платформи, нових дослідницьких стратегій, здатних забезпечити всебічний аналіз діяльності органів державної безпеки в галузі економіки у доволі складний та суперечливий, з точки зору пошуку економічних шляхів розвитку, період нової економічної політики.

Міждисциплінарні підходи створюють підґрунтя для комплексного аналізу особливостей нормативно-правового регулювання діяльності органів державної безпеки в умовах непу, дослідження функцій та завдань економічних підрозділів, правових аспектів взаємодії на відомчому та міжвідомчих рівнях, з'ясування протиріч, які виникали на ґрунті дублювання повноважень і функцій з

господарськими, фіскальними, контролюючими органами й іншими структурами правоохоронної системи, розкриття форм та методів їх роботи; висвітленню аспектів оперативно-розшукової та слідчої діяльності органів ДПУ в сфері економіки у досліджуваній відрізок часу.

Принцип міждисциплінарності базується на інтеграції наукового знання, подоланні жорстких дисциплінарних рамок, взаємопроникнення та, відповідно, взаємозбагачення окремих дисциплін. Завдяки цьому на їх стику виникають потенційно евристичні зони, які виводять наукові студії на якісно новий теоретичний рівень.

Однією з ознак міждисциплінарного характеру дослідження є також спроба поєднати історичний та правовий підходи у вивченні означеної проблеми. Останній для істориків через дисциплінарну специфіку залишається доволі складним.

Дотримання коректності вимагає поєднання обох підходів задля комплексного аналізу передумов, конкретно-історичних обставин становлення та специфіки діяльності економічних підрозділів ВУНК – ДПУ УСРР, здійснити хоча б стислий історико-правовий аналіз тих видів злочинів, що входили до компетенції ЕКУ ДПУ; визначити ступінь їх суспільної небезпеки з позицій тогочасного законодавства; розглянути особливості процесуальних дій радянської спецслужби на стадії попереднього розслідування (дізнання та попереднього слідства) кримінальних справ; а також з'ясувати кримінологічні характеристики осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у сфері економіки тощо.

Досліджуючи діяльність органів державної безпеки, необхідно володіти спеціальними знаннями щодо використання ними специфічних негласних методів і засобів для здійснення оперативної та розшукової функції, що також, внаслідок дисциплінарної орієнтованості, вимагає від історика додаткових зусиль. При використанні юридичних та спеціальних підходів здійснено аналіз деяких аспектів оперативно-розшукової та слідчої роботи органів ВУНК – ДПУ УСРР.

Досліджувана проблематика нерозривно пов'язана з багатьма соціально-політичними процесами, що відбувалися в державі. Це потребувало застосування структурно-системного підходу, завдяки якому став можливим аналіз різних елементів системи в межах існуючого державного організму, законодавчої й виконавчої гілок влади, в той чи інший спосіб дотичних до формування кримінально-правової політики, в межах якої діяли правоохоронні органи, передусім ВУНК – ДПУ УСРР, а також наділення їх певним колом завдань, функцій та повноважень, взаємозв'язків між ними, що поєднують певні, логічно скомпоновані елементи в межах однієї системи.

Принципово важливо дотриматися принципу ієрархічної субординації взаємин (побудови), коли елементи системи державного управління розглядаються крізь призму підлеглості структур нижчого рівня структурам вищого рівня. Реалізація цього принципу чітко простежується у відносинах двох підсистем: керівної (комуністична партія) та керованої (карально-репресивні органи).

У дисертації використано широкий спектр загальнонаукових, міждисциплінарних та суто історичних підходів та методів наукового пізнання.

Завдяки загальнонауковим методам (аналізу, синтезу, індукції та дедукції) сформульовано обов'язкові теоретичні атрибути дослідження: актуальність, об'єкт і предмет, мету і завдання, наукову новизну праці, а також основні концептуальні положення, узагальнення і висновки.

Досліджуючи органи державної безпеки як складової правоохоронної системи України часів непу, які були наділені певними функціями й повноваженнями, розглядаємо їх, у першу чергу, з історичних позицій, тобто у процесі становлення та розвитку в часі з можливістю виокремлення певних етапів, стадій тощо. Тому загалом праця побудована на проблемно-аналогічних засадах.

У дослідженні використано також загальнонауковий діалектичний підхід, що дає змогу простежити взаємозв'язок та взаємовпливи у процесі розвитку подій та явищ тощо.

Одночасно органи державної безпеки можуть розглядатися з позицій соціологічного підходу – тобто їх інституційного наповнення, з точки зору потрактування їх як одного з інститутів радянської правоохоронної системи й державного механізму управління. Для аналізу соціальних інститутів у соціології, як правило, використовують такі критерії: цілі та функції стосовно суспільства, інших інститутів та особистості; норми, що підтримуються даним інститутом, та санкції за їх невиконання. Цей підхід застосовується тоді, коли треба з'ясувати, наскільки спосіб буття певного соціального інституту відповідає або не відповідає тим чи іншим суспільним потребам. Тож з цієї перспективи до уваги потрапляють закономірності формування, розвитку та функціонування спецслужби, а також рівень ефективності виконання нею своїх функцій. Такий підхід не заперечує історичний характер праці, оскільки означені моменти становлення та розвитку ВУНК – ДПУ як соціального інституту простежуються в межах певного відрізка часу з урахуванням послідовності процесів.

Як соціальний інститут органи державної безпеки забезпечували суспільний порядок безпосередньо чи опосередковано та своєю діяльністю впливали на суспільну свідомість. Очевидним є той факт, що діяльність органів державної безпеки вибудовувалася і розгорталася у відповідності до тих ідеологічних настанов, носіями яких була радянська влада та правляча партія. Саме це робило специфічним та ідеологічно забарвленим поняття та розуміння злочину, порушення або норми, спрямовувало санкції, передусім, проти тієї частини населення, котра не сприйняла нової влади або, змирившись з її існуванням, не погоджувалася з певними політичними настановами та відповідними політичними заходами.

Поєднання системного та інституційного бачення за умови дотримання темпорального (протяжного в часі) розгляду становлення та розвитку ВУНК – ДПУ створює основу для їх комплексного вивчення, з урахуванням важливих нюансів як внутрішнього, так і зовнішнього їх середовища.

Використання емпіричного та теоретичного рівнів дослідження дало можливість реконструювати та пояснити ланцюги подій в політичній,

економічній, правовій сферах держави, на тлі яких відбувалося становлення та «удосконалення» не лише економічних підрозділів органів державної безпеки як структурних інститутів, а й специфічних, негласних методів, кореляцію напрямів в їх діяльності, трансформацію ідеологічного тлумачення злочинів тощо.

Для повного розкриття взаємин державних інститутів та пересічних громадян – суб'єктів кримінальної політики та діяльності органів державної безпеки, довелося звертатися як до макроісторичного рівня подієвого полотна, що виявляє загальні тенденції та чинники впливу суспільства на поведінку особи, так і до мікроісторичного, який сприяє вивченню моделей включення індивідуальної діяльності у колективну і, таким чином, фіксувати індивідуальне у соціальному і соціальне в індивідуальному на рівні конкретної історичної практики. Вивчення поведінки, соціокультурних уявлень, з одного боку, та політичних і духовних мікропроцесів соціального життя, – з іншого, у їхньому взаємозв'язку створили підґрунтя для відтворення реальної картини буття представників різних соціальних когорт (потенційного «ворога» режиму, злочинця, «непмана», торговця, спеца, пересіченого громадянина, селянина), які стали заручниками ситуації в умовах нової економічної політики.

Аналіз перипетій каральної практики стосовно суб'єктів діяльності спецслужби та відповідні узагальнення у цій площині здійснювалися із застосуванням історичної антропології, сформованої як інструмент осмислення соціокультурних стереотипів поведінки людей, які притягувалися до кримінальної відповідальності за вчинення аналогічних злочинів чи своїми діями порушували врегульовані на законодавчому рівні норми. Таким чином, орієнтуючись на інтегральний підхід, використовуючи історичну соціологію, психологію, інші підходи та методи, зроблено спробу сконцентруватися на всьому спектрі соціального життя індивідуумів (як представників структур ВУНК – ДПУ – ОДПУ, так і тих, хто постав об'єктом переслідування останніми).

Культурологічний підхід сприяв встановленню залежності форм політичної позиції від загальної та політичної поведінки членів соціуму у тоталітарній державі (нестримне тяжіння до насильства з боку політичної верхівки та відсутність опору з

боку жертв – об'єктів терору). Врахування психологічних чинників дозволило проаналізувати емоційні фактори, спонукальну мотивацію ініціаторів репресій та стан їхніх жертв.

Метод історичної біографістики став інструментом відтворення життєвих поворотів окремих співробітників органів державної безпеки та осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за вчинення ними дійсних чи надуманих злочинів.

Залучення до роботи цифрових статистичних матеріалів потребувало використання статистичних методів. Це дало змогу не лише встановити кількісні показники і відсоткові частки за багатьма позиціями, що розглядаються у праці, а й побачити якісні особливості явищ, зробити обґрунтовані узагальнення, перейти від випадкового до закономірного.

Історико-правові методи застосовувалися для аналізу видів злочинів, що належали до компетенції ЕКУ ДПУ; процесуальних дій радянської спецслужби на стадії попереднього розслідування.

Важливе значення для дослідження мало застосування спеціальних методів юридичних наук. За допомогою нормативно-аналітичного методу було надано характеристику чинних юридичних норм; порівняльно-правового методу – зіставлення змісту юридичних норм після внесення до них поправок, відповідно до кримінально-правової політики держави; догматично-правового – з'ясування юридичних понять і термінів, які широко використано в роботі.

Проблематика дослідження вимагала здійснення аналізу економічних відносин та їх відповідність прийнятим законодавством норм; а також обставин, які призводили до появи тіньового сектору економіки, зокрема в торгівлі та на валютному ринку.

Специфіка порушених питань диктує необхідність використання не лише міждисциплінарних методів дослідження, а й міждисциплінарної термінології. Більшість широковживаних у праці понять нині достатньо апробовані в науковій літературі й не потребують додаткових пояснень. Вони прийшли з соціології та політології й доволі органічно адаптувалися в історичних дослідженнях. Водночас у

досліджуваний період формувалася своєрідна «правова» та «професійна» лексика, покликана обслуговувати політичний курс партійної верхівки на тотальне знищення будь-якої опозиції.

Для кожної доби існували свої лексичні форми, політичні поняття, ідеологеми та їх евфемізми. У діловому та побутовому мовленні ці конструкції зазнавали трансформації, проте продовжували вживатися, аж поки інші не витісняли їх з міркувань політичної доцільності чи наукової коректності.

Радянський політичний режим вже з 20-х рр. ХХ ст. продукував такі специфічні неологізми як «ворог трудящих», «політично неблагонадійний», «економічно неблагонадійний», «непман», «контрреволюціонер», «шкідник», «спекулянт» та інші, що могли з'явитися тільки в СРСР з його налаштованістю на розв'язання будь-яких проблем силовими методами. Кожен зі згаданих термінів (на конкретному історичному відтинку) перетворювався на універсальну формулу таврування тих, хто не підходив під ранжир, визначений системою, а отже, підлягав ізоляції, кримінальному покаранню чи знищенню.

Разом з тим існували й терміни іншого змісту – «сексот», «інформатор», «агент», котрі в суспільстві сприймалися, та й сьогодні сприймаються, вкрай негативно. Між тим, використання секретної агентури та поділ її на різні типи, є специфічним негласним методом у роботі структур, котрі здійснюють розшукову, оперативно-розшукову або контррозвідувальну діяльність.

Практично всі терміни, вживані у монографії, наповнюються конкретним змістом у відповідних сюжетах і підрозділах у контексті подій, що висвітлюються. При цьому у тексті, аби визначити авторське ставлення до певних термінів, беремо їх у лапки.

Досліджуючи проблему протидії органів державної безпеки злочинам у сфері економіки, необхідно прокоментувати, які види злочинної діяльності належали до економічної сфери й були визначальними в роботі Економічного управління ДПУ, розглянути їх визначення та ступінь небезпечності в кримінальному законодавстві тих часів.

Варто зазначити, що в 1920-ті рр. на законодавчому рівні не існувало визначення терміну «економічні злочини». Поняття «злочини в сфері економіки» також не існувало в Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. У Кодексі передбачалася відповідальність за вчинення майнових, господарських, податкових злочинів. Так чи інакше всі ці злочини зазіхали на економічну безпеку країни.

Ще й дотепер відсутнє законодавче визначення поняття «злочини у сфері економіки», або «економічні злочини». Такої дефініції не містить і 6-томна Юридична енциклопедія, видана в 1990-ті рр. [861]. Економічна енциклопедія у трьох томах, що вийшла друком у 2000 р. за редакцією С. Мочерного, визначає «економічні злочини» як «злочини, об'єктом яких є економічні відносини, що охороняються державою, зокрема, нормами кримінального закону». Основними видами економічних злочинів називаються: «1) зазіхання на власність; 2) зазіхання на основи економічної діяльності» [860, т. 1, с. 474]. Проте не сформовано чітких ознак, не вироблено критеріїв, які б відрізняли злочини у сфері економіки від інших злочинів.

У науковому обігу ширше використовуються терміни «економічна злочинність», або «злочинність у сфері економіки». В уже згаданій вище «Юридичній енциклопедії» під «економічною злочинністю» розуміють «сукупність суспільно небезпечних діянь, що зазіхають на валютно-фінансову систему країни» [861, т. 2, с. 329]. На нашу думку, це формулювання не є вичерпним, оскільки воно охоплює не всі сфери соціальної діяльності, злочинність в яких можна віднести до категорії економічних злочинів, або економічної злочинності.

Ширше визначення вказаного терміна подає «Великий тлумачний словник сучасної української мови». Під «економічною злочинністю» в словнику розуміється «вид злочинності, сукупність здійснених злочинів, що безпосередньо зазіхають на суспільні відносини з виробництва, розподілу (перерозподілу) та споживання товарів та послуг» [855, с. 464].

Сьогодні як синонім «економічної злочинності» часто використовують термін «тіньова економіка» (або «підпільна економіка»), під якою розуміється «сукупність відносин, що складаються в сфері відтворення матеріальних благ та послуг на основі прихованої від держави діяльності фізичних та юридичних осіб, котра приносить більш високі, порівняно з легальною сферою, прибутки чи інші особисті вигоди» [900].

Розкриттям злочинів в економічній сфері в органах ВУНК – ДПУ УСРР займалися відповідні економічні відділи, відділення або групи, що входили до складу секретно-оперативних відділів територіальних органів*. Разом із тим, боротьбою зі злочинами, котрі були визначальними в діяльності економічного управління та підрозділів, що працювали «за лінією ЕКУ», могли займатися й інші структури в системі органів державної безпеки. Особливо це стосується посадових злочинів, оскільки цей злочин могла вчинити будь-яка посадова особа, професійна діяльність якої жодним чином не була пов'язана з виробничою діяльністю (військовослужбовець, чиновник у виборних органах, співробітник правоохоронних органів тощо).

Зважаючи на відсутність у спеціальній літературі чіткого визначення терміна «економічні злочини», з одного боку, та докорінні відмінності між радянською теорією й практикою часів непу та сучасними її відповідниками, вважаємо виправданим називати вище зазначені злочини «такими, що межують з економічними». Це принципово важливо, оскільки в дослідженні використовуються матеріали відомчої статистики, які ідентичні види злочинів відносили до «ліній роботи» різних підрозділів органів державної безпеки. Цифри, якими визначається кількість злочинів у сфері економіки, бралися «за лінією роботи ЕКУ».

*Боротьбу з різними видами злочинів в системі органів ДПУ УСРР здійснювали територіальні органи (окружні відділи ДПУ та Центральний апарат ДПУ), транспортні відділи ДПУ на залізничних та водних шляхах Південного округу шляхів сполучення (відділення дорожньо-транспортного відділу ОДПУ), Особливі відділи військових корпусів і дивізій та органи ДПУ з охорон кордонів УСРР (прикордонні загони).

У дослідженні використано й інші суто юридичні терміни. Зокрема, велику увагу приділено впливу кримінальної політики держави на визначення злочинів і спрямованість діяльності органів державної безпеки на боротьбу з ними. Оскільки цей термін багатьма істориками сприймається неоднозначно, в буквальному розумінні, є потреба в його поясненні. Водночас поряд із поняттям «кримінальна політика» все частіше використовується синонімічне поняття «кримінально-правова політика». Сьогодні існує багато визначень цього терміну, які несуттєво відрізняються одне від одного. Під кримінальною (кримінально-правовою) політикою розуміють складову внутрішньої політики держави, яка визначає завдання, основні напрями, засоби впливу на злочинність, реалізується через правотворчу та правозастосовну діяльність відповідних органів держави, а також шляхом проведення організаційних та інших заходів [820, с. 16].

Щодо правочинності чи неправочинності застосування термінів «правоохоронні органи», «інститути правоохоронної системи» до міліції, кримінального розшуку, органів юстиції, зауважимо, що ці структури в досліджуваній період виконували не лише каральну функцію боротьби з політичними опонентами режиму, а й правоохоронну – з протидії загальним кримінальним злочинам, дійсним злочинцям і злочинним угрупованням (контрабандистів, фальшивомонетників, спекулянтів, «валютників»), функціонували на підставі чинного законодавства – директив ВЦВК СРСР (ВУЦВК УСРР), охороняли існуючий правопорядок. Через це вважаємо, що правомірно вживати зазначені терміни у такій конструкції «правоохоронні органи радянської доби» або «радянські правоохоронні органи».

Під термінами «злочин» та «злочинні дії», автор розуміє дії, що порушували встановлені радянським законодавством норми, виписані у Кримінальному кодексі 1922 р. (та його редакції 1927 р.). У своїй діяльності органи державної безпеки в 1920-ті рр. керувалися нормами радянського права, і невиконання встановлених радянським законодавством юридичних норм вважалося злочином, а дії відповідно – «злочинними».

Для означення радянських державних органів влади та управління, карально-репресивних структур уживано україномовні аббревіатури, оскільки використання поруч україномовної та російської аббревіатури створює певні текстуально-логічні проблеми. Винятком є деякі скорочення, звичні для дослідників у своїх властивих (вже символічних) російськомовних формах (ЧУСО, Чусоснабарм, «совбури», «чекісти» та ін.). З тих же міркувань використовується й термін «освідомлювач» у значенні «інформатор», оскільки в тогочасних відомчих документах ці два терміни вживалися одночасно, але їх змістовне навантаження було різним.

Орієнтація на авторитетні напрацювання науковців у обраній для вивчення темі, сучасні й традиційні дослідницькі методики, розробка відповідного поняттєвого апарату дали змогу вийти на теоретичні узагальнення і висновки, які стали науковим результатом виконаного дисертаційного дослідження.

* * *

Аналіз наукової літератури, опублікованих документів, масив опрацьованих архівних матеріалів, а також викладені теоретико-методологічні аспекти проблеми, дозволяють, на наш погляд, здійснити комплексне дослідження обраної теми. Ступінь наукової розробки проблеми організації, діяльності, використання спеціальних методів та засобів підрозділів органів ВУНК – ДПУ УСРР, які боролися проти злочинності в галузі економіки та здійснювали контрольну та інформаційно-аналітичну функцію щодо процесів, котрі відбувалися у фінансово-виробничій сфері, свідчить про те, що вона не вичерпана в теоретичному плані і пов'язана з загальним станом вивчення функціонування радянської держави у досліджуваний період.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ УСРР У 20-ті РР. ХХ СТ.

Після закінчення періоду відкритого збройного протистояння більшовицькому керівництву для того, щоб утриматися при владі та реалізувати свої плани, необхідні були структури, на які можна було б покладати специфічні завдання і бути впевненими у їх виконанні. В боротьбі з політичними противниками у попередній період «позитивно» зарекомендували себе надзвичайні органи, на які було зроблено ставку й на перспективу. Зміни в політичному та економічному курсі спричинили уточнення їх функцій, повноважень та завдань, що, своєю чергою, зумовило пошук найбільш оптимальних організаційно-структурних рішень.

Протягом досліджуваного періоду було визначено місце ВУНК – ДПУ УСРР у механізмі держави так званої «диктатури пролетаріату». Формально підпорядковуючись уряду, органи безпеки чітко виконували партійно-радянські настанови, ставши однією з найважливіших структур серед інших ланок державного апарату. Часто вони наділялися особливими повноваженнями, які виходили за межі тогочасного правопорядку, виконуючи завдання, не властиві їхнім традиційним функціям. Поступово зростала їх роль в житті суспільства.

2.1. Неп: зміна економічних орієнтирів

Досліджуючи проблему діяльності органів державної безпеки в економічній галузі, доцільно розглянути, хоча б у загальних рисах, економічну політику радянської держави в 20-ті рр. ХХ ст., її складники та основні погляди тогочасних вождів на перспективи її розвитку.

Передусім, необхідно визначитися з самим поняттям «державна економічна політика», під якою варто розуміти генеральну лінію та сукупність

заходів, які проводилися владою від імені держави у сфері виробництва, розподілення, споживання, накопичення, експорту – імпорту в країні. Елементами державного регулювання економіки є структурна, інвестиційна, грошово-кредитна, зовнішньоекономічна, податкова, бюджетна, науково-технічна політики тощо.

Завершення воєнних дій поставило на порядок денний практичні завдання будівництва суспільства в умовах миру. Готових рецептів такого будівництва, чітко сформульованих принципів у правлячої партії не було. Основним заходом уряду, з якого почалася зміна не лише економічного і політичного курсів, а й цілий період у радянській історії, став Декрет ВЦВК від 21 березня 1921 р., який замінив продовольчу розверстку натуральним податком, що складав приблизно 20% від «чистого продукту селянської праці». Для заможних селян розмір податку був вищим, ніж для бідних, що вважалося своєрідним «податком на розкіш». Після сплати податку (продажу зерна державним чи кооперативним закупівельникам за твердими, встановленими державою, цінами) селянин міг розпоряджатися надлишками продукції на свій розсуд: продати, обміняти на продукти чи інвентар на місцевих базарах чи в державних крамницях. Цей дозвіл поширювався також на вироби й предмети кустарної та дрібної промисловості. Втім, частка дрібного товарного селянського господарства у валовій продукції становила близько 51,5% [701, с. 31].

Допущення ринкових елементів у радянську економіку, що здійснювався в межах нової економічної політики, було суворо обмеженим та перебувало під пильним контролем держави. Провідні елементи економіки («командні висоти», як їх називали в ті часи), а саме: земля та її надра, всі великі підприємства та підприємства галузей важкої промисловості, транспорт, зв'язок, банки, зовнішня торгівля – перебували у державній власності.

Такий розподіл власності в країні, якщо не враховувати, яким чином він відбувся, не був чимось винятково радянським і комуністичним. Втручання держави в економіку, яке виявлялося у частковій націоналізації, зрощуванні фінансового капіталу з державними органами, концентрації виробництва й

впровадженням планових засад в організацію виробничих процесів, було властивим багатьом розвиненим країнам на початку ХХ ст. Тенденція до посилення державно-монополістичного регулювання, особливо великої промисловості, постала об'єктивною необхідністю для Росії в роки Першої світової війни.

Водночас до всіх інших підприємств та об'єктів господарського процесу застосовувалися два підходи: частина з них була закрита, частина – внесена до так званого орендного фонду. Вищі Ради народного господарства (ВРНГ) радянських республік, пізніше – СРСР, та їх місцеві органи (раднаргоспи) отримали право здавати такі підприємства в оренду кооперативним товариствам або приватним підприємцям.

У виробництві й торгівлі приватним особам дозволялося відкривати дрібні та середні підприємства. У 1922 р. у приватному секторі перебувало 856 цензових підприємств із 20,4 тис. робітників і велика кількість дрібних нецензових підприємств. Водночас частка приватнокапіталістичного сектору була невеликою й становила лише 9% у виробництві валового внутрішнього продукту [560, с. 40].

Новою економічною політикою також передбачалося надання іноземному капіталу концесій, створення акціонерних і спільних з державою підприємств, що призвело б до появи державно-капіталістичного сектору. В цьому були зацікавлені й іноземні ймовірні інвестори, колишні власники підприємств. На XII з'їзді РКП(б) Г. Зінов'єв заявив, що на 5 березня 1923 р. уже нараховується 460 шукачів концесій, передусім, із Німеччини, Англії, США, і навіть Франції, яка на той час ще не визнала СРСР [884].

Основна маса робітників працювала у державному секторі, до якого належали великі промислові підприємства. Так, у 1922 р. державі належало 5139 цензових підприємств з 994,1 тис. робітників. Питома вага державного сектору у виробництві валового продукту в 1923 р. становила 38,5% [560, с. 40].

Разом з тим, на думку радянського діяча 20-х рр. ХХ ст. А. Бубнова, у низці галузей промисловості України (поліграфічна, лісова, харчова тощо),

«орендар створив на ринку заготівель і збуту серйозну небезпеку державній промисловості» [386, с. 14]. Йшлося про плинність робітників з великих державних до дрібних орендних підприємств, які доволі успішно з ними конкурували, маючи кращі обороти і, відповідно, заробітну плату. І хоча перелічені галузі не належали до стратегічних, а теза про загрозу державному сектору сьогодні здається банальною, він висловив поширену у владних колах думку про загрозу для режиму ринкових відносин.

Складником ідеології непу була політика, спрямована на створення умов для поступового добровільного переходу селян від дрібнотоварного до колективного господарства. Перехідною формою в цьому процесі повинна була стати кооперація. Саме тому кооперація отримала преференції для розвитку.

Проте серед більшовицьких теоретиків домінувало переконання, що в часи соціалізму за відсутності товарно-грошових відносин у сільському господарстві може існувати лише колгоспна форма господарювання у вигляді повного (комуна) або часткового (артіль, товариство спільної обробки землі тощо) відчуження землі. Кооперація ж, яка не передбачала відчуження засобів виробництва, існує лише за наявності в суспільстві товарно-грошових відносин. А тому кооперативна форма власності розглядалася як капіталістична, тимчасова, притаманна перехідному до соціалізму періоду. Таким чином, приватний та кооперативний сектори економіки вважалися явищем ворожим, на який певний час необхідно було зважати.

Крім визнання багатоукладного характеру економіки, змінювалися й методи господарювання, використовувалися товарно-грошові та інші економічні категорії, пов'язані з дією закону вартості. Усвідомлення необхідності цього прийшло не одразу. Спочатку передбачався організований прямий обмін продуктів сільського господарства на продукти промисловості. «[Цей] товарообмін, – писав В. Ленін у жовтні 1921 р., – передбачав (хай мовчки передбачав, але передбачав) безпосередній перехід ... , крок до соціалістичного продуктообміну» [467, с. 455] Вважалося, що завдяки товарообміну можливо буде відбудувати велику промисловість.

Утім, прямий товарообмін не відповідав інтересам селян. За умов зруйнованої економіки аж до введення нових правил господарювання відчувався гострий дефіцит промислових товарів. Не мала можливості перейти до товарообміну й радянська держава. Промисловість потребувала реалізації своєї продукції та збільшення оборотних коштів якнайшвидше. Тому замість товарообміну все активніше розвивалися відносини купівлі-продажу. «Ми повинні визнати, що ... необхідно провести додатковий відступ ... до створення державного регулювання куплі-продажу та грошового обігу» [463, с. 198]. Президія ВРНГ РСФРР постановою від 11 липня 1921 р. скасувала обмеження товарообмінних операцій межами місцевого бюджету і запровадила перехід від прямого товарообміну до товарно-грошових відносин [478, с. 107 – 111].

Ці зміни стосувалися не лише дрібного товарного господарства й дозволу на вільну торгівлю. В управлінні, забезпеченні сировиною та розподіленні готової продукції на державних підприємствах сувора централізація була замінена новим методом господарювання – господарським розрахунком (далі – госпрозрахунком). Про це також ішлося в згаданій вище Постанові ВРНГ від 11 липня 1921 р. [616, с. 206 – 214]. Перехід державної промисловості на господарський розрахунок та розповсюдження товарно-грошових відносин на державний сектор декларувалися й у «Наказі Ради Народних Комісарів про проведення в життя засад нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. [528, 1921. – № 59. – Ст. 403].

Інші декрети РНК РРФСР* запровадили так званий «принцип платності послуг», відповідно до якого взаємодія державних підприємств і відомств між собою та з приватними особами й їх об'єднаннями регламентувалася відповідними договорами. Таким чином, підосновою товарно-грошових відносин соціалістичних підприємств будь з ким ставав договір.

*«Про оплату за перевезення залізницями та водним шляхом» (9 липня 1921 р.) та доповнення до нього [528, 1921. – № 54. – Ст. 327, 328, 329, 330], «Про такси за послуги, котрі надає Народний комісаріат пошти і телеграфів» (18 липня 1921 р.) [528, 1921. – № 56. – Ст. 351], «Про отримання плати за товари, які відпускаються для приватного господарства» (5 серпня 1921 р.) [528, 1921. – № 59. – Ст. 394] тощо.

Уведення господарського розрахунку як методу господарювання передбачало виділення з загальної маси державного майна певних господарських комплексів – державних трестів і підпорядкованих їм підприємств – та визнання за ними господарської самостійності [859, с. 1443]. Трести вільно розпоряджалися своїми основними та оборотними капіталами, держава не несла відповідальності за їх борги.

Проте перші спроби самостійного виходу державних трестів на ринок продемонстрували неспроможність цих об'єднань витримувати економічну конкуренцію з приватником. Основною причиною цього були не стільки некомпетентність господарських керівників, скільки спроби поєднати в діяльності державних об'єктів власності несумісні речі: комерціалізацію та жорстке планування. Намагання знайти вихід з цієї ситуації, фінансова незацікавленість, і водночас – відсутність жорсткого контролю – все це разом породжувало місницькі інтереси, марнотратство посадових осіб.

Трестування промисловості потребувало зміни організаційних форм управління економікою, ліквідації системи главків з їх суворою централізацією, що було притаманним добі «воєнного комунізму». Разом з тим, як зазначалося в Енциклопедії держави і права, виданої в 1927 р., управлінські структури в особі ВРНГ і Ради праці та оборони (РПО) залишили за собою право «верховного розпорядження майном трестів і право загального керівництва діяльністю трестів» [859, с. 1444 – 1445]. Працювали вони відповідно до державного плану, який розробляли спеціально створені органи – Держплан, планові комісії при наркоматах, місцеві економічні наради тощо. Отже, товарно-грошові відносини в соціалістичному секторі були обмежені централізованим плануванням. І якщо до 1925 р. річні плани мали декларативний характер, то пізніше вони почали набувати директивного звучання.

На інші сектори економіки (дрібнотоварний, приватний, державно-капіталістичний) вплив державного планування здійснювався опосередковано, з використанням цінової та кредитної політики, законодавчого та адміністративного регулювання торгівлі тощо.

Поєднання централізованого управління з частковою децентралізацією та намаганнями об'єктів різних форм власності оминати державний контроль спричинило не лише появу величезного бюрократичного апарату, а й призвело до чисельних порушень у сфері економіки.

У фінансовій системі поряд з Державним банком з'явилися приватні й кооперативні банки, страхові товариства. У 1922 – 1924 рр. була проведена грошова реформа, внаслідок якої скоротилася емісія паперових грошей та вводилася нова грошова одиниця – радянський червонець.

Уведення економічних методів господарювання зумовило необхідність перегляду норм трудового права і, передусім, скасування трудової повинності та трудових мобілізацій, зміну системи оплати праці.

Це були основні, проте не єдині заходи уряду в економічній сфері. Передбачалися й інші новації, розраховані на допущення в соціалістичну, переважно, одержавлену економіку окремих елементів товарно-грошової (ринкової) системи, тобто за умови збереження «командних висот» у руках більшовицького уряду відтворювалася багатоукладна економіка з використанням організаційно-технічного досвіду капіталістів.

Основна мета, яку переслідували ініціатори зміни економічного курсу, полягала у виході з економічної та політичної кризи. Серед економічних завдань передбачалися відбудова промисловості, згодом – реконструкція, модернізація (індустріалізація) та електрифікація. В політичному плані необхідно було заспокоїти незадоволені продрозкладкою селянські маси, внаслідок чого країна опинилася на межі соціальних потрясінь, а пізніше, за задумом більшовицьких ідеологів, – досягти союзу селянства і робітничого класу.

Важливим чинником у реалізації внутрішньої економічної політики в радянських республіках повинні були стати рішення Генуезької та Гаазької міжнародних конференцій, що відбулися в 1922 р. На цих конференціях порушувалося питання післявоєнного врегулювання економічних претензій країн Антанти, Четверного союзу та Росії (уряд РСФРР представляв дев'ять радянських республік, у тому числі й УСРР), відновлення необмеженої свободи

приватнокапіталістичних відносин, гарантії недоторканості приватної власності тощо.

Для радянських республік гостро стояла проблема щодо вимоги сплатити довоєнні та воєнні борги російських урядів, повернути націоналізовану власність іноземцям в обмін на отримання міжнародних кредитів для відбудови зруйнованої війнами економіки. Напередодні Генуезької конференції зовнішня розвідка ВНК (Іноземний відділ (ІНВ)) повідомляла, що зарубіжні країни не зацікавлені в наданні радянським республікам кредитів. Лорд Аберн, один із радників прем'єр-міністра Великої Британії Ллойда Джорджа, підкреслював, що британська сторона не вважає цю конференцію важливою й не бачить перспектив щодо можливого співробітництва з більшовиками. «Росія нічого не може нам дати, крім тифозної бацили», – підкреслював він у приватній розмові [268, т. 1, арк. 92].

Представники потужної французької та бельгійської індустрії також виступали проти встановлення економічних відносин з радянською Росією. На їх думку, було недоцільно «асигнувати кредити країні, яка зруйнована та охоплена анархією» й у якій зруйнована транспортна система [268, т. 1, арк. 92]. Товарообмін з радянськими республіками, вважав лорд Аберн, припустимий лише за умов, коли «міжнародний синдикат» почне експлуатацію природних багатств колишньої імперії, «зруйнованих більшовицьким режимом» [268, т. 1, арк. 92].

Тим часом Радянська делегація погоджувалася здати в оренду (концесію) іноземцям деякі фабрики, заводи й шахти лише за умов взаємної компенсації збитків і надання кредитів. І хоча ці конференції мали певне міжнародне значення, закінчилися вони безрезультатно. Єдиним реальним здобутком конференцій у вирішенні економічних питань для радянських республік постало підписання сепаратного договору з Німеччиною в Рапалло. Договір передбачав взаємну відмову від відшкодування воєнних витрат, розвиток взаємовигідної торгівлі між державами, створення змішаних радянсько-німецьких підприємств, надання в концесію німецьким фірмам окремих заводів тощо.

Із позицією європейських країн щодо особливостей економічного розвитку радянських республік, а саме відновлення приватної власності на землю та промислові підприємства, відродження приватної кредитно-банківської системи, солідаризувалися професура, технічні та економічні спеціалісти, які працювали в апаратах центральних радянських відомств. Свої погляди вони намагалися задекларувати в підготовлених ними тих чи інших законопроектах, оприлюднити на професійних з'їздах, сторінках журналів «Економист», «Право и жизнь» тощо. Наприклад, у березні 1922 р. на III Всеросійському з'їзді агрономів низка відомих економістів-аграрників (Б. Бруцкус, М. Кондратьєв, М. Огановський, О. Чайанов та ін.) з метою стимулювання розвитку сільського господарства висловилися за зміни в земельному законодавстві, зокрема надання селянам свободи у розпорядженні землею, дозволу на її закладення та продаж, що насправді означало відмову від націоналізації [783, с. 346 – 350].

Натомість більшість членів більшовицької партії вважали, що дрібнобуржуазна стихія може поглинути соціалістичні надбання, відбудеться повне відродження капіталізму, відтак необхідно посилити «диктатуру пролетаріату», що власне означало – диктатуру партії, повернення до «воєнно-комуністичних» методів господарювання. Найбільш послідовно відстоювали такі погляди представники «лівої» течії на чолі з Ю. Ларіним.

У листі до наркома юстиції Д. Курського на початку 1922 р. В. Ленін писав про необхідність розширення втручання держави в «приватнокапіталістичні відносини». «Ми нічого приватного не визнаємо, для нас у галузі господарства є публічно-правове, а не приватне». Отже, дозволений приватний сектор уважався явищем тимчасовим та у вузьких межах «дозволеного» [469, с. 381].

Але було б оманливим сподіватися, що, на думку більшовика В. Леніна, лише приватний сектор становив загрозу економічному складникові режиму. Звертаючись у лютому 1922 р. до наркома фінансів Г. Сокольникова, він ставив питання: «Чи продумані форми і способи відповідальності членів правлінь трестів за неправильну звітність і за збиткове ведення справ?» і рекомендував, яким чином державних службовців-господарників тримати не лише під

контролем держави, а й у постійному страху перед цією державою: «Тут потрібно кілька показових процесів із застосуванням найсуворіших покарань». І далі ще одне щире зізнання з приводу справжнього обличчя нової економічної політики – «неп потребує нових способів нової суворості покарань» [464, с. 160].

Виходячи з такого розуміння сутності непу та маючи вже півторарічний досвід його впровадження, В. Ленін гучно заявив у листопаді 1922 р.: «З Росії непівської буде Росія соціалістична». Тим самим він ще раз підкреслив, що неп розглядався як явище тимчасове, як інструмент, метод, за допомогою якого можна перейти, власне, до будівництва соціалізму. Соціалізм і неп ним не ототожнювалися.

Уже на початку 1923 р. несподіваною для багатьох стала позиція основного ідеолога нової економічної політики В. Леніна, яку він висловив у своїй праці «Про кооперацію». Кооперація є саме тією мірою, котра поєднує торговий інтерес із державним інтересом. Теза про те, що «лад цивілізованих кооператорів за суспільної власності на засоби виробництва – це лад соціалізму» постала відходом від комуністичної доктрини. На думку відомого українського вченого С. Кульчицького, новий погляд на кооперацію виводив державну партію з глухого кута, в який комуністи самі себе загнали: «Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від комуністичної доктрини, від традиційного для більшовиків розуміння терміну «соціалізм» як першої фази комунізму» [698, с. 310].

Ця концепція «кооперативного соціалізму», котра стала альтернативою доктринального розвитку соціалізму, закладеного в програмі РКП(б), на думку С. Кульчицького, доводить, що в різні часи існували неоднакові підходи в самій партії до непу та кооперації [612, с. 311].

Крім політиків, прогнозуванням можливих варіантів розвитку непу займалися економісти, соціологи, статисти тощо. Неп дав поштовх до розвитку економічних інститутів, лабораторій, груп, де досліджувалися різні сфери економіки, аналізувалися поведінка й розвиток соціальних верств населення,

науково обґрунтовувалися методи управління та організації праці. Відродилися старі та з'явилися нові наукові напрями та школи.

У 1922 р. відомий економіст М. Кондратьєв опублікував працю «Ринок хлібів та його регулювання під час війни та революції». Досліджуючи хлібний ринок царської Росії, починаючи з 80-х рр. XIX ст., він спрогнозував, що й надалі, тобто при непі, ціни на хліб будуть падати. Причиною такого феномену, на його думку, стало «руйнування єдності національного ринку», наслідком чого стала «спекуляція на різниці в часі і просторі». Саме банково-біржевий спекулятивний ажіотаж, котрий зламав систему державних фінансів, позбавив державу можливості регулювати ринок через систему непрямих механізмів: податків, кредитів тощо.

У лютому 1923 р. на засіданні президії Держплану М. Кондратьєв виступив із доповіддю «Про ціни на хліб у зв'язку з їх відносним падінням», наголосивши, що «низькі ціни на хліб негативно впливають на промисловість, де вони, стискаючи ринок, створюють загрозу зниженню продукції, а також заробітної плати». Низькі ціни на хліб, на думку економіста, «загрожують державним фінансам, оскільки знижують платіжоспроможність населення, обіг промисловості і сільського господарства» [586, с. 142].

Актуальною залишалася проблема існування приватного капіталу, особливо в сфері внутрішньої торгівлі. Економісти Держплану виступали з різкою критикою політики Наркомфіну щодо обкладання високими податками приватної торгівлі.

Найбільш чітко різні погляди на неп та перспективи його розвитку було сформульовано у виступах делегатів на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. К. Радек та Л. Красін пропонували піти на більші поступки потенційним іноземним концесіонерам. М. Бухарін та Г. Сокольников говорили про необхідність хоча б часткового скасування монополії зовнішньої торгівлі.

Проте резолюції, прийняті з'їздом, відповідали «генеральній лінії» партії. Позиції опонентів зазнали критики. Підкреслювалося, що лише важка індустрія

стане фундаментом соціалістичного будівництва, чим були закладені підвалини для прийняття відповідних рішень у майбутньому.

У рішеннях з'їзду вказувалося на необхідність досягнення прибутковості підприємств, де одним із шляхів її забезпечення вважалося зниження собівартості промислової продукції. Проте господарські керівники розцінили досягнення прибутковості по-іншому, висунувши вимогу отримання «максимального прибутку», що призвело до подорожчання промислової продукції. Незважаючи на закономірну тенденцію падіння ціни на хліб, викликану економічними законами розвитку ринку, держава почала додатково штучно знижувати ціни на зерно. Виникло явище, яке Л. Троцький назвав «ножицями цін»: дисбаланс між цінами на продовольчі та промислові товари.

Уже в травні, через відсутність збуту та сировини, почався процес скорочення оборотного капіталу, робота деяких підприємств почала згортатися. Така ситуація з середини 1923 р. спричинила кризу перевиробництва, котра виявилася у затоварюванні дорогими та неякісними промисловими товарами, які сільське населення відмовлялося купувати. В інформаційних оглядах ДПУ за квітень – травень 1923 р. повідомлялося: «Важливішим питанням моменту є різке погіршення стану нашої промисловості, яке проявилось у згортанні підприємств багатьох галузей, як наслідок відсутності збуту та сировини, створивши фінансову кризу» [518, с. 33]. Це позбавило трести і підприємства коштів, вони не змогли виплатити робітникам заробітної плати, що призвело до численних страйків останніх.

Намагання держави підтримати підприємства шляхом надання їм додаткових кредитів й асигнувань призвело не до зменшення вартості товарів, а до збільшення нереалізованих, через високі ціни, товарів на складах. Криза збуту особливо негативно позначилася на металургії, машинобудуванні, металообробній промисловості, загальмувавши їх розвиток.

Україна залишалася аграрною республікою, де 80% населення склали селяни, котрі почали продавати хліба стільки, скільки необхідно було для сплати

податку, а решту реалізовували на ринку. Внаслідок перевиробництва виникли продовольча, паливна, транспортна, фінансова кризи.

Рецесії в економіці загострили суперечності всередині більшовицької партії, з'явилися фракції та ухили зі своїми платформами. Одна з них («робітнича опозиція») наполягала на демократизації системи управління з наданням широких повноважень профспілкам. Залежність оплати праці від кількості, якості та кваліфікації робітника вважали «капіталістичною системою». Група на чолі з Л. Троцьким, навпаки, вимагала подальшої централізації управління і фактичної ліквідації профспілок. У жовтні 1923 р. Л. Троцький звернувся до ЦК та ЦКК РКП(б), наполягаючи на плановому веденні господарства та початку індустріалізації, а також проведення жорсткішої політики по відношенню до селянства. Він також виступив проти бюрократизації партапарату, пропонуючи розширити внутрішньопартійну демократію.

Разом із тим і «робітнича опозиція», й група Л. Троцького заперечували економічні стимули праці, висуваючи на перший план «позаекономічний примус», «революційне насилля». Вони вважали, що такі економічні категорії, як товар, вартість, гроші, ціна, заробітна плата притаманні лише капіталізму, а за умов соціалізму вони стають «примарами».

Знову актуалізувалася проблема концесій, як, до речі, й інші питання існування ринкових елементів в економіку радянських республік. Саме ці теми активно дискутувалися економістами, господарниками та політичними діячами у 1920-ті рр. (особливо жваво вони обговорювалися на XIII з'їзді РКП(б) у травні 1924 р.). Г. Зінов'єв назвав їх питаннями про «межі непу». Багато хто з господарників та економістів (Г. Сокольников, В. Базаров, М. Кондратьєв та ін.) виступали за підтримку концесій, орієнтуючись при цьому на зв'язок радянської економіки зі світовим ринком. Ще на початку 1923 р. відповідальний працівник Держплану А. Свіцин наполягав на передаванні в концесію 16 із 18 металургійних заводів Півдня України [223].

Успіхи промислового та сільськогосподарського виробництва в середині 20-х рр. дали змогу спрогнозувати подальші перспективи економічного розвитку

країни. Мала президія ВУЦВК на засіданні 6 жовтня 1925 р. констатувала значне збільшення прибуткових надходжень до бюджету протягом дев'яти місяців поточного року, порівняно з попереднім роком. Це дало змогу задовольнити всі видатки відомств та установ, передбачених бюджетом [109, арк. 26].

Водночас отримати значні закордонні кредити, як і раніше, було неможливо. Необхідно було вишукувати внутрішні резерви внутрішні резерви. На думку радянського керівництва, «економічним базисом» внутрішнього довгострокового кредиту могли стати накопичення державних підприємств, що перебували на поточних рахунках та вкладах у банках. Передбачалося, що у вересні 1925 р. внутрішня позика буде становити 300 млн. руб.

Формою реалізації цих кредитів став би випуск облігацій, за якими в банках можна було отримати готівкові кошти. Облігації друкувалися великими купюрами в 10 тис. руб., що стало певною гарантією того, що вони не будуть реалізовані на ринку приватних капіталів, а в основній своїй масі – за рахунок стабільних залишків пасивів банків, і частково – серед радянських організацій, котрі мали вільні кошти. Передбачалося, що посередником і водночас гарантом збереження коштів виступить державна скарбниця. Погашення позики планувалося здійснювати з 15 вересня 1926 р. протягом наступних 3,5 років, і закінчити 15 березня 1930 р. [41, арк. 4, 4 Зв.].

Застосування внутрішньої позики, як правило, супроводжується значною додатковою емісією грошових банкнот. Проте передбачалося, що позитивна кон'юнктура внутрішнього ринку, пов'язана зі сприятливим урожаєм 1925 р., призведе до значного збільшення товарообігу, а тому в найближчі півроку не буде суттєвого збільшення грошової маси, що могло б негативно вплинути на стабільність червінця. Держплан СРСР із санкції РПО повинен був розподілити грошові суми, отримані за кредитами, між державними та кооперативними підприємствами промисловості та сільського господарства [105, арк. 191].

Ще одним джерелом фінансування повинні були стати податки, які отримувала держава від грошових сум, що надходили до громадян з-за кордону. До таких належали: 1) кошти, котрі передавалися у спадок, 2) страхові

винагороди, що виплачувалися громадянам за полісами іноземних страхових товариств, 3) дореволюційні рахунки, відкриті громадянами Російської імперії в закордонних кредитних установах. Грошові потоки від цих джерел, на думку радянських фінансистів, могли бути достатньо великими, проте їх переведення затримувалося, переважно через обкладання різними податками та спадковими митами, а також обмеженнями, встановленими радянським законодавством.

У зв'язку з цим Наркомфін СРСР, на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 16 січня 1925 р. про вигодонабувача за договорами особистого страхування та їх права, звільняв від сплати спадкових мит все майно, яке отримували громадяни СРСР у спадок за кордоном [527, 1925. – № 5. – Ст. 43] до введення в дію Конституції СРСР 1924 р. Такі ж пільги розповсюджувалися і на два інші, зазначені вище, джерела надходження іноземної валюти до громадян СРСР. Єдиною умовою Наркомфіну під час проведення цих операцій було визначення посередника в особі Акціонерного товариства Кредитбюро. Саме це товариство, за домовленістю з Наркомфіном, певну частину прибутку повинно було перераховувати до державної скарбниці, забезпечуючи таким чином її поповнення валютними заощадженнями [42, арк. 11, 12].

Був також зменшений тиск на зберігачів золота й дорогоцінних металів. Уже в жовтні 1924 р. було знято низку обмежень, визначених постановою ЦВК та РНК СРСР від 6 червня 1924 р. «Про заборону торгівлі та зберігання золота, срібла та платини в 50-верстній прикордонній смузі» [527, 1924. – № 17. – Ст. 159]. Нарком'юст УСРР дав роз'яснення, що виконання циркуляру Головного митного управління митними органами про конфіскацію всіх цінностей в прикордонній смузі може призвести до небажаних обшуків та вилучення у сільського населення цінностей, які вони придбали законним шляхом задовго до появи даної постанови. А тому директива 1924 р. повинна була застосовуватися лише до угод із відчуження та зберігання золота та інших дорогоцінних металів, які не були віднесені до законних платіжних засобів на території СРСР. Зберігання ж цінностей законними власниками дозволялося [43, арк. 3, 4].

Джерелом фінансування промисловості інколи виступала навіть кооперація, яка й сама потребувала підтримки з боку державних установ. На Донбасі, наприклад, кооперація кредитувала державну промисловість. Трест Донвугілля, не маючи можливості розрахуватися з робітниками грошима, видавав їм ордери, за якими вони отримували товари в кооперативних магазинах [534, с. 292].

Але найбільші сподівання державна програма покладала на сільське господарство. Порівняно з іншими джерелами фінансування, й, передусім, промисловістю, селянські господарства мали більший потенціал розвитку при значно менших затратах. Навесні 1925 р. влада вирішила привернути на свій бік середняків і кустарів, надавши їм деякі поступки в політичній та економічній сферах.

В інструкції від 6 квітня 1925 р. президія ЦВК СРСР підкреслювала «неприпустимість розширювального трактування місцевими виборчими комісіями статей Конституцій союзних республік щодо категорій осіб, позбавлених виборчого права». Зокрема йшлося, що володіння кустарями підсобними господарствами (млином, сушаркою, маслобійкою) й сплата за це податків не може бути підставою для позбавлення їх виборчих прав [896].

Заможним селянам дозволили вступати до кооперації. «Недопущення до кооперації заможної верстви шкідливо не лише куркулю, а й нам», – говорив Л. Каменєв на засіданні політбюро ЦК РКП(б) у січні 1925 р. З одного боку, «куркуля», який став членом кооперації, було легше контролювати через систему кредитування та збуту. З іншого боку, позбавлення його права участі у кооперації, «послаблювало накопичення засобів у мужика», – підкреслював А. Смирнов на тому ж засіданні [534, с. 299, 301].

У 1925 р. були суттєво полегшені умови найму робочої сили на селі, розширені права здавання землі в оренду, на 40% знижено податки, ціни на сільськогосподарську техніку та збільшені терміни кредитування на її придбання. Було ухвалено рішення про 100% збільшення виробничих програм

тих галузей промисловості, продукцію яких потребувало село (наприклад, текстильної) [534, с. 300].

Уряд розраховував на те, що вжиті заходи створять сприятливі умови для зростання сільськогосподарського виробництва, а гарний урожай 1925 р. дозволить вдало провести хлібозаготівельну кампанію. Це, своєю чергою, призведе до збільшення експорту сільськогосподарської продукції та, відповідно, імпорту сировини та обладнання для промисловості.

Сподівання на подальший економічний розвиток країни дали підстави в тому ж 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) ухвалити рішення про початок технічної реконструкції народного господарства, більше відомого під назвою «курс на індустріалізацію». Тоді ж були ухвалені завдання на першому етапі модернізації: створення енергетичної бази. У 1925/1926 госп. році планувалося збільшити капіталовкладення в промисловість у 2, 5 рази [557].

Проте початок хлібозаготівельної кампанії показав, що селяни готові продавати державі хліб лише за певних умов. На думку російського економіста Ю. Голанда, цими умовами були, по-перше, стабілізація радянської валюти, котра б стимулювала накопичення в червінцях і таким чином кредитування держави; по-друге, забезпечення селян достатньою кількістю промислових товарів споживчого та виробничого призначення за адекватною ціною [626].

Обидві ці умови виконані не були. Знизився обсяг державних закупівель хліба та сировини. Це зменшило експорт сільськогосподарської продукції й, тим самим, валютні накопичення, котрі потрібні були для закупівлі за кордоном обладнання для індустріалізації. У 1925 р. сталася інфляція. Промисловість також не могла задовольнити потреби села. Собівартість промислових товарів залишалася доволі високою. Через нестачу сировини деякі підприємства призупиняли роботу як, наприклад, «Першотравневий» завод у Брянці. При цьому робітники продовжували отримувати зарплату, що, звичайно, призводило до подорожчання продукції [107, арк. 33]. Низькою залишалась і продуктивність праці. За таких обставин держава змушена була переглянути господарські плани.

Друга економічна криза призвела до появи «нової опозиції», яку очолили Г. Зінов'єв та Л. Каменєв. Їх погляди, як і Л. Троцького, зводилися до того, що побудувати соціалізм в окремій країні неможливо. Знову ставилося питання щодо посилення бюрократизму в партійному апараті та зростання ролі партійної номенклатури. Ситуація в партії загострилася внаслідок об'єднання весною 1926 р. лідерів двох опозицій, що створювало серйозну загрозу особисто для Й. Сталіна.

«Нова опозиція» у зриві планів індустріалізації звинуватила «куркульство». Це позначилося на збільшенні податків для заможних селян, введенні заборони на продаж їм сільськогосподарської техніки, передусім, тракторів, наданні кредитів через сільськогосподарську кооперацію тощо.

З метою недопущення подібних ситуацій та прогнозування розвитку ринку, з 1926 р. у країні почала застосовуватися система довгострокових генеральних договорів. Згідно з договорами, трести та синдикати, з одного боку, й кооперація, – з іншого, укладали між собою угоди про збування і продаж промислових товарів. Для державних заготівельників, які здійснювали заготівлю хліба, буряків, м'яса, шерсті, масла, шкіри та іншої сировини, була запроваджена так звана контрактційна система. Це означало, що заготівельники зобов'язали селян укладати з ними попередні контракти на постачання сільськогосподарської продукції, якої ще не було. Для селян це створювало певні ризики, оскільки вони не могли заздалегідь передбачити розміри врожаю і, відповідно, кількість, яку повинні були, за встановленими тим же контрактом цінами, продати державним заготівельникам.

Натомість приватні заготівельники намагалися «перекупити» контракти, пропонуючи селянам вигідніші умови оплати їх продукції. Це призводило до порушення договірних зобов'язань, що супроводжувалося зловживаннями й іншими господарськими та посадовими злочинами.

Були виявлені чисельні факти конкуренції між споживчою та сільськогосподарською системами кооперації «за селян», котрі здавали хліб в обмін на промислові товари. Вона виявлялася в тому, що працівники споживчої

кооперації відмовлялися видавати промтовари тим селянам, котрі здали хліб сільськогосподарській кооперації. Водночас були зафіксовані непоодинокі випадки, коли кращі товари, призначені селянам, які виконали план хлібозаготівель, розподілялися низовим апаратом кооперації між своїми знайомими, службовцями, які не мали ніякого відношення до хлібоздачі, а інколи – й продавалися селянам, котрі не здали хліб, за гроші. Навіть у тих районах, що були на 100% забезпечені промисловими товарами під здавання хліба, план хлібозаготівель часто виконувався на 10 – 15% (Черкаський, Кременчуцький, Зінов'євський, Артемівський, Київський округи). Це, на переконання співробітників органів ДПУ, свідчило про «розбазарювання хлібної дефіцитної мануфактури кооперативними товариствами» [173, арк. 11, 24, 25].

Тим часом на вищих щаблях партійного керівництва почали висловлювати занепокоєння нецільовим використанням у край обмежених державних коштів на утримання роздутих штатів бюрократичних апаратів, перевитрат палива на одиницю продукції перевезення залізницями тощо. Наслідком цього стало прийняття ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1926 р. звернення до трудящих «Про боротьбу за режим економії».

У всій країні створювалися комісії з дотримання режиму суворої економії. До складу Всеукраїнської комісії увійшли голова РНК УСРР В. Чубар, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР М. Владимирський та ін. Подібні комісії створювалися у всіх наркоматах та на місцях. Від промисловості вимагали «раціоналізації виробництва, здешевлення собівартості продукції шляхом ліквідації прогулів, простою устаткування, впорядкування системи оплати праці, ліквідації наднормової роботи, підвищення кваліфікації робітників, зростання продуктивності праці тощо» [107, арк. 33].

У межах проведення цієї кампанії (припинилася на початку 1927 р., коли комісії були ліквідовані, а відповідальність за здійснення режиму економії покладено на керівників відомств) розгорнулася боротьба зі зловживаннями та іншими господарськими і посадовими злочинами. Паралельно розпочався наступ на приватника, якого звинуватили у зриві державних планів індустріалізації.

Протягом 1926 р., на думку Ю. Голанда, відбувався процес «встановлення господарської рівноваги» [626], що виявився у прийнятті більш реалістичних темпів зростання промисловості. Наслідком стало досягнення в 1926 р. довоєнного рівня випуску продукції за основними видами промисловості. Водночас партія не відмовилася від курсу на індустріалізацію. У 1927/1928 р. фінансові витрати в промисловості УСРР порівняно з 1925/1926 р. зросли втричі (з 281 до 926 млн. руб.) [698, с. 250]. Таким чином, партійне керівництво відмовилося від «економічної рівноваги», що була основою непу. Для збільшення накопичень у самій промисловості з 1927/1928 р. у межах виробничих планів існували плани з раціоналізації. Проте цього було недостатньо: радянська промисловість у здійсненні індустріалізації не могла обійтися лише власними ресурсами, необхідна була допомога ззовні. У 1927 р. на об'єднаному засіданні політбюро ЦК КП(б)У та ВУЦВК було розглянуто питання «Про позику індустріалізації», ухвалено рішення щодо посилення інформаційно-пропагандистської роботи для реалізації цієї програми [121, арк. 86].

Серед партійної верхівки не було єдності щодо цінової політики на продукцію промисловості й сільського господарства. Л. Троцький, Л. Каменев, Г. Зінов'єв наполягали на збільшенні розриву між товарами промисловості й сільського господарства. М. Бухарін, О. Риков і М. Томський (так звана «права опозиція») вважали, що селянам треба повністю компенсувати виробничі витрати, стверджуючи, що прискорений розвиток індустріалізації потрібний, але не за рахунок вилучення коштів з сільського господарства та посилення тиску на селянство. М. Бухарін різко негативно оцінив таку політику викачування коштів із села, назвавши її «воєнно-феодалною експлуатацією селянства». «Без подальшого розвитку сільського господарства, – стверджували вони, – виконання програми індустріалізації буде неможливим».

Й. Сталін та його прихильники у той час стояли на позиції помірною розхитування «ножиць цін». В усякому разі у тезах ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії, як і в резолюціях самого з'їзду, засуджувався курс на

«надіндустріалізацію» та перекачування коштів із сільського господарства в промисловість.

Водночас завищені ціни на промислові товари залишалися, а під час хлібозаготівельної кампанії 1927/1928 р. були встановлено фіксовані ціни на сільськогосподарську продукцію. Селяни з цим не погодилися, відмовившись від продажу хліба за встановленими цінами. Це призвело до хлібозаготівельної кризи. Боротися з нею почали силовими методами. Завдяки цьому в січні – лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн. пудів хліба [698, с. 353]. Ситуація повторилася і в наступному році, хоча йшлося не про небажання селян продавати хліб за заниженими цінами, а про «куркулів», які не хотіли здавати хліб. Ту частину партійного керівництва, котра виявила незгоду з «генеральною лінією» партії (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський), на квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК було оголошено «правим ухилом». Відразу після пленуму вони були виключені з партії, після чого в партійних лавах почалася «чистка» їх прихильників.

Покінчивши наприкінці 1929 р. з опозицією всередині партії, Й. Сталін розпочав перебудову села: поряд із хлібозаготівлями з осені почалася примусова колективізація. З непом було покінчено.

Розглядаючи погляди політиків та економістів на засади непу, не можна оминати проблему становища та перспектив розвитку соціальних груп і верств.

Проголошуючи основи нової економічної політики на X з'їзді РКП(б), ідеологи правлячого режиму не приховували, що в міру просування до соціалізму в соціальній політиці передбачається зближення між пролетаріатом та незаможним селянством, соціальна асиміляція селян-середняків, кустарів і трудової частини інтелігенції, а також витіснення з соціально-економічного життя всіх «експлуаторських елементів» («куркулів», залишків «міської буржуазії», «буржуазної за духом інтелігенції»), які ще існували в перехідний період [741, с. 154 – 155]. Ішлося, передусім, про усунення приватнокапіталістичних відносин серед населення й створення у подальшому безкласового суспільства.

Статисти та економісти, які досліджували соціальну структуру радянського суспільства в 1920-ті рр., тільки напрацьовували методологічні критерії обліку класів і соціальних груп, а тому визначали розмаїття соціальних верств і прошарків, вводили в науковий обіг низку соціальних понять. Водночас вони керувалися марксистськими підходами щодо диференціації суспільства, в основу яких було покладено економічний критерій, а тому проблема соціальних зрушень обмежувалася лише статистико-економічними аспектами. Так, Центральним статистичним управлінням (ЦСУ) СРСР, а за ним і іншими радянськими органами, зокрема Народним комісаріатом фінансів, в основу соціальної стратифікації радянського суспільства 20-х рр. було покладено спосіб отримання і розмір середньорічного доходу на душу населення.

У ті роки активно випрацьовувалися підстави визначення соціального групування в середовищі селянства як окремого класу. Більшість дослідників в основу визначення соціальних прошарків селянства поклали відношення до власності, а саме приватну власність на знаряддя та засоби виробництва.

Офіційною доктриною селянство було представлено тріадою «куркуль – середняк – бідняк». Основною соціальною групою селянства визнавалося середняцьке господарство. На це, зокрема, вказувалося в рішеннях XV партійної конференції (жовтень – листопад 1926 р.): «У політичних та економічних умовах СРСР особливістю диференціації селянства є те, що, поруч зі зростанням куркульських елементів села та пролетаризацією деякої частини бідняцьких господарств, відбувається економічне піднесення іншої частини бідняцьких господарств. Середняцька маса села, поповнюючись економічно зростаючими бідняцькими господарствами, залишається головною силою землеробства» [496, с. 300].

При цьому підкреслювалася невизначеність, нестійкість середняка, який як соціальна категорія психологічно тягнувся до «куркуля», намагаючись стати «експлуататором» [558, с. 106], а міг поповнити лави бідняцького населення [455, с. 255]. Тлумачення «куркуля» було однозначним як представника експлуаторських класів, який, на відміну від інших селянських прошарків,

зокрема й «заможних селян», виконував лихварські, посередницькі і купецькі операції, де існувала конкуренція, самовільне визначення відсотка прибутку, а тому такі дії могли кваліфікуватися як грабіжницькі [558, с. 112]. Цей термін використовувався і сприймався на позначення класового ворога – головного винуватця хлібних ускладнень, проти якого спрямовувалися надзвичайні заходи, що в умовах «загострення класової боротьби» в 1928 р. було більше схоже на політичну пропаганду.

В основу соціальної диференціації пролетаріату, як правило, покладалися або принцип розбіжності в розмірах заробітної плати [385, с. 63], або принцип класового походження (селянство, міське міщанство, інтелігентське різночинство, самовідтворення пролетаріату).

У 1927 – 1928 рр. з'явилися дослідження, присвячені проблемам безробіття та безробітним як соціальній верстві. У контексті цієї проблеми переважно розглядалися причини такого явища, як аграрне перенаселення, слабкий розвиток промисловості, скорочення державного апарату, розорення частини дрібної буржуазії та заходи радянської держави зі скорочення чисельності безробітних [565]. Визначалися джерела поповнення безробітних, серед яких основними залишалися село, частково – місто [545, с. 78]. При цьому в усіх дослідженнях неодмінно наголошувалося, що безробіття в радянському суспільстві є явищем тимчасовим, яке залишилося у спадок від буржуазного минулого, в базисі радянського устрою відсутні причини безробіття.

Не менш суперечливою була в 1920-ті рр. наукова інтерпретація поняття «приватник» («приватний капітал», «приватне підприємництво»). Соціальні групи селянства, кустарів та приватників об'єднувало їх ставлення до засобів виробництва, – власне, всі вони володіли приватною власністю, і на цій підставі їх можна було назвати «приватниками». Проте в ті часи «приватника» (власника «приватного капіталу») не розглядали як представника однорідної соціальної групи. В основу його виокремлення було покладено першорядні політико-економічні ознаки: соціальне походження, використання найманої робочої сили, потужність механічних двигунів, які використовувалися в господарстві тощо.

По-різному в літературі 1920-х рр. тлумачили також суть інтелігенції та визначали її місце в соціальній структурі радянського суспільства. Проте практично всі автори праць про інтелігенцію доходили висновку, що остання є складником соціальної структури радянського суспільства лише перехідного періоду, а відтак, «у закінченому соціалістичному суспільстві» її не буде, оскільки «кожний стане водночас і фізичним, і інтелектуальним робітником», «різниця між масою і керівником, між натовпом і керівним складом зітреться» [481, с. 7].

Отже, інтелігенцію переважно розглядали не як окремий елемент соціальної структури радянського суспільства, а як складник інших соціальних груп, визначених із погляду статистико-економічної диференціації суспільства, і до того ж уважали явищем тимчасовим.

Такий підхід був наслідком застосування лише економічного критерію визначення соціальної структури радянського суспільства, що було зумовлено використанням методологічних підходів марксистсько-ленінської теорії класів. Ідеологічний, політичний, соціально-психологічний, освітній та інші критерії соціальної стратифікації суспільства в дослідженнях радянських науковців 1920-х рр. не використовувалися.

Натомість західні соціологи (М. Вебер, Т. Парсонс, А. Барбер та ін.) у визначенні соціальної структури суспільства вже в ті роки до уваги брали не лише економічні критерії (прибуток, власність, «розмір гаманця»), але й владний (кількість людей, які перебували у підпорядкуванні), освітній (кількість років навчання), престижний (повага до статусу, професії у суспільній думці).

Таким чином, впроваджуючи нову економічну політику як комплекс заходів, партійне та радянське керівництво не мало в своєму арсеналі чіткої, науково обґрунтованої концепції в економічній сфері. Прийняті декрети та постанови, які регламентували функціонування різних суб'єктів господарської діяльності, часто суперечили один одному. Це супроводжувалося економічними проблемами, що призводило до появи економічних криз. Разом із тим кероване застосування ринкових механізмів дозволило економіці розвиватися, а політичному режиму не лише вистояти, а й укріпитися.

Економічні кризи перевиробництва, продовольча, паливна, транспортна, фінансова, хлібозаготівельна породжували внутрішньопартійні дискусії та виникнення так званих «ухилів» і «фракцій». Це також свідчило про відсутність серед вищого партійного керівництва, а також економістів, науковців і господарників чіткого уявлення щодо необхідності запровадження тих чи інших норм та шляхів подальшого економічного розвитку.

Багатоукладний характер економіки періоду непу, розмаїття соціальної структури суспільства, розбіжності у поглядах на перспективи розвитку економіки – все це характеризувало суперечливий характер економічної сфери радянського суспільства 20-х рр. XX ст.

Очільники правлячої партії та її рядові члени в переважній більшості не прийняли неп, не змогли психологічно змиритися з багатоукладністю економіки та політичною демократизацією суспільства, що означало поступитися партійними принципами.

Друга половина 20-х рр. проходила під гаслами індустріалізації, що супроводжувалося пошуком джерел фінансування та розробленням нових підходів у її здійсненні. Висококваліфіковані економісти та прихильники так званого «правого ухилу» в керівництві країни обґрунтовували можливість проведення індустріалізації в умовах розвитку ринкових відносин та збереження наявної виробничої системи в сільському господарстві.

Проте наприкінці 20-х рр. було поставлено крапку у продовженні нової економічної політики, заснованої на використанні ринкових механізмів, і здійснено перехід до мобілізації методами жорсткого адміністрування.

2.2. Організаційне становлення Економічного управління

Початок мирного будівництва та експерименти в економіці супроводжувалися певною лібералізацією політичного життя. Все це потребувало відмови від нігілізму в правовій сфері, крайніх форм у роботі надзвичайних органів тощо. Протягом непу відбувався процес трансформації

надзвичайних комісій в органи державної безпеки, що супроводжувалося становленням правової бази їх діяльності, а також пошуком оптимальних організаційних структур, напрацюванням нових специфічних методів діяльності. Паралельно існували й інші органи, які мали правоохоронні функції. Це призводило до дублювання їх дій, невизначеності відносин між ними та відсутності чітко окресленої компетенції кожного з них. Боротьбою зі спекуляцією та посадовими злочинами займалися не лише ВУНК – ДПУ, а й міліція, ревтрибунали, комітети незаможних селян, пізніше кримінальний розшук тощо.

Водночас, погодившись на лібералізацію господарського життя, держава, як уже наголошувалося, не збиралася втрачати контроль над «командними висотами» виробництва. Більшість партійних та державних керівників не розцінювали як тимчасовий маневр, який у майбутньому дав би можливість повернутися до командних принципів господарювання. Саме тому перед надзвичайними органами, поряд із придушенням політичної опозиції, стояло завдання запровадження економічної політики партії та держави в життя. З одного боку, на надзвичайні комісії покладалися завдання нагляду, допомоги державі та її господарським органам у проведенні нової економічної політики, з іншого, – підкреслювалася необхідність «боротьби з усіма негативними наслідками, які ніс із собою вільний ринок», а саме: демпінгування цін; приховування товарів; розкрадання; хабарництво посадових осіб тощо [764, с. 105].

Для того, щоб зрозуміти, що являли собою підрозділи, які протидіяли злочинності в сфері економіки на початку нової економічної політики, і як поступово вони знаходили своє місце в державному апараті, необхідно звернутися до попереднього періоду, коли почали формуватися надзвичайні комісії, та визначити специфіку їх становлення та діяльності в Україні.

Прийшовши до влади, більшовики, на відміну від своїх попередників, негайно вжили заходів із забезпечення надійного контролю з боку держави за процесами, що відбувалися в економічному житті країни. Важливу роль у цій

справі було відведено щойно створеним надзвичайним органам. Уже в січні 1918 р. у Відділі для боротьби з контрреволюцією та саботажем було створено банківський підвідділ, який протидіяв злочинам банківських чиновників. На його базі пізніше був створений Відділ у справах боротьби з посадовими злочинами.

В Інструкції чекістам на місцях, розробленій на основі рішень II Всеросійської конференції ВНК та остаточно відредагованій 1 грудня 1918 р., зазначалося, що до завдань комісії, серед інших, входила боротьба з посадовими злочинами [375, с. 102]. В наказі ВНК від 24 грудня 1919 р. наголошувалося на тому, що «НК залізною мітлою повинна вимітати всі ознаки зради, саботажу, злочинів по службі та спекуляції» [361, арк. 42].

Всеукраїнська надзвичайна комісія з'явилася відповідно до декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України вже в грудні 1918 р. На території України ВУНК реально почала функціонувати з 5 січня 1919 р. після захоплення Харкова частинами Червоної армії [262, арк. 1]. Керовані із загального центру, співробітники українських надзвичайних комісій дотримувалися спільних директив щодо організації владних структур на всіх територіях, підпорядкованих радянській владі. Напрями, форми та методи діяльності ВУНК УСРР та ВНК РСФРР майже не відрізнялися, хіба що для української сторони економічна сфера була ще актуальнішою, оскільки Україна на той час залишалась одним із найрозвиненіших промислових регіонів колишньої Російської імперії.

Проте на першому етапі свого існування зв'язок між ВУНК і ВНК не був таким міцним, як це прийнято вважати. В липні 1919 р. Ф. Дзержинський дорікав голові ВУНК М. Лацису: «Що ви робили – ми не знали, зв'язку з нами постійного не підтримували. ... Перебуваючи в дуже скрутних і важких умовах, ви не радилися з нами – яку повести лінію» [641, с. 170].

1918 – 1920 рр. для економіки України були роками руйнації та занепаду. Брак товарів першої необхідності та продуктів харчування, недостатня кількість сировини для відновлення роботи промислових об'єктів стали живильним ґрунтом для зловживань «нечистих на руку» осіб, наділених владою та доступом

до розподілу життєзабезпечувальних продуктів. Це спричинило зростання спекуляції* та посадових злочинів. Виявлення, під час проведення надзвичайними комісіями масових облав кримінальних елементів та обшуків у багатьох містах України, таємних складів, де зберігалися у великій кількості продукти харчування та дефіцитні на той час промислові товари, давало підстави стверджувати існування розгалуженої мережі великих спекулянтських організацій.

Про це йшлося й на I Всеросійській конференції ВНК у червні 1918 р. Підкреслюючи важливість «економічного фронту» серед інших напрямів діяльності ВНК, учасники конференції зазначали, що саме боротьба зі спекуляцією продовольством і предметами першої необхідності є першочерговим заходом відродження господарсько-економічного життя, що це – «боротьба з контрреволюцією, тільки на економічному і господарському фронті» [375, с. 87]. Саме тому на конференції було ухвалено рішення організувати у складі надзвичайних комісій спеціальні відділи, завданнями яких була боротьба зі спекуляцією та посадовими злочинами [375, с. 87 – 88; 813, с. 21].

У радянській Україні означені процеси відбувалися за схожим сценарієм, однак із деяким запізненням. 30 травня 1919 р. спільною постановою ВУЦВК, Раднаркому УСРР, НКВС та ВУНК було затверджено Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії, яке визначало їх місце в системі радянського державного апарату [717, с.44].

Принципове значення для визначення компетенції органів ВНК мав декрет Раднаркому РСФРР від 21 жовтня 1919 р. «Про боротьбу зі спекуляцією, розкраданнями з державних складів, підробленням та іншими зловживаннями».

* На думку економіста часів нової економічної політики Д. Кузовкова, спекуляція дісталася більшовикам у спадок від Російської імперії. Введення російським самодержавством у 1915 р. «твердих» цін на продукти харчування стало серйозним порушенням законів ринку. У 1916 р. почалася «війна за хліб» за допомогою озброєних загороджувальних загонів [449, с. 32]. Політику хлібної монополії продовжив Тимчасовий уряд, заборонивши вільну торгівлю [608, с. 396 – 398]. Згорання ринку, поява дефіциту, неспроможність уряду вирішити проблему постачання міст продовольчими та промисловими товарами породжували спекуляцію цими товарами. Прийшовши до влади, більшовики загострили боротьбу з ринковими відносинами, яка почалася задовго до них.

Відповідно до нього, «усі справи щодо великої спекуляції товарами та продуктами, взятими на облік, а також усі справи щодо посадових злочинів осіб, викритих у розкраданнях, підробленнях, неправильній видачі нарядів, участі у спекуляції в тій чи іншій формі і в хабарах», зосереджувалися в органах ВНК [528, 1919. – № 53. – Ст. 504].

Специфіка дій надзвичайних комісій в Україні з протидії різним видам злочинів, зокрема, віднесених до економічної сфери, полягала в тому, що у зв'язку з бойовими діями функції територіальних надзвичайних комісій брали на себе Особливі відділи військових формувань. Здійснюючи нагляд за районом розташування своїх військових частин, армійські особливі відділи вели слідство не лише в справах, порушених за вчинення злочинів особовим складом цих формувань, а й скоєних цивільним населенням, яке звинувачували у «спекуляції», «хабарництві», «розтраті народних коштів» тощо. Очільники військової контррозвідки були наділені широкими повноваженнями, навіть до винесення смертних вироків [650, с. 72]. У галузевих архівах СБ та МВС України збереглося чимало кримінальних справ 1919 – 1921 рр., смертні вирoki за якими були винесені особливими відділами військових частин.

У січні 1920 р., унаслідок просування Червоної армії територією України, розпочали роботу деякі губернські надзвичайні комісії, зокрема, в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі. В секретно-оперативних відділах (СОВ) губернських надзвичайок створювалися спеціальні підрозділи за напрямками діяльності, серед яких існувала й група у справах боротьби «зі спекуляцією, посадовими злочинами і бандитизмом» [494, с. 33; 308, арк. 93].

17 березня 1920 р. ВУЦВК УСРР перейменував ВУНК в Центральне управління надзвичайних комісій у справах боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупнадзком), що діяло при РНК УСРР [425, 1920. – № 23. – Ст. 466]. Як і у ВУНК, його основними завданнями в економічній сфері залишалися боротьба зі спекуляцією та посадовими злочинами (передусім, саботажем службовців). Для боротьби з «внутрішньою контрреволюцією» в структурі Цупнадзкому було створено Секретний відділ

(СВ), до складу якого входив економічний підвідділ. З особового складу підвідділу сформували групи для обслуговування певних галузей народного господарства. В жовтні 1920 р. групи було замінено уповноваженими по основних промислових і господарських органах, а саме Уккранаргоспу, Наркомпроду, Наркозовнішторгу та ЧУСО тощо. Залишаючись співробітниками ВНК (ВУНК), уповноважені працювали й у відповідних їх на пряму роботи комісаріатах, главках чи відділах, виявляючи у них факти зловживань [251, арк. 12]. У цьому полягала специфіка роботи надзвичайних органів у сфері господарської діяльності, що насправді полягало в наділенні їх невластивими органам держбезпеки функціями. До середини 1920 р. центральний апарат управління Цупнадзкому був невеликий. Основні зусилля керівництво зосередило на створення надзвичайних комісій на місцях [262, арк. 6].

1 липня 1920 р. наказом Ф. Дзержинського по ВНК надзвичайні комісії, котрі діяли на території України, були переведені на воєнний стан. Відповідно до законів воєнного часу надзвичайки наділялися повноваженнями революційних військових трибуналів, що давало їм право проводити розслідування, виносити та виконувати вирок. Справи могли розглядатися й спеціальною «трійкою», до складу якої входили голова та два члени президії надзвичайної комісії. Ці органи, як і особливі відділи, мали право виносити смертні вирок [693, с. 42]. В архівах зберігається чимало кримінальних справ, порушених за злочини в сфері економіки, вирок за якими ухвалили «трійки».

Процес створення надзвичайних органів інколи супроводжувався співіснуванням в одній місцевості декількох надзвичайних органів із однаковими повноваженнями. Так, у жовтні 1920 р. у Бахмуті відбулася нарада за участі представників ЦК КП(б)У, Цупнадзкому, губкому партії, уповноваженого Цупнадзкому в Донецькій губернії з приводу розмежування повноважень між двома каральними органами – Особливим відділом Української трудової армії та губерньською надзвичайною комісією. У результаті дискусій було ухвалено рішення, що межі компетенції Особливого відділу розповсюджуються на робітників та службовців підприємств мілітаризованої на той час

кам'яновугільної промисловості, а також співробітників польового штабу та його установи. Діяльність же губернської та повітових надзвичайних комісій розповсюджувалася на працівників решти радянських установ і партійних організацій [135, арк. 149, 151].

Ймовірно, подібні випадки існували й у інших місцевостях. Зміна влади, як правило, супроводжувалася створенням низки організацій, наділених надзвичайними повноваженнями, з подібними функціями. Аби запобігти зіткненню інтересів надзвичайних органів і не втратити контроль на місцях, 24 вересня 1920 р. Ф. Дзержинський підписав наказ, за яким ВНК встановлювало «найсуворішу воєнну централізацію всіх органів надзвичайних комісій, яка полягала в безпосередньому, повному, беззастережному підпорядкуванні їх у всіх відношеннях центральному органу – ВНК» [322, арк. 29].

У вересні 1920 р. у Катеринославській губернії у зв'язку з підготовкою до евакуації через наступ П. Врангеля, група у справах боротьби зі спекуляцією та посадовими злочинами була розформована, а її функції перейшли до спеціального відділення (спецвідділення) та, частково, до так званої загальної групи. Спецвідділення в своєму штаті мало промислову, санітарно-постачальну групу, що курували економічну галузь, а також групу з контролю за складами [494, с. 85]. Функції спеціального відділення не були остаточно визначені. Спочатку воно здійснювало контроль за спеціалістами, пізніше – нагляд за діяльністю радянських установ та їх співробітниками на предмет виявлення з їх боку порушень «під час здійснення радянського економічного будівництва». Певною мірою це призводило до паралелізму в роботі з робітничо-селянською інспекцією. Проте, на відміну від РСІ, відділення повинно було, у разі надходження оперативної інформації, швидко виконувати конкретні доручення. Втім, повноваження спецвідділення як структурного підрозділу органів ВНК, безперечно, були набагато ширшими: від оперативного виявлення негативних явищ до проведення слідчих заходів [432, арк. 20].

З метою протидії злочинам, спрямованим на «підривання» господарського життя, та для втілення державної економічної політики в системі Цупнадзкому

почали організовувати тимчасові структури: постійна нарада для боротьби з розкраданням палива; особлива міжвідомча комісія у справах боротьби зі спекуляцією та посадовими злочинами в господарських органах тощо. Аналогічні комісії створювали й на місцях [486, с. 274 – 277].

Водночас у регіонах цим злочинам протидіяли й підрозділи інших відомств (міліція, робітничо-селянська інспекція, кримінальний розшук тощо). Їх керівники намагалися розмежувати між собою сфери діяльності та види злочинів [133, арк. 3]. Однак не завжди і не скрізь це вдавалося. Виникали ситуації, коли ці органи заважали один одному, сперечалися з приводу речових доказів, які розпорошувалися між установами і заважали нормальному просуванню справи [339, арк. 18; 340, арк. 2]. Для покращення взаємодії між ними 13 вересня 1920 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про взаємини між Центральним управлінням надзвичайних комісій з народними комісаріатами юстиції та внутрішніх справ і губернських надзвичайних комісій з ревтрибуналами та місцевими відділами управління виконкомів». Крім голови РНК УСРР Х. Раковського, цей документ підписали й очільники відомств, про які йшлося в документі: нарком юстиції Є. Терлецький та голова Цупнадзкому В. Манцев. У документі підкреслювалося, що Цупнадзком є органом РНК УСРР і співпрацює з Наркоматом юстиції та Наркоматом внутрішніх справ. Губернські надзвичайні комісії підпорядковувалися безпосередньо Центральному управлінню надзвичайних комісій в Україні, і далі за вертикаллю, аж до ВНК. На місцевому ж рівні вони вважалися відділами місцевих виконкомів. Щодо розмежування сфери діяльності різних органів, які протидіяли спекуляції та посадовим злочинам, у постанові наголошувалося, що надзвичайні комісії працюють «у справах про контрреволюцію, спекуляцію, посадові злочини та бандитизм, які вимагають негайної розправи» [308, арк. 3]. Отже, межа каральних дій надзвичайних комісій за цими справами визначалася необхідністю оперативної репресії – «негайної розправи».

Надалі завдання радянських органів безпеки уточнювалися, чіткіше окреслювалися їх функції та повноваження. Діяльність ВУНК – ДПУ УСРР в

економічній галузі визначалася структурними змінами, які відбувалися в самому відомстві, де чітко виокремлюють три основні періоди:

- перший (кінець 1920 р. – 6 лютого 1922 р.) – ВНК – ВУНК – орган із надзвичайними повноваженнями при Раднаркомі УСРР;
- другий (6 лютого 1922 р. – 2 листопада 1923 р.) – ДПУ при Наркоматі внутрішніх справ УСРР;
- третій (2 листопада 1923 р. – до кінця 1928 р.) – ОДПУ при РНК СРСР і, відповідно, ДПУ при РНК УСРР, яке в оперативному плані підпорядковувалося ОДПУ [876, с.18].

Для протидії економічній «контрреволюції» 25 січня 1921 р. було організовано Економічне управління (далі – ЕКУ) ВНК РСФРР під керівництвом К. Артамонова. При створенні згаданого підрозділу ВНК РСФРР кожній губернії було запропоновано виділити по одному співробітнику для роботи в ЕКУ [375, с. 464]. До завдань управління входила як боротьба з «контрреволюційною діяльністю», яка на той час визначалась як шкідництво, диверсії, шпигунство, саботаж в народному господарстві, так і протидія звичайному криміналу: спекуляції, мішечництву, розкраданням, посадовим злочинам тощо, а також «сприяння всім господарським наркоматам та установам». Протидія вказаним злочинам розглядалася як боротьба з внутрішнім ворогом.

Економічне управління ВНК РСФРР у своєму складі мало 15 спеціальних оперативних відділів, які курирували певні наркомати (шляхів сполучення, охорони здоров'я, земельних справ, фінансів та ін.) або сфери виробництва (золотовалютні операції, зовнішню торгівлю тощо) [852, с. 21; 643, с. 20]. Подібні економічні відділи та підвідділи створювалися і при губернських надзвичайних комісіях. У повітах при політбюро створювалися економічні групи [486, с. 274 – 277].

За аналогією з Росією та для координації роботи нарад і комісій, що контролювали економічну сферу, 24 лютого 1921 р. в радянській Україні також було створено Економічний відділ (ЕКВ) Цупнадзкому та його відділення на місцях [151, арк. 35, 35 Зв.:], який очолив відряджений для роботи в Україні К. Артамонов.

Призначення на цю посаду одного з керівників ВНК, який пройшов не лише школу громадянської війни, а й був високоосвіченою людиною (кадровий офіцер царської армії, мав вищу військову освіту, вільно володів англійською мовою), якому особисто довіряв Ф. Держинський [219, арк. 2, 3], свідчило про місце цього напрямку в стратегії зміцнення більшовицької влади в Україні.

До функцій відділу (управління) входила «боротьба з усіма негативними наслідками, які ніс із собою вільний ринок», а саме розкраданнями, хабарництвом посадових осіб, приховуванням товарів, зговором торговців для підняття цін, тобто спекуляцією, тощо [483, с. 39]. Під час створення Економічного відділу на нього покладалася і протидія контрабанді, боротьба з якою пізніше перейде до функцій Контррозвідального відділу (КРВ). На К. Артамонова як начальника ЕКВ, члена Колегії ВУНК та Колегії Укрзовнішторгу, покладалося завдання підготовки та видання розпоряджень, котрі регламентували організацію протидії економічній контрабанді; інспектування підрозділів на місцях; встановлення порядку обліку та вирішення подальшої долі захопленого контрабандного товару. Всі вказівки К. Артамонова з перелічених питань набували статусу бойового наказу для органів ВУНК, Особливих відділів та митних установ України [219, арк. 13]. Таким чином, начальник ЕКВ мав доволі широкі повноваження та, власне, скеровував боротьбу з економічною контрабандою трьох структур різних відомств.

Серед завдань органів державної безпеки в економічній сфері на перше місце ставилася боротьба з так званою «технічною контрреволюцією». Ф. Держинський у наказі ВНК від 8 січня 1921 р. вказував на наміри «поваленої, але ще не добитої буржуазії» за нових політичних умов «додавити» більшовиків економічно. «Її [буржуазії – авт.] знаряддя – зовнішня торгівля: розбестити наші закордонні місії стопроцентними хабарами, викачати якомога скоріше золотий і сировинний запас, підсунути Радянській владі будь-який мотлох замість паровозів, машин, запасних частин й інших елементів відродження виробництва – і за півтора року Радянська влада постане перед прірвою...». У наказі визначалися не лише основні загрози, а й імовірні, з точки зору

Ф. Дзержинського, фігуранти майбутніх злочинів у сфері економіки: «Чудовими економічними шпигунами можуть стати представники різних іноземних місій, верхи наших службовців можуть відіграти роль піску, насипаного в комуністичну машину. Іноземний капітал підніме диригентську палинку – пісок посиплеться, і машина зупиниться» [488, с. 87]. Отже, представники іноземного капіталу через підприємства, передані їм у концесію, та працюючі там радянські службовці й інженерно-технічні працівники, на думку очільника ВНК, повинні були автоматично потрапити в поле зору органів державної безпеки.

Нововведення непу зумовили перегляд завдань і методів роботи ВНК (ВУНК) у галузі економіки. У циркулярі, розісланому в 1921 р. до всіх органів ВНК, наголошувалося на появі підприємств різних форм власності та нові умови господарювання. У зв'язку з цим запропоновано переглянути «методи боротьби з капіталом та його представниками в галузі економічного життя і господарського будівництва». Водночас особовому складу вказувалося на необхідність визначити «підхід до нових явищ економічного життя, що завжди відрізняє чекіста від підходу до тих же явищ із боку інших органів у республіці...» [393, с. 115]. Власне, це означало, що співробітники органів держбезпеки повинні були не лише орієнтуватися в економічних процесах, які відбувалися в країні, а й визначитися з місцем, яке повинні були посісти органи державної безпеки в нових політичних реаліях. Нові умови господарювання зі збереженням важелів державного тиску на суспільство вимагали від органів державної безпеки зміни тактики та методів діяльності, що призвело до зміни її організаційної структури та корегування завдань.

30 березня 1921 р. рішенням V Всеукраїнського з'їзду рад Цупнадзком було перейменовано на Всеукраїнську надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією та посадовими злочинами. Наказом голови ВУНК В. Манцева від 6 травня 1921 р. у складі ВУНК затвердили три управління: адміністративно-організаційне, секретно-оперативне та економічне [147, арк. 36 – 40]. Таким чином, економічний підрозділ залишався у складі ВУНК, проте його було реорганізовано з відділу в управління. Очолював його, як і раніше,

К. Артамонов. До складу управління як його структурний підрозділ увійшов Транспортний відділ, на чолі якого затвердили М. Королько [9, арк. 2 Зв.].

Структурна перебудова органів держбезпеки в УСРР відбулася навіть раніше, ніж у РСФРР. Лише 27 червня 1921 р. у складі ЕКУ ВНК було створено Бюро сприяння транспорту, на чолі якого став голова ВНК Ф. Дзержинський [764, с. 442].

На місцях було затверджено спрощену структуру економічних підрозділів: у губернських відділах ВУНК створювали економічні відділення. У серпні 1921 р. відбулася їх подальша реорганізація. Так, наприклад, економічне відділення Катеринославської надзвичайної комісії складалося з шести груп, кожна з яких виконувала завдання в окремій галузі господарської діяльності: продовольча (займалася продовольчими питаннями, у зв'язку з чим працювала у всіх галузях господарства); промислова; державних установ; зовнішньої торгівлі та спекуляції; контрольно-ревізійна; обліково-статистична (займалася обліком спеціалістів) [494, с. 87]. Утім, не скрізь штат економічних відділень був таким чисельним, як у Катеринославі. В Києві, наприклад, економічне відділення губернської надзвичайної комісії складалося лише з трьох осіб, а їх робота диференціювалася за напрямками: державні промислові підприємства та сільське господарство; фінансові органи, адміністративні установи та «чорна біржа»; кооперація та торговельні органи.

Наказ ВУНК від 3 жовтня 1921 р. визначав штат економічної групи повітової надзвичайної комісії, до якої повинні були входити уповноважений, 5 помічників і 3 співробітника для доручень [114, арк. 1 Зв.]. Проте на практиці у повітових надзвичайних комісіях економічне відділення (група), як правило, структурно входило до складу секретно-оперативного відділу і складалося з однієї-двох осіб [348, арк. 53, 54].

Паралельно відбувався перехід усіх державних установ на режим економії, викликаний впровадженням госпрозрахунку. Він призвів до скорочення штату ВУНК на початку 1922 р. на 30%. У деяких губернських надзвичайних комісіях (у Харкові, Одесі, Миколаєві, Києві) чисельність апарату скоротилася з 2 тис. до

300 – 400 осіб, а внаслідок додаткового скорочення – від 197 (для губернських надзвичайок першої категорії) до 117 осіб (для надзвичайок третьої категорії). Різде скорочення штату з одночасним збільшенням обсягів роботи призводило до перевантаження кадрів, їх фізичного та морального виснаження. Почався масовий відтік співробітників. «Робота розвалюється! Потрібні екстрені заходи», – доповідав на засіданні губкому партії в лютому 1922 р. голова Київського губернського відділу ВУНК Я. Лівшиц [115, арк. 33].

До того ж, як зазначалося вище, існували проблеми у взаємовідносинах із відомствами, які також протидіяли злочинності в сфері економіки: міліцією, кримінальним розшуком та іншими органами (народними слідчими і, навіть, деякими радянськими установами) [337, арк. 1 – 14]. Їхні функції частково накладалися, що породжувало певну конкуренцію. Більшість цих органів замість того, щоб плідно співпрацювати, почали виборювати один перед одним право відігравати провідну роль у протистоянні злочинності. Так, на нараді особливих народних слідчих Донецького губернського трибуналу наприкінці 1921 р. зазначалося, «що органи надзвичайної комісії, такі як повітові ... та політбюро, свідомо не бажають працювати з оснарслідами в контакті, часто своїми діями підриваючи їх авторитет, окрім перешкод у роботі, нічого не роблячи». Там же йшлося про конфлікти між міліцією, ревтрибуналами, надзвичайними комісіями та місцевою владою щодо кримінальних справ, за якими проходили комуністи [67, арк. 38 – 44]. Така ситуація вимагала продовження пошуку місця економічних підрозділів ВУНК як у структурі органів державної безпеки, так і серед інших інститутів радянської правоохоронної системи. Ці питання стали предметом дискусій у самій ВНК, а також між керівництвом ВНК та членами ЦК РКП(б) в 1921 – 1922 рр.

Ще влітку 1921 р. був підготовлений проект Положення про ЕКУ ВНК, де чіткіше формулювалися завдання ЕКУ як органу, який не лише сприяє всім наркоматам у їх господарській діяльності, а й «веде боротьбу зі злочинами, що спричиняють розруху господарського життя Республіки». Автори проекту запропонували розглядати Економічне управління як головний орган у системі

ВНК у справах боротьби з економічною контрреволюцією. Інші підрозділи також могли брати участь в цій боротьбі, але їх діяльність повинна була скеровуватися ЕКУ. «Кожна з установ чи відділів ВНК, – зазначалося в проекті Положення, – без відома відповідного відділення Економічного управління не може вести цю боротьбу» [766, с. 99]. Власне, документ передбачав домінування ЕКУ над іншими підрозділами ВНК, що нівелювало б їх роботу, оскільки з усіх «економічних питань, що виникали у ВНК чи потрапляли до ВНК, економічне управління залишалося єдиним представником у вищих органах Республіки», – підкреслювалося далі [766, с. 100]. Проект було відхилено Ф. Дзержинським, який звинуватив очільників управління у бажанні вийти з-під контролю керівництва ВНК, поставити його над відомством.

Була й інша, протилежна точка зору щодо місця ЕКУ в системі органів державної безпеки. Члени комісії ЦК РКП(б), створеної для підготовки проекту Положення про реорганізацію ВНК, зокрема Л. Каменєв і Д. Курський уважали, що боротьбу з економічною контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами необхідно передати судам та ревтрибуналам, залишивши за ВНК лише інформаційну функцію у сфері економіки (що було вже зроблено в деяких губерніях).

2 лютого 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) затвердило підготовлений комісією ЦК проект декрету ВЦВК про ліквідацію ВНК. 6 лютого президія ВЦВК прийняла декрет «Про ліквідацію ВНК і про правила здійснення обшуків, вилучень та арештів», а вже 9 березня того ж року – політбюро ЦК РКП(б) затвердило положення про Державне політичне управління (ДПУ) й особливі відділи [528, 1922. – № 16. – Ст. 160].

В Україні питання про реорганізацію ВУНК було розглянуто в лютому 1922 р. на політбюро ЦК КП(б)У, і 15 лютого ухвалене відповідне рішення. Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» була ухвалена 22 березня 1922 р. ДПУ, як і ВУНК, утворювалося при Наркоматі внутрішніх справ УСРР. Воно мало певну автономію, а нарком внутрішніх справ одночасно був і головою ДПУ. Проте

підпорядкованість органів ДПУ УСРР органам ДПУ РСФРР в оперативному плані залишалась абсолютною. Голова ДПУ УСРР уважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Через це Положення про ДПУ РСФРР було визначальним і для України.

В остаточному варіанті Положення економічна сфера, поряд із політичною, залишалася пріоритетною в діяльності органів державної безпеки. До компетенції ДПУ в галузі економіки належало: попередження й придушення відкритих контрреволюційних виступів (як політичних, так і економічних); викриття контрреволюційних організацій та осіб, діяльність яких була спрямована на підривання господарських органів республіки; боротьба зі злочинним ставленням службовців господарських підприємств до своїх завдань; охорона державних таємниць і боротьба зі шпигунством у всіх його проявах, зокрема й економічним; охорона залізничних і водних шляхів сполучення, боротьба з розкраданнями вантажів і злочинами, спрямованими на руйнування транспорту або зниження його перевозоспроможності; боротьба з економічною контрабандою тощо [479, с. 16]. Водночас із компетенції органів державної безпеки вилучалися справи про спекуляцію, службові та інші злочини.

Протягом двох тижнів із моменту ухвалення постанови всі справи із зазначеними видами злочинів належало передати до ревтрибуналів та в народні суди [115, арк. 122, 123].

У постанові про створення ДПУ політбюро ЦК РКП(б) звернуло особливу увагу на необхідність реорганізації Економічного управління ВНК у відділ інформації господарських органів щодо становища в сфері економіки. Новації, ініційовані партійною верхівкою, поставили під загрозу саме існування Економічного управління, яке зрештою й було ліквідовано. В Україні це сталося відповідно до наказу ВУНК від 19 лютого 1922 р. [219, арк. 12 Зв.].

Ці процеси позначилися на структурі та функціях місцевих комісій. Скасуванню підлягали, в першу чергу, підрозділи, які не мали прямого стосунку до «політичної охорони республіки», тобто економічні відділи або групи. Їх функції передавалися народним судам і ревтрибуналам, кримінальні справи

скеровувалися до органів юстиції. Економічні відділки в губерніях, де вони не були скасовані, залишили за собою роботу винятково інформаційно-освідомчого характеру [20, арк. 48, 48 Зв.].

Утім, керівництво органів держбезпеки було проти виведення економіки з-під його контролю. Ф. Дзержинський у листі до політбюро ЦК РКП(б) наполягав на тому, що «відокремлення політичної боротьби від боротьби з посадовими та господарськими злочинами є несвоєчасним, оскільки крадіжки, хабарництво, саботаж, розпуста – це прояви тієї ж боротьби проти диктатури пролетаріату, – і цими проявами ця диктатура може бути вбита поваленою буржуазією» [852, с. 413]. Ф. Дзержинський та Й. Уншлихт відстоювали позицію, що «не можна відокремити інформування і розробку справи від попереднього дізнання», і пропонували залишити в системі ДПУ економічні підрозділи [474, с. 567].

Різні погляди партійно-радянського керівництва на органи державної безпеки в нових умовах знайшли своє відображення в зміні їх структури та обсягах компетенції. В РСФРР у першій половині 1922 р., після реорганізації ВНК у ДПУ, була створена комісія, котра вивчала роботу відділів і відділень ЕКУ. 20 липня звіт комісії було розглянуто на засіданні Колегії ДПУ, яка ухвалила рішення змінити структуру управління. Начальником ЕКУ ВНК було призначено З. Кацнельсона, якому й доручили провести реорганізацію, відповідно до висновків комісії.

Після перевлаштування у центральному апараті ДПУ Економічне управління складалося з шести відділів: промисловості, торговельно-фінансового, продовольчо-кооперативного, сільськогосподарського, статистики та освідомлення. Відділ промисловості забезпечував оперативне обслуговування ВРНГ і промислових наркоматів. При цьому основна увага приділялася металургійній, паливній та хімічній галузям промисловості. Торговельно-фінансовий відділ обслуговував народні комісаріати фінансів та закордонних справ; продовольчо-кооперативний – Наркомат продовольства, Центросоюзу та органів постачання армії та флоту; сільськогосподарський – Наркомат землеробства та його місцеві органи. Обліком співробітників наркоматів, їх

виїздами за кордон, а також усіма оперативними обліками за лініями роботи ЕКУ опікувався відділ статистики. Відділ освідомлення керував агентурно-оперативною роботою, яка також здійснювалася за напрямками роботи управління: перша група агентів працювала за лінією відділу промисловості, друга – за лінією продовольчо-кооперативного відділу, третя – сільськогосподарського відділу, четверта – торговельно-фінансового відділу.

Через півроку відбулася спроба підняти престиж Економічного управління. У липні 1922 р. рішенням Колегії ДПУ РСФРР на посади начальників відділів ЕКУ було призначено керівників вищої ланки органів держбезпеки. Наприклад, відділ зовнішньої торгівлі ЕКУ очолив заступник голови ВНК Й. Уншлихт, сільськогосподарський відділ – В. Менжинський, промисловий – Я. Петерс, транспортний – Г. Благонравов, інформаційний – Р. Пиляр, загальний – В. Фельдман тощо [852, с. 26]. Такий високий ранг керівників відділів свідчив, що управління повинне було зайняти особливе місце в структурі органів державної безпеки, і що ідея «поставити ЕКУ над іншими підрозділами» ДПУ (що було відображено в проекті положення про Економічне управління 1921 р.) не тільки залишилася, до її вирішення підійшли майже впритул.

Проте, як і в 1921 р., ця спроба не була реалізована. Тим же рішенням було створено комісію під керівництвом Я. Петерса, яка, паралельно з кадровими пересуваннями, знову почала перевіряти роботу ЕКУ. Комісія порушила питання про необхідність прийняття Положення, яке б чітко визначило функції управління. Тоді рішення Колегії не було оформлено в наказ, і реорганізація ЕКУ не відбулася.

Крім реорганізації органів державної безпеки, було задекларовано звуження їх повноважень. Питання викликало жорсткі дискусії, про що виразно висловився тодішній нарком юстиції УСРР М. Скрипник: «Замість ВНК постало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання, з його новими уточненими й поліпшеними методами. Була адміністративна розправа ВНК, і відбувалася вона поза дотриманням формальності, – тепер ми розглядаємо справи через дотримання правил і формальностей процесуальних кодексів, які видав

Центральний Виконавчий Комітет. Форми нашої роботи на оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті ж завдання лишаються нам, той же ворог стоїть перед нами, те ж почуття до нього заповняє наші душі, ті ж методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й надалі» [657, с. 10 – 11].

Звуження компетенції органів державної безпеки відбувалося на тлі подальшого скорочення їх штатів, спричиненого зменшенням фінансування. У 1922 р. ДПУ УСРР отримало від Центру лише 39% від запланованих коштів. Результатом цього стало скорочення штатів протягом першого півріччя на 56% [314, арк. 60].

Не маючи реальних можливостей «закрити» прогалини в сфері своєї компетенції, керівництво органів держбезпеки змушене було компенсувати нестачу працівників їх участю майже в усіх міжвідомчих комісіях, створених у різних наркоматах із протидії тим чи іншим видам злочинів у сфері економіки.

Водночас очільниками ДПУ УСРР намагалися посилити відомство за рахунок ліквідації та передання йому функцій або здійснення контролю над деякими структурами НКВС. Так, наказом НКВС УСРР по Головному управлінню Робітничо-селянської міліції (ГУ РСМ) від 25 лютого 1922 р. у структурі наркомату ліквідовувався відділ залізничної та водної міліції. Підтримка порядку на станціях та пристанях, а також адміністративні функції щодо кримінального розшуку покладалися на органи, тоді ще, – ВУНК УСРР [162, арк. 10].

Певною мірою посилити ДПУ вдалося за рахунок виділення кримінального розшуку зі складу міліції. За наказом народного комісара внутрішніх справ В. Манцева, який одночасно очолював ДПУ УСРР, від 19 липня 1922 р. кримінальний розшук в адміністративно-господарському відношенні залишався у підпорядкуванні НКВС, а в оперативному (згідно з наказом Управління кримінального розшуку УСРР від 5 квітня 1922 р.), – органам ДПУ. Держполітуправління залишило за собою організацію і проведення агентурних

розробок, вистежування та загальне керівництво [168, арк. 5, 22]. Такі організаційні зміни закріплювалися постановою ВУЦВК від 6 грудня 1922 р. [303, арк. 59; 306, арк. 17].

У наступні роки під час розслідування тяжких кримінальних злочинів (фальшивомонетництво, контрабанда) ці структури активно співпрацювали. Коли ж у 1924 р. у зв'язку зі зменшенням державного фінансування відбулося чергове скорочення штатів ДПУ УСРР, частина звільнених співробітників поповнила лави кримінального розшуку [305, арк. 88; 307, арк. 41, 42].

Неоднозначне ставлення керівництва ДПУ УСРР до ЕКУ відчували на собі місцеві органи ДПУ. 20 липня 1922 р. начальник Київського губвідділу ДПУ Я. Лівшиц звернувся до заступника голови ДПУ УСРР В. Балицького з приводу збільшення кількості завдань з економічного напрямку, які надходили з Москви та Харкова від секретно-оперативної частини (СОЧ) і одночасною вказівкою утриматися від створення економічного відділення [221, арк. 74, 76].

Саме ці обставини гостро поставили питання про відтворення ЕКУ в структурі ДПУ УСРР. Завдяки опосередкованим джерелам можемо стверджувати, що Економічний відділ у складі ДПУ УСРР було відновлено не пізніше липня 1922 р. Саме в липні, за ініціативою В. Манцева, до роботи в ЕКВ переходить Л. Куропатенко, який і очолив підрозділ [214, арк. 4].

Очільник ДПУ РСФРР, який доклав чимало зусиль, щоб зберегти ЕКУ в структурі реорганізованого ДПУ, сам був незадоволений його роботою. В листі до Й. Уншлихта в липні 1922 р. Ф. Дзержинський писав: «Якби Економічне управління ДПУ було б більш-менш на висоті своїх завдань, воно могло відіграти велику роль у справі відбудови нашого господарства. В ньому самому маса негативних сторін...» [765, с.191].

Наприкінці 1922 р. знову постало питання щодо необхідності чіткішого визначення завдань і місця економічних підрозділів, що вимагало прийняття положення про ЕКУ. 29 грудня 1922 р. Колегія ДПУ РСФРР розглянула проект положення, до якого було включено важливий пункт про сприяння економічним наркоматам у виявленні та ліквідації недоліків у їх роботі [813, с. 89].

Крапку в дискусії щодо компетенції та повноважень управління поставив наказ ДПУ РСФРР від 30 січня 1923 р., яким було врешті оголошено «Положення про економічне управління ДПУ РСФРР». Положення окреслило основні види діяльності ЕКУ: 1) боротьба з різними видами злочинів у сфері господарської діяльності, 2) здійснення контролю (нагляду) за роботою господарських органів, 3) сприяння в роботі економічним наркоматам, 4) інформування партійних органів про стан економіки, 5) виконання особливих доручень [432, с. 165 – 166].

Отже, боротьба з «економічною контрреволюцією» залишалася пріоритетним напрямом роботи підрозділу. Це було зумовлено тим, що, на думку керівництва ДПУ, економічна лібералізація призведе до збільшення злочинів у сфері господарської діяльності. Саме тому протидія ним ставала першочерговим завданням у діяльності економічних підрозділів.

Сприяння ж економічним наркоматам в «повному оволодінні командними висотами господарського життя республіки, зовнішньою і внутрішньою торгівлею, великою промисловістю, фінансами і сільським господарством, а також ... у нагляді за концесіями, змішаними та акціонерними товариствами і приватною торгівлею» стояли серед завдань управління на другому місці. Контроль над різними сферами економіки визначив і структуру ЕКУ. Воно складалося з відділів та відділень, які контролювали економічні галузі, наркомати та їх органи.

До компетенції управління належало й інформування ЦК ВКП(б) і РПО про економічний стан республіки, а також виконання «спеціальних доручень Колегії ДПУ з економічних питань» (яких саме доручень, – у положенні не уточнювалося).

Таким чином, управління виконувало не лише каральні функції, а й організаційно-господарські та інформаційні. Жодне з підрозділів ДПУ не мало таких широких функцій, які межували (чи навіть підміняли) не лише роботу інших контролюючих структур, а й самих господарських органів.

Положення про ЕКУ не лише розширило функції економічних підрозділів республіканських ДПУ, а й чіткіше визначило їх структуру. В Україні, як і в інших радянських республіках, відділ структурно входив до центрального управління ДПУ УСРР як самостійний підрозділ і складався з відділків, які були розбиті на відділення: 1) відділок промисловості і торгівлі (відділення важкої індустрії та палива, легкої індустрії, військово-господарське); 2) відділок зовнішньої торгівлі і фінансів (відділення: зовнішньої торгівлі, фінансів, транспорту і зв'язку); 3) відділок сільського господарства і кооперації (відділення: землеробства, скотарства, сільськогосподарської промисловості, кооперації); 4) відділок інформації та агентури (відділення інформації, агентури); 5) секретаріат [213, т. 1, арк. 74 Зв.; 215, арк. 16; 221, арк. 90; 765, с. 192].

Пізніше Економічний відділ (ЕКВ) трансформувався в Економічну частину (ЕКЧ), а згодом в Економічне управління (ЕКУ). За організацію та результати роботи ЕКВ відповідав його начальник. За поданням останнього Колегія ДПУ затверджувала штати ЕКВ ДПУ та його органів на місцях [852, с. 31].

Згодом наказом ДПУ РСФРР від 23 жовтня 1923 р. відділки ЕКУ були ліквідовані. Замість них уведено номерні відділення, як це було прийнято в основних відділах Секретно-оперативного управління (СОУ). ЕКУ поділялося на вісім відділень, кожне з яких відповідало за певну сферу господарської діяльності.

Структура ЕКВ ДПУ УСРР дещо відрізнялася від структури ЕКУ ДПУ РСФРР. Підрозділи мали статус не відділень, а відділів, та й номери відділів не збігалися з тими ділянками економічної сфери, які вони контролювали в ЕКУ [213, т. 2, арк. 12].

Таким чином, напрями діяльності ЕКВ (ЕКУ) ДПУ почали більше відповідати функціям органів державної безпеки. Відтепер Економуправління і його відділи починають займатися боротьбою з проявами втручання іноземних держав в особі як їх спецслужб, так і окремих фірм, компаній в економічну сферу України, корупцією в господарських та управлінських структурах, «підпільними» фабриками з виготовлення предметів першої необхідності та ін.

У структурі місцевих економічних відділів також виділялися відділи чи групи за основними напрямками роботи [432, с. 165 – 166]. Так, економічне відділення Київського губвідділу ДПУ (ЕКВ КГВ ДПУ) складалося з трьох груп: 1-а обслуговувала державні промислові органи і сільське господарство; 2-а – фінансові та адміністративні установи, зокрема й «чорну біржу»; 3-я – кооперативні й торгові організації. Практика роботи регіональних підрозділів диктувала необхідність створення слідчої частини, в яку передавалися всі завершені агентурною розробкою справи з метою здійснення ними відкритого дізнання [246, арк. 81 – 84].

Подальші структурно-організаційні зміни були пов'язані з укладанням союзного договору. 2 листопада 1923 р. ЦВК СРСР утворив при Раднаркомі СРСР Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ). ДПУ УСРР вийшло з формальної відомчої підпорядкованості НКВС УСРР і функціонувало при РНК УСРР. В оперативній діяльності воно підпорядковувалося уповноваженим представникам ОДПУ при РНК УСРР. Ці зміни були законодавчо закріплені в положенні, затвердженому ВУЦВК і РНК УСРР 13 серпня 1924 р. [29, арк. 11], згодом – у IX розділі Конституції СРСР 1924 р.

Виведення ДПУ зі складу НКВС створило певну конкуренцію між цими структурами, оскільки вони паралельно виконували схожі завдання, пов'язані з забезпеченням безпеки та правопорядку. Певною мірою ці суперечності повинно було розв'язати призначення у березні 1924 р. очільника ДПУ УСРР В. Балицького головою НКВС.

У зв'язку з установленням у 1925/1926 р. нової триступеневої адміністративно-територіальної системи та відповідно до рішення ВЦВК від 3 квітня 1925 р. на місцях створювалися окружні відділи ДПУ на правах відділів окрвиконкомів [167, арк. 132 – 139].

У Харкові з 1 по 6 липня 1925 р. проходив з'їзд начальників органів ДПУ УСРР, на якому було ухвалено низку важливих рішень щодо подальшої роботи радянської спецслужби. Зокрема, з'їзд затвердив положення про окружні відділи ДПУ УСРР [208, арк. 322], в якому визначалися їх структура, завдання та

взаємодія з іншими органами. Поряд із політичними, на них покладалися й завдання в галузі економічної діяльності республіки: «1) попередження та придушення відкритих контрреволюційних злочинів як політичних, так і економічних; 2) розкриття контрреволюційних організацій та осіб, діяльність яких була спрямована на підривання політичної й економічної могутності Республіки; 3) боротьба з проявами бандитизму; 4) охорона державних таємниць і боротьба зі шпигунством; 5) боротьба з економічною і політичною контрабандою поза межами 22-кілометрової смуги; 6) боротьба з економічними злочинами в державних, кооперативних і господарських установах і організаціях та їх попередження» [258, арк. 20 – 22].

Виступаючи на з'їзді, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович знову нагадав про важливість «боротьби ... на фронті економічному та господарському»: «Хто кого поб'є в області економічній, той і буде панувати політично». Відповідно визначалися й пріоритети в роботі Економічного управління: «боротися з тими, хто намагається нас розкладати», перш за все, зі спецами, «яких ми використовуємо, але за якими повинні стежити»; «ізолювати в місті непмана»; «утримати за собою будь-що селянство» [258, арк. 8].

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 9 червня 1926 р. розширила права ДПУ як органу дізнання та слідства й конкретизувала види злочинів, зокрема й у сфері економіки, які входили до компетенції ЕКУ. Відповідно до неї, на економічні підрозділи покладалося попередження і боротьба з такими видами економічних злочинів: а) посадовими (були передбачені ст. 105-118 Кримінального Кодексу УСРР 1922 р.); б) господарськими (ст. 128, 129, 130, 136, 137, 138, 139 КК УСРР); в) розкраданнями державного та громадського майна та нанесенням державним і громадським установам збитків (ст. 180, 188 КК УСРР); г) підробленням грошових знаків, банківських білетів Держбанку та ін. (ст. 85, ч. 1) [381, т. 2, с. 259].

Незважаючи на те, що економічному напряму керівництво органів держбезпеки приділяло велику увагу, в структурі відомства не було створено чіткої системи підрозділів ЕКУ. На місцях цей напрям було представлено так

званою «економічною групою», яка входила до складу оперативних чи секретно-оперативних відділів. Група складалася з однієї, інколи – двох осіб. Наприклад, у Гайсинському повіті Подільської губернії в 1921 р. в економічному відділенні працював один уповноважений, який протягом місяця заводив по 17 кримінальних справ [348, арк. 54]. Не покращилася ситуація зі штатами і в подальші роки. У Харківському окрвдділі в 1926 р. економічний напрям представляли уповноважений та його помічник. Група обслуговувала 45 об'єктів округу, на кожний із яких заводилася літерна справа (Укрсельмаштрест, Цукротрест та ін.) [248, т. 1, арк. 52]. У регіональних підрозділах, де не було створено окремих економічних частин або відділень, боротьба зі злочинами в сфері економіки покладалася на секретно-оперативні відділи [208, арк. 109, 129, 157, 211].

Разом із тим упродовж 20-х рр. ХХ ст. радянській політичній системі була притаманна організація різноманітних кампаній з протидії тим чи іншим видам злочинів в економічній сфері. Під час цих кампаній при ЕКУ ДПУ чи інших зацікавлених наркоматах створювалися різноманітні міжвідомчі структури («трійки», комісії, наради) для організації протидії конкретним видам злочинів. Як правило, до складу цих структур входили і представники ЕКУ та його співробітники на місцях. Так, у 1923 – 1928 рр. при ЕКУ ДПУ УСРР діяла «трійка» у справах боротьби з фальшивомонетництвом, у 1923 р. – міжвідомча комісія у справах боротьби з хабарництвом, у 1925 р. – міжвідомча комісія для боротьби зі спекуляцією, у 1926 – 1927 рр. – міжвідомча комісія при ОДПУ СРСР для боротьби з диверсіями тощо. За аналогією з Центром відповідні структури створювалися й на місцях. Кількість міжвідомчих і відомчих комісій, створених в першій половині 20-х рр. була настільки великою, що в 1925 р. Раднарком СРСР ухвалив постанову про їх скорочення [40, арк. 1 – 3, 8].

У перших числах лютого 1925 р. відбувся з'їзд начальників економічних підрозділів губернських відділів ОДПУ, де обговорювалися нові форми і методи боротьби. Було переглянуто положення про економічні підрозділи, ухвалені

інструкції з обслуговування господарських організацій, уточнені взаємовідносини з іншими структурами ОДПУ [737, с. 33].

Поступове згортання непу супроводжувалося внесенням відповідних коректив до завдань та функцій органів ДПУ. У листопаді 1927 р. (наказом ОДПУ від 19 листопада 1927 р.) обслуговування підприємств воєнної промисловості перейшло від Особливого відділу до Економічного управління, в структурі якого створювалося Спеціальне дев'яте відділення. На чолі відділення стояв помічник начальника ЕКУ, який, для покращення взаємодії різних підрозділів ДПУ, водночас підпорядковувався начальникам Особливого та Контррозвідального відділів ОДПУ СРСР. Для того, щоб не втрачати досвідчені кадри, співробітники Особливих відділів переводилися у штат ЕКУ [433, с. 164]. Такі заходи, на думку очільників ОДПУ СРСР, мали сприяти кращій організації роботи із забезпечення охорони особливо важливих промислових об'єктів країни.

Збільшення аварій у виробничій сфері наприкінці 20-х рр. призвело до створення в структурі ЕКУ десятого відділення, на яке покладалося попередження та розслідування злочинів, пов'язаних із пожежами і шкідництвом на найважливіших промислових об'єктах країни (наказ Адміністративно-оперативного управління від 17 березня 1928 р.) [852, с. 41]. Зі створенням цих двох останніх відділень Економічне управління за своїми функціями контррозвідального захисту важливих промислових об'єктів набуло завершеного вигляду.

Подальша реорганізація економічних підрозділів була пов'язана з розпочатою у 1928 – 1930 рр. черговою кампанією – боротьбою з так званою «економічною контрреволюцією». 14 квітня 1931 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький видав наказ «Про реорганізацію економічних органів ДПУ УСРР», яка пояснювалася збільшенням вимог до них та важливістю завдань у боротьбі з контрреволюцією у народному господарстві. ЕКУ ДПУ УСРР складалося з п'яти відділків: 1) промислового (здійснював боротьбу з «контрреволюцією, шкідництвом та економічним шпигунством» в усіх галузях промисловості);

2) сільськогосподарського; 3) торговельно-кооперативного; 4) фінансового; 5) спеціально-технічного (використовував «за фахом» засуджених спеціалістів – скеровував роботу «спеціальних конструкторських бюро») [553, с. 378]. У місцевих органах ДПУ продовжували існувати відділки або групи, спрямовані на боротьбу з економічною злочинністю.

У контексті аналізу структури та завдань ЕКУ доречно зупинитися ще на одному важливому аспекті. У 1921 р. із відновленням експортно-імпортних відносини із зарубіжними країнами прийшло розуміння необхідності вивчення закордонного ринку. У квітні того ж року було ухвалено рішення про створення у складі ЕКУ комерційно-промислової розвідки. Проте економічна розвідка не знайшла свого належного місця в структурі ЕКУ, ця лінія цілком слушно перейшла до компетенції Іноземного відділу (ІНВ) ВНК (ОДПУ СРСР) [737, с. 35]. Подібні переформатування відбулися відповідно до рішень президії ВНК (1921 р.) щодо концентрації в Іноземному відділі ВНК усієї інформації, яка надходила до різних підрозділів ВНК з-за кордону, а також передавання всіма підрозділами своїх закордонних освідомлювачів до ІНВ ВНК [375, с. 427].

Розглянувши процес організаційно-функціональних перетворень ВНК (ВУНК) – ДПУ – ОДПУ, що відбувався протягом 1920-х рр., можемо схарактеризувати його як період пошуків у сфері розбудови органів державної безпеки загалом та його структур, на які покладалися завдання протидії злочинності в економічній сфері, зокрема.

Організаційні форми зумовлювалися змінами політичної ситуації в країні, завданнями та повноваженнями, якими наділялися на органи ВУНК – ДПУ УСРР, пошуком оптимальної структури для забезпечення ефективного виконання поставлених завдань.

Під час реорганізації ВУНК в ДПУ УСРР була спроба обмежити компетенцію органів державної безпеки в галузі економіки інформаційною, звузити коло злочинів, проти яких вони боролися, чіткіше визначити їх роль і місце в системі органів державного управління. Навколо цієї проблеми між партійно-радянським керівництвом та очільниками ВНК – ДПУ не припинялися

гострі дискусії. Проте збільшення злочинів в економічній сфері, що приніс з собою вільний ринок, у поєднанні з державним регулюванням фінансово-виробничих процесів, призвів до виокремлення самостійних економічних підрозділів у структурі ВУНК – ДПУ – ОДПУ. Поряд із боротьбою зі спекуляцією, службово-посадовими злочинами, розкраданнями, фальшивомонетництвом, до компетенції ЕКУ (ЕКВ) входила протидія так званій «економічній контрреволюції» в усіх сферах народного господарства, державних і громадських організаціях. Відповідно до завдань змінювалася організаційна структура економічних органів.

На відміну від інших структурних підрозділів органів державної безпеки, ЕКУ (ЕКВ) мали доволі широкі, не властиві органам державної безпеки, функції не лише протидії злочинам, а й контролю за роботою підприємств різних форм власності, сприяння у роботі державним господарським структурам та інформування вищих партійних та радянських органів про економічну ситуацію. Це призводило до паралелізму в діяльності ЕКУ та інших інститутів радянської правоохоронної системи та державних контролюючих органів, що породжувало непорозуміння, котрі інколи доходили до відкритих конфліктів. Можемо припустити, що такий феномен міг відбутися лише в епоху економічних експериментів радянської державності, чим, по суті, й був період нової економічної політики. Давалися взнаки не лише постійні економічні реформи, а й нестабільність державної конструкції та соціально-економічної системи, їх перехідний характер.

2.3. Ідеологічне та юридичне підґрунтя функціонування органів державної безпеки

Період нової економічної політики в історії радянської держави і права посідає особливе місце. За сформульованою владою ідеологією панівне місце в економіці посідала державна власність. Головним господарським апаратом виступала сама держава. Водночас для розв'язання складного клубка

економічних проблем та заспокоєння широких верств населення, як зазначалося вище, у внутрішньополітичному економічному курсі застосовувалися ринкові відносини, вводилися нові методи господарювання – так званий госпрозрахунок тощо. Декретом ВЦВК «Про основні приватні майнові права, що визнаються РСФРР, охороняються її законами та захищаються судами РСФРР» офіційно було визнано різні форми власності (державна, кооперативна, приватна). Не заперечувалося співробітництво з іноземним державним і приватним капіталом, зокрема здавання в концесію державних підприємств тощо.

Офіційно визнавши приватну власність, держава «диктатури пролетаріату» змушена була відмовитися від крайніх форм правового нігілізму, надати учасникам ринкових відносин правові гарантії їх діяльності, оголосивши курс на революційну законність, яка прийшла на зміну революційній доцільності. На відміну від класичного римського права, яке розглядало державу як результат домовленості між її громадянами з метою вирішення всіх правових питань, у державі, де суспільство було поділено на «своїх» та «чужих» і поняття законності щодо різних соціальних верств населення було різним.

«Революційна законність, – підкреслював нарком юстиції і генеральний прокурор УСРР М. Скрипник у 1925 р., – це підпорядкованість існуючим формам революційного життя в певних рамках законів, утворених революцією» [785, с. 16 – 17]. Отже, під революційну законність розуміли як такий порядок, який визнавався «верховними органами пролетарської диктатури» доцільним та загальнообов'язковим.

Проте відсутність чіткого розподілу на законодавчу та виконавчу гілки влади призвела до того, що в 20-ті рр. ХХ ст. законодавчу діяльність здійснювали різні органи державної влади: Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК та президія ВУЦВК, а також Рада народних комісарів у межах прав, наданих їй ВУЦВК. Через існування великої кількості законодавчих органів у ті часи не існувало чіткої різниці між законами та підзаконними нормативними актами (постановами, декретами, положеннями, інструкціями тощо). На думку української правниці Ж. Дзейко, «[Це] призвело до зниження реального значення

закону у суспільстві» [639, с. 14]. Роль законів виконували «нормативні приписи».

Зміст кримінально-правових норм та інститутів, напрями діяльності державних структур і правоохоронних органів із боротьби зі злочинністю визначалися кримінально-правовою політикою держави «диктатури пролетаріату». За обставин політичної монополії ВКП(б) (КП(б)У) керівну роль у проведенні цієї політики відігравали центральні партійні органи. Політичні директиви у вигляді партійних рішень, особисті вказівки партійних лідерів передували появі нормативних документів, які визначали напрями кримінальної політики та регламентували діяльність відповідних виконавчих структур, надаючи їм певні повноваження. За відсутності кримінального та кримінально-процесуального кодексів важливу роль в уніфікації визначення окремих видів злочинів і встановлення міри покарання за них відігравали державні акти та відомчі нормативні приписи. Так, наприклад, 18 липня 1921 р. Нарком'юст УСРР розіслав своїм губерньським відділам циркуляр, в якому «з метою встановлення єдиної практики» тлумачилося поняття «посадова особа» та визначалися види посадових злочинів (усього – 25). Цей циркуляр лише на 4 дні випередив постанову Раднаркому УСРР від 22 липня 1921 р. та циркуляр Народного комісаріату юстиції «Про заходи боротьби з посадовими злочинами», які стали важливим кроком у розвитку радянського законодавства та суттєво вплинули й на діяльність органів державної безпеки [323, арк. 3, 3 Зв., 5, 5 Зв.].

Даючи роз'яснення важливості протидії посадовим злочинам аж до застосування вищої міри покарання за «особливо тяжкі та виняткові за зухвальством та нахабством» випадки, постанова не визначала, за які конкретно випадки встановлювалося таке суворе покарання. Посилання робилося на «судовий та життєвий досвід, заснований на місцевій практиці» ревтрибуналів, губерньських надзвичайних комісій та на «вказівки з центру» [207, арк. 122]. В архівних документах міститься інформація про застосування до засуджених за вчинення посадових злочинів такої типової для тих часів і неправочинної, з

точки зору юриспруденції, міри покарання, як відправлення до концентраційного табору «на весь період громадянської війни» [13, арк. 4].

Отже, зміст цієї постанови підтверджує відсутність у перший рік існування непу чітко сформованого законодавчо закріпленого визначення посадових злочинів та заходів покарання за їх учинення. Кожний губерньський відділ ДПУ та ревтрибунали покладалися на свій досвід та своє «бачення» застосування покарання, які відповідали кримінальній політиці, що на той час існувала в державі («вказівки з центру»).

Передумовою зміцнення законності вважалася кодифікація кримінального, кримінально-процесуального, виправно-трудоного законодавства, а також реформа правоохоронних (каральних) органів. Водночас акти союзних республік, у тому числі й УСРР, калькувалися з російських (пізніше – загальносоюзних) відповідників, через що відбулася централізація нормативного регулювання суспільних відносин. Гарантії майнових прав були закріплені в декреті ВЦВК від 22 травня 1922 р. «Про основні приватні майнові права, визнані РФСРР», а також у Цивільному (1922 р.) та Кримінальному кодексах (1922, 1927 рр.). Земельний кодекс 1922 р. встановив гарантії землекористування, надав селянам свободу вибору форм землекористування. Кодекс законів про працю регламентував права та обов'язки робітників як державної, так і приватної форм власності. Кримінально-процесуальний та Цивільно-процесуальний кодекси визначали порядок провадження у кримінальних і цивільних справах. Поява в 1922 р. Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів стала надзвичайно важливою подією в роботі радянських правоохоронних органів, зокрема й органів державної безпеки. Правоохоронці отримали в своє розпорядження структуровані документи з переліком протиправних дій та уточненням елементів процедурних заходів. Кримінальний кодекс (КК) окреслював злочинні діяння, визначав ступінь їх соціальної небезпечності та такі заходи примусу, котрі б гарантували безпеку суспільству і державі. Норми кодексу мали, передусім, політичний характер, оскільки повинні були

підтримувати й зміцнювати існуючий радянський державний і суспільний лад, економічну основу радянського устрою – соціалістичну систему господарства.

У визначенні кримінальної відповідальності обов'язковим і пріоритетним залишалося з'ясування рівня соціальної небезпеки злочину та його відповідна кваліфікація. Основні положення цього принципу були викладені в Загальній частині Кримінального кодексу (КК) УСРР 1922 р., а також у його редакції 1927 р. На відміну від «буржуазного права», радянські кодекси уникали формального визначення злочину як «діяння, забороненого законом під страхом покарання». «Для радянського законодавця важливе не формальне визначення злочину, – зазначав відомий правник 20-х рр. ХХ ст. М. Гродзинський, – а виявлення його реального змісту, який розкривається в його соціально-класовій сутності» [523, с. 583]. Внаслідок такого підходу визначення злочину мало абстрактний та яскраво виражений політичний характер. Відповідно до ст. 4 КК УСРР 1927 р. суспільно-небезпечним (злочинним) діянням визнавалося будь-яке діяння або бездіяльність, що загрожували основам радянського устрою або порушували правопорядок, встановлений робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період [551, с. 83]. Отже, юридична конструкція злочину ґрунтувалася на ідеї захисту радянської держави, а для кваліфікації будь-яких діянь як злочинних необхідною умовою була загроза існуючому державному ладу. В цьому виявлялася принципова відмінність радянської правової системи, яка фактично скасувала природні базові права людини на користь інтересів держави.

Свідоме уникнення формального визначення злочину було пов'язане з наявністю в кримінальних кодексах 1920-х рр. та широким застосуванням у радянському кримінальному законодавстві 20 – 30-х рр. ХХ ст. принципу аналогії. «Якщо суд встановить, що діяння, не вказане в Особливій частині КК, є соціально небезпечним, то суд може й повинен проголосити це діяння злочинним й призначити такий захід соціального захисту, який вказаний у Кодексі для злочину, подібного до цього діяння», – пояснював принцип аналогії правник М. Гродзинський [404, с. 583]. «Для боротьби з порушеннями суспільного

порядку не потрібно, щоб представник свого чи чужого класу вчинив дію, зазначену в кримінальному законі з неминучою санкцією покарання, – уточнював його колега Я. Старосельський. – Для цього достатньо констатувати, що така особа є суспільно небезпечною» [533, с. 85].

Керуючись цим принципом, судді фактично отримали можливість чинити правове свавілля проти осіб, котрі не скоїли конкретного злочину, але становили соціальну чи політичну небезпеку «за своїми минулими злочинними діями або зв'язком зі злочинним оточенням» [432, с. 177]. Злочинним могло бути визнане будь-яке діяння, вчинене особою з «класово ворожих елементів».

Показовим у цьому плані є рішення «трійки» Особливого відділу Харківського військового округу від 11 липня 1921 р. у справі завідувача відомчою дачею штабу Харківського військового округу О. Цветкова та його помічника І. Півнева. Їх звинуватили в обміні будівельних матеріалів, виділених для благоустрою дачі, на продукти харчування для власних потреб. О. Цветкова «як шкідливого елемента, який ганьбив радянську владу, комуністичну партію і Червону армію», розстріляли, його майно конфіскували. Визначальним при прийнятті такого рішення було те, що раніше він уже був засуджений за службу в «білих» арміях, але покарання відбував умовно. І. Півнева, беручи «до уваги його недорозвиненість та забитість...», позбавили волі на один рік із відбуванням покарання у концтаборі із застосуванням «загальних примусових робіт» [294, арк. 37].

Низка справ ілюструє принцип пріоритетності державних інтересів над правами особи: відсутність будь-якого злочинного діяння чи, навпаки, – його існування ніколи не було перешкодою для реалізації поставленої політичної мети.

Для оцінювання соціальної природи кримінальних кодексів показовим є не лише зміст, а й система його побудови. Перші розділи Особливих частин КК УСРР 1922 і 1927 рр. визначали державні злочини. У розділі I розглядалися «контрреволюційні злочини», спрямовані на повалення, підірвання чи послаблення «робітничо-селянської влади й основних господарських, політичних

і національних завоювань пролетарської революції» [551, с. 91, 92]. КК УСРР 1927 р., увібравши в себе майже без змін загальносоюзні «Положення про державні злочини» і «Положення про військові злочини», зафіксував деякі зміни державної політики, пов'язані з початком згортання непу. В ньому було розширено склад «контрреволюційних злочинів», уточнено та доповнено статті щодо шпигунства та «економічної контрреволюції».

Розділ II (ч. I) КК 1927 р. був присвячений «Особливо для Союзу РСР небезпечним злочинам проти порядку управління» (в КК 1922 р. ці злочини було включено в ч. II розділу I – «Державні злочини»), які порушували діяльність органів управління народним господарством [551, с. 94].

Особливе місце в кримінальному законодавстві посідали посадові (службові) злочини (розділ III КК). Оскільки всі галузі народного господарства були націоналізовані, посадовці, які представляли державні установи та підприємства, певною мірою уособлювали державний лад. Вважалося, що особи, які вчиняли злочини в межах покладеної на них професійної компетенції, дискредитували радянський лад. Тому боротьба з посадовими злочинами прирівнювалася до боротьби з недоліками радянської системи. Протягом 20-х рр. XX ст. найчастіше переслідувалися хабарництво, зловживання владою та злочинна недбалість.

Протидія господарським злочинам (розділ V) розглядалась як одна з форм «боротьби за оздоровлення радянської економіки», котрій надавалася виняткова роль. Законодавство визначало перелік злочинів, пов'язаних із новими формами господарювання в роки непу: невиконання договірних зобов'язань, ухилення від сплати податків та ін. Кваліфікація цих діянь як злочинних і включення їх до КК, на думку канадського дослідника права П. Соломона, були зумовлені тим, що радянські керівники «розглядали право як знаряддя контролю над економікою», а злочини – своєрідним «патрулюванням кордонів змішаної економіки» [801, с. 27].

Господарськими злочинами фактично завершувалася та частина КК, яка регулювала відносини між державою та населенням, і розпочиналася інша, в якій

провідними були моральні норми: злочини проти життя, здоров'я та гідності особи. Вони були розміщені в останньому, VI розділі Кримінального Кодексу.

Отже, поділ КК на дві частини був зумовлений тим, що радянське законодавство розмежовувало всі види правопорушень на дві категорії. До першої належали злочини, спрямовані проти встановлених робітничо-селянською владою основ нового правопорядку і визнані найбільш небезпечними. За вчинення таких злочинів були передбачені більш жорсткі санкції. До другої категорії належали інші злочини, за які було встановлено вищу межу покарання, яка могла бути знижена в судовому порядку. Отже, логіка побудови кримінальних кодексів засвідчує, що радянське законодавство захищало, насамперед, права й інтереси держави, а не громадянина, особи.

Водночас юристи-практики 20-х рр. указували на недоліки кримінальних кодексів у тій частині, де йшлося про кваліфікацію злочинів. Одні й ті ж діяння могли підпадати під різні статті КК, із відповідними санкціями, які дуже суттєво відрізнялися між собою за рівнем суворості. Наприклад, юристи Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів та техніків (ВУМБІТу) неодноразово порушували питання щодо кваліфікації злочинів за порушення техніки безпеки. Нещасні випадки на виробництві можна було кваліфікувати як порушення норм охорони праці (ст. 132 КК УСРР 1922 р.); «необережне ушкодження на тілі», що відповідало ч. 2 ст. 154 КК 1922 р; «свідоме утворення для трудящого таких умов, за яких він втратив свою працездатність» (ст. 156 КК 1922 р). За ст. 132 передбачалися санкції у вигляді штрафу в розмірі 100 руб., за ст. 156 – позбавлення волі терміном на 1 рік.

До того ж кваліфікація злочинів технічного персоналу за недодержання правил техніки безпеки на підприємствах мала випадковий характер, що впливало на ту чи іншу підсудність справи. Внаслідок цього правопорушення могли розглядати окружні, народні чи трудові суди, хоча йшлося про одну й ту ж провину [503, с. 309]. На практиці дуже часто за незначні проступки на підставі статей КК порушувалися кримінальні справи, які направлялися в порядку кримінального переслідування до народного суду, замість того, щоб у порядку

дисциплінарного провадження направлятися до дисциплінарного суду. Все залежало від особи підсудного та проведення державних кампаній із протидії тим чи іншим видам злочинів.

Кримінально-правова політика держави визначала й основні принципи, на яких базувалося радянське законодавство. Низка рішень партійно-радянського керівництва союзного й республіканського рівнів, які стосувалися проблем державного будівництва й управління, їх практична реалізація підтверджували, що протягом 1920-х рр. влада намагалася посилити позиції тих соціальних груп (пролетарських та напівпролетарських), які проголошувалися «двигуном соціалістичних перетворень». Декларування верховенства пролетаріату та незаможників над «нетрудовими елементами» населення стосувалося абсолютно всіх сфер суспільної діяльності: адміністративного керівництва, політики, освіти, користування землею, оподаткування, організації кооперації і торгівлі, вирішення житлового питання та ін.

Кримінальне законодавство радянської держави також повинно було всіма своїми принципами і методами «зміцнювати політичні та економічні позиції пролетаріату». Всі питання кримінальної практики розглядалися з позицій інтересів пролетаріату як класу. Це означало, що основоположним принципом кримінальної політики був класовий підхід.

Законодавство було побудоване за класовим принципом. Вище вже йшлося про визначення пріоритетів, які, передусім, мали захищати радянське правосуддя. Крім загального положення щодо захисту основ радянського ладу і правопорядку, низка статей Кримінального кодексу основним своїм завданням ставила захист прав та інтересів трудящих. Ішлося про регулювання умов праці, діяльності професійних спілок, міських комітетів; встановлення кримінальної відповідальності за порушення наймачем колективних договорів, тарифних угод тощо (ст. 122 – 125 КК УСРР 1927 р.) [551, с. 109].

На думку української дослідниці О. Міхеєвої, більшість притягнутих до кримінальної відповідальності становили представники «класово близьких елементів» – пролетаріату та селянства. Це суперечило тогочасним ідеологічним

уявленням про те, що «злочинний світ формують, передусім, представники буржуазних класів, які не сприйняли революцію та в такий спосіб чинили опір радянській владі» [731, с. 109]. Зменшити частку пролетаріату та селянства серед осіб, які перебували в місцях позбавлення волі, можна було, лише застосовуючи класові підходи на різних стадіях розслідування.

Класовий принцип було покладено в основу застосування заходів соціального захисту. «У період боротьби за владу, – зазначав Я. Старосельський, – кожний буржуй одним лише фактом свого існування був соціально небезпечним» [533, с. 85]. У кожній кримінальній справі ще на стадії дізнання чи попереднього слідства необхідно було з'ясувати класову приналежність, соціальне положення та рід занять осіб, які підозрювалися у злочинах, у тому числі вчинених у галузі економіки. Кваліфікацію злочину і злочинця, міру покарання визначали суди за соціалістичною правосвідомістю, з урахуванням особи злочинця, його індивідуальності.

Застосування на практиці класового принципу доволі яскраво визначив радянський учений-правник 20-х рр. В. Громов. Він зауважував, що у визначенні запобіжного заходу за вчинення тяжкого злочину для двох звинувачених, серед яких один – робітник, другий – непман, необхідно було підходити диференційовано. «За умови правильного класового підходу, – підкреслював він, – слідчий повинен був вживати різні заходи стосовно двох звинувачених: до непмана – тюрму або заставу, до робітника – поруку особисту або колективну», оскільки «поручительство робітничої організації в пролетарській державі завжди виступало достатньою гарантією» [406, с. 72 – 73].

Позбавлення волі як засіб покарання стосовно пролетарських і напівпролетарських верств рекомендувалося застосовувати лише за особливо небезпечні злочини проти держави. В решті випадків достатньо було особистої поруки.

Отже, в радянській правозастосовній практиці ігнорувався один з основних принципів права, який діяв у демократичних країнах від часів Римської Республіки, – принцип справедливості («Jus est ars boni et aequi» – «Право є

мистецтво добра та справедливості»), вибірково застосовуючи покарання по певних верств населення.

Яскравим прикладом застосування класового принципу у визначенні міри покарання є кримінальна справа зі звинувачення двох осіб у вчиненні посадових злочинів. У жовтні 1920 р. до Одеського губернського комітету з заготівлі шкіри надійшли скарги на уповноваженого у заготівлях дубильних матеріалів громадянина О. Де-Рогана. Для перевірки «сигналів» комітет направив до місця роботи останнього свого співробітника члена КП(б)У О. Степанова, який згодом доповів, що в діях О. Де-Рогана він не вбачав нічого, що затримувало роботу відомства. Проте перевірки продовжувалися. Пізніше вже двох цих посадовців звинуватили в тому, що, користуючись своїм службовим становищем, вони викрали 10 пуд. солі, продали «на сторону» 0,5 фунтів шкіри, займалися підробленням документів, за якими продавали шкіру одного сорту, насправді – іншого, різницю в ціні привласнювали. У ході розслідування вдалося з'ясувати минуле О. Де-Рогана (О. Розина). До революції він обіймав посаду слідчого з особливо важливих справ при Іркутській судовій палаті. Після виходу у відставку мешкав у Петербурзі, купуючи землі у Вітебській та Мінській губерніях. Після вбивства німецького посла В. фон Мірбаха входив від імені німецького посольства до складу комісії з розслідування цієї справи. У 1918 р. переїхав до України, де працював в уряді гетьмана П. Скоропадського уповноваженим Міністерства торгівлі. За часів Директорії обіймав посаду «головного слідчого з політичних справ». Після встановлення радянської влади заарештовувався надзвичайною комісією, проте зумів переконати недосвідчених слідчих ЧК у тому, що він влаштувався на цю посаду з метою витягнути з в'язниці п'ятьох комуністів. Йому повірили та відпустили. Пізніше він переїхав до Одеської губернії, де й працював уповноваженим губернської контори із заготівлі шкіри [188, арк. 281]. За звинувачення в посадових злочинах, враховуючи його далеко «не пролетарське» минуле, О. Де-Рогана засудили до розстрілу [188, арк. 277, 279]. Проте його «подільника» у скоєнні посадових злочинів, члена КП(б)У О. Степанова, «приймаючи до уваги його пролетарське

походження», засудили до ув'язнення у концентраційному таборі на 5 років [188, арк. 277, 281]. Отже, за одні й ті ж діяння, виходячи з класового принципу правосуддя, були визначені різні міри покарання.

Цей підхід діяв і під час амністій, які радянська влада оголошувала з нагоди історичних подій. Згідно з наказом Ф. Дзержинського про каральну політику ВНК від 8 січня 1921 р., відповідальні працівники надзвичайних комісій повинні були відвідувати місця позбавлення волі й клопотати про дострокове звільнення робітників і селян. Розслідування кримінальних справ, за якими під слідством перебували «класово близькі елементи», прискорювалося. На період ізоляції в місцях позбавлення волі голова ВНК наказував тримати їх окремо від буржуазії [488, с. 88, 89].

Уживати репресії лише стосовно класових ворогів і злочинців-професіоналів наказувалося і в постанові ВЦВК і РНК РСФСР від 26 березня 1928 р. про каральну політику і стан місць позбавлення волі [413, с. 417].

Змушена все ж таки хоча б формально декларувати дотримання інтересів приватних власників, радянська юриспруденція діяла непослідовно, «вибірково», розрізняючи тих власників, які працювали на власне збагачення, і тих, хто, задовольняючи власні потреби, приносив користь державі. «...Необхідно пам'ятати, що наша держава, на відміну від буржуазної, захищає не саме право як таке й охороняє не лише право на володіння майном, – зазначав «Вестник советской юстиции», – держава й пролетарський суд захищають не майнові права приватних осіб, а здійснення ними обов'язку використання їх згідно з соціально-господарським призначенням, тобто в інтересах пролетарської держави» [423, с. 130].

Наведені підходи при визначенні злочинця та ступеня його провини дуже важливі для розуміння подвійних стандартів радянського права. Тракткування закону, на відміну від абстрактного класичного права, залежало від ідеологічних настанов, тобто кримінальної політики на конкретному історичному проміжку часу, та базувалося на класовому принципі. Все це призводило до складних правових колізій.

Отже, в основі радянського кримінального законодавства перебували: превалювання інтересів держави над інтересами громадянина (захист державних інтересів посідав перше місце, порівняно з захистом прав особи); класовий принцип та принцип аналогії.

Введена у дію в 1924 р. Конституція СРСР також залишила поза увагою основні права та обов'язки громадян, сконцентрувавши увагу на закріпленні створеного Союзу та розподілу прав між союзними й республіканськими органами [493]. Таким чином, Основний Закон держави, на нормах якого базувалася вся система права, не гарантував своїм громадянам політичні, економічні та інші права.

За таких обставин межа свободи окремих соціальних верств залежала від кримінальної (кримінально-правової) політики держави. Кримінально-правова політика, на відміну від кодексів, була більш варіативною, характеризувалася швидким реагуванням на будь-які зміни у внутрішній політиці держави. Конкретна спрямованість кримінально-правової політики визначалася змінами, які відбувалися в суспільстві. Якщо практика правоохоронних органів показувала, що та чи інша правова норма не відповідає конкретним завданням, кримінально-правова політика обмежувала її застосування, або замість неї використовувала іншу, «робочу» норму. Така практика закріплювалася юридично. Так, відповідно до ст. 3 «Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» [527, 1924. – 24. – Ст. 205], президії ЦВК СРСР надавалося право в деяких випадках вказувати радянським республікам роди і види злочинів, за якими необхідно було проводити визначену лінію єдиної каральної політики.

На початковому етапі впровадження нової економічної політики в СРСР найнебезпечніші за кримінальним законодавством «контрреволюційні злочини» стали менш актуальними. У цей час владі вдалося стабілізувати ситуацію всередині країни, а тому тимчасово зменшилася кількість злочинів, що кваліфікувалися як «контрреволюційні» та складала раніше майже половину від усіх вироків. Частка засуджених народними і губернськими судами по

42 губерніях і областях РСФРР за «контрреволюційні злочини» у 1924 – 1926 рр., за одними даними, становила 0,1 – 0,2% усіх засуджених [798, с. 131]. За іншими частка засуджених за «контрреволюційні злочини» в 1923 р. становила 0,24%, в 1924 р. – 0,17%, в 1925 – 0,18%, в 1926 – 0,08% [848, с. 102]. В Україні ситуація була схожою, хоча питома вага таких справ була дещо більшою: в 1926 р. «контрреволюційні злочини» становили 0,59% справ, розглянутих народними судами [65, арк. 151].

Більш повну картину рівня злочинності (відсоток засуджених на 10 000 населення) демонструють дані по 38 адміністративних одиницях РСФРР. Частка засуджених в 1926 р. за «державні злочини» в цілому становила 0,7%; в 1927 р. – 0,4% [814, с. 131]. Зменшення кількості державних посягань у 1927 р. правниками було оцінено як «внутрішнє зміцнення радянської влади» [814, с. 131]. Значна частина кримінальних справ за «контрреволюційними злочинами», яку розглядали суди, належала до так званої «історичної контрреволюції», тобто вчинків, скоєних в роки громадянської війни та в часи самодержавства.

Наприклад, у 1920 р. рішенням колегії Донецької надзвичайної комісії за «контрреволюційну» діяльність до концтабору терміном на 5 років було ув'язнено штейгера Сорокинських кам'яновугільних копалень А. Ушакова. У провину йому ставили зв'язок із денікінською армією, на підтвердження чому наводилися оригінали телеграм, які він отримував у 1919 р. про дії Добровольчої армії, а також «знущання над полоненими червоноармійцями», яких доставили на Ізваринський рудник за вказівкою «білогвардійської влади». Доказів знущання наведено не було, але сам факт використання праці полонених, серед яких були й поранені, на думку членів надзвичайної комісії, свідчив про причетність на той час завідувача рудником до антиробітничого руху [195, арк. 72 Зв., 78].

У 1926 р. «історична контрреволюція» сягнула 66,6% усіх справ про «контрреволюційні злочини», що пройшли через губернські суди, «економічна контрреволюція» – лише 1,8% справ [516, с. 1009]. Отже, у період непу,

незважаючи на кваліфікацію економічної контрреволюції та шпигунства як найбільш небезпечних для соціалістичної держави злочинів, цей вид правопорушень становив незначну частку в структурі злочинності країни. Водночас суттєво підвищувалася частка господарських злочинів. Засуджені за господарські злочини в 42 губерніях РСФРР становили 30% усіх засуджених у 1923 р., 33,1% – в 1924 р. [572, с. 102].

Зростання господарської злочинності в перехідні періоди притаманне будь-якій країні. Залежно від рівня розвитку продуктивних сил суспільства, зіставлення відмінних форм власності, фінансово-кредитної системи та інших показників економічного розвитку з'являлися різні форми прояву господарських злочинів. На думку видатного українського правознавця М. Чубинського, який після революції змушений був емігрувати за кордон, «злочинів, що впливають з недоліків суспільного ладу, незрівнянно більше, ніж злочинів, що зростають на позитивних його сторонах, ... вдалі соціальні реформи настільки ж послаблюють злочинність, наскільки невдалі підвищують» [841, с. 74].

Бурхливе зростання злочинності у сфері економічних відносин, починаючи з 1923 р., зумовлювалося, з одного боку, перебудовою економіки на основі госпрозрахунку та недосконалістю механізму державного апарату, з іншого, – посиленням боротьби правоохоронних органів зі злочинністю. Господарські злочини, як правило, супроводжувалися хабарами та іншими посадовими порушеннями. Звідси відносно високий рівень засуджених за посадові злочини: в 1923 р. – 4,2%, в 1924 – 2,8%, в 1925 – 5,7%, в 1926 – 5,5% [572, с. 102].

Співвідношення посадових і господарських злочинів протягом 1920-х рр. до першого півріччя 1922 р. (яке взято як відправний елемент, а злочинність у цей період визначено як 100%) вирахував юрист-соціолог М. Гернет за даними органів міліції та кримінального розшуку РСФРР. Він не називав конкретних цифр щодо кількості злочинів, а вказував лише на відхилення від базових 100% [398, с. 74].

Таблиця 2.1.

**Кількість посадових і господарських злочинів у 1922 – 1929 рр.
відносно I півріччя 1922 р.**

роки	посадові злочини, %	господарські злочини (без самогоноваріння), %
I півріччя 1922 р.	100	100
I півріччя 1923 р.	51	43
I півріччя 1924 р.	128	63
I півріччя 1925 р.	290	48
I півріччя 1926 р.	339	14
I півріччя 1927 р.	339	15
I півріччя 1928 р.	384	25
I півріччя 1929 р.	480	38

Отже, протягом 1920-х рр. спостерігалось стабільне високе зростання посадових злочинів з одночасним певним коливанням господарських.

Таким чином, в діяльності правоохоронних органів в роки непу на перший план висувалася протидія господарським і посадовим злочинам, оскільки в той період першочерговим завданням держави було економічне зміцнення радянської влади. На переконання партійного керівництва, «класовий ворог радянського ладу чинив опір» саме через злочини у сфері економіки. «Неп ... не ліквідував нашої класової боротьби, – зазначав Генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович на з'їзді керівників органів ДПУ УСРР у червні 1925 р. – Це є класова боротьба в новій формі. Це боротьба передусім усередині країни, фронт економічний і господарський. Хто кого поб'є в області економічній, той і буде панувати політично». Далі він роз'яснював завдання органів державної безпеки й називав імовірних «ворогів» з огляду на реалії нової економічної політики [257, арк. 8]. Серед противників радянського ладу, від кого треба було чекати «зради» і хто «намагатиметься зашкодити новій владі», Л. Каганович назвав старих спеців, яких новий режим «змушений був використовувати на виробництві». Він

звернув увагу також на «непманів», що проживали в містах, і на селянство, яке ще «треба завоювати» [257, арк. 8, 9]. У виступі він окреслив і верстви населення, за якими органи ДПУ повинні були наглядати як за «потенційними злочинцями» в нових політичних та економічних умовах.

Зміна форм класової боротьби і характеру злочинності, на які вказували партійно-радянські вожді, потребували перегляду кримінально-правової політики радянської держави.

Велику роль у процесі боротьби зі злочинністю відігравали кампанії, що проводилися на загальнодержавному та республіканському рівнях із залученням широкої громадськості та висвітленням у пресі. Вважалося, що подібні заходи відігравали не лише правоохоронну, а й виховну функцію, оскільки в суспільстві насаджувалося неприйняття певних типів соціальної поведінки, несумісних із радянською ідеологією, і які потрібно було викоренити з суспільного життя.

Цю ж мету переслідували й публічні судові процеси. При цьому Нарком'юст УСРР звертав увагу на те, що в показовому порядку можуть проводитися лише процеси у справах, в яких чітко простежується «суспільно-політичний інтерес, що потребує широкого висвітлення перед робітничо-селянською масою способів боротьби з правопорушниками, а вирок ... відображати політику, що проводиться партією з даного питання» [326, арк. 162].

Протягом 1920-х рр. запроваджувалася цілеспрямована політика боротьби з посадовими злочинами. Упродовж 1921 – 1923 рр. найбільш небезпечним злочином вважалося хабарництво. Боротьба з ним стала першою кампанією при непі, спрямованою на протидію злочинності. На думку влади, через хабарництво буржуазія намагалася «підпорядкувати господарський апарат приватним інтересам», а тому кампанія мала ідеологічне забарвлення, боротьбою за «зміцнення господарського апарату». У 1924 р. за хабарництво до кримінальної відповідальності було притягнуто близько 40% осіб з-поміж засуджених за всі види посадових злочинів [573, с. 55, 59].

Протягом 1923 – 1925 рр. посилилася боротьба з безгосподарністю, передусім недбалим ставленням до роботи з боку відповідальних працівників

господарських органів. З подальшим розвитком кооперативного руху з'явилося розмаїття приводів за цим напрямом: невиконання договорів, кредитування приватників, розкрадання державного майна, розтрати та ін.

Кількість кримінальних справ та засуджених за розтрати стали зростати, починаючи з 1924 р. У циркулярі від 4 червня 1925 р. Наркомфін висунув гасло боротьби з розтратами. Відтак 1925 і 1926 рр. стали роками «посиленої боротьби з розтратами» в державних, кооперативних та інших органах.

На думку члена Колегії Нарком'юсту А. Естріна, «розтратна хвиля» була «дитячою хворобою кооперації» [573, с. 57], що пояснювалося слабкістю управління кооперативними організаціями, невідповідністю та відсутністю практичних навичок в її апараті, неналагодженістю звітності й контролю та ін. На зростання розтрат також впливали валютні зловживання: лише починаючи з 1925 р. після переходу на тверду валюту почалося виявлення авансів, які видавалися за курсом нестабільної радянської валюти, а поверталися у радянських грошових знаках по номіналу. Практикою 1920-х рр. розтрата розглядалася як господарський і найпоширеніший посадовий злочин.

У 1926 р. почалася нова хвиля боротьби з розтратами. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 11 червня 1926 р. [527, 1926. – № 40. – Ст. 291] Прокуратурі пропонувалося звернути особливу увагу на розробку заходів боротьби з розтратами та злочинною безгосподарністю посадових осіб. У циркулярі Нарком'юсту від 14 червня 1926 р. [490, с. 978] розглядалися заходи органів юстиції у зв'язку з проведенням режиму економії та виокремлювалися суттєві моменти, які безпосередньо торкалися боротьби з розтратами. Рекомендувалося звернути особливу увагу на розтрати, привласнення та інші господарські злочини, вчинені посадовими особами. Слідство за цими справами прискорювалося [317, арк. 131; 318, арк. 52, 71, 93; 321, арк. 16].

Спрощення процедури розслідування внаслідок зростання потоку кримінальних справ з ознаками посадових злочинів призводило до негативних наслідків. Слідчі, які проводили попереднє розслідування, часто ігнорували необхідні процесуальні заходи: допит свідків, проведення необхідних експертиз,

за основу звинувачень беручи лише зізнання підозрюваних. Під час судового розгляду справи особи, яких звинувачували у вчиненні злочинів, відмовлялися від своїх зізнань на стадії попереднього слідства, що змушувало суди повертати справи на додаткове розслідування [491, с. 117]. Усе це призводило до затягування їх розгляду, втрати актуальності. Чим більше часу минало від моменту вчинення злочину, тим складніше було провести експертизу, особливо бухгалтерську. Нарком'юст тим часом вимагав від слідства і суду не лише з'ясувати ознаки злочинів, а й обставини, за яких вони були вчинені, – тобто, порядок діяльності радянських установ чи підприємств, які своїми недоліками в роботі сприяли появі правопорушень.

Спонукало до подібних кампаній кількісне зростання розтрат, і серед них – систематичних розтрат. Причинами їх зростання, як й інших майнових злочинів, крім особистісних характеристик злочинців, були суттєві недоліки в роботі установ та організацій: відсутність належного контролю, звітності, низька якість ревізій, які ускладнювалися неякісним підбором спеціалістів на відповідальні посади.

Посилювалися репресії за ці види злочинів. Кримінальні справи органи дізнання порушували навіть у тих випадках, коли правопорушення мали незначні наслідки, й були підстави розглядати їх у порядку дисциплінарного провадження. Дуже жорстку лінію до визначення міри соціального захисту займали й суди, застосовуючи до осіб, притягнутих до відповідальності, позбавлення волі або невинувато високі штрафи. Суворі репресивні заходи суди пояснювали небезпечністю цих злочинів у зв'язку з їх широким розповсюдженням і соціальним положенням осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності.

Показовим у цьому відношенні було ставлення до спекуляції. Протягом 20-х рр. вільна торгівля періодично визначалася як «спекуляція», що ставило комерсантів поза законом. Відсутність чітко визначеної різниці між поняттями «спекуляція» та «вільна торгівля» розв'язувала руки владі, котра залишала за собою право регулювати економіку політичними заходами: з одного боку,

законодавчо закріплювалися всі ті соціально-економічні зміни, що відбулися в державі, з іншого, – тривала боротьба з «класовими ворогами» радянської влади.

Цивільний кодекс, також захищаючи інтереси, передусім, підприємств державної форми власності, дозволяв органам НК РСІ, економнарадам чи іншим контролюючим організаціям, анулювати угоди між державними і приватними підприємствами, якщо, на їх думку, ця угода була не вигідною державі [92, арк. 25].

Ситуація ускладнювалася недосконалістю законодавства стосовно визначення міри присутності приватного капіталу в соціалістичній економіці. «Кожен торговець, котрий заключає договір чи угоду, діє, не знаючи того, що йому можна робити, а що – ні, – зазначав економіст С. Певзнер, виступаючи на засіданні фінансово-економічної секції Держплану в березні 1923 р. – У нашому законодавстві існують розрізнені декрети без плану й без системи». І далі він продовжував, аналізуючи умови розвитку приватної торгівлі: «Нез'ясованість становища створює цілий ряд незручностей, котрі перешкоджають нормальному і правильному розвитку економічного життя» [92, арк. 26].

З 1926 р. почався цілеспрямований наступ на приватника. Ідейними настановами такої політики стали рішення XV конференції ВКП(б) щодо «приділення особливої уваги з боку партії і держави до питань боротьби з приватним капіталом», оскільки його роль в народному господарстві, «особливо в тому, що стосується товарообігу, залишається ще значною» [496, с. 378].

Регулювання приватної торгівлі відбувалося економічними (податкова політика, кредитування, цінова політика держави) та адміністративними (транспортне обмеження приватного сектору, закриття торгових закладів, конфіскація майна) методами. Все це разом змушувало приватника переходити на нелегальне становище, і, по суті, він автоматично ставав порушником закону.

У межах кампанії з витіснення приватника посилювалася боротьба з господарськими злочинами. Протидія господарським злочинам розглядалася як одна з форм «боротьби за оздоровлення радянської економіки» й їй надавалася виняткова роль. Для цього органам юстиції, ДПУ і РСІ пропонувалося

узгоджувати свої дії за такими видами злочинів, упорядковувати репресивну діяльність, звертати увагу на зв'язок господарських злочинів із посадовими, на бюрократизм у роботі радянських установ тощо. Отже, в межах боротьби за режим економії оголошувалася чергова кампанія протидії господарським і посадовим злочинам.

Водночас у грудні 1926 р. Штаб РСЧА надав РПО доповідь, у якій викладалися принципи оборони СРСР. У документі, зокрема, зазначалося, що у випадку війни «мобілізаційних запасів вистачить лише на перший період. У подальшому становище буде погіршуватися (особливо в умовах блокади)». Отже, до війни, робився висновок, – країна не готова [798, с. 65]. У зв'язку з такими прогнозами в 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення впритул зайнятися підготовкою до війни. Протягом року були вжиті важливі заходи у напрямі розгортання мобілізаційних планів. Кампанія супроводжувалася нагнітанням офіційною пропагандою тези про воєнну загрозу з боку капіталістичних країн. Формувалася суспільна думка щодо внутрішніх ворогів, які начебто прикривалися лояльним ставленням до радянської влади. Основна ставка в цій політичній грі робилася на органи державної безпеки.

Влітку 1927 р. радянський уряд повідомив про розкриття на території СРСР підпільних організацій, які начебто готували диверсійні й терористичні акти на випадок іноземної інтервенції. Почали застосовуватися превентивні заходи з «очистки» тилу від потенційних «небезпечних елементів». На місця було розіслано циркуляр Народного комісаріату шляхів сполучення, Центрального комітету спілки залізничників та ДПУ, в якому, в межах мобілізаційної роботи на випадок війни, транспортним органам ДПУ пропонувалося провести перевірку особового складу залізниць та звільнити «неблагонадійних» працівників. У листі голови ДПУ УРСР В. Балицького до ЦК КП(б)У від 27 липня 1927 р. повідомлялось, що внаслідок чисток із залізниць України як «політично неблагонадійних» було звільнено 403 та переведено на роботу в тил 128 службовців [171, арк. 18].

Ситуація ускладнювалася високим рівнем аварій та нещасних випадків на підприємствах України. За даними Головного управління соціального страхування в українській промисловості, на 1000 застрахованих осіб в 1924/1925 р. припадало 112 нещасних випадків; у 1925/1926 р. – 123; у 1926/1927 р. – 127. Кількість смертельних нещасних випадків 1924/1925 р. становила 229; в 1925/1926 р. – 416; в 1926/1927 р. – 515. Найбільш неблагополучними щодо травматизму були кам'яновугільна промисловість (в 1925/1926 р. на 1000 застрахованих припадало 376 нещасних випадків, в 1926/1927 р. – 417) та металургія (в 1925/1926 р. відповідно – 362 нещасних випадків, в 1926/1927 р. – 399). У наступних роках відбувалося зростання травматизму [175, арк. 82].

Господарники пояснювали це об'єктивними причинами. Під час Першої світової війни підприємства працювали в дуже напруженому ритмі. У роки визвольних змагань вони тривалий час перебували на консервації, яка сприяла їх руйнуванню. Подальший стрімкий розвиток промисловості відбувався в умовах максимального використання технічних засобів при відсутності капітального ремонту та відставанні відбудовних робіт від темпів виробництва. Це призводило до посиленого зношування технічних засобів і збільшення аварій та травматизму на особливо небезпечних ділянках виробництва. Проте кримінально-правова політика держави потребувала іншого тлумачення ситуації.

У 1927 р. відбулося й корегування законодавства щодо особливо небезпечних державних злочинів. Сесія ЦВК СРСР 25 лютого 1927 р. ухвалила «Положення про державні злочини», в якому трактувалося поняття «економічна контрреволюція» або «шкідництво» (ст. 7 Положення, п. 7 ст. 54 КК УСРР в редакції 1927 р.). Норми Положення було внесено в кримінальні кодекси союзних республік без будь-яких змін.

Більше того, Кримінальним кодексом в редакції 1927 р. усі засуджені за ст. 54 за «контрреволюційні злочини» визнавалися «ворогами трудящих». Це визначення вперше було оприлюднене на процесі по «Шахтинській справі». Кримінально-процесуальним кодексом 1927 р. також були передбачені

положення, які посилювали силовий тиск держави на суспільство (припинення допиту свідків, якщо вже є свідчення про вчинення злочину; можливість допиту захисника як свідка та ін.).

У 1928 р., завдяки інспірованому показовому політичному процесу, всій країні стала відома так звана «Шахтинська справа», за якою було викрито «антирадянську шкідницьку організацію» серед спеціалістів вугільної промисловості Донбасу. Вже під час процесу розпочався пошук «шкідників», передусім у вугільній промисловості Донбасу.

Цьому передував виступ у травні 1928 р. Й. Сталіна на VIII з'їзді ВЛКСМ. Його заява про те, що з розвитком соціалізму класова боротьба загострюватиметься, стало ідеологічною настановою кримінальної політики держави. Вже 22 травня 1928 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця таємний циркуляр, в якому зазначалася необхідність проведення перевірки з метою «очищення державного апарату від елементів, неспроможних працювати і керувати роботою». Для перевірки центральних апаратів трестів (у першу чергу Донвугілля) створювалися комісії з представників ЦК, ЦКК, профспілок і органів ДПУ. На місцях виникли аналогічні комісії при окружних партійних комітетах [300, арк. 73; 317, арк. 131; 318, арк. 52, 71, 93; 321, арк. 16].

Паралельно посилювався наступ на селянство. У січні 1928 р. під час поїздки до Сибіру у зв'язку з відмовою селянства продавати державі хліб за конвенційними (твердими) цінами, Й. Сталін виклав про своє бачення виходу з кризи. Він запропонував застосовувати до селян, які відмовлялися продавати хліб за свідомо заниженими цінами ст. 107 КК РСФРР, що означало притягнення селян до кримінальної відповідальності за спекуляцію, і конфіскацію всього товару (збіжжя) на користь держави. У такий спосіб очільники держави намагалися використовувати наявні норми кримінального законодавства для вирішення економічних проблем єдиним, з їх погляду, ефективним методом.

Із заяви Й. Сталіна розпочалося насильницьке вилучення хліба у селян. Надзвичайні хлібозаготівлі проводили за допомогою обшуків і конфіскацій, притягнення селян до суду, арештів і фізичних розправ. Тих радянських

працівників на місцях, які не погоджувалися з такими методами, знімали з посад, виключали з партії «за зрощування з куркулем».

У 1928 р. хлібозаготівельна кампанія за часом її проведення збіглася з виборами до сільських рад. Водночас заможні селяни (за термінологією тих часів – «куркулі»), на яких покладалася основний тягар хлібних заготівель та інших заходів уряду, були позбавлені виборчих прав. Звичайно, що це обурило вказану верству сільського населення, й тому вони почали чинити опір радянській політиці на селі та її окремим представникам. Незгодна була й сільська біднота, яка в зимові місяці почала відчувати перші ознаки голоду.

Усі прояви незадоволення державною економічною політикою (селянські стихійні мітинги, перешкоджання вивезенню хліба, листівки, а часто – і підпали будинків сільських активістів, суспільних комор, складів, замах на активістів [180, арк. 49, 62, 64]) – однозначно розцінювалися як «контрреволюційні». У зв'язку з цим ЦК КП(б)У рекомендував органам ДПУ пильніше наглядати за «контрреволюційними елементами» на місцях, а у разі активізації їх діяльності «посилити репресії». На ці заходи ДПУ виділялося з державного бюджету додаткове асигнування [172, арк. 1]. Політбюро ЦК ВКП(б) 3 січня 1929 р. запропонувало наркомату юстиції забезпечити максимально швидке здійснення репресій стосовно «куркульських терористів» [738, с. 118].

Застосування ст. 127 КК під час проведення хлібозаготівельних кампаній в 1928 – 1929 рр. спричинило збільшення кримінальних справ з ознаками злочинів «спекуляція», «розтрата», «зловживання службовим становищем», «хабарництво» та ін. Серед притягнутих до відповідальності були не лише селяни, а й працівники низового апарату різних форм кооперації, радянські працівники. «127 стаття не так ударила по куркулю, як по середняку. ... Ми конфісковували не лише хліб, а частину або все майно, ... засаджували в БУПР, а потім висилали за межі України», – зазначали учасники одного з партійних пленумів у 1928 р. [172, арк. 30].

23 вересня 1929 р. ОДПУ СРСР висловило занепокоєння щодо недостатнього вжиття оперативних заходів повноважними представництвами з

хлібозаготівлі й запропонувало активізувати виселення «заможних прошарків, які ухиляються від виконання завдань із хлібозаготівлі, та злісних спекулянтів» [738, с. 119]. Спрощувалася процедура розправи над селянством.

Кримінальну політику наприкінці 20-х рр. ХХ ст. дуже яскраво характеризують висновки, зроблені Сталінським окрвиконкомом у звіті щодо виконання першої п'ятирічки. Зокрема там зазначалося, що в «умовах наступу на приватнокапіталістичний сектор» спостерігалось «загострення класової боротьби, активізація непмансько-куркульських груп». За таких умов головним завданням правоохоронних органів було «забезпечення нормальних умов виконання п'ятирічки у всіх галузях». Визначалася і соціальна спрямованість репресивної політики, а саме: «зусилля судово-слідчих органів і прокуратури» повинні націлюватися «проти шкідника, підривника роботи на виробництві, проти хуліганів та інших декласованих елементів, проти прогульників, бюрократів, розтратників, хабарників у державному апараті, проти куркуля та підкуркульника, які зривали хлібозаготівлі і проведення заходів із колективізації, оподаткування та інших найважливіших кампаній на селі, – проти всіх цих шкідників радянського будівництва...» [301, арк. 100].

Велике значення у боротьбі зі злочинністю мало врегулювання взаємин між судово-слідчими органами і партійними комітетами. На початку 20-х рр. ХХ ст. при формуванні нового управлінського апарату працівники радянських установ, як правило, – члени партії, наділялися широкими правами і повноваженнями. Так, 31 серпня 1921 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову про посвідчення для «особливо відповідальних працівників», до яких зараховували народних комісарів УСРР, уповноважених російських наркоматів при РНК УСРР, начальників міліції та карного розшуку від республіканського до повітового рівнів, та інших. Цим особам надавалося право проходити в усі приміщення радянських, громадських та військових установ, організацій і підприємств без особливих перепусток; вимагати прийому у справах служби позачергово; безкоштовно та без перепусток проїжджати шосейними та іншими дорогами, всіма залізницями, отримуючи нумеровані місця позачергово; вільно

пересуватися в будь-який час дня чи ночі по території республіки, вільно виїжджати та в'їжджати в усі населені пункти УСРР; передавати телеграми та радіограми поза чергою та без норми; зберігати та носити при собі усякого роду зброю, і, зрештою, ці особи не могли бути заарештовані, їх квартири не підлягали обшуку, а їх речі – реквізиції чи конфіскації, без особливого на те письмового дозволу голови РНК та голови ВУЦВК [333, арк. 93; 302, арк. 139]. В країні створювалася «каста недоторканих».

Рядові члени РКП(б) також мали деякі пільги порівняно з рештою населення. Йдеться не про матеріальні блага, котрі також були важливими, а про преференції юридично-правового характеру. Відповідно до циркуляру РКП(б) від 7 травня 1921 р. було видано наказ ВНК від 5 липня 1921 р. про «притягнення до слідства комуністів». Згідно з цими документами всі правоохоронні органи, які мали право порушувати кримінальні справи (надзвичайні комісії, ревтрибунали, воєнні ревтрибунали, особливі відділи), у випадках, коли у справах фігурували комуністи, були зобов'язані протягом 24 годин оповіщати про це місцеві партійні комітети. Представники парткомів мали право ознайомлюватися зі слідчими матеріалами. У випадках таємних справ судово-слідчі установи повідомляли про них лише президію (бюро) комітетів або його секретарів. Протягом 3-х діб партком повинен був висловити своє ставлення до провини комуніста, причому – думка «комітету по судовій справі розцінювалася як партійна директива для робітників-комуністів судово-слідчих установ». У разі їх непогодження з парткомом, справа повинна була передаватися у вищі судово-слідчі та партійні інстанції. Відтак партійні комітети перебирали на себе судові функції. Більше того, комуністів повинні були звільняти з-під арешту під поручительство того ж парткому або його членів, які отримували на це дозвіл партійного комітету [143, арк. 86; 151, арк. 10]. По найбільш резонансних справах, за якими під слідством перебували члени партії, слідчих викликали для звітування в ЦК КПУ [156, арк. 59, 78; 157, арк. 46]. Щомісяця підрозділи ВУНК надсилали до ЦК КП(б)У листи, в яких повідомлялось, чи перебували в їх провадженні кримінальні справи проти комуністів [144].

Таким чином, протягом 1921 – 1922 рр. партійні комітети наполегливо відстоювали думку про те, що злочинність серед партійців – це внутрішня справа, і тому розглядати кримінальну справу треба на засіданнях парткомів і, лише після винесення відповідних рішень, про передавання справи до суду.

Привілеї, якими щедро наділяла партія тих, хто вступав до її лав, «притягувала» в радянські установи та до її лав кар'єристів та осіб, нечистих на руку, укорінювало почуття безкарності та всюдозволеності «радянських панів» (так пересічні громадяни часто називали партноменклатуру).

Показовим є лист начальника міліції Старобільського округу, адресований влітку 1925 р. до політбюро ЦК КП(б)У особисто Г. Петровському. У ньому наведено чимало фактів зловживання службовим становищем комуністів – відповідальних працівників. Серед іншого зазначалося, що «заступник голови окрвиконкому Нілов одержує 125 руб. жалування, влаштував свою дружину на роботу в окрвиконком на 60 руб., дітей в них немає. А в окрузі багато безробітних, яким потрібні гроші, і в яких є діти ...» [170, арк. 195-198].

У середовищі партійних та відповідальних радянських працівників спостерігалось пияцтво та «недостойна поведінка»: «Голова окрвиконкому ПуНКов та колишній начальник ДПУ Новицький поїхали на полювання. Добряче випивши та повертаючись додому, відкрили пальбу. Селяни, що їхали по дорозі (5 підвід), кинули коней та повтікали в ліс, думаючи, що то банда. А виявилось – то начальство п'яненко...». Далі дописувач продовжував свою викривальну оповідь: «Колишній голова окрвиконкому т. Цюпак, ... на честь свого від'їзду влаштував бенкет, де перепилися до такого стану, що міліція була змушена розносити усіх відповідальних працівників округу та районних представників по квартирах, частина з них валялася на тротуарах та була підібрана сторонньою публікою. Розмови велися приблизно біля місяця, поки не дійшло до губернського парткому, але й там затихло, тому що треба було б віддати під суд усіх працівників. ... У той час у Старобільському окрузі є люди, пухлі від голоду» [170, арк. 195-198].

Подвійні стандарти у притягненні комуністів до кримінальної відповідальності застосовувалися й надалі. Оцінюючи їх протиправні дії, користувалися не правовими, а іншими критеріями: обов'язково зважали на їх заслуги перед радянською владою, нерідко справи взагалі не доходили до судових інстанцій, обмежувалися внутрішніми «дружніми порадами» або доганами з занесенням, чи без, до особової партійної справи.

У проекті доповіді в ЦК, підготовленому для Ф. Дзержинського наприкінці квітня 1924 р., де йшлося про показові процеси за хабарництво, зокрема, наголошувалося: «По трьох великих гучних судових процесах: Новгородсько-Щелківський трест, Оріхово-Зуєвський трест та Дум [Державний універмаг – авт.], за якими було засуджено 44 особи на різні терміни ув'язнення, дотепер у місцях позбавлення волі, відповідно отриманої звітти довідки, не перебуває жоден комуніст, незважаючи на те, що серед засуджених такі були» [592, с. 93].

Водночас протягом 1920-х рр. всередині РКП(б) – ВКП(б) неодноразово порушувалося питання злочинності серед комуністів, необхідності переважання якісних показників у складі партії над кількісними. Наслідками таких підходів були партійні чистки, під час яких зверталася особлива увага на причетність комуністів до вчинення посадових злочинів, за якими серед звинувачених частка членів партії виявлялася найбільшою. Внаслідок чисток 1921 р. із лав РКП(б) за хабарництво, вимагання та інші зловживання було виключено близько 17 тис. осіб [592, с. 84].

Партійні інстанції постійно втручалися в роботу правоохоронних органів, особливо, коли під слідством перебували їх члени. Якщо під час досудового розслідування в поле зору правоохоронних органів потрапляли відповідальні радянські працівники (як правило, комуністи – керівники нижчої чи середньої ланки), і звинувачення були настільки серйозними, що їх не можна вже було вирішити одним лише рішенням парткому, вважалося, що кримінальна справа набувала політичного забарвлення. В таких випадках вищі партійні інстанції наполягали на тому, щоб подальше розслідування проводили слідчі – члени

партії або органи ДПУ. При цьому парткоми вимагали від органів суду і прокуратури погодження з ними всіх питань щодо ведення слідства.

24 лютого 1928 р. на закритому засіданні бюро Криворізького окружного прокурор і начальник окружного відділу ДПУ доповідали про кримінальну справу, порушену проти адміністрації окружного адміністративного відділу, окружної міліції і пов'язаних із ними осіб. Вже на початку слідства стало зрозуміло, що за цією справою до кримінальної відповідальності притягуватиметься ряд відповідальних партійних робітників окружного рівня. З огляду на те, що в місцевому суді не було слідчого-комуніста, партком ухвалив рішення про передавання справи окружному відділу ДПУ [176, арк. 49].

Отже, розслідування органами державної безпеки злочинів у сфері економіки проводилося у відповідності до діючих норм права, передусім, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів. При цьому радянське законодавство базувалося на певних принципах, а саме пріоритеті державних інтересів над інтересами особи, класовому підході при визначенні ступеня небезпечності злочину, міри покарання та застосування амністії, використання аналогії при класифікації злочинів. Усе це призводило до вибіркового застосування каральних санкцій, а саме надання певних преференцій радянсько-партійній номенклатурі, посилення репресій до «класово чужих» елементів та заможних селян, і зменшення – для пролетаріату.

Водночас на особливості законодавчого забезпечення розслідування злочинів впливала кримінально-правова політика держави. Зі зміною ідеологічних та економічних настанов керівництва РКП(б) змінювалося практичне застосування певних норм кримінального права (особливо тих, що стояли на захисті приватної власності), вказувалося, які саме норми права необхідно використовувати «активніше»; визначалися «пріоритетні» види протиправних діянь та соціальні групи, до яких повинні належати злочинці; пропонувався механізм розслідування та судової розправи: від організації кампаній із протидії певним видам злочинів до постановки показових судових процесів по них тощо.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. гасло Й. Сталіна про «загострення класової боротьби по мірі розгортання соціалістичних перетворень» призвело до зміни кримінально-правової політики, що стало початком репресій проти різних категорій населення, визнаних класово ворожими.

2.4. Кримінально-правова характеристика злочинів у сфері економіки

Успіх економічного експерименту 20-х рр. ХХ ст. залежав не лише від дієвості чи прорахунків самих реформ, готовності суспільства до їх провадження, кон'юнктури світового ринку та багатьох інших соціальних та економічних складових, але й від рівня злочинності в фінансово-економічній сфері, проявів негативних тенденцій, що супроводжують будь-які суспільні процеси.

Злочини – явище історичне. Поняття «злочинного» в кожному історичному епоху характеризується конкретними рисами. Визначення ознак злочинів, їх кваліфікація радянським законодавством, дозволяють з'ясувати різницю між надуманими, вигаданими «злочинами», спричиненими політичними мотивами, та дійсними переступами законів із боку певних осіб. Це, в свою чергу, сприятиме розумінню рівня їх небезпечності в системі соціальних відносин, характеру впливу на розвиток виробничих відносин тощо. Поряд із тим, це також допоможе проаналізувати ефективність діяльності органів державної безпеки з протидії злочинності в сфері виробничих відносин.

Як зазначалося вище, в 20-х рр. ХХ ст., (як і нині в законодавстві України) було відсутнім поняття «економічна злочинність». За усталеним у радянській «правовій практиці» підходом до економічних злочинів у СРСР відносили: деякі види державних злочинів (порушення правил про валютні операції, виготовлення та збут фальшивих грошей чи цінних паперів); злочини проти соціалістичної власності (розкрадання, розтрата, зловживання службовим становищем, шахрайство тощо); господарські злочини (спекуляція, приписки, комерційне

посередництво та ін.); посадові злочини (хабарництво, зловживання владою та ін.) [715, с. 257].

При цьому перелік злочинів, учинених у галузі економіки, постійно змінюється залежно від умов господарювання. На законодавче визначення тих чи інших складів злочинів накладають відбиток і зміни суспільно-політичної ситуації.

Деякі види злочинів у сфері економіки називалися в уже згаданому Положенні про ЕКУ ДПУ РСФРР від 30 січня 1923 р. [432, с. 165 – 166] та інших відомчих нормативно-правових актах, що визначали завдання органів державної безпеки у сфері економічних відносин. У ньому перераховувалися види злочинів, яким повинні були протидіяти економічні підрозділи, але не називалися статті Кримінального кодексу, під які вони підпадали.

Отже, відповідно до положення про ЕКУ, серед завдань управління були: «викриття організацій та осіб, котрі протидіють із контрреволюційною метою і заважають нормальній діяльності господарських установ чи підприємств» (дані діяння підпадали під ст. 63 і 68 Кримінального кодексу РСФРР, аналогічна ст. 63 КК УСРР 1922 р.); боротьба з «економічним шпигунством, яка полягає в передаванні повідомлень, розкраданні чи збиранні матеріалів, що мають характер господарської таємниці РСФРР, іноземним державам чи контрреволюційним організаціям» (ст. 66 і 68 КК РСФРР, в такій інтерпретації стаття в КК УСРР 1922 р. відсутня, в редакції 1927 р. – п. 6. ст. 54); «зловживанням владою, перевищенням чи бездіяльністю влади і недбалим ставленням до служби, що спричинили розлад нормальної діяльності господарських органів, укладення збиткових угод і марнотратство державного майна» (ст. 110 КК РСФРР і КК УСРР 1922 р. (у редакції 1927 р. – ст. 100)); хабарництвом (ст. 114 і 114 а КК РСФРР, ст. 114 КК УСРР 1922 р. (у редакції 1927 р. – ст. 105)); «безгосподарністю, що призводила до невиконання плану виробництва, погіршення [якості – авт.] виробів або розтрату майна госпрганів» (ст. 128 КК РСФРР і КК УСРР), а також «зі злісним невиконанням зобов'язань за угодами з держорганами і спекуляцією авансами» (ст. 130 КК

РСФРР і КК УСРР (1927 р. – ст. 116)) [550, с. 12, 19, 20, 22; 549, с. 92, 105, 106, 108].

Уже згадана постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 9 червня 1926 р. уточнювала види злочинів у галузі економічних відносин, запобігання й боротьба з якими належали до компетенції органів державної безпеки, на рівні з іншими органами дізнання й слідства: а) посадовими, що були передбачені ст. 105 – 118 Кримінального кодексу України [1922 р. – *авт.*]; б) господарськими (ст. 128, 129, 130, 136 – 139); в) розкраданнями державного та громадського майна та завданям державним і громадським установам збитків (ст. 180, 188 КК УСРР); г) підробленням грошових знаків, білетів Державного банку, процентних паперів, марок та інших знаків державної оплати (ч. 1 ст. 85,) [549, с. 18, 19, 22, 23, 28, 29; 381, т. 1, с. 259].

У статистичних звітах органів ДПУ УСРР, що зберігаються в ГДА СБУ, називаються такі види злочинів, що належали до компетенції підрозділів ЕКУ ДПУ УСРР: «економічна контрреволюція і шпигунство»; підроблення грошових знаків, або фальшивомонетництво; порушення правил про валютні операції (у статистичних звітах подається спрощена назва – «спекуляція валютою»); деякі категорії посадових (службових) злочинів – зловживання службовим становищем, хабарництво, недбалість; деякі господарські злочини – розтрата, розкрадання, безгосподарність, порушення правил економічного регулювання (у звітах за 1928 р. визначаються як «ажіотаж та спекуляція на ринку»); аварії на виробництві. Серйозних матеріальних збитків економіці завдавали «диверсії» на виробництві та економічна контрабанда, проте вони входили до компетенції Контррозвідувального відділу (КРВ), а не ЕКУ.

Вказані види злочинів були включені в різні розділи Кримінальних кодексів УСРР 1922 і 1927 рр. Ступінь їх небезпечності, а відтак, – і заходи покарання (санкції) також були різними. Так, у Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. була передбачена відповідальність за «Державні злочини» (розділ I), які поділялися на: а) «контрреволюційні» та б) «проти порядку управління»; «посадові злочини» у сфері економіки (розділ II – «Посадові (службові)

злочини»); «Господарські» (розділ IV); «Майнові» (розділ VI) тощо. «Податкові злочини» було включено до Другої частини («Злочини проти порядку управління») I розділу «Державні злочини» тощо.

Особливо небезпечними в радянському кримінальному законодавстві вважалися державні злочини, спрямовані проти політичного режиму. Для виокремлення особливо небезпечних злочинів у ті часи законодавець використовував терміни «державні», «політичні» та «контрреволюційні» злочини. Термін «контрреволюція» з'явився ще в 1917 р. До переліку «контрреволюційних», на думку сучасних юристів – дослідників правової системи першого десятиліття радянської влади, зараховували 29 з 30 відомих на той час злочинів, передбачених нормами кримінального права [870, с. 13]. Серед них були й нетипові для сучасності злочини, як то: заколот, повстання, захоплення влади, створення та участь у «контрреволюційній організації» тощо. Поряд із цим деякі загально-кримінальні злочини (дезертирство, скупка, продаж та зберігання зброї та ін.) також кваліфікувалися як «контрреволюційні». До них відносили й правопорушення економічного характеру (спекуляція, саботаж, порушення хлібної чи валютної монополії тощо). «Економічна контрреволюція» ставилася на один рівень із «контрреволюцією політичною». Зрозуміло, що перед радянськими правниками стояло нагальне завдання тлумачення сутності нового юридичного терміну.

Втім, юридичне оформлення визначення «економічна контрреволюція» сталося лише в період непу. Правильним чи хибним був підхід творців «червоного права» до означеної групи явищ, у результаті якого перелік статей кримінального кодексу поповнився ще одним «контрреволюційним» злочином, важко оцінити однозначно.

З одного боку, в ті часи відбувався розвиток теорії права, набувався певний науковий досвід. Етапу становлення радянського права були властиві вади і помилки. З іншого боку, надмірна ідеологізація радянського кримінального законодавства, превалювання політичних штампів, утвердження культу особи, реанімація режиму тотальної «надзвичайщини» спричинили тиск на юридичні

норми при реалізації правової політики держави, врешті, фатальні наслідки – широкомасштабні політичні репресії.

Постанова ВЦВК від 10 липня 1923 р. давала нове роз'яснення ст. 63 КК РСФРР 1922 р., яка до того мала назву «шкідництво». Останнє трактувалося як «участь в організації, яка протидіє з контрреволюційною метою нормальній діяльності радянських установ або підприємств чи використовує такі [організації – *авт.*] з тією ж метою». За новою редакцією ст. 63 визначала «економічну контрреволюцію» як «протидію нормальній діяльності державних установ і підприємств або відповідне використання їх для руйнування та підривання державної промисловості, торгівлі та транспорту з метою вчинення дій, передбачених ст. 57» (в якій визначалося поняття «контрреволюційний злочин»). Ті ж дії за відсутності ознак ст. 57, що полягали у «свідомому невиконанні службових обов'язків, ... невдалому їх виконанні або ускладненні тієї ж діяльності зайвою канцелярською тяганиною», розглядалися ст. 63 нової редакції як «саботаж», що кваліфікувався як посадовий злочин [703, т. 4, с. 124 – 125]. Кваліфікація дій як «саботаж» (посадовий злочин) або «економічна контрреволюція» (державний злочин) залежала від того, чи знаходили слідчі в діях звинуваченого «контрреволюційну» мету.

Подальший розвиток поняття «економічної контрреволюції» був пов'язаний із прийняттям на III сесії ЦВК СРСР III скликання (лютий 1927 р.) «Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні злочини проти порядку управління)», яке уточнювало й доповнювало перелік «контрреволюційних» злочинів, а також більш детально, порівняно з попередніми документами, визначало їх склад. «Контрреволюційними» називалися дії, які, між іншим, були спрямовані і на «підривання чи послаблення основних господарських ... завоювань пролетарської революції, державної промисловості, транспорту, торгівлі, ..., вчинених із контрреволюційною метою...» (ст. 1 Положення). Ця норма була внесена у п. 1 ст. 54 КК УСРР в редакції 1927 р. [425, 1927. – № 15. – Ст. 123].

Не вдаючись у юридичні тонкощі ст. 54, зазначимо, що на момент прийняття нової редакції Кримінального кодексу УСРР серед юристів дискутувалося питання щодо визначення поняття «основних господарських завоювань пролетарської революції». На думку професора А. Піонтковського, невизначеність цього поняття могла призвести до стирання межі між «контрреволюційними» та іншими злочинами, що завдавали збитків економіці країни, – господарськими, проти порядку управління тощо. По-різному на практиці тлумачилися й терміни «підривання» та «послаблення», що також призводило до кваліфікації деяких злочинів як «контрреволюційних», і посилювало відповідальність за їх вчинення. При обговоренні цих питань тогочасний заступник наркома юстиції РСФРР М. Криленко пояснював, що таке широке тлумачення потрібно «для еластичності нашої каральної політики і для боротьби з прихованими формами контрреволюційної діяльності» [535, с. 50].

Усі «контрреволюційні злочини» поділяли на групи залежно від того, в якій сфері соціальних відносин здійснювалися посягання на «пролетарську диктатуру». Звідси «контрреволюція» могла бути політичною, зрадницькою чи економічною. «Економічна контрреволюція» або «шкідництво» визначалася ст. 7 Положення та п. 7 ст. 54 Кримінального кодексу УСРР в редакції 1927 р. [551, с. 31]. Ця стаття передбачала покарання не лише у вигляді позбавлення волі не менше, ніж на три роки, з конфіскацією всього або частини майна, а й за обставин, які збільшують провину, – вищу міру соціального захисту (пізніше – вища міра покарання – ВМП) – розстріл, або оголошення «ворогом трудящих». Розстріл, як найсуворіша міра покарання, застосовувався і за «контрреволюційний саботаж», який визначався п. 14 ст. 54 як «свідоме невиконання визначених обов'язків або навмисне недбале їх виконання».

«Економічне шпигунство» як «контрреволюційний злочин» не розглядалося окремо в КК 1922 р., проте вже в «Положенні про економічне управління ДПУ» 1923 р. (див. вище) термін застосовувався, але визначався дуже стисло. Детальніше це питання було розглянуто два роки потому. 14 серпня 1925 р. з'явилася постанова ЦВК і РНК СРСР «Про шпигунство, а рівнозначно про

збирання і передавання економічних даних, які не підлягають розголошенню» [527, 1925. – № 52. – Ст. 390]. Виконавчі органи УСРР відреагували на це прийняттям постанови ВУЦВК і РНК від 4 листопада 1925 р. «Про зміну ст. 66 Кримінального кодексу УСРР і доповнення його статтею 66/1». Відтоді в КК УСРР за ст. 66 («шпигунство») йшла ст. 66/1 – «збирання економічних даних, які не складають за своїм змістом державної таємниці, що спеціально охороняється» (ст. 66, прим.), але «не підлягають розголошенню за прямою заборонаю закону чи за розпорядженням керівників відомств ..., передавання їх за винагороду чи безоплатно організаціям і особам, вказаним в ст. 66» [381, т. 1, с. 798 – 799; 703, т. 4, с. 125]. Ті ж самі діяння, тобто збирання та передавання іноземним державам «економічних відомостей, що не підлягають розголошенню...» КК УСРР в редакції 1927 р. п. 6 ст. 54 визначив «контрреволюційними діяннями», кваліфікувавши їх як «економічне шпигунство» [551, с. 30; 425, 1927. – № 57 – 59. – Ст. 232; 549, с. 93]. Ці порушення передбачали покарання у вигляді позбавлення волі з суворою ізоляцією на термін до трьох років.

Дискусійним моментом у статті про «контрреволюційні злочини» було також питання відносно того, які саме дії можна вважати «контрреволюційними». Юристи поділяли думку, що для кваліфікації економічного злочину як «контрреволюційного», обов'язковою повинна бути «контрреволюційна» мета. Її відсутність суттєво впливала на кваліфікацію злочинів. Наприклад, «розтрати» чи «безгосподарність», завдаючи фінансових збитків господарському органу чи підприємству, опосередковано підривали державну економіку в цілому, але при цьому не відносилися до «контрреволюційних» злочинів, оскільки не переслідували «контрреволюційної мети», хоча збитки від них могли бути більшими, ніж від «контрреволюції».

Особливістю державної кримінальної політики було додаткове створення указів чи нормативно-правових актів, які доповнювали перелік «злочинних дій». XVIII Пленум Верховного Суду СРСР, який відбувся 2 січня 1928 р., розвинув тезу про «контрреволюційну» мету, роз'яснивши, що «контрреволюційними» є дії, при здійсненні яких звинувачений «хоча й не ставив прямо

контрреволюційної мети, однак свідомо допускав її появу або повинен був передбачити суспільно небезпечний характер наслідків своїх діянь» [703, т. 1, с. 41]. Фактично це означало, що притягнення до відповідальності за такі злочини залежало від того, як суд кваліфікує злочинні наслідки, а не від реальних мотивів чи цілей суб'єкта злочинів.

Як зазначалося вище, застосування радянським законодавством принципу аналогії передбачало кримінальне переслідування й покарання за діяння, які не були передбачені КК. Звичайно, що можливість кваліфікації злочинних діянь «за аналогією» та відносно вільне трактування «контрреволюційного» наміру слугували підґрунтям для зловживань із боку слідчих та судових органів, давали змогу будь-яким кримінальним справам надавати політичного («контрреволюційного») «забарвлення». Все залежало від особистого ставлення слідчого або судді до злочину чи суб'єкта злочину та кримінальної політики держави.

У період, коли ідеологічною настановою в діяльності радянських каральних органів стала теза про «загострення класової боротьби» на тлі розгортання соціалістичного будівництва, будь-які діяння чи бездіяльність можна було кваліфікувати як «контрреволюційні злочини». Відповідно до цих роз'яснень і кримінальної політики судові та позасудові органи, а також спеціальні суди – військові трибунали – виносили вироки не лише за кримінальними справами, що набули широкого розголосу в засобах масової інформації, а й за чисельними справами, порушеними під час проведення чергових кампаній боротьби з «недбалістю» на виробництві, «розкуркуленням» селянства тощо.

Показовим у цьому відношенні є такий епізод. 21 березня 1928 р. у м. Сталіно відбувалася нарада партійного активу за участю В. Молотова, на якій обговорювалися проблеми «перевірки господарської роботи» у зв'язку з «Шахтинською справою» Представник від Катеринінських рудників Щербань зазначив, що задовго до «Шахтинського процесу» на шахті трапився нещасний випадок. «До нас приїздило мабуть до 40 комісій, які встановили, що там не було

злого наміру і що техніки не винні», – підкреслив він. «Але можливо зараз, звичайно, якщо розібратись, можна знайти дещо й інше. В усякому разі у нас на шахті багато неполадок, які можна віднести і до злого наміру, і не до злого», – розгубився доповідач [167, арк. 168].

Отже, на практиці часто важко було встановити, чи мають відповідні дії «контрреволюційну» мету. Начальник ЕКУ ДПУ УСРР Й. Блат у статті про діяльність очолюваного ним управління «безгосподарність», «хабарництво» та «економічне шпигунство» визначав як «контрреволюційні» злочини [378], хоча за КК ці діяння відносилися, відповідно, – до господарських, посадових, «контрреволюційних» [378].

Суспільно-політична обстановка в країні впливала на трактування й решти видів злочинів, що кваліфікувалися як «державні». До «особливо небезпечних злочинів проти порядку управління» «Положенням про державні злочини» було віднесено «кваліфіковану контрабанду» (ст. 24 розділу 2 «Про особливо небезпечні злочини проти порядку управління»). У радянському законодавстві визначення поняття «контрабанди» як злочину вперше наводилося в декреті РНК РСФРР «Про митну охорону» (1 вересня 1922 р.). У Кримінальному кодексі 1922 р. суть контрабанди було сформульовано лише у загальних рисах. Розширенню контингенту осіб, причетних до контрабанди, сприяла Постанова президії ЦВК СРСР 1926 р. про зміну ст. 260 Митного статуту СРСР щодо визначення поняття видів збуту контрабандного товару.

Важливе значення для кваліфікації контрабанди як злочину мав Кримінальний кодекс у редакції 1927 р. Ст. 79 КК УСРР давала визначення поняттю «контрабанди», як «переміщенню через державний кордон цінностей, майна та інших предметів, минаючи митні установи або через відповідні установи на кордоні, але з приховуванням їх від митного контролю». Встановлювалася чіткіша градація між простою контрабандою (міри покарання розглядалися в адміністративному порядку) та кваліфікованою (тягнула за собою кримінальну відповідальність) [549, с. 102]. При затриманні простої контрабанди з контрабандистів стягувався штраф, а при рецидиві могло бути застосоване

виселення в адміністративному порядку за межі 5-кілометрової прикордонної зони (ст. 79 КК УСРР в редакції 1927 р.). Практикувалося також виселення «злісних» контрабандистів із великих міст.

Крім контрабанди, за КК УСРР 1922 р., до державних злочинів «проти порядку управління», відносилося також фальшивомонетництво. Передбачаючи однакову відповідальність за підроблення грошових знаків, цінних паперів, марок та інших знаків державної оплати, ст. 85 КК УСРР встановлювала сувору відповідальність аж до застосування вищої міри покарання – розстрілу [550, с. 16]. Разом з тим КК не визначав кримінальної відповідальності за збут фальшивих грошей, що стало певним пробілом у законодавстві.

Другий розділ «Положення про державні злочини» (1927 р.) – «Особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління» – також включав «підроблення грошових знаків» або «фальшивомонетництво» (ст. 22 Положення). На відміну від КК УСРР 1922 р., Положення виділило підроблення грошових знаків в окремий склад злочину (ч. 1 ст. 22) та встановило за нього суворіше покарання (розстріл із конфіскацією майна), ніж за підроблення грошових документів (ч. 2 ст. 22, позбавлення волі з суворою ізоляцією на термін не менше 2 років із конфіскацією всього або частини майна), чи за підроблення знаків поштової оплати і проїзних документів (ч. 3 ст. 22) [549, с. 14]. Положення зрештою закрило й інший пробіл у законодавстві щодо фальшивомонетництва – кримінальна відповідальність була передбачена не лише за виготовлення, але й за збут підроблених грошових знаків.

Кримінальний кодекс УСРР у редакції 1927 р. продублював Положення в частині, що стосується фальшивомонетництва, без змін, визначивши його в п. 22 ст. 56 [551]. Включення вказаного складу злочину до «контрреволюційних» у загальносоюзному законі було зумовлено підвищеною небезпекою підроблення грошових знаків для кредитно-фінансової системи країни – великі розміри збитків могли «перетворити» його зі злочину проти порядку управління у «контрреволюційний».

У СРСР була встановлена валютна монополія держави. Всі операції з золотом та іншими коштовними металами, а також валютними цінностями на території країни дозволялося проводити винятково Державному банку СРСР. Порушення цих правил визначало склад злочину, також включеного до другого розділу Положення про державні злочини (ст. 27) – «порушення правил про валютні операції», п. 27 ст. 56 частини II «Особливо для Союзу СРСР небезпечні злочини проти порядку управління» II розділу КК УСРР 1927 р. У статистичних звітах ДПУ УСРР наведена спрощена назва – «спекуляція валютою».

Валютні операції в перші роки непу склалися зі спекуляцій на курсі паперових грошей, коли цей курс був нестабільним. Особливого поширення такі дії набули в 1924 р., проте згодом зі стабілізацією радянського червінця вони стали не прибутковими. Паралельно здійснювався її незаконний продаж. На «чорній біржі» об'єктами цих операцій стали американський долар, англійський фунт, меншою мірою – турецька ліра.

Основними постачальниками іноземної валюти виступали контрабандисти та особи, які отримували її переказами чи листовно з-за кордону [402, № 16 (82), с. 693-702]. Покупцями валюти ставали торговці, які вкладали залишки коштів у золото чи валюту. З'явилася навіть категорія осіб, так званих «мінял», для яких купівля та продаж валюти стала прибутковим промислом.

Отже, «фальшивомонетництво» та «спекуляція валютою» у 20-х рр. ХХ ст. кваліфікувалися законодавством як особливо небезпечні злочини проти порядку управління. Водночас на першому місці по кількості були хабарництво, господарські та посадові злочини.

У складний перехідний період за відсутності усталених економічних правил, слабкості правового регулювання, браку досвідчених спеціалістів у господарських і правоохоронних органах спостерігалось певне пожвавлення в лавах нечистих на руку посадовців. Фіксувалися непоодинокі випадки зрощування злочинності з бюрократичним апаратом, правоохоронними органами, котрі за хабарі закривали очі на деякі злочини, і навіть, допомагали порушникам отримувати неправомірні

пільги. Корупція іноді набувала загрозливих для нормального функціонування державного апарату форм.

До господарських злочинів, боротьбою з якими займалися органи державної безпеки, відносилися «розтрата», «розкрадання», «безгосподарність» (ст. 116 КК 1927 р.). Деякі з цих злочинів, якщо вони були вчинені посадовцями з використанням службового становища, могли кваліфікуватися як злочини «посадові» (ст. 104, 109, 111 КК УСРР 1927 р.).

Як у період непу, так і під час його згорання, поруч із посадовими (службовими) найбільш поширеними були господарські злочини. Як вже наголошувалося, до прийняття Кримінального кодексу в 1922 р. види та склад злочинів визначалися державними та відомчими актами. Кваліфікація посадових злочинів юридично була закріплена ще до прийняття КК. 5 вересня 1921 р. ВУНК оголосила визначальними в діяльності надзвичайних комісій основні положення постанови РНК УСРР від 22 липня 1921 р. та циркуляру Нарком'юсту «Про заходи боротьби з посадовими злочинами».

Серед дій, які кваліфікувалися як посадові злочини, були такі, що належали до компетенції економічних відділів надзвичайних комісій, а саме хабарництво, вимагання хабара, крадіжки майна, бездіяльність або перевищення влади, злісний саботаж, злочинна безгосподарність, бюрократизм тощо. Чотири останніх види злочинів розглядалися як такі, що призводять до розладу діяльності радянського апарату [207, арк. 122]. Даючи сувору оцінку певним порушенням, юристи виходили з того, що своїми протиправними діями службовці дискредитували не тільки себе особисто, а й ті посади в радянському бюрократичному апараті, які вони обіймали, а отже – й самі інститути влади.

Державні акти регламентували й покарання за вчинення злочинів. Декретом ВЦВК і РНК РСФРР від 1 липня 1921 р. «Про заходи боротьби з розкраданнями з державних складів і посадовими злочинами, що сприяли розкраданням» запроваджувалося позбавлення волі на термін не менше 3-х років. За обставин, що збільшують провину (масовий характер розкрадань, висока посада, яку займала особа, що вчинила злочин), можна було застосовувати вищу

міру покарання. Кримінальні справи з такими «забарвленнями» розглядалися в порядку спрощеного провадження, тобто без допущення захисників і свідків, якщо тільки виклик свідків не було зумовлено винятковою складністю справи чи показання мали певні суперечності [528, 1921. – № 49. – Ст. 262].

Розкрадання здійснювалися переважно шляхом привласнення і розтрат. Юристи вважали, що самі по собі ці види злочинів (привласнення і розтрати) були «соціально небезпечними» лише за певних суспільно-політичних умов. Поширення цього злочиня в період непу, і як наслідок – зміна кримінальної політики щодо нього (організація кампаній боротьби з розтратами), вплинули і на кваліфікацію його як «особливо соціально небезпечного», що передбачало посилення кримінальної відповідальності. Так, за Кримінальним кодексом в редакції 1927 р. за посадову розтрату передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі від 2-х років до розстрілу. Розтрата кваліфікувалася як посадова тоді, коли було присвоєно особливо важливі державні цінності. При цьому цінними визнавалися не лише предмети через свою природну цінність (діаманти або велика сума грошей), але й інші предмети залежно від обставин (Наприклад, продукти харчування в голодні роки).

16 березня 1927 р. за звітною доповіддю Наркома юстиції РСФРР було ухвалено «Постанову про боротьбу з розтратами та кримінальною безгосподарністю посадових осіб» [528, 1927. – № 28. – Ст. 198]. У документі підкреслювалася особлива небезпека розтрат в умовах режиму економії, запровадженого в державі у зв'язку з пошуком коштів на проведення індустріалізації, й давалася вказівка Нарком'юсту і надалі суворо наглядати за тим, щоб не послаблювалися репресії за цими видами злочинів. Намічалася також широка програма заходів, направлених на усунення тих умов, що полегшували вчинення розтрат. Лише у зв'язку з 10-ю річницею жовтневих подій, розстріл за розтрату був відмінений. Але та ж амністія, за якою звільнялися від ув'язнення всі особи, що відбули дві третини свого терміну, не поширювалася на осіб, засуджених за «злісні розтрати» та «злісне хабарництво» [895].

«Безгосподарність» як вид злочинів у сфері економіки, на думку відомого юриста 20-х рр. А. Естріна, повною мірою почала проявлятися вже в перші роки непу у недбалому ставленні до роботи як такої з боку представників господарських органів. У 1923 р. коригується стаття Кримінального кодексу (ст. 116 КК УСРР 1927 р.) щодо безгосподарності, яка диференціює безгосподарність на виробництві, котра «наносили значні збитки майновим інтересам установ і підприємств» та безгосподарність «взагалі» у вигляді «незаконного посередництва приватних осіб у здійсненні державними господарськими органами торгових операцій, при укладанні договорів» тощо [573, с. 56]. З розвитком товарообігу та кооперації з'явилися більш «тонкі» форми господарської злочинності, наприклад, у вигляді незаконного кредитування приватних осіб, які діяли під «вивіскою» державної установи чи кооперативної організації (шляхом підроблення відповідних документів).

Деякі кримінальні діяння у відповідності до законодавства 1920-х рр. можна було розглядати і як безгосподарність, і як «контрреволюцію», якщо в діях була присутня контрреволюційна мета, про що вже зазначалося вище. На практиці, особливо в 1928 – 1930 рр., у справах про злочини на підприємствах і в наркоматах України часто звичайна «безгосподарність» тлумачилася як «економічна контрреволюція», що тягнуло за собою і відповідні покарання.

За умов дефіциту на товари широкого вжитку в період непу була створена спеціальна мережа розподільних пунктів, де громадяни отоварювалися за картками. Крім того, діяла широка мережа державної, кооперативної та приватної торгівлі. Для нагляду за діяльністю цих установ створювалися органи, які мали право і повинні були регулювати внутрішній ринок. Проте основна мета регулювання приватної торгівлі полягала не стільки в протидії дійсним перекупщикам товару, скільки в тому, щоб поступово витіснити приватника з тих лакун роздрібною торгівлі, які, на думку партійно-радянського керівництва, повинна була займати державна торгівля. Відтак, у законодавстві з'явилася норма, яка визначала злочином «порушення правил економічного регулювання» (ст. 135 КК УСРР 1927 р.). Ця норма відображала особливості взаємин в

економічній сфері саме в період непу, тобто діяла на певному історичному етапі. Згодом вона втратила чинність.

У статистичних звітах органів ДПУ УСРР в одній графі поруч із «порушенням правил, установлених регулювальними органами», містилася і «спекуляція». Це могло означати, що в практичній діяльності ці два порушення розглядалися як однакові, ідентичні, хоча в КК вони не ототожнювалися.

У радянському кримінальному законодавстві «спекуляція» визначалася як злочин, що полягав у скуповуванні та перепродажу товарів та предметів із метою наживи. Кримінальна відповідальність за нього застосовувалася за фактом порушення відповідних заборон, незалежно від їх наслідків. Уперше поняття «спекуляція» юридично було визначено в декреті РНК РСФРР від 22 липня 1918 р. «Про спекуляцію» [861, т. 5, с. 572].

За часів нової економічної політики з дозволом на підприємницьку діяльність приватних осіб, легалізацією приватної торгівлі, поняття «спекуляція» зазнало певної трансформації. «Спекуляція» як вид кримінального злочину, котра набула в роки непу нечуваних розмірів, відносилася до господарських злочинів. У декреті РНК РРФСР «Про відповідальність за порушення декретів про натуральні податки» від 15 липня 1921 р. «спекуляція» визначалася як ворожа радянській державі діяльність приватних торговців, що полягала у штучному підвищенні ними цін на товари шляхом змови, страйку чи злісного невипуску товарів на ринок, порушення правил торгівлі, а також несплати продовольчого чи сировинного податку. Визначалися і заходи покарання за скоєння даного злочину [528, 1921. – № 55. – Ст. 346]. Аналогічне визначення спекуляції наводилося і в ст. 137 Кримінального кодексу УСРР 1922 р. [550, с. 8, 9].

«Спекуляція» як злочин мала дві сторони. З одного боку, з'явилися люди, які зуміли пристосуватися до життя в умовах дефіциту й навіть використовувати його для власного збагачення. Перекупщики товару (за термінологією тих часів – «спекулянти»), прикриваючись зареєстрованими приватними «конторами», створювали мережі так званих агентів, які скуповували у населення картки,

отримуючи за ними дефіцитні товари, а потім їх перепродавали. Саме при непі «розквітлі» великі, дійсно «спекулянтські» організації.

З іншого боку, «спекуляція» могла бути інкримінована будь-якому приватнику, зокрема й звичайному селянину за продаж його ж продукції, якщо він порушив встановлені державою норми. Упродовж грудня 1926 р. – травня 1927 р. працювала спеціальна державна комісія з вивчення діяльності приватного капіталу в СРСР, створювалися різні комісії та підкомісії у справах боротьби з приватним капіталом. При порушенні приватниками встановлених регламентів (несплати податків чи орендної плати, невиклати по кредитах та ін.), до них застосовували відповідні репресивні заходи – конфіскація майна та притягнення до кримінальної відповідальності за спекуляцію.

Зростала кримінальна відповідальність за вчинення цього злочину. Якщо Кримінальним кодексом УСРР 1922 р. передбачалося від 1 до 3 років (у залежності від того, чи була змова) позбавлення волі з частковою або повною конфіскацією майна, то КК у редакції 1927 р. передбачав вже до 5 років позбавлення волі з частковою або повною конфіскацією майна, незалежно від того, мала місце при цьому змова, чи ні [549, с. 110].

Вбачаючи в усьому «ворожу» діяльність, перешкоджання радянському економічному будівництву, творці радянського законодавства у відповідний спосіб трактували й факти аварій, пожеж та інших нещасних випадків, котрі супроводжують виробничі процеси. Навіть необачність чи банальна халатність могли кваліфікуватися як умисні та спрямовані на «підбивання» економічного ладу. За КК УСРР 1927 р. «руйнування та ушкодження з контрреволюційною метою вибухом, підпалом або іншими засобами залізничних та інших шляхів сполучення, ... споруд чи державного або громадського майна» [551, с. 32] кваліфікувалися як «диверсія» і належали до державних злочинів. Боротьба з диверсіями входила до компетенції контррозвідувальних відділів.

Факти по «аваріях і пожежах», якими займалися економічні відділи, могли бути кваліфіковані як «інші злочини проти порядку управління» – «умисне пошкодження майна, що належить державним, громадським і кооперативним

організаціям ... шляхом підпалів, затоплення, або ті, що призвели до зупинення виробництва» (п. 1 ст. 75). Пізніше, лише у вересні 1935 р. було прийнято доповнення до КК УСРР [425, 1935. – № 26. – Ст. 148], відповідно до якого «аварії та пожежі» кваліфікуватися як «злочини господарські» – «порушення технічного режиму або умов роботи ..., що призвело до вибуху або пожежі» (пп. 2, 3 ст. 121 КК УСРР 1927 р.) [549, с. 109]. У коментарі до статистичного звіту ДПУ УСРР за 1928 р. такі дії визначалися як «злочини господарські».

Під цей вид злочину підпадали й інші порушення технічного або технологічного процесу на виробництві: завали, обвали, вибухи, катастрофи, невжиття протипожежних заходів, інші загрози зупинення виробництва тощо. Перелік аварійних ситуацій оприлюднювався в щотижневих «Бюлетенях про найважливіші події на підприємствах України», які готувало ЕКУ ДПУ УСРР.

Відповідно до наказу ОДПУ СРСР від 5 квітня 1927 р. у межах кампанії, спрямованої на боротьбу з диверсіями, всі випадки, схожі на диверсії, належало спочатку розглядати за лінією Контррозвідувального відділу. Лише після того, якщо з'ясувалася відсутність ознак диверсії, справи передавалися для подальшого розслідування до ЕКУ. Проте, навіть визначивши діяння, що призвели до аварій та пожеж на виробництві, як господарські злочини, слідчі зазнавали певних труднощів із їх подальшою кваліфікацією. Наприклад, з'ясувати, де закінчувалися дії, які призводили до «порушення ... законів чи правил, що регулюють застосування праці...» (п. 1 ст. 121 КК), а де починалося «свідоме» створення умов, «за яких робітник втратив чи міг втратити працездатність» (п. 3 ст. 121 КК), було непросто. Тим часом від цього залежала доля людини, оскільки до винних передбачалися різні санкції: у першому випадку – застосування «примусових робіт до 6 місяців або накладення штрафу до 300 руб.», а в другому – «позбавлення волі до 2 років, або примусові роботи до 1 року, чи штраф до 500 руб.» [551, с. 61].

На думку представників Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків (ВУМБІТу), ст. 121 КК УСРР «давала змогу притягати технічний персонал до кримінальної відповідальності за будь-яку хибу механізму» [503,

с. 308]. На практиці кваліфікація порушень за «недотримання правил безпеки робіт» носила випадковий характер, що впливало на ту чи іншу підсудність справи: одні з цих злочинів розглядали окружні суди, інші – народні, а треті – трудові, хоча йшлося про одну й ту ж саму провину.

Недосконалість державного апарату, бюрократизм періоду непу породили широке розмаїття проявів посадових злочинів як із боку службовців різних рангів, так і з боку «непманів». Приватні підприємці у своїй діяльності намагалися вийти за межі, встановлені державою. З цією метою вони підкупали посадових осіб, даючи їм хабарі. «Посадовими», як зазначалося, називалися злочини, вчинені посадовими особами використанням службового становища. Проте касаційна практика Верховного суду УСРР в 1920-ті рр. допускала співучасть у вчиненні посадових злочинів приватних осіб. Отже, винними вважалися і ті, хто брав хабарі, і ті, хто їх давав.

Згідно з постановою Наркомату юстиції від 26 лютого 1921 р. «Про посилення відповідальності посадових осіб за злочини, вчинені при виконанні продовольчої роботи» всі справи «про злочину зневагу або безгосподарність, наслідком яких ставало пошкодження або загибель значної кількості заготовлених продуктів», належало направляти на розгляд до революційних трибуналів [528, 1921. – № 20. – Ст. 122]. У документі визначалася найбільш характерна риса злочину – зневага посадової особи, яка спричинила збиток. Існувало безліч форм і зовнішніх проявів посадових (службових) злочинів, що ускладнювало їх кваліфікацію та розслідування. Це, в свою чергу, тягнуло за собою можливість необґрунтованих звинувачень чи тлумачення незначних порушень як тяжких.

У статистичних звітах органів ДПУ УСРР, які допомагають виділити види злочинів, що входили до компетенції органів державної безпеки, фігурують такі посадові (службові) злочини, як «зловживання службовим становищем» (ч. 1 ст. 97, 98, 99 КК УСРР 1927 р.), «хабарництво» (ст. 105, 106 КК УСРР), «недбалість» (ч. 2 ст. 99, 100 КК УСРР).

Протягом досліджуваного періоду посадова злочинність була не лише частиною кримінального світу (супроводжувала господарську злочинність), а й «внутрішньою справою» радянського апарату, оскільки виникала серед радянських службовців. Демонструючи політичну лояльність і старанність у роботі, багато хто зі службовців, діставши «теплих» місць, зловживали наданою їм владою.

За практикою 1920-х рр. до «зловживання службовим становищем» відносили «зловживання владою», «перевищення влади», «бездіяльність». У КК 1922 р. норма про безгосподарність чітко визначала коло осіб, які могли бути причетні до скоєння злочину: особи, що очолювали державні установи та підприємства. У 1926 р. намітилася тенденція до збільшення кола посадових злочинів (за даними міліції та кримінального розшуку).

Одним із найбільш соціально небезпечних посадових злочинів вважалося «хабарництво», особливо коли воно набувало масового характеру, що призводило до дезорганізації державного апарату. Відповідно до ст. 114 КК УСРР 1922 р. особи, яких було звинувачено у хабарництві за обставин, що збільшують провину (в основному посадових осіб), підлягали ув'язненню на термін від 3-х років, аж до застосування до них вищої міри покарання й конфіскації майна. У роки непу відбулося чимало процесів над хабарниками, які закінчувалися розстрільними вироками.

Розслідування службових злочинів ускладнювалося тим, що одні й ті ж самі правопорушення можна було кваліфікувати або як діяння, за які передбачалася кримінальна відповідальність; або як діяння, які переслідувалися в дисциплінарному порядку. На практиці визначити межу між ними було надзвичайно складно. А враховуючи, що в 20-ті рр. ХХ ст. боротьбу з посадовими і господарськими злочинами проводили, як правило, в межах кампаній, це було зробити ще важче.

Попереднє розслідування за кримінальними справами, порушеними у межах кампаній боротьби з певними видами злочинів, проводилися у стислі терміни за спрощеною процедурою. Посилення заходів «соціального захисту» призводило зловживань та надмірної жорстокості з боку слідчих та судів.

Аналізуючи підсумки проведення кампаній боротьби з господарськими та посадовими злочинами, Кримінальна касаційна колегія (ККК) Верховного Суду РСФРР дійшла висновку, що від подібного способу ведення боротьби необхідно відмовитися, оскільки «він приносить більше шкоди, ніж користі» [414, № 2, с. 47].

Активізувавши боротьбу з посадовими злочинами, зокрема хабарництвом, було виявлено низку важливих проблем радянського суспільства, які впливали на стан господарства загалом. Передусім, це була проблема відповідальності керівників-комуністів за рішення, які вони приймали, їх компетентності та моральності. Відтак зростаюча корумпованість всередині партійно-радянсько апарату, який від аскетизму та своєрідного романтизму перших постреволуційних років поступово переходив на позицію новітньої буржуазії; збільшення частки нової номенклатури з необмеженими можливостями і суспільним впливом; все більша закритість суспільства спричинили поступове згортання протидії хабарництву як прояву радянської корумпованості. Починаючи з 1925 р., спостерігалось зменшення кількості засуджених за цей вид злочину [733, с. 226]. На тлі згортання непу актуальність антикорупційної риторики і практики сходять нанівець.

Наприкінці 20-х рр. юридично було закріплено, що деякі злочини, які кваліфікувалися як «посадові», могли розглядатися як більш тяжкі, «державні». 31 березня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про заходи боротьби з диверсіями», на підставі якої 4 квітня 1927 р. ЦВК СРСР ухвалив таємну постанову, в якій «недбалість як посадових, так і інших осіб, внаслідок ... яких траплялися руйнування, вибухи, пожежі й інші шкідницькі акти на підприємствах державної промисловості, на транспорті» прирівнювалася до «державних злочинів». Постанова пропонувала посилити репресії за «недбалість», «як за лінією ОДПУ, так і за партійною лінією» [479, с. 127].

Серед злочинів, які у статистичних звітах за 1928 р. було віднесено до компетенції Економічного управління, фігурували «порушення правил секретного та мобілізаційного діловодства». На основі постанови Раднаркому

УСРР від 10 вересня 1924 р. при ДПУ УСРР було створено Спеціальний відділ, на який покладалися обов'язки щодо керування шифрувальною роботою в усіх наркоматах та центральних установах УСРР. Інспекторами Спеціального відділу ДПУ та їх місцевих підрозділів постійно проводилися обстеження стану таємного та мобілізаційного діловодства на підприємствах, в установах та організаціях. У 1926 р. було затверджено «Перелік відомостей, що становили державну таємницю, які спеціально охоронялися». Пояснювалося це необхідністю боротьби зі шпигунством [527, 1926. – № 32. – Ст. 213; 30, арк. 53].

За Кримінальним кодексом 1927 р. «розголошення відомостей, що складають державну таємницю», могло бути кваліфіковано як «шпигунство». У тих випадках, коли відомості не становили державної таємниці, але розголошенню не підлягали, або витік інформації відбувся не навмисно, діяння посадових осіб кваліфікувалися як посадові (службові) злочини (ст. 109 Кримінального кодексу УСРР). У статистичних звітах не зазначалося, за якими статтями КК заведено кримінальні справи щодо порушення секретного діловодства, що унеможлиблює встановити, до державних чи посадових злочинів вони були віднесені. Існування двох граф «економічна контрреволюція і шпигунство» та «розголошення відомостей, що становили державну таємницю» дає підстави розглядати «порушення правил ведення секретного діловодства та мобілізаційної роботи» як посадові (службові) злочини.

Таким чином, можна констатувати, що ні в Кримінальному кодексі 1922 р., ні в його редакції 1927 р. не було окремого розділу, який би розглядав злочини, вчинені у сфері господарської діяльності. До економічних злочинів, боротьбою з якими займалися Економічне управління ДПУ та його органи на місцях, відносили:

– деякі види державних злочинів: а) контрреволюційні (шкідництво, шпигунство); б) проти порядку управління (підроблення грошових знаків, або фальшивомонетництво, порушення правил про валютні операції або спекуляція валютою);

– посадові (службові) злочини (хабарництво, зловживання службовим становищем, недбалість, порушення правил секретного та мобілізаційного діловодства);

– господарські злочини (розтрата, розкрадання, безгосподарність, порушення правил, установлених регулювальними органами (спекуляція та ажіотаж), аварії та пожежі).

Злочини в сфері економіки безпосередньо залежать від фінансово-господарських відносин, які існують у суспільстві. Вони завжди були і на сьогодні залишаються одними з найнебезпечніших. Пов'язане це з високим ступенем збитків, які вони завдають державі, підприємствам різної форми власності, окремим особам; їх поширеністю і латентністю, прихованістю від правоохоронних органів. У другій половині 1920-х рр., особливо починаючи з 1927 р., радянське законодавство зазнало певної трансформації в сторону розширення переліку діянь, котрі визнавалися як злочинні, та посилення покарань за їх вчинення.

Радянське суспільство 20-х рр. ХХ ст. було суспільством перехідного типу, котре переживало системну трансформацію. Зміни, що наступили після припинення відкритого збройного протистояння всередині країни (воєнні конфлікти з селянами ще продовжувалися, але вони носили вже інший характер) зачепили, передусім економічну сторону життя.

Пріоритетом господарської політики більшовиків стали відбудова та інтенсивний розвиток великої промисловості. В умовах її збитковості та відсутності іноземного кредитування було прийнято рішення використовувати внутрішні резерви. Підняти економіку з руїн планувалося за рахунок надходжень приватних коштів громадян (допущення дрібного та середнього приватного бізнесу), іноземного капіталу у вигляді концесій (здавання підприємств в оренду закордонним компаніям), надходжень із сільського господарства (введення продовольчого та інших видів податків і дозволу на вільну торгівлю після їх сплати). Це, в свою чергу, призводило до виникнення періодичних економічних

криз, а саме перевиробництва, збуту, фінансової тощо. Виходом із криз ставало тимчасове повернення до економічних важелів управління, котрі на певний час стабілізували ситуацію в країні. Перепади в економіці загострювали боротьбу в середовищі правлячої партії, що позначалося й на боротьбі за політичну владу в країні. В середині правлячої політичної партії не було єдності думок щодо перспектив розвитку непу і межі допущення приватного капіталу, що проявлялося у втручанні політики в економічні процеси. Уже через рік після проголошення непу «ліва» опозиція на чолі з Ю. Ларіним заговорила про загрозу переродження пролетарської диктатури в капіталізм і про необхідність повернення до «воєнно-комуністичних» методів управління. В середині 1920-х рр. оформилося дві позиції в оцінці непу: як «державного капіталізму в пролетарській державі» (Г. Зінов'єв) та як «соціалізму» (М. Бухарін).

Дозволивши існування приватного капіталу, влада змушена була надати йому певні правові гарантії, створити правове поле його діяльності. Кодифікація права (прийняття Кримінального, Кримінально-процесуального, Адміністративного, Земельного кодексів та ін.) та впровадження так званої «революційної законності» активізували процес правового унормування і деталізацію, систематизацію, впорядкування та уніфікацію законодавства.

Радянське кримінальне законодавство, як і економічна політика, повинні були всіма своїми принципами і методами зміцнювати політичні позиції більшовиків, усі питання кримінальної практики розглядати з позицій класовості. До тих соціальних категорій населення, які не відносилися до «класово близьких» пролетаріату, могла застосовуватися практика «революційної доцільності».

Широко уживаним був принцип аналогії закону. В привілейованому становищі перебувала партійно-радянська еліта та рядові члени комуністичної партії.

Особливістю радянської правової системи періоду нової економічної політики була орієнтованість законодавства і практичної діяльності правоохоронних органів, зокрема й органів державної безпеки, на захист

радянського державного і суспільного ладу. Це позначилося на структурі радянських кримінальних кодексів, де на першому плані були злочини, спрямовані проти політичного режиму. Кримінально-правова політика держави відіграла суттєву роль у кваліфікації злочинів і визначенні «злочинців» у сфері економіки, спрямовувала діяльність органів державної безпеки на утвердження тих політичних та економічних засад, які вбачалися партійно-радянською елітою єдино правильними.

У самій назві «революційна» був закладений обмежений характер тогочасної законності. В державі утвердилося верховенство «революційного» права, однак це було прогресом порівняно з беззаконням чи «законом сильнішого», які панували в часи «воєнного комунізму».

Паралельно відбувалася реорганізація правоохоронних органів, зокрема реформувалися вже діючі та створювалися нові інститути Наркомату юстиції: прокуратура, адвокатура, суд. У 1922 р. були скасовані органи ВНК – ВУНК як надзвичайні органи, замість них створювалися ДПУ радянських республік, у тому числі ДПУ УСРР. Із входженням ДПУ до складу НКВС під керівництво наркома внутрішніх справ, органи державної безпеки було включено в механізм органів державної влади. Якщо раніше республіканські надзвичайні комісії, що існували при РНК республік, в оперативному відношенні підпорядковувалися ВНК, то включення їх до складу необ'єднаних наркоматів внутрішніх справ, призвело до подвійного підпорядкування органів ДПУ на місцях: місцевим радам та центральним органам (ДПУ УСРР-ДПУ РСФРР) – по вертикалі.

Зі створенням Союзу РСР і появою Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ), наділеного статусом союзно-республіканського наркомату (союзний та республіканський для РСФРР), зросла роль центру. ДПУ УСРР перетворилося на складову частину ОДПУ, вийшло з формальної відомчої підпорядкованості НКВС УСРР і функціонувало при РНК УСРР. Це створило певну конкуренцію між ДПУ та НКВС в силу паралельного виконання ними схожих завдань, пов'язаних із безпекою суспільства, хоча й у різний спосіб.

У структурі ДПУ (ОДПУ), як і в ВНК – ВУНК, економічний напрям було представлено відповідним підрозділом – Економічним управлінням (Економічним відділом чи економічною частиною). В залежності від зміни оперативної обстановки та завдань, які поставали перед органами державної безпеки, змінювалася структура економічних підрозділів. До їх компетенції входила боротьба з політичними злочинами у сфері економіки («економічною контрреволюцією» та «економічним шпигунством»), державними злочинами загально-кримінального характеру (спекуляцією валютою та фальшивомонетництвом), господарськими та посадовими злочинами. На них також покладалися завдання сприяння господарським наркоматам у налагодженні їх роботи.

Протягом непу продовжувалися дискусії щодо вибору стратегії промислового розвитку країни. Більшовицькі вожді продемонстрували, що не збираються рахуватися з об'єктивними законами економічного та суспільного розвитку. Керуючись класовою доктриною та партійними інтересами, партійно-радянські керівники з середини 20-х рр. віддають перевагу силовим методам в управлінні державою та суспільством.

Криза хлібозаготівель 1927 – 1928 рр. призвела до згорання непу і повернення до директивних методів управління економікою. Дискусія про доцільність розширення повноважень органів державної безпеки закінчилася остаточною перемогою в ЦК ВКП(б) на початку 1929 р. прибічників «воєнно-комуністичних» методів керівництва.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ВУНК – ДПУ УСРР

У досліджуваний період органи державної безпеки були наділені широкими та незвичайними повноваженнями, зокрема у сфері економіки. Через це доречним і вкрай необхідним є вивчення специфіки їх роботи. Не претендуючи на глибокий всеохоплюючий аналіз багатьох суто юридичних та спеціальних аспектів, необхідно розглянути практику ведення попереднього розслідування в системі правоохоронних органів загалом і органів державної безпеки зокрема, та методи, якими вони користувалися.

Розшукова діяльність, яку проводили оперативні підрозділи ВУНК – ДПУ УСРР, міліція та кримінальний розшук, повинна була забезпечити органи дізнання й попереднього слідства необхідною інформацією для швидкого та об'єктивного розкриття злочинів і пошуку злочинців. Оперативно-розшукова діяльність, на думку російського дослідника В. Кудрявцева, є сукупність гласних та негласних заходів, які здійснюють спеціальні підрозділи поза межами кримінально-процесуальної форми [694, с. 102]. У досліджуваний період у нормативно-правових актах і в практиці органів державної безпеки поняття «оперативно-розшукова діяльність» не існувало. Застосовувалися терміни «агентурна діяльність», «оперативна діяльність», «розвідувальна діяльність», «контррозвідувальна діяльність», «розшук» тощо. Зміст, який вкладався в ці поняття, був різним, проте загалом визнавалося, що йдеться про використання специфічних засобів, які мали негласний характер [768, с. 59].

Серед цих засобів ВУНК (ДПУ) активно використовували співробітництво громадян на конфіденційній основі (вербування інформаторів, агентів) та реєстрації «всього підозрілого та небезпечного для радянської влади елемента» [432, арк. 34].

Внаслідок підвищеної таємності розшукова діяльність не була врегульована на законодавчому рівні й здійснювалася лише на підставі директив РКП(б) (ВКП(б)) і таємних відомчих нормативно-правових актів [768, с. 35]. На

думку фахівця з історії радянських спецслужб О. Велідова, в той час «політика Комуністичної партії цілком визначала напрями й форми боротьби» органів держбезпеки [601, с. 200]. Відомчі нормативно-правові акти закладали основи оперативно-розшукової діяльності: використання агентури, організація розшуку для забезпечення інтересів кримінального процесу тощо.

Відсутність законодавчої бази, яка б регламентувала розшукову діяльність, перетворювало розшук на одне з джерел порушення законності.

3.1. Особливості попереднього розслідування кримінальних справ, порушених органами ДПУ УСРР

Повноваження органів державної безпеки, зазнаючи час від часу певної кореляції, залишалися загалом доволі сталими. Так, ВНК та ВУНК від початку створення мали право проводити розшукову діяльність, дізнання й слідство з наступним передаванням, після завершення попереднього слідства, кримінальних справ до судових (чи позасудових) органів, а також на підприємства та установи, які на той час мали право вживати адміністративні заходи впливу. Поступово їх повноваження розширилися до застосування арештів, обшуків та адміністративних заходів (штрафів, виселення тощо). Інтерпретуючи право винятково у контексті знаряддя класового підходу, політичне керівництво країни не збиралося займатися юридичними формальностями: доведенням винуватості, захистом та забезпеченням прав звинувачених. «Кожна людина могла бути заарештована, поміщена до в'язниці і навіть страчена, коли виникала підозра, що вона може бути хоча б потенційно небезпечна для диктатури пролетаріату», – наголошує дослідник радянської доби В. Макаренко. [718, с. 210].

У період боротьби за встановлення радянської влади органи ВУНК, керуючись поглядами влади на місце й роль революційної правосвідомості та використовуючи надані їм повноваження, довели свою ефективність як

складника державного апарату. В чисельних відомчих наказах, інструкціях, циркулярах й інших актах конкретизувалися завдання ВНК – ВУНК.

В «Інструкції уповноваженим при Секретно-оперативних відділах губернських надзвичайних комісій», затвердженій президією ВНК у березні 1920 р., органи попереднього розслідування зобов'язали не лише фіксувати злочинні дії, але й виявляти всі обставини, за яких вони були вчинені, мотиви та мету, винних та ступінь провини кожного з учасників злочинів [427, с. 431]. Інструкція Секретно-оперативного підвідділу, котра була розіслана транспортним надзвичайним комісіям у березні того ж року, визначала складники слідства: а) обшук, виїмка, арешт; б) огляд місцевості й предметів; в) встановлення осіб; г) встановлення необхідних фактів за допомогою експертизи; д) допит свідків і звинувачуваних [261, арк. 12].

Отже, вже на початковому етапі діяльності ВНК – ВУНК на них покладалися завдання й повноваження органів дізнання та попереднього слідства.

Слідчі частини губернських і повітових надзвичайних комісій були розділені на групи за видами злочинів, за якими провадилося слідство [310, арк. 27]. Як правило, до складу повітової надзвичайної комісії входило до 10 осіб, серед яких було 2 – 4 слідчих, інші – уповноважені, котрі під керівництвом слідчих здобували необхідну інформацію [348, арк. 50].

Завершення воєнних дій, нові економічні відносини неминуче вимагали змін у політиці та повсякденній практиці органів безпеки, форм примусу та придушення антидержавних виступів, які продовжували інтерпретуватися як «контрреволюційні». «Чим більше ми входимо в умови, які є умовами міцної й твердої влади, – писав В. Ленін, – чим далі йде розвиток громадянського обороту, тим настійніше необхідно висунути твердий лозунг здійснення більшої революційної законності» [468, с. 314].

Передбачаючи вірогідні трансформації в діяльності органів ВНК, Ф. Дзержинський у доповіді на IV конференції губернських надзвичайних комісій у лютому 1920 р. докладно зупинився на нових завданнях і методах

роботи надзвичайних комісій, зумовлених зміною форм класової боротьби в країні. Він підкреслив, що основним фронтом боротьби на той момент став економічний фронт, а тому ВНК повинна відмовитися від терору, арештів та обшуків, перейти до нових методів діяльності, у зв'язку з чим передбачалася реорганізація секретно-оперативного відділу. «Нам необхідно весь час вести спостереження і нищити коріння підступів і злих намірів ворогів», – зазначав він. – Особлива увага надзвичайних комісій повинна бути спрямована на економічні органи – раднаргоспи, продовольчі та розподільчі органи, транспорт» [413, с. 177].

IV Всеросійська конференція надзвичайних комісій (лютий 1920 р.) з метою «покращення організації розшукової діяльності та слідчої роботи» ухвалила рішення «ліквідувати інститут слідчих і передати його функції оперативним підрозділам». На думку сучасного українського правника М. Погорецького, відтоді інститут попереднього слідства фактично був скасований в органах ВНК, і на оперативних працівників (оперуповноважених, яких за відомчими нормативно-правовими актами інколи називали «агентами»), покладалася обов'язок проводити розслідування кримінальних справ за агентурними розробками, які вони мали реалізовувати [748, с. 44].

Закріплення слідчих заходів за оперативними відділами мало на меті встановити більш тісні контакти між слідчими та оперативними працівниками, сприяти узгодженості їх дій. Водночас підпорядкування слідства інтересам оперативної роботи знищувало його процесуальну самостійність, змушувало рахуватися з політикою ВУНК, часто – за рахунок ігнорування законності.

Однак у структурі центрального апарату ВНК слідча частина існувала й надалі. Наказом Управління справами ВНК від 11 серпня 1921 р. було оголошено «Положення про Слідчу частину ВНК», де зазначалося: «З метою об'єднання роботи з попереднього слідства, концентрації слідчих справ і питань загального характеру, а також для виконання слідчих завдань президії ВНК, при ній організовується Слідча частина» [392, с. 111]. Співробітники цього підрозділу порушували й проводили попереднє слідство за справами, які їм доручала

президія ВНК, котрі не можна було передати в жодне з відділень чи відділів, оскільки вони розглядали посадові злочини, вчинені співробітниками ВНК. Окрім того, в «Положенні» вказувалося, що на Слідчу частину покладался перегляд справ засуджених за вироками ВНК, нагляд за веденням слідства в органах ВНК та інше [681, с. 111 – 112].

У серпні 1922 р. наказом ДПУ Слідча частина президії ДПУ була реорганізована в юридичний відділ [682, с. 111], який скасували лише в січні 1923 р. Функції слідства за справами співробітників ОДПУ перейшли до відповідних відділів (СВ, ОВ, КРВ, ТВ та ін.) та ЕКУ, за підслідністю злочинів. Тоді ж було введено посаду особливо уповноваженого при Колегії ОДПУ [682, 120].

Із ліквідацією слідчих частин практично той оперативний працівник, який вів справу агентурної розробки, реалізувавши її у кримінальну справу, провадив слідство за виявленими фактами. У системі органів ДПУ розслідування злочинів покладалося на уповноважених особливих, транспортних та економічних відділів. Про необхідність створення слідчої частини в структурі економічного відділення губернського відділу, до якого б передавалися завершені агентурною розробкою справи на предмет провадження відкритого дізнання, йшлося у звіті Київського губернського відділу ДПУ за 1923 р. У відділенні було введено посаду спеціально уповноваженого – слідчого, який займався дізнанням та попереднім слідством [246, арк. 77].

У попередній (дореволюційній) практиці розслідування злочинів такий підхід не використовувався. Будь-які спроби поєднання розшуку та слідства зазнавали нищівної критики.

Утім, революційним трибуналам було надано право перевіряти ведення слідства надзвичайними комісіями за кримінальними справами, які були реалізовані з розшукових справ. Тісне переплетення у діяльності надзвичайних комісій слідства й розшуку та заборона будь-якому органу контролювати розшуковий апарат НК, на думку української дослідниці О. Міхеєвої,

перетворювало реалізацію означеного права ревтрибуналів на фікцію [679, с. 128].

Розшук, здійснюваний силами органів держбезпеки, передбачав використання особливих гласних (відкритих) та негласних (таємних) засобів у роботі: збирання інформації, негласне спостереження, перегляд кореспонденції, використання агентурного апарату тощо. У разі отримання первинних матеріалів за фактами ймовірного скоєння злочинів в установах, організаціях, на підприємствах заводилася справа «агентурної розробки». Паралельно ініціювалося створення ревізійної комісії РСІ для перевірки господарської та фінансової діяльності установи. За результатами перевірки, у разі підтвердження фактів протиправних дій (легалізації інформації), на основі справи агентурної розробки порушувалася кримінальна справа, починався процес відкритого дізнання, іншими словами – допити.

Дізнання та попереднє слідство у «Положенні про Державне політичне управління» (1922 р.) називалися засобами для виконання покладених на ДПУ, як і на ВНК, завдань. Кримінально-процесуальними кодексами (КПК) УСРР 1922 і 1927 рр. ДПУ було визнано, серед інших, органом дізнання [553, с. 41].

Діяльність Державного політичного управління як одного з основних органів дізнання (поряд із міліцією й кримінальним розшуком) не була обмежена відомчими межами. ДПУ мало право провадити розслідування й у справах, розслідування яких належало до компетенції різних інспекцій (податкової, торговельної, санітарної, праці та ін.) та відомчих органів дізнання (урядових установ). У справі розкриття злочинів передбачалося тісне співробітництво з органами міліції, кримінального розшуку, які повинні були, між іншим, інформувати один одного про відомі їм факти, пов'язані зі злочинами. У тих випадках, коли органам ДПУ не вистачало власних сил, за їх дорученням і під їх контролем дізнання, обшуки, арешти та допити повинні були здійснювати органи міліції [341, арк. 15 Зв.; 309, арк. 11], за необхідності – передавати один одному речові докази тощо [335, арк. 68; 336, с. 3].

Органи дізнання повинні були фіксувати картину злочину, вживати заходів щодо збереження слідів злочину до початку попереднього слідства та не дати можливості підозрюваному у вчиненні злочину зникнути [651, с. 160]. Протягом 20-х рр. XX ст. відбувалося подальше спрощення кримінального процесу, особливо на стадії попереднього розслідування. У публікаціях юристів тих часів постійно наголошувалося на необхідності створення «найбільш економного процесу». Одним із його результатів повинно було стати визнання дізнання та попереднього слідства двома рівними «галузями судової роботи», «двома сходинками одного й того ж процесу розслідування» [651, с. 13].

КПК УСРР 1922 р. не робив принципової різниці між органами дізнання та слідства. Кодекс дозволяв органам дізнання проводити й процесуальні дії: допити підозрюваних і свідків, обшуки, огляди, затримання підозрюваних та інше. Спрощення попереднього розслідування пояснювалося необхідністю скорочення часу між вчиненням злочину й застосуванням покарання. Особливо актуальною така вимога постала у зв'язку з розгортанням кампаній, спрямованих на боротьбу з господарськими та посадовими злочинами, латентність яких унеможлиблювала розправу «за гарячими слідами», проведення відповідних експертиз тощо.

Водночас юридична наука 20-х рр. XX ст. розглядала дізнання в двох площинах. Як «початкові акти розслідування» дізнання використовувалося в розслідуванні більш небезпечних злочинів, справи про які розглядалися судами вищої інстанції, за якими проводилося обов'язкове попереднє слідство. Якщо ж органи дізнання розслідували справи, які розглядалися судами нижчої інстанції (злочини меншою мірою соціально небезпечні), то їх акти визнавалися як самостійні та завершені матеріали, які могли слугувати підставою для передавання справи до суду [406, с. 13]. На практиці під час судових розглядів усі акти дізнання стосовно доказової бази прирівнювалися до актів попереднього слідства. Це означало, що процесуальні дії різних відомств: з одного боку, органів дізнання, що підпорядковувалися своїм наркоматам (НКВС, ДПУ та ін., за

підвідомчістю), з іншого, – органів попереднього слідства, що підпорядковувалися Наркомату юстиції, мали однакову вагу.

Теоретичні постулати знаходили своє відображення і в практичній діяльності. На закритій частині засідання Раднаркому УСРР 25 травня 1923 р. розглядалося питання щодо зрівняння дізнання з попереднім слідством у справах, порушених за «контрреволюційні злочини» та шпигунство, котрі перебували у впровадженні органів ДПУ. При цьому прокурорський нагляд за цими справами встановлювався лише з часу завершення розшукової розробки й початку формального слідства [24, арк. 81].

Постановою ВУЦВК від 20 листопада 1923 р. деякі відділи ДПУ, які займалися протидією «контрреволюційним злочинам», прирівнювалися до слідчих органів [24, арк. 78 – 80; 357, арк. 1, 7]. Ця норма не розповсюджувалася на економічні частини ДПУ, які повинні були діяти відповідно до статей розділу «Про дізнання» КПК УСРР. На практиці ж економічні відділення ДПУ, в провадженні яких на той час майже не було справ за фактами вчинення злочинів з ознаками «економічної контрреволюції», і які повинні були діяти лише як органи дізнання, часто користувалися правами, якими наділялися слідчі органи.

Важливим було й те, що кодексом передбачалося припинення органами дізнання справ у місячний термін і, відповідно, особи, що проходили за цими справами, могли перебувати під арештом не більше встановленого законом часу. Якщо ж справа виявлялася складною, і дізнання потребувало додаткового часу, продовження терміну необхідно було погоджувати з Прокуратурою. Після закриття справ органами дізнання вони скеровувалися до слідчих губернських судів. Там провадилося попереднє слідство [315, арк. 135; 326, арк. 135].

У 1924 р. на V Всеросійському з'їзді діячів радянської юстиції А. Вишинський висловив думку, що дізнання не було чимось особливим, оскільки не відрізнялось від попереднього слідства, внаслідок чого не правильним було б попереднє слідство протиставляти дізнанню, як галузь судову – галузі не судовій [394, с. 279]. Він порушив питання про зміну статті Кримінального кодексу, в якій би органи ДПУ визнавалися не органами

дiзнання, а слiдчими органами, з видiленням для них норм, якi б iдпорядковували їх загальним нормам слiдчої дiяльностi [394, с. 280]. Не всi учасники з'їзду з цим погодилися, висловлюючи слушнi зауваження, що органам дiзнання надавати слiдчi функцiї не можна в жодному разi.

Проте вже в 1926 р. постанова ВУЦВК i РНК УСРР вiд 9 червня розширила повноваження ДПУ, дозволивши йому за деякими справами зi службових i господарських злочинiв проводити не лише дiзнання, а й слiдство [425, 1926. – № 31. – Ст. 244].

Подальше розширення повноважень вiдбулося два роки потому. Постановою ВУЦВК i РНК УСРР вiд 10 жовтня 1928 р. органам ДПУ УСРР було надано право порушувати кримiнальнi справи, проводити дiзнання та попереднє слiдство за ознаками «контрреволюцiйних» i деяких злочинiв проти порядку управлiння, а також службових (посадових), майнових i вiйськових злочинiв. Крім того, у п. 2 цiєї ж постанови зазначалося, що органи ДПУ УСРР можуть iз дозволу прокурора розслiдувати й iншi злочини [209, арк. 174]. По сутi, органи державної безпеки за всiма справами їхньої iдсудностi в практичнiй дiяльностi поєднували дiзнання з попереднiм слiдством. Про це свiдчать i статистичнi звiти ДПУ за 1927 – 1929 рр., де iснувало лише одне визначення кримiнальних справ на стадiї їх попереднього розслiдування – «справи дiзнання та попереднього слiдства», а також графа – «кiлькiсть закритих (або припинених) справ», тобто кiлькiсть справ, що були закритi (припиненi) органами ДПУ на стадiї дiзнання та попереднього слiдства.

У дiяльностi органiв ДПУ не iснувало й чiткого розмежування мiж розшуком (з використанням агентури), дiзнанням i попереднiм слiдством. За визначенням тогочасних юристiв, у ДПУ «дiзнання було цiлком злито зi слiдством, причому злито з початку i до кiнця, починаючи вiд таємного спостереження i до складання звинувачувального висновку» [406, с. 15].

У поєднаннi агентурної (оперативної) та слiдчої роботи керiвництво ДПУ вбачало як позитивнi, так i негативнi сторони. Позитивним вважалося те, що спiвробiтник, який вiв слiдство, вже знав справу вiд часу її агентурної розробки,

йому не потрібно було витратити додатковий час на вивчення всіх деталей. Крім того, під час слідства часто виникала необхідність у додаткових нових агентурних настановах, які проводило вже слідство. Наразі співробітнику, який проводив первинну розробку, легше було зорієнтуватися.

Негативним моментом поєднання справи агентурної розробки з кримінальною справою було «перенесення» методів і засобів агентурно-розшукової роботи на процесуальні дії. Це призводило до перевищення повноважень, порушення законів тощо. Перевірка контрольно-слідчим відділом Наркомату юстиції місць утримання виявила непоодинокі факти порушення слідчими ВУНК – ДПУ процесуальних вимог. Наприклад, у справах були відсутні постанови про відкриття кримінального провадження, притягнення до справи осіб, котрих звинувачували у вчиненні злочину, прийняття запобіжних заходів та ін. [62, арк. 18].

Унаслідок цього з'являлися так звані «дуті» справи. «Часто слідчий, який водночас керує й агентурною роботою, захоплюється і скеровує агентуру в бажаному для «справи» розумінні, іноді ігноруючи серйозні дані агентури, які не збігаються з бажанням слідчого в потрібному висвітленні справи», – підкреслював М. Єжов [761, с. 237]. Надуманих справ було надзвичайно багато.

Під час розслідування кримінальних справ органи ДПУ отримували право провадити арешти підозрюваних осіб. Відповідно до примітки 1 ст. 100 КПК УСРР зазначалося, що порядок затвердження запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, який обирає орган ДПУ, визначено спеціальними правилами. Проте які це «спеціальні правила», КПК не називав. Імовірно, йшлося про внутрішні нормативні акти й таємні постанови уряду.

Важливим елементом розуміння процесу попереднього розслідування є так звана «результативність» слідчої роботи. Вона визначається формами завершення досудового (попереднього) розслідування (говорячи мовою 1920-х рр. – з'ясування «характеру реалізації закінчених справ»).

Одним із показників результативності роботи органів є визначення частки закінчених справ серед тих, що перебували на обліку. У її аналізі враховувалися:

1) частка справ, за якими слідство було припинено; 2) частка справ, за якими слідство було завершено, і справи передавалися в інші органи для визначення міри покарання; 3) частка справ, що залишалася в провадженні.

Протягом 20-х рр. ХХ ст. дискутувалися питання, чи можуть органи дізнання, які ведуть попереднє слідство, самостійно закривати кримінальні справи, тобто припиняти кримінальне провадження, чи це – винятково прерогатива слідчих органів. Ст. 197 Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1927 р. визначила обставини, за яких справа могла бути закрита під час попереднього слідства: «1) невиявлення злочинця; 2) за недостатньою кількістю зібраних у справі доказів для передавання до суду» [552, с. 76], а також за обставин, передбачених ст. 4 КПК (у зв'язку зі смертю звинуваченого, внаслідок амністії або коли у діях, приписаних звинуваченому, не знаходили складу злочину) [552, с. 4]. У всіх випадках закриття справи на етапі попереднього розслідування слідчий повинен був скласти мотивований висновок із чітким визначенням обставин щодо необхідності закриття справи, і передати цей висновок прокуророві [552, с. 77]. Справи, припинені органами дізнання самостійно, як правило, були такими, що не містили в собі складу злочину, порушувалися без достатніх на те підстав.

Чим більшим був відсоток припинених справ на етапі попереднього розслідування, тим гіршою вважалася робота органів, що проводили дізнання та попереднє слідство. Аналіз закритих (припинених) справ допомагав, передусім, виявити недоліки в оперативній роботі органів дізнання, і надавав можливість вжити заходів із їх запобігання.

У всіх органах й управліннях ДПУ УСРР у IV кварталі 1927 р. 32,7% закінчених справ (1037) було припинено. У територіальних органах відсоток припинених справ становив 45,3% із числа закінчених, у транспортних – 20%, у прикордонних загонах – 29%. Якщо ж розглядати за напрямками діяльності територіальних органів, то контррозвідувальні відділи дали 55% припинених справ із числа закінчених (значним був відсоток припинених справ із «диверсії» – 34%), інформаційні – 54% [278, арк. 1, 2]. «За лінією ЕКУ» серед закінчених

було припинено лише 83 справи (16,4%) (табл. 14). Це були найменші показники в ДПУ УСРР. Проте відсоток припинених кримінальних справ за найбільш небезпечними (за законодавством тих часів) злочинами, був дуже високим: за «економічною контрреволюцією» було припинено 66,7% закінчених справ, за «спекуляцією валютою» – 76,2%. Великий відсоток припинених справ пояснюється тим, що кримінальні справи порушувалися безпідставно, без необхідної доказової бази, «про всяк випадок».

У 1928 р. із закінчених усіма органами ДПУ УСРР 3807 справ – 24,7% було припинено. У територіальних органах припинені справи складали 26% закінчених (2207 з 8477), транспортні органи припинили 23,7% закінчених справ, прикордонні загони – 30,4% [279, арк. 1,2].

За напрямками діяльності територіальних органів було припинено «за лінією ЕКУ» 595 справ (15,6% з числа закінчених, показники – 16% – майже збігаються з відповідними за IV квартал 1927 р.). Порівняно з IV кварталом 1927 р. зменшився відсоток припинених справ, хоча він залишався доволі великим, за «економічною контрреволюцією» – 31,1%, за фальшивомонетництво – 30,1%, «за спекуляцією валютою» – 24,8% (табл. 15).

Таким чином, порівняно з результатами роботи ДПУ УСРР загалом, його окремих органів та напрямів, «економічна лінія» мала найменші показники припинених справ (ще меншими були показники особливих відділів), а, відповідно, їх діяльність уважалася кращою.

У 1929 р. припинених справ було ще менше. У I кварталі 1929 р. частка припинених справ серед закінчених у ДПУ УСРР становила 17,4% (834 справи від 4783 справ). За напрямом роботи Економічного управління було припинено 87 справ (11,5% від кількості закінчених справ) (табл. 16). У II кварталі припинені справи становили 17,3% закінчених (975 справ від 5621 справи) загалом у ДПУ (майже як в I кварталі). Економічний напрям дав найменші у кварталі показники припинених справ – 10,8% (47 з 435 справ) (табл. 17). У III кварталі 1929 р. усіма органами ДПУ УСРР було припинено 846 справ, що

становило 19,9% закінчених (4241). «Економічна лінія», як і в попередньому кварталі, мала найменший відсоток припинених справ – 10,9% (табл. 18).

Отже, з IV кварталу 1927 до III кварталу 1929 рр. відсоток припинених справ серед закінчених як у всіх органах ДПУ УСРР, так і за напрямом роботи Економічного управління, постійно зменшувався. В ЕКУ частка припинених справ була меншою, ніж за всіма органами ДПУ: 16,4% – 15,6% – 11,5% – 10,8% – 10,9%.

Постановою ВЦВК і Раднаркому РСФРР від 20 жовтня 1929 р. повноваження органів дізнання практично урівнювалися з повноваженнями слідчого. Органи дізнання могли самостійно закривати кримінальні справи, «з дозволу прокурора слідчий міг передати розслідування будь-якої справи іншим органам розслідування» [528, 1929. – № 78. – Ст. 756]. На думку М. Погорецького, «зазначена постанова практично стерла різницю між дізнанням і слідством, між розшуком і юстицією на стадії попереднього розслідування» [768, с. 50].

Справи, за якими було завершено попереднє слідство, могли бути спрямовані для подальшої реалізації до органів прокуратури, народних судів, інших органів ДПУ, в Особливу нараду. Протягом 1920-х рр. відбувався складний процес урегулювання цього порядку. Так, на початку 20-х рр. надзвичайні комісії на місцях застосовували практику передавання справ після проведення слідства не за підсудністю, а спочатку за інстанціями до вищих структур, аж до ВУНК. Лише після того справи поверталися до революційних трибуналів. Процедура займала настільки багато часу, що втрачався сенс застосування покарання [66, арк. 34 – 35].

У зв'язку з цим у серпні 1924 р. Прокуратурою та ДПУ республіки на місця було циркулярно розіслано нагадування, що у випадку необхідності передавання справи з одного до іншого органу ДПУ зацікавлений підрозділ повинен звернутися через ДПУ до Нарком'юсту й Прокуратури, і лише після того матеріали справи разом з арештованими по ній особами могли бути передані до іншого органу ДПУ [315, арк. 188].

Ст. 102 КПК УСРР 1927 р. [553, с. 186] визначала, що органи дізнання могли направляти кримінальні справи, які не потребували попереднього слідства, до народних судів, якщо за ці злочини статтями КК передбачалася міра соціального захисту у вигляді позбавлення волі терміном до 1 року. Тобто безпосередньо до народних судів направлялися справи, які не становили суттєвих загроз безпеці держави. Так, до народних судів направлялися справи, порушені за посадові злочини, безгосподарність, за якими допускалося умовне засудження. У деяких випадках такі справи направлялися на розгляд окружних судів (спочатку – до Прокуратури), залежно від важливості та наслідків злочину.

Водночас КК одні й ті ж службові та господарські правопорушення відносив або до діянь, за які була передбачена кримінальна відповідальність, або до порушень, за які передбачалося переслідування в дисциплінарному порядку. Як зазначалося вище, розмежувати однорідні діяння навіть за окремими ознаками, виписаними в законі, й кваліфікувати їх як кримінальні чи дисциплінарні, було надзвичайно складно. Через це було важко визначити наслідки злочину та з'ясувати його підсудність – народному чи окружному суду.

Недосконалість законодавства, складність у визначенні ступеня небезпечності злочинів призводили до того, що однаковим видам злочинів протидіяли міліція, кримінальний розшук, органи державної безпеки. В провадженні ВУНК – ДПУ також перебували кримінальні справи, порушені за злочини різного ступеня тяжкості. Тому й справи з ознаками злочинів одного виду після завершення попереднього розслідування направляли в різні інстанції.

Враховуючи, що ДПУ УСРР певну кількість справ направляло до народних судів та «інших органів» (міліції, фіскальних установ тощо), робимо висновок, що в період 20-х рр. органи державної безпеки займалися розкриттям злочинів, які за характером і спрямованістю не загрожували безпеці держави й не повинні були належати до їх компетенції.

Нагляд за органами дізнання, які проводили попереднє слідство, здійснював слідчий Наркомату юстиції, на ділянці якого був розташований відповідний орган дізнання [552, с. 80; 553, с. 188]. Нагляд за діяльністю органів

ДПУ, внаслідок особливого характеру справ, які вони розслідували, здійснював прокурор [553, с. 190]. Саме тому всі інші справи, які не направлялися до народних судів, повинні були надсилатися до органів прокуратури, де визначалася їх подальша доля: направлення до судових інстанцій (Верховного або окружних судів чи їх надзвичайних сесій), на дорозслідування чи закриття. Таким чином, до органів прокуратури надсилювалися кримінальні справи за злочини, за якими передбачалася суворіша санкція – позбавлення волі більше, ніж на рік. Ось чому одним з елементів характеристики слідчої роботи органів державної безпеки було визначення серед закінчених справ частки таких, які направлялися в суди, і таких, які направлялися до Прокуратури.

Попереднє слідство було обов'язковим у всіх справах, що підлягали розгляду в окружному суді (ст. 106 КПК УСРР 1927 р.). Окружним судам були підсудні справи, за якими могла застосовуватися вища міра покарання – розстріл («контрреволюційні злочини» (ст. 54-1а, 54-2, 54-3 – 54-14 КК УСРР 1927 р.); особливо для Союзу СРСР небезпечні злочини проти порядку управління (ч. 1 ст. 56-16, ст. 56-17, 56-20, ч. 2 ст. 56-21, ч. 1 ст. 56-22, ст. 56-24, ст. 56-30); посадові злочини членів президій районних виконкомів і міських рад та ін. [552, с. 15, 16; 551, с. 192]). Отже, основним критерієм для розгляду справ окружними судами була небезпечність злочинів із погляду інтересів держави.

Під час розгляду справи слідчий (прокурор) був зобов'язаний винести постанову про передавання справи до суду, якщо для цього було достатньо підстав (п. 4 ст. 212 КПК) [552, с. 80]. Якщо слідчий (прокурор) вбачав, що матеріали справи були не повними, або якщо справа була складною й потребувала додаткового вивчення матеріалів, він міг прийняти рішення направити її на додаткове дізнання (п. 2 ст. 123 КПК) [433, с. 186]. За наявністю підстав, визначених у ст. 4 пп. а – е та ст. 197 пп. 1 – 2 КПК 1927 р., тобто у випадках, коли прокурором було визнано переслідування недоцільним, або за відсутністю в діях, що формально підпадали під ту чи іншу статтю КК, соціальної небезпеки, справа могла бути закрыта [552, с. 80; 430, с. 36]. Отже, не

всі кримінальні справи, які ДПУ направляло до прокуратури, доходили до судів, частина з них могла бути закрита.

Крім названих вище інстанцій, справи слідства та дізнання органів держбезпеки могли направлятися і до позасудових органів, не передбачених Кримінально-процесуальним кодексом. Як зазначалося вище, ДПУ УРСР було позбавлено функцій судових повноважень колишніх органів ВУНК [425, 1922. – № 13. – Ст. 228]. Згідно з постановою про створення ДПУ, всі справи про державні злочини повинні були розглядати судові органи. Однак вже 17 липня 1922 р. постановою ВУЦВК при ревтрибуналах (після затвердження Положення про судоустрій УСРР у жовтні 1925 р. при губернських судах) були створені спеціальні позасудові органи – надзвичайні сесії. Вони розглядали кримінальні справи, розслідуванням яких займалися органи ДПУ, передусім, порушені за «контрреволюційні злочини».

У статистичних звітах ДПУ УСРР серед позасудових органів, до яких направлялися справи, що перебували в провадженні органів державної безпеки, визначається Особлива нарада. Згідно з «Положенням про права ОДПУ щодо адміністративних виселення, заслання та ув'язнення до концентраційного табору» 28 березня 1924 р. ЦВК створив у системі органів державної безпеки Особливу нараду (ОН) у складі трьох членів Колегії ОДПУ. Вона отримала право висилати, засилати та ув'язнювати до концентраційного табору терміном до 3-х років. Аналогічні наради були створені при колегіях ДПУ союзних республік. До їх складу входило три члени колегії. Передбачався прокурорський нагляд за їх діяльністю [682, с. 120].

У державі, котра ділила своїх громадян за принципом «свій – чужий», адміністративне виселення «соціально-небезпечного елемента» розглядалося як один із провідних засобів боротьби зі злочинністю, і мало запобіжний характер. Перелік видів злочинів, справи за якими могли бути спрямовані на розгляд Особливої наради, був визначений тим же Положенням. До Особливої наради за напрямом діяльності Економічного управління направлялися справи за «контрреволюційну діяльність (у тому числі у галузі економіки – *авт.*) та

шпигунство» (у тому числі економічне – *авт.*), фальшивомонетництво, спекуляцію валютою, золотом, дорогоцінним камінням тощо [479, с. 179 – 181]. У жовтні 1924 р. перелік був доповнений «скуповуванням, приховуванням і підвищенням цін на хлібні продукти з метою спекуляції». Щоправда, це право надавалося ДПУ лише на 6 місяців і лише в місцевостях, визнаних неврожайними [432, с. 182 – 183]. У деяких випадках, коли у слідства не було достатньо підстав для того, щоб подати докази в офіційному порядку, справи також могли бути направлені до позасудових органів.

Після налагодження реєстраційної справи адміністративне виселення почало провадитися більш цілеспрямовано. Упродовж непу зменшувалася кількість відхилень щодо клопотань про виселення. Так, у 1925 – 1926 рр. було задоволено 65% і відхилено 37% клопотань про виселення (загалом прийнято рішення про виселення 143 осіб); у 1926 – 1927 рр. задоволено 86,6% і відхилено 13,4% (виселено 787 осіб); у 1927 – 1928 рр. відповідно – 84,5% і 14,5% (виселено 2381 особу) [49, арк. 125; 50, арк. 40].

У 1927 р. знову було розширено перелік видів злочинів, справи за якими могли розглядатися Особливими нарадами. Наказом ОДПУ СРСР від 11 квітня 1927 р., затвердженим на підставі постанови президії ЦВК СРСР від 4 квітня 1927 р., ОДПУ «надавалося право розглядати в позасудовому порядку, навіть до застосування вищої міри покарання і опублікування в пресі, справи про диверсії, підпали, пожежі, вибухи, псування машинного обладнання, [здійснені – *авт.*] як зі злим умислом, так і без нього» [433, с. 82; 681, с. 123]. Постановою президії ЦВК СРСР від 9 червня 1927 р. підтверджено право на розгляд справ щодо «контрреволюціонерів, шпигунів і бандитів». З метою посилення охорони державної таємниці постановою президії ЦВК СРСР від 26 червня 1927 р. посилювалася кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці.

Контроль за діяльністю Особливої наради при ДПУ УСРР покладався на Всеукраїнський ЦВК. Але при розгляді кримінальних справ Особливою нарадою порушувалися основні принципи судочинства: проводилося письмове

діловодство, як докази використовувалися агентурні матеріали (без їх попередньої легалізації (реалізації)), підозрюваних (звинувачених) не викликали для пред'явлення звинувачення, а інколи – навіть для допитів. Захист, очні ставки, оскарження рішень позасудових органів заборонялися [694, с. 93]. Особи, справи яких направлялися на розгляд до позасудових органів, і які були виселені, вважалися «соціально небезпечними». Вони позбавлялися виборчих прав, членства в громадських організаціях, обмежувалися у свободі пересування.

Водночас вчинення злочину вважалось не єдиною ознакою «соціальної небезпечності». Відповідно до ст. 22 «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», КПК передбачав застосування репресій також до осіб, стосовно яких звинувачення у вчиненні злочину не були доведені, а також до осіб, котрі становили, у зв'язку зі своєю колишньою діяльністю або зв'язками зі злочинним середовищем, соціальну небезпеку [553, с. 588; 430, с. 38]. Отже, деякі кримінальні справи, за якими не було зібрано достатньої кількості доказів, і через це вони не розглядалися на відкритих судових засіданнях, також направлялися до Особливих нарад при ОДПУ – ДПУ. Вирішення в позасудовому порядку долі осіб, які не вчинили протиправних дій, було грубим порушенням законності.

У IV кварталі 1927 р. всіма органами ДПУ УСРР 329 справ (10,4%) було направлено до народних судів, 1257 справ (39,7%) – до прокуратури, 284 справи (9%) – до Особливої наради, 255 справ (8%) – до інших органів [278, арк. 1, 2].

Відсоток припинених справ, як уже зазначалося, був дуже високим, а враховуючи, що до народних судів та «інших органів» направлялися незначні за змістом справи, то лише 48,7% справ, що перебували у провадженні ДПУ УСРР, заслуговували на увагу з боку органів державної безпеки. Деякі справи (статистичні звіти не вказують кількість) було припинено органами прокуратури та відхилено клопотання ДПУ про виселення Особливою нарадою. Це свідчило про ще меншу результативність справ, порушених органами ДПУ.

За лінією роботи ЕКУ в IV кварталі 1927 р. до народних судів було передано лише 5% (25) справ. Це були справи щодо аварій та пожеж,

зловживання службовим становищем та спекуляції. До «інших органів» за лінією роботи управління було направлено 6% справ (майже за всіма видами злочинів, крім найнебезпечніших – економічна контрреволюція та шпигунство, фальшивомонетництво, спекуляція валютою та порушення правил мобілізаційної роботи) (табл. 14). Таким чином, серед закінчених справ «за лінією ЕКУ» 27,4% припадало на справи за нетяжкі злочини або такі, де склад злочину був відсутнім. Відповідні показники в середньому у територіальних органах становили 50,7% [278, арк. 6].

До органів прокуратури «за лінією ЕКУ» було направлено 72% (365 справ) усіх закінчених справ (цей показник був найвищим по ДПУ; друге місце займали транспортні органи, вони передали до прокуратури 42% порушених справ), до Особливої наради – 1% (5 справ). До Особливої наради у IV кварталі 1927 р. за лінією роботи Економічного управління було направлено лише справи, які були порушені за злочини проти порядку управління, – фальшивомонетництво та спекуляція валютою (табл. 14). Отже, робота ЕКУ за характером реалізації закінчених справ, порівняно з Держполітуправлінням загалом та його окремими органами й управліннями, була найрезультативнішою.

У 1928 р. на розгляд народних судів органами ДПУ УСРР було передано 1448 справ (9,5%), 7232 справи (47%) – до органів прокуратури, 2134 справи (13,8%) – до Особливої наради, 754 справи (4,8%) – до «інших органів» [279, арк. 1, 2]. Отже, припинені справи та справи за нетяжкі злочини, що направлялися до народних судів та до «інших інстанцій» загалом по ДПУ УСРР в 1928 р. становили 39%. Таким чином, за характером реалізації закінчених справ робота ДПУ УСРР у 1928 р. виявилася результативнішою, ніж у 1927.

У тому ж році «за лінією ЕКУ» 452 справи (11,8% з числа закінчених) було передано на розгляд до народних судів, 110 справ (2,9%) – до «інших органів», у сукупності з припиненими це складало 30,3%, майже третину.

2357 справ (61,4%) «за лінією ЕКУ» було відправлено до органів прокуратури, 316 (8,3%) – до Особливої наради. Порівняно з 1927 р., кількість

справ, направлених до прокуратури «за лінією ЕКУ», збільшилася на 3,3%. Те, що більшість справ розглядалася прокуратурою, свідчило про тяжкість злочинів, за якими були порушені ці справи, та результативнішу роботу органів за економічною лінією. Разом до прокуратури та Особливої наради «за лінією ЕКУ» було направлено 69,7%, натомість всіма органами ДПУ – 61% справ (табл. 15). Кількість припинених та незначних справ «за лінією ЕКУ» була меншою, ніж в органах ДПУ загалом. Отже, за характером реалізації кримінальних справ Економічне управління в 1928 р. дало кращі результати, ніж ДПУ УСРР загалом.

«За лінією ЕКУ» в 1927 і 1928 рр. Особлива нарада розглядала справи, порушені за «державні» злочини: економічну контрреволюцію та шпигунство; «проти порядку управління» (підроблення грошових знаків і спекуляцію валютою), а також справи, порушені за спекуляцію та одна справа за «хабарництво». Законодавство 20-х рр. ХХ ст. створення «ажіотажу на ринку» та «спекуляцію» не відносило до найбільш небезпечних злочинів, але, як зазначалося, з 1924 р. в окремих випадках такі справи також розглядалися у позасудовому порядку. В 1927 р., у межах політики наступу на приватника, цьому порушенню приділялася особлива увага з боку правоохоронних органів, а тому їх розгляд Особливою нарадою було зумовлено особливостями кримінально-правової політики кінця 20-х рр.

У 1929 р. серед справ, що перебували в провадженні всіх органів ДПУ УСРР, суттєво зросла частка справ, направлених на розгляд Особливої наради. Якщо в 1927 р. до позасудового органу було направлено 9% справ, у 1928 – 13,8%, то в 1929 відповідно (поквартально): 27,4% – 38% – 30,7% [281, арк. 1, 2; 282, арк. 2, 3; 283, арк. 1, 2]. Суттєво збільшилася й частка справ за лінією Економічного управління, направлених до Особливої наради: 15,6% – 18,2% – 17%, проти 1% (1927 р.) та 8,3% (1928 р.). Як і в попередні роки, найбільшу частку серед них становили справи за злочини проти порядку управління: фальшивомонетництво та спекуляція валютою. Зростала частка справ по «спекуляції й створенню ажіотажу на ринку», за три квартали, відповідно, 13,5% – 18,2% – 26,4% справ було

направлено до Особливої наради. Безумовно, високі темпи зростання кількості справ, що розглядалися позасудовими органами за злочини, які за Кримінальним кодексом не представляли серйозної загрози безпеці держави, і санкції за якими передбачали не суворі покарання, свідчать про посилення репресивної політики в країні, зокрема під час проведення державних заходів на селі.

Протягом усіх трьох кварталів 1929 р. більшість справ «за лінією ЕКУ» була передана до суду та прокуратури: 65% – 67,1% – 66,7% (табл. 16; 17; 18).

Ст. 142 КПК визначала запобіжні заходи до осіб, які перебували під слідством: підписка про невийзд, порука особиста чи майнова, порука професійних або інших громадських організацій, застава, домашній арешт, утримання під вартою [551, с. 60; 651, с. 256]. Законодавець передбачав, що застосовувати утримання під вартою можливе лише в тих випадках, коли звинувачений міг втекти від органів слідства та суду, перешкоджати їх роботі, а також за звинувачення у скоєнні тяжких злочинів [552, с. 44; 553, с. 265 – 266]. Критеріями у визначенні злочинів як тяжких були: склад злочину, суворі види покарання, розповсюдженість злочину та кримінально-правова політика на той час щодо боротьби з цими видами злочинів. Визначення частки осіб, заарештованих під час ведення слідства за злочини, котрі не вважалися особливо небезпечними, є одним із критеріїв, які характеризують кримінально-правову політику держави (табл. 19; 20).

Отже, діяльність ДПУ – ОДПУ в добу непу характеризувалася послідовним розширенням їх кримінально-процесуальних повноважень. Своєрідністю попереднього розслідування органами ДПУ УСРР кримінальних справ з ознаками злочинів у сфері економіки було поєднання двох стадій (або форм, як це вважалося в 20-ті рр. ХХ ст.) попереднього розслідування: дізнання й попереднього слідства. На етапі попереднього розслідування органи державної безпеки мали право самостійно закривати кримінальні справи за підставами, визначеними КПК. Справи, за якими розслідування було закінчено, залежно від складу і тяжкості злочину, могли бути направлені на розгляд до народних судів, органів прокуратури, інших правоохоронних чи контролюючих органів, а також інших підрозділів ДПУ. Дедалі частіше органи державної безпеки зверталися з клопотаннями про виселення

осіб, причетних до злочинів у сфері економіки, до позасудового органу – Особливої наради.

Практика організаційного та персонального поєднання розшукової діяльності з дізнанням і попереднім слідством, тобто ведення одним оперативним працівником справи агентурної розробки та кримінальної справи на стадії попереднього розслідування за ознаками одного й того ж злочину, що склалася в системі органів державної безпеки, була грубим порушенням класичних кримінально-процесуальних норм.

Ідеологічна настанова кінця 20-х рр. ХХ ст. «про загострення класової боротьби» дала ДПУ карт-бланш на протиправні беззаконні дії. Розпочалося «полювання на відьом».

3.2. Оперативні обліки «економічно неблагонадійного елементу» в системі державних і відомчих реєстрацій населення

Серед методів і засобів, які використовували в своїй діяльності ВУНК – ДПУ УСРР, важливим був збір інформації на осіб, котрі вчинили злочини в сфері економіки, чи, на думку органів державної безпеки, могли бути причетними до вчинення таких злочинів. Ці дані слугували допоміжним довідковим апаратом у протидії злочинності. Разом із тим вони дають уявлення про політичне «обличчя» та минуле осіб, які потрапили в поле зору органів.

У 20-ті рр. ХХ ст різним видам державних обліків та реєстрацій надавалося велике значення. Вони розглядалися як складова частина нагляду за політичними опонентами влади. На той час використовувалися як офіційні реєстрації певних категорій населення, так і таємні, засновані на матеріалах дореволюційних архівів, анкет радянських установ і партійних осередків на місцях.

У «Положенні про Державне політичне управління» від 6 лютого 1922 р. облік (реєстрація) «політично неблагонадійного елементу» називався одним із засобів виконання покладених на органи державної безпеки завдань. Він використовувався паралельно з іншими, специфічними для органів державної

безпеки, засобами: освідомленням, розшуком, наглядом, виїмкою, обшуком, арештом, дізнанням, попереднім слідством тощо [480, с. 16].

Метою оперативних обліків було накопичення, систематизація й аналіз даних про організації, окремих осіб, оперативну обстановку в регіонах для здійснення профілактичних заходів із метою попередження злочинності. Стосовно конкретних осіб справи оперативного обліку повинні заводитися за наявності підстав кримінального характеру. Проте основні принципи, на яких будувалася контррозвідувальна робота органів державної безпеки загалом і формувалися оперативні обліки зокрема, багато в чому залежали від зовнішньої та внутрішньої політики держави.

Під час складання перших оперативних обліків ВУНК (ДПУ) визначальними були не підстави кримінального характеру, а принцип лояльного ставлення до нової влади тих осіб, які потенційно могли становити загрозу (небезпеку) політичному режиму. Їх реєстрували як «політично неблагонадійний елемент». Загрози режиму, його політиці в різних сферах суспільної діяльності на різних етапах були різними. Передусім вони (загрози) були зумовлені ідеологічними уявленнями більшовицької еліти про ймовірну небезпеку з боку певних верств населення. Враховуючи, що внаслідок жовтневих подій від влади були відсторонені деякі соціальні класи та прошарки, саме вони, теоретично, ставали внутрішнім ворогом, який, на думку очільників держави, спробує повернути собі втрачене.

Перші спроби організувати реєстрацію «антирадянського контрреволюційного елементу» відбулися влітку 1918 р., коли керівництво ВНК наказало місцевим органам, у межах кампанії по роззброєнню населення в селах та повітових містах, «скласти точні списки всіх сільських куркулів, беручи їх на облік» [392, с. 27]. Можливо, саме такі чи подібні списки стали прообразами перших оперативних обліків радянських органів державної безпеки.

Червоний терор як державна політика, оголошений декретами від 3 і 5 вересня 1918 р., передбачав використання методів безпосередньої розправи: масові арешти, обшуки, облави, розстріли тощо. Тоді ж з'явився й інститут

заручництва та персональні списки заручників. Про це свідчать, зокрема, телеграми більшовицьких вождів В. Леніна і Ф. Дзержинського, надіслані місцевим надзвичайним комісіям і партійним комітетам із вимогами вжити «профілактичних заходів» для запобігання антиурядових повстань. Серед цих заходів, пояснював Ф. Дзержинський, найбільш дієвим є «взяття заручників серед буржуазії, виходячи зі списків, складених ... для стягнення покладеної на буржуазію контрибуції ...» [840, с. 95].

Отже, на літо – осінь 1918 р. припадає початок організації перших радянських реєстрацій «ворожих Радянській владі елементів». Списки склалися з представників повалених класів, незалежно від їх ставлення до нової влади та її політики. М. Лацис, говорячи про сутність «червоного терору», зазначав: «Ми не боремося проти окремих осіб, ми знищуємо буржуазію як клас ... Не шукайте у справі звинувачених доказів того, повстав він проти Ради зброєю чи словом. Перш за все, ви повинні його спитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка у нього освіта та яка його професія. Ці питання повинні вирішити долю звинуваченого...» [710, с. 532].

1 грудня 1918 р. була затверджена інструкція надзвичайним комісіям на місцях, завданнями яких було, серед інших, нагляд «за неблагонадійними контрреволюційними елементами, куркулями, спекулянтами та іншими ворогами Радянської влади» [392, с. 83]. Прямі вказівки щодо реєстрацій були надані в декреті Раднаркому РСФРР від 23 вересня 1919 р. «Про обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів та осіб, які займали відповідальні посади при царському та буржуазному устрою». Причини таких дій уряд пояснював спробою «колишніх експлуататорів, відновити «владу поміщиків і капіталістів» шляхом «захоплення фабрик і заводів, що належать трудящим». [528, 1919. – № 47. – Ст. 458]. Завдання реєстрації поклалися на Народний комісаріат внутрішніх справ, який додатково 26 вересня 1919 р. видав постанову (інструкцію) щодо порядку реєстрації зазначених у декреті осіб. В інструкції були детальніше виписані категорії населення, які підлягали обов'язковій реєстрації (колишні власники підприємств, земельних ділянок, голови і члени акціонерних товариств

та ін.) [528, 1919. – № 47. – Ст. 459]. Кожен, кого брали на облік, повинен був надати детальну інформацію про склад сім'ї, де зазначалися їх біографічні дані, заняття, адреси.

Враховуючи важливість подібної акції, а також той факт, що з березня 1919 р. Ф. Держинський, залишаючись головою ВНК РСФРР, водночас виконував обов'язки народного комісара внутрішніх справ, на місцях часто функції реєстрації покладалися на надзвичайні комісії. У циркулярному листі ВНК від 17 грудня 1919 р. місцевим підрозділам роз'яснювалося, кого саме та з якої причини треба було брати в заручники: «За якогось сільського вчителя, лісника, мірошника чи дрібного крамаря, та ще й єврея, противник не заступиться і нічого не дасть. Для них є дорогими високопоставлені сановні особи, великі поміщики, фабриканти, видатні робітники, науковці, знатні родичі...» [413, с. 162]. У циркулярі ВНК майже дослівно перераховувалися категорії населення, які потрібно було взяти на облік відповідно до декрету РНК РСФРР. І хоча цим листом ВНК вимагала реєструвати лише «все буржуазне населення, яке може бути заручником», і не йшлося про оперативні обліки, гадаємо, що саме ці поіменні списки, які склалися на місцях, стали прообразами реєстрацій «антирадянського елемента», котрі широко використовувалися в наступні роки.

Правила, за якими безвинних людей записували у потенційно небезпечні, були виписані й в інших нормативних документах каральних органів. Інструкція юридичного відділу ВНК РСФРР (1919 р.) декларувала необхідність превентивних заходів до ймовірних злочинців: «наше завдання морально вплинути і тим самим попередити повторення вже вчинених злочинів. Нам не потрібно доказів вини проти експлуататора чи контрреволюціонера. Достатньо з'ясувати його соціальне становище або політичну фізіономію, щоб застосувати до нього адміністративні заходи як до класового ворогу пролетаріату й комунізму» [392, с. 77].

У 1919 – 1920 рр. списки буржуазії використовувалися для створення тилового ополчення або зарахування до «особливих робітничих батальйонів»

[126, арк. 60; 128, арк. 4]. В Україні, особливо сільській місцевості, реєстрація буржуазії велася мляво. Селяни відповідали, що в них «Буржуїв нема» [126, арк. 60].

У той період обліки відповідних категорій населення провадилися окремо кожним підрозділом (управлінням або відділом) Центрального апарату та надзвичайними комісіями на місцях. І хоча ще 1 вересня 1918 р. у структурі ВНК РСФРР був створений Реєстраційний (Реєстраційно-довідковий) відділ, який повинен був забезпечити централізацію оперативних обліків, котрі вже на той час склалися в місцевих надзвичайних комісіях [681, с. 105], всередині ВНК єдиних вимог до подібних реєстрацій не існувало, хоча й робилися спроби створити загальну базу даних усіх осіб, зареєстрованих як «політично неблагонадійні елементи». У вже згаданій вище інструкції НКВС від 26 вересня 1919 р. указувалося, що всі особи, які підлягали реєстрації, повинні були подати заяви в двох екземплярах. Один із них залишався в місцевих виконавчих комітетах (з подальшим передаванням до губвиконкомів), другий – відправлявся до НКВС. [528, 1919. – № 47. – Ст. 459].

Для визначення подібних категорій населення використовували терміни «ворог народу», «контрреволюціонер» тощо. В проекті плану роботи ВНК на 1921 р. вживається термін «радянсько благонадійний». Ймовірно, приблизно в той час з'явився термін «політично неблагонадійний». У звіті Київського губвідділу ДПУ за 1923 р. використано терміни «шкідницький елемент» (коли мова йде про обліки економічного відділу ДПУ) та «неблагонадійні» (коли йдеться про роботу реєстраційно-статистичного відділення) [246, арк. 117].

Важливе значення для організації оперативних обліків мала «Інструкція про реєстрації» Особливого відділу ВНК (квітень 1920 р.). Враховуючи, що до 1922 р. особливі відділи в системі ВНК – ВУНК виконували функції контррозвідки, цей документ найповніше відображав організацію роботи радянських органів державної безпеки щодо обліку «політично неблагонадійного елементу». Реєстрація здійснювалася на підставі: 1) агентурних (донесення агентів, матеріали агентурних розробок), 2) слідчих (протоколи, постанови, закінчені

кримінальні справи), 3) розшукових (списки зареєстрованих осіб, дані про розшук тощо) та 4) інформаційних (зведення, повідомлення інформаторів, матеріали періодичної преси) матеріалів. Визначалися категорії населення, які підлягали обліку. Це були особи, котрі займали привілейоване становище за попередніх режимів, були усунені від влади внаслідок революції, й тому теоретично вважалися небезпечними [274]. Необхідність узяти їх на спеціальні обліки пояснювалася «революційною доцільністю». Подібними обліками повинні були займатися відділення плинної реєстрації ВНК, реєстраційні відділення особливих відділів фронтів і армій, особливі відділення та реєстраційно-статистичні частини губернських надзвичайних комісій.

У нових політичних умовах локалізації воєнних дій і відносно мирного розвитку реєстрація неблагонадійного, з погляду політичного режиму, контингенту осіб, висувалася чи не на перше місце. Режим, не довіряючи як своїм потенційним політичним опонентам, так і колишнім союзникам у боротьбі проти самодержавства, вирішив і їх узяти під свій контроль. Протягом 1919 – 1921 рр. почалися реєстрації всіх членів антибільшовицьких партій та організацій [211; 212], колишніх членів РКП(б) [707, с. 348].

Визначалися категорії населення й у сфері господарської діяльності, які, на переконання керівництва органів державної безпеки, могли представляти потенційну загрозу й через те мусили перебувати у фокусі пильної уваги ВУНК.

У 1921 р. розглядалося питання щодо постановки на оперативний облік представників інженерно-технічної інтелігенції. У проекті плану роботи ВНК, датованому пізніше 4 червня 1921 р., зазначалося, що комісія мала у своєму розпорядженні «факти свідомої протидії» з боку частини інженерів «заходам господарських органів», а також «шпигунської роботи ... на користь іноземного капіталу». А тому обліку підлягали всі інженери та господарники (директори), які до націоналізації підприємств «перебували на службі іноземних синдикатів, трестів та інших капіталістичних об'єднань» [476, с. 521].

З точки зору потенційних загроз, якими їх бачили органи державної безпеки, інженери та службовці, займаючи керівні або відповідальні посади,

могли становити небезпеку й щодо здійснення ними посадових чи господарських злочинів. У квітні 1921 р. С. Уралов (Кисляков), за дорученням оргбюро РКП(б), розробив проект декрету про організацію обліку та реєстрації відповідальних службовців радянських, кооперативних і громадських установ, організацій і підприємств в органах ВНК. Необхідність обліків він пояснював завданнями «боротьби з кримінальними елементами, котрі займаються крадіжками, хабарництвом, спекуляцією та ін.». За ними пропонувалося встановити подвійний контроль: 1) в установах увести «систему особових справ», 2) у місцевих надзвичайних комісіях створити алфавітну картотеку. Всі обліковані мали перевірятися на: а) судимість, б) перебування у розшуку, в) усі дані їх особистих анкет. На основі перевірок виділялися чотири категорії службовців (так звані групи «А», «Б», «В», «Г»), які могли бути позбавлені права обіймати певні посади протягом встановленого проміжку часу [764, с. 291 – 292]. У проекті чітко простежується ідея недопущення до роботи на керівних посадах не лише шахраїв, а й осіб за політичними мотивами. Ця норма була прийнята.

Для здійснення контролю за державним апаратом усіх радянських установ і підприємств при СОУ ВНК РСФРР 14 січня 1921 р. було створено «реєстраційно-статистичне відділення». На нього покладалося ведення оперативного обліку за матеріалами підрозділів центрального апарату ВНК. За аналогією з центром, на місцях оперативний облік здійснювали реєстраційно-статистичні відділення (РСВ), що входили до складу секретно-оперативних частин (СОЧ) губернських надзвичайних комісій.

У межах проведення кампанії боротьби з хабарництвом у Подільській губернії Економічним відділом ДПУ було складено списки працівників усіх радянських установ, котрі, згідно з їхніми посадовими обов'язками, мали «зв'язок із підрядчиками та посередниками». Пізніше почалася їх перевірка з метою визначення, чи «можуть ці особи бути причетними до отримання хабарів» [356, арк. 2].

Протягом 20-х рр. ХХ ст. реєстраційна служба в системі органів державної безпеки удосконалювалася. У листі ДПУ РСФРР на місця (березень 1922 р.),

наголошено, що «основними завданнями боротьби з контрреволюцією є облік, освідомлення та взаємодія органів ДПУ» [273, арк. 9 Зв.]. Тоді ж реєстраційно-статистичне відділення було реорганізовано у Відділ центральної реєстратури (ВЦР) у складі СОУ [586, с. 100]. Його завданнями були: 1) розробка єдиних принципів обліку в місцевих реєстраційних апаратах; 2) керівництво їх роботою; 3) облік персональних даних осіб, звинувачених або підозрюваних у скоєнні злочинів; 4) виявлення додаткових компрометувальних матеріалів на осіб, які фігурували за агентурними справами.

Згідно з «Положенням про реєстраційну службу в органах ДПУ» (1922 р.) реєстрація визнавалася допоміжним засобом в оперативно-розшуковій діяльності [764, с. 292]. Облікам підлягали: 1) слідчі й архівні справи; 2) арештовані; 3) «політично неблагонадійний елемент»; 4) особи, підозрювані у шпигунстві та інших злочинах та ін. [686, с. 357].

У центральній картотеці СОУ знаходилася інформація на осіб, які перебували на обліках «неблагонадійних» у місцевих підрозділах, зокрема й за економічною лінією. Це був принципово новий підхід до реєстрації, який, з одного боку, дозволяв поповнювати справи інформацією, котра надходила з різних регіонів; з іншого, унеможлиблював втрату інформацію під час реорганізації відомства.

ДПУ змусила рахуватися зі своїми проскрипційними списками й інші радянські установи. Без довідок щодо перебування (чи неперехування) на обліку «неблагонадійних», які видавалися СОУ, відділення реєстрації актів громадянського стану (РАГСи) не змінювали прізвища, іноземні відділи не дозволяли виїжджати за кордон та змінювати підданство, інші органи та установи – не приймали на військову службу та на роботу тощо [246, арк. 117].

Водночас за непу розширилася соціальна база приватного сектору, представники якого всіляко намагалися вийти за межі встановлених законом норм. В умовах незрілості радянського господарського апарату, відсутності досвіду, а головне – певної економічної дезорієнтації, коли одні нормативно-правові акти заперечували інші, з'явилося чимало «ділків», котрі бажали

скористатися ситуацією. Розвиток вільної торгівлі призводив до збільшення випадків спекуляції, здавання в оренду підприємств – посилення хабарництва, розтрат та інших господарських і посадових злочинів. На думку ДПУ, ці особи становити потенційну загрозу для соціалістичного ладу.

У вересні 1922 р. до місцевих органів ДПУ надійшло циркулярне розпорядження з указівкою щодо складання таємних списків усіх представників нового класу «капіталістів-непманів»: багатіїв, підприємців, посередників, торговців. Інформація про них збиралася як від офіційних господарських органів, так і з використанням негласних співробітників. Усі, кого ставили на оперативний облік, розподілялися на: 1) членів і відвідувачів фондової біржі (перекупників і продавців валюти, власників приватних кредитних установ, лихварів та ін.), 2) членів і відвідувачів товарної біржі (оптових торговців, власників великих торговельних закладів та ін.); 3) великих приватних промисловців (підприємців, орендарів та ін.) [764, с. 591].

На облік також ставили всі легальні та нелегальні клуби (ігорні, «будинки побачень», великі кабаре, нічні кафе та ін.) та їх відвідувачів, котрі витрачали чималі гроші. Вважалося, що особи, які без належних заощаджень інтегрувалися в нові «прошарки», змогли заробити капітал лише шляхом посадових і господарських злочинів (хабарництвом, ухилянням від сплати податків та ін.). Звинувачення були небезпідставними: за даними торговельного перепису 1923 р., 71,3% торговця Харкова (з 1844, які розпочали свою діяльність за непу) не мали первісного капіталу, а тому вважалося, що вони здобули відповідні заощадження завдяки попередній кримінальній діяльності. Так, відомий у Харкові Б. Майзнер, який мав власну майстерню з виготовлення капелюхів, починав свою діяльність як валютний спекулянт. Підприємець А. Подкопай неодноразово заарештовувався за спекуляцію і навіть відбував покарання в БУПРі [609, с. 236].

На кожну з осіб заводилася так звана «справа оперативної розробки», до якої входили такі дані: «1) прізвище, ім'я, по батькові; 2) адреса; 3) місцевий або приїжджий, коли і звідки приїхав; 4) яким володів капіталом до революції;

5) яким володіє капіталом нині; 6) складники капіталу (гроші, рухоме майно, підприємства, цінності); 7) які підприємства має у володінні, їх адреси; 8) місце зберігання грошей і цінностей (вдома, в банках і яких саме: радянських чи закордонних); 9) на чому нажив капітал; 10) чи користується кредитами, має позики, борги» [764, с. 592].

Отже, за непу на оперативних обліках «за лінією» Економічного управління перебували відповідальні працівники радянських, кооперативних і громадських установ, організацій і підприємств як потенційний «кримінальний елемент», здатний займатися «крадіжками, хабарництвом, спекуляцією та ін.», а також приватники, котрі займалися виробничою, торговельною чи посередницькою діяльністю [764, с. 291, 292, 591]. За статистичною документацією органів держбезпеки ці особи потрактовано як «економічно неблагонадійні».

У звіті Київського губернського відділу ДПУ за 1923 р. за лінією роботи ЕКВ зафіксовано, що «взято на облік як шкідницький елемент в економічній області 322 особи». Проте у документі відсутня інформація про те, за яким саме принципом вони потрапили на облік [246, арк. 78].

Окрім обліку певних категорій осіб, котрі могли становити потенційну загрозу реалізації радянської економічної політики, органи безпеки реєстрували й представників кримінального середовища, тобто тих, хто мав судимість, або проходив як підозрюваний за злочини, вчинені в галузі економіки. Кримінальна реєстрація полегшувала нагляд за такими елементами, забезпечувала контроль за їх діяльністю, сприяла застосуванню попереджувальних заходів. Наприклад, із метою ефективнішої протидії фальшивомонетництву було вирішено створити централізовану базу даних на всіх осіб, які колись були причетні до підроблення грошових знаків. Із цією метою 15 вересня 1923 р. ЕКУ ОДПУ розіслало на місця розпорядження губернським «трійкам» у справах боротьби з фальшивомонетництвом про постановку на оперативний облік та організацію подальшого спостереження за всіма особами, які раніше мали судимість за фальшивомонетництво, а також потенційних фігурантів за цими справами

(фотографів, літографів, ювелірів, граверів, продавців паперу тощо) [57, арк. 148].

Передбачалося й створення республіканської бази даних фальшивомонетників: усі губернії повинні були надсилати копії складених ними списків до Центррозшуку (м. Харків) [57, арк. 148]. До цих проскрипційних переліків потрапляли: 1) особи, які вже звинувачулися у вчиненні злочинів (серед них було чимало рецидивістів, відомих у кримінальному світі під прізвиськами, наприклад, «Хілік-страшник» або «Берка Кульгавий»); 2) особи, котрі перебували під підозрою через їхню ймовірну причетність до виготовлення чи збуту фальшивих грошей (було передбачено графу «підстава занесення до книги»); 3) особи, які за родом професійних занять теоретично могли бути причетними до виготовлення фальшивок [58, арк. 5]. Траплялися й кумедні випадки. Наприклад, до Книги обліку в Донецькій губернії потрапили 13-літній мешканець селища Ханженкова П., який малював різнокольоровими олівцями грошові знаки вартістю в 1 червонець, а його знайомий – 20-річний робітник Л. збував намальовані таким чином підроблення на місцевому базарі [58, арк. 72].

У квітні 1925 р. на засіданні Всеукраїнської трійки знову було розглянуто питання обліку фальшивомонетників. Члену трійки – представнику від ЕКУ ДПУ УСРР – Гуве доручили за книгами довідок про судимості, котрі випускалися Нарком'юстом, облікувати у межах республіки всіх осіб, засуджених за це злочинство [59, арк. 3].

До списків «економічно неблагонадійних» потрапляли й особи через чистки державного апарату.

Отже, реєстрації в органах ДПУ «за лінією ЕКУ» підлягали: особи, які раніше були засуджені або підозрювалися у скоєнні злочинів (загальновизнаний принцип формування оперативних обліків); «неблагонадійний в політичному відношенні» адміністративний та керівний персонал державних установ і промислових підприємств; представники «нової буржуазії» – так звані «непмани».

Реєстрацію зазначених вище категорій осіб здійснювали самостійно оперативні відділи та їх відділення на місцях, кожний – у межах своєї компетенції. Наприклад, Особливий відділ ВНК – ОДПУ вів самостійний облік і складав реєстраційні збірники «особливо облікованих». Перший такий збірник було видано в 1924 р. [666, с. 125].

Попри спроби налагодити чіткий облік «неблагонадійного елемента» на місцях цей напрям роботи не був організований належним чином, як того вимагали відомчі нормативні документи. Наприклад, у березні 1926 р., під час обстеження спеціальною комісією ДПУ УСРР роботи Харківського окружного відділу ДПУ, були виявлені такі недоліки у веденні облікових записів: не заведені облікові картки на осіб, поставлених на облік; не вносилися зміни до характеристики діяльності цієї категорії облікованих; були відсутні узагальнювальні зведення щодо «фізіономії» облікованих тощо [248, т. 1, арк. 48].

На II нараді уповноважених обліково-оперативних груп окружних відділів та інформаційних груп прикордонних загонів в Обліково-освідомчому управлінні ДПУ УСРР у квітні 1926 р. наголошено, що на той момент кожний окружний відділ та орган ДПУ мали свою форму статистики. Це стосувалося й обліку оперативної роботи з «неблагонадійними», оперативних розробок та інше. Тоді ж було порушено питання щодо створення єдиного централізованого реєстру. Підкреслювалося, що обліки повинні стати «допоміжним оперативним засобом для роботи оперативних відділів» [248, т. 1, арк. 98 Зв.].

Централізація реєстрації «політично неблагонадійного елемента» в Україні була проведена лише наприкінці 1928 р. [280, арк. 7]. Тоді на особу, котра потрапляла в поле зору ДПУ, заводилася спеціальна картка. З часом форма карток дещо змінювалася, але завжди існувала мінімальна інформація про особу, а саме: прізвище, ім'я та по батькові, дата та місце народження, професія (спеціальність), місце роботи та посада, партійність, національність та громадянство. Обов'язковим складником таких карток було визначення форми розробки, органу (підрозділу), який поставив на облік, дати постановки на облік,

забарвлення обліку. Наприклад, за лінією роботи Економічного управління, «забарвлення обліку» могло визначатися як «економічне шпигунство» або «агентура іноземної розвідки, економічне шпигунство». Щодо інформації на особу: «Т. підозрювався в економічному шпигунстві на користь Німеччини, використовуючи своє положення як іноземний спеціаліст зі сталі, підтримував зв'язок із німецьким консулом» або: «Займався шпигунством на користь Німеччини. Мав зв'язки з німецькими консульствами в мм. Москва та Харків. Крім того, займався шкідництвом у суднобудівельній промисловості» [284].

Статистичні дані щодо кількості «економічно неблагонадійних» на кінець 1928 р. збігаються з такими ж відомостями на початок I кварталу 1929 р. Тоді на обліку в усіх органах ДПУ УСРР перебувало 58331 особа, «за лінією ЕКУ» – 5064 особи (8,7% від загальної кількості «облікованих») (табл. 1). Порівняно з іншими підрозділами ці показники були невисокими. Найбільшу кількість облікованого «політично неблагонадійного елементу» мали Секретно-оперативний (19457 осіб – 33,4% загальної кількості осіб, узятих на облік ДПУ УСРР) та Контррозвідувальний (16987 осіб – 29%) відділи. На обліку Управління прикордонної охорони перебувало 7642 особи (13,1%), Інформаційного відділу – 3967 особи (6,8%) [281, арк. 6, 7].

Протягом I кварталу 1929 р. кількість «політнеблагонадійного елементу», взятого на оперативні обліки, збільшилася як загалом по ДПУ УСРР, так і за лінією роботи Економічного управління. Наприкінці I – на початку II кварталу на обліку в усіх органах ДПУ перебувало 64314 осіб, із них «за лінією ЕКУ» – 6958 (10,8%) (табл. 1). Якщо протягом перших трьох місяців 1929 р. (I квартал) загальна чисельність «політично неблагонадійного елементу» зросла на 10,3%, то «за лінією ЕКУ» цей показник збільшився на 37,4%. Водночас частка «економічно неблагонадійного елементу» (цей термін використано у звітній документації. – *авт.*) в структурі загальної кількості осіб, які стояли на обліку всіх органів ДПУ на початку II кварталу, збільшилася лише на 3,1%. Таке структурне збільшення сталося за рахунок зменшення частки осіб, облікованих за лінією Секретно-оперативного – 20627 (32%), Контррозвідувального – 18187

(28,3%) відділів, Управління прикордонної охорони – 8015 (12,5%); при цьому спостерігалось незначне збільшення за лінією Інформаційного відділу – 4807 (7,4%).

Наприкінці II кварталу кількість осіб, узятих на облік усіма органами ДПУ УСРР збільшилася до 69078 осіб (на 7,4%), з них «за лінією ЕКУ» – до 7981 особи (збільшення протягом кварталу на 14,7%). При цьому частка «економічно неблагонадійного елементу» в структурі всіх осіб, які стояли на обліку, становила вже 11,6% (збільшення на 1,3%).

Щодо інших управлінь і відділів ситуація виглядала наступним чином: «за лінією СОВ» кількість облікованих осіб збільшилося до 21820 (31,6% усіх осіб, які стояли на цьому обліку ДПУ УСРР); «за лінією КРВ» – збільшення до 19547 (28,3%); «за лінією ІНФВ» – збільшення до 5379 (7,8%); за «лінією УПО» – зменшення до 7905 (11,4%) [282, арк. 6, 7].

У III кварталі кількість «політично неблагонадійного елементу» зросла до 73137 осіб (на 5,9%). «За лінією ЕКУ» чисельність узятих на облік збільшилася до 8658 осіб (зростання на 8,5% протягом кварталу). При цьому частка «економічно неблагонадійного елементу» залишилася майже незмінною порівняно з другим кварталом і становила 11,8% усього «політично неблагонадійного елементу» (табл. 1).

Зростання кола осіб, узятих на облік, спостерігалось майже за всіма напрямками діяльності органів державної безпеки. Наприкінці кварталу на обліку Секретно-оперативного відділу перебувало 22768 осіб (31,1% усіх «політично неблагонадійних»); Контррозвідувального – 20424 (28%); Інформаційного – 6451 (8,8%); Управління прикордонної охорони – 7836 осіб (10,7%).

Загалом протягом звітної періоду (початок першого – кінець третього кварталу 1929 р.) загальна кількість осіб, які стояли на обліку всіх органів ДПУ УСРР, збільшилося з 58331 до 73137 осіб (на 25,4 %), за лінією Економічного управління – з 5064 до 8658 осіб (зростання майже на 71 %) [283, арк. 6, 7].

Це були найвищі показники, порівняно з напрямками роботи інших відділів. Так, за 9 місяців 1929 р. частка осіб, узятих на облік як «політично неблагонадійний елемент» зросла за лініями роботи:

- Інформаційного відділу – на 62,6% (з 3967 до 6451 особи);
- Секретно-оперативного управління – на 17% (з 19457 до 22768);
- Контррозвідувального відділу – на 20,2% (з 16987 до 20424);
- Управління прикордонної охорони – на 2,5% (з 7642 до 7836 особи).

Постійне зростання кількості осіб, узятих на облік органами ДПУ за лінією роботи Економічного управління, може свідчити лише про підвищений інтерес саме до економічного напрямку в діяльності органів державної безпеки.

У середовищі «економічно неблагонадійного елемента» співвідношення за різними видами злочинів залишалось майже незмінним. Протягом трьох кварталів відбулося незначне зменшення частки службово-посадових злочинів, фальшивомонетництва та «спекуляції валютою». Певні коливання відбувалися у забарвленні «економічна контрреволюція» й «ажіотаж і спекуляція». При цьому на кількості «економічно неблагонадійного елемента» за останнім забарвленням позначено вплив сезонного чинника – зростання в третьому і четвертому кварталах – під час здійснення державних заготівельних кампаній продукції сільського господарства (табл. 1).

У той час як середнє в управлінні збільшення кількості «економічно неблагонадійного елемента» становило 71% (з 5064 до 8658 осіб), зростання за окремими видами злочинів виглядає так: службово-посадові злочини – на 62,8%; «економічна контрреволюція» – на 64,3%; аварії та пожежі – на 26,9%; спекуляція та ажіотаж – на 69,5%; фальшивомонетництво – на 29,6%; «спекуляція валютою» – на 55,4%; інші злочини – на 28%.

Частка «економічно неблагонадійного елемента» стосовно всіх осіб, узятих на облік органами державної безпеки протягом визначеного періоду, коливалася таким чином: початок 1929 р. – 8,7%; кінець I кварталу – 10,8%; кінець II кварталу – 11,6%; кінець III кварталу – 11,8%. Це були середні показники в Україні, які збігаються з даними за окремими промислово-

сільськогосподарськими округами (Запорізьким, Дніпропетровським, Миколаївським, Київським тощо). Приблизно вдвічі більші показники за округами Донбасу (Артемівському, Луганському, Маріупільському, Сталінському). Водночас протягом трьох кварталів спостерігалось як кількісне (кількість осіб), так і відсоткове (частка щодо осіб, котрі стояли на обліках за всіма лініями роботи територіальних органів ДПУ УСРР) зростання «економічно неблагонадійного елемента» (табл. 2). Така ситуація пояснюється тим, що ДПУ й надалі здійснювало кампанії з викриття «шкідників» на промислових підприємствах, передусім Донецького вугільно-видобувного регіону, оскільки сумнозвісна «Шахтинська справа» зечепила спеціалістів саме цієї галузі.

Обліки ДПУ використовувалися як самим відомством, так і господарськими та фінансовими установами через звернення до органів державної безпеки з кадрових питань. Під час чисток апаратів установ та відомств їх керівництво також зверталось до ДПУ з проханням надати інформацію про окремих працівників, які могли своїм «політичним обличчям», соціальним походженням чи становищем у минулому «не вписатися» у вимоги, що висувалися до державних службовців [90, арк. 7]. Якщо «підозри» керівництва підтверджувалися, цього працівника звільняли.

Подібні перевірки здійснювалися й у разі скорочення штатів відомств. Тоді від позиції керівника залежало, за рахунок кого відбувалося скорочення: професіонала з «темним минулим» чи людини, професійно не підготовленої, проте такої, яка має бездоганне «робітничо-селянське» походження. Отже, знову спрацьовував принцип «свій – чужий».

Усі особи, які перебували на обліку, ділилися на дві категорії: «активні» (або «актив») та «інші». До «активу» потрапляли особи, які, на переконання органів, були «соціально небезпечними», тобто виявляли відкриту, неприховану «ворожість» до існуючого режиму.

Із 64314 осіб «політично неблагонадійного елемента», котрі стояли на обліку всіх органів ДПУ УСРР у I кварталі 1929 р., 32801 особа (51%) визначалися як схильні до відкритої ворожості стосовно радянської влади, тобто

«актив». Із 6958 осіб «економічно неблагонадійного елементу» «активними» вважалися 5876 (84,4%). Водночас за Контррозвідувальним відділом із 18187 осіб, що перебували на обліку, «активними» вважалися 8961 (49,3%); за лінією Інформаційного відділу – 100% (всього й активу – 4808 осіб), Секретно-оперативного управління – 37,7% (відповідно: 20627 – 7782 особи).

Із загальної кількості – 69078 осіб, які стояли на обліку органів ДПУ у II кварталі, «активними» вважалися 35952 особи (52%). «За лінією ЕКУ» «актив» становив 83,7% (6677 із 7981 осіб). Для порівняння: «за лінією КРВ» до «активу» відносили 50% тих, хто стояв на обліку (відповідно: 19547 – 9754 особи), «за лінією ІНФВ» – 100% (відповідно: 5379 – 5379 осіб), «за лінією СОУ» – 38% (відповідно 21820 – 8324 особи) тощо.

У III кварталі за умови збільшення кількості «політично неблагонадійного елементу» до 73137 осіб, до «активу» потрапило 38917 осіб, тобто 53,2%. Частка «активу економічно неблагонадійного елементу» складала 84,3% (7295 осіб) від загальної кількості осіб, котрі перебували на обліках «за лінією ЕКУ» (всього 8658 осіб). Частка «активу» за іншими напрямками роботи також була практично незмінною: «за лінією КРВ» – 50,1% (всього 20424 особи, «актив» – 10231), «за лінією ІНФВ» – 100% (відповідно: 6451-6451 особа), «за лінією СОУ» – 39,1% (відповідно: 22768 та 8897 осіб) тощо [281, арк. 6; 282, арк. 8, 10; 283, арк. 9, 10].

Отже, за умови збільшення абсолютної кількості як загального числа осіб, що стояли на оперативних обліках за напрямками роботи управлінь і відділів ДПУ, так і за кількістю «активу», їх відносна частка протягом трьох місяців 1929 р. залишалася майже незмінною. Водночас відсоток «активу» серед «економічно неблагонадійного елементу» був вищим, ніж у середньому в ДПУ УСРР.

Частки «активу» за злочинами, які проходили за лінією роботи ЕКУ, представлено в табл. 3. Наведені цифри відображають кількість «активу» як за зведеними таблицями діяльності всіх органів ДПУ (окружних відділів, прикордонних загонів, транспортних органів, особливих відділів), так і за таблицями діяльності територіальних (окружних) відділів «за лінією ЕКУ». Виняток становлять лише службово-посадові злочини: їх розкриттям у структурі

ДПУ УСРР займалися також територіальні органи «за лінією ІНФВ» і транспортні органи. У таблиці кількісні дані «за лінією ЕКУ» подано через ризику. Відсоток «активу» за службово-посадовими злочинами в господарських установах був у середньому на 10% вищим, ніж загалом у республіці. (Наведені у таблиці цифри взято зі статистичних таблиць «Обліку роботи всіх органів ДПУ УСРР» по кварталах. У них записано дані за різними забарвленнями, але водночас не виділено «інші злочини», що проходили «за лінією ЕКУ». Саме тому загальна кількість «активу» в цій таблиці є меншою, порівняно з наведеними вище цифрами того ж «активу» загалом «за лінією ЕКУ»).

За злочинами, які не належали до компетенції Економічного управління, але завдавали шкоди у сфері економічних відносин, високим був відсоток «активу» за «диверсіями» (у I кварталі – 98,8% (81 особа), у II кварталі – 99% (103), у III кварталі – 96,2% (102)). «Контрабанда» мала незначну частку «активних» (відповідно в I кварталі – 37,5% (3039 осіб), в II кварталі – 38,6% (3096), в III кварталі – 39% (3113)).

Найбільшою була частка «активу» за «аварії», «економічну контрреволюцію», службово-посадові злочини та «диверсії» як відголоски «Шахтинської справи» 1928 р. і політичного резонансу навколо неї. На наш погляд, наведені у таблицях цифри є упередженими, й не відповідають реальності. Важко собі уявити бажання інженерно-технічних працівників і службовців активно виступати проти політичного режиму в умовах атмосфери суцільної підозрливості й зростання «спецеїдства», які постійно підживлювалися відповідною кримінально-правовою політикою – пошуком ворогів у контексті тези про «загострення класової боротьби». Тим більше, що навіть у середині 1920-х рр. дехто з очільників ОДПУ – ДПУ доволі скептично ставився до «активної» ворожості обліковців, вважаючи, що вони не становлять небезпеки для держави. «Антирадянський елемент, залишений сам на сам, зазвичай ніякої організації не створює, тобто активно проти Радянської влади не виступає, а обмежується лише буркотінням, і з часом навіть примирюється з існуючим станом», – підкреслював у березні 1925 р. на Всеукраїнській нараді робітників

контррозвідувальних відділів помічник начальника КРВ Ю. Кривець [249, арк. 21].

За статистикою, доволі високою була частка «активу» серед облікованих за злочини, пов'язані з державними заготівельними кампаніями. Починаючи з 1928 р. усі селяни, котрі відмовлялися здавати сільськогосподарську продукцію за твердими цінами, встановленими державою, притягувалися до кримінальної відповідальності за злочини, що кваліфікувалися як «спекуляція». Під цей злочин потрапляли й приватники, проти яких також була оголошена справжня війна.

Отже, чисельність осіб, котрі, на думку влади, були потенційно небезпечними, постійно зростала. На кількість і розподіл «політично неблагонадійного елемента» в 1929 р. впливала економічна та кримінально-правова політика держави, яку почали активно впроваджувати ще з 1928 р. Пасивність до антирадянської діяльності осіб, визнаних «неблагонадійними», не стала для них підставою зняття з оперативних обліків. Більше того, ці люди постійно перебували у полі уваги органів державної безпеки, їх лояльність перевірялася агентурними методами тощо.

У самих органах поступово також доходили висновку про неможливість утримувати на обліках таку велику кількість людей. «Необхідно почистити облік, ... оскільки [там – *авт.*] у нас ще й досі багато зайвого «народу», – підкреслював голова ДПУ УСРР В. Балицький. І справа полягала не в послабленні механізму контролю, а в тому, що колосальна кількість «облікованих» часто заважала ефективній роботі органів. «Ми тримаємо де-інде на обліку осіб, абсолютно безпечних, яких революція вже давно переробила. Це лише захаращує оперативну роботу і дає неправильне уявлення про окремих антирадянських громадян, призводить до того, що під час масових операцій масових дій такий облік нас плутає, і ми неправильно будемо спрямовувати оперативний удар», – продовжував очільник ДПУ УСРР [263, т. 1, арк. 250].

На долю людей, які перебували на обліку в органах державної безпеки, відчутно впливали міжнародні події. Так, прихід до влади в Польщі в травні 1926 р. Ю. Пілсудського та його прихильників, а відтак й активізація антирадянських

настроїв, поставили перед органами ДПУ нові завдання. Ф. Дзержинський, говорячи про посилення контролю за військовою промисловістю та авіацією у зв'язку з загостренням міжнародної конфронтації, звертав увагу на стан транспорту, «посилення пильності, вигнання з транспорту ворожих та підозрілих осіб». При цьому наголос робився не на «масових звільненнях», а на «точному обліку елементів на випадок необхідності їх ізоляції під час нападу з боку Польщі» [263, т. 5, арк. 23]. Тих, кого органи ДПУ вважали «соціально небезпечним елементом», необхідно було «розбити на дві категорії». До категорії «А» зараховували осіб, яких «вилучали» за вказівкою зверху «до початку або в момент початку воєнних дій», до категорії «Б» – осіб, які підлягали «вилученню» «залежно від розвитку подій на фронті та всередині країни» [263, т. 5, арк. 39].

Унаслідок проведення різноманітних державних заходів (боротьба з аваріями на залізницях, хлібозаготівельні кампанії, боротьба з обважуванням, обмірюванням споживачів) обліковці першими могли бути відсторонені від певних (навіть не відповідальних) посад на визначених підприємствах.

Люстраційні перестороги залишились і в подальші роки, іноді доходючи до абсурду. Так, наприклад, у циркулярному листі ДПУ УСРР від 27 червня 1934 р. з приводу обслуговування заготівельної кампанії від місцевих органів вимагалось: «З метою профілактики, в найкоротші терміни перевірити склад осіб, які мають відношення до збирання та обліку врожаю (комірників, рахівників, вагарів, вартівників, вантажників, візників, приймальників, осіб, котрі працюють біля молотарок та інших), виявляючи та відсторонюючи від роботи весь класово ворожий, політично неблагонадійний і кримінальний елемент» [301, арк. 207 Зв.]. Майже одночасно (липень 1934 р.) відбувалася кампанія «з тваринництва», в межах якої вимагалось «серйозно перевірити склад робітників, котрі обслуговують тваринні ферми, вживаючи заходів щодо видалення класово ворожих і політично неблагонадійних осіб» [209, арк. 209]. У червні – серпні того ж року проходили кампанії, спрямовані на боротьбу з аваріями на залізницях, із протидії незаконному змелюванню та розкраданню мірчука, щодо порушення встановлених роздрібних цін у торговельній мережі, а

також організована перевірка осіб, котрі працювали на воєнних заводах [209, арк. 205, 206, 210, 214, 215]. Унаслідок усіх цих заходів місцеві органи державної безпеки повинні були перевірити осіб, які обслуговували зазначені ділянки, за оперативними обліками та усунути від роботи обліковців.

Подібні кампанії проводилися постійно, охоплювали різні галузі народного господарства та державний апарат. А тому особам, які перебували на обліках ВУНК – ДПУ, часто-густо важко було знайти будь-яку, навіть некваліфіковану роботу.

Критерії, за якими ставили на облік ЕКУ, відрізнялися від інших відділів та управлінь. На обліку перебували особи за видами злочинів («економічна контрреволюція», службово-посадові злочини та ін.). У той же час за лінією СОУ облікувалися особи за ознакою «партійної належності» та «соціального походження» – усі «колишні».

Отже, на оперативні обліки в радянських органах державної безпеки з самого початку їх впровадження потрапляли особи не за факторами кримінального характеру, а за ознаками ймовірного неприйняття ними нового політичного режиму. З точки зору більшовицьких лідерів, такі особи могли потенційно представляти небезпеку для держави. У визначенні кола «політично неблагонадійних», влада виходила, насамперед, із міркувань соціального походження, соціального й професійного становища в колишньому та існуючому режимах, а також – партійної належності.

Ті ж критерії використовувалися й для обліку «економічно неблагонадійних». Разом із тим, за лінією роботи ЕКУ облікувалися як кримінальні злочинці, так і особи, які підозрювалися у вчиненні кримінальних злочинів або за родом своєї діяльності теоретично могли бути причетними до цього.

Враховуючи той факт, що у складанні подібних обліків велику роль відігравав фактор суб'єктивізму, на який безпосередньо впливала державна кримінально-правова політика, до поля зору ДПУ потрапляли не лише лідери чи активні діячі колишніх політичних партій, білих рухів чи національних урядів,

харизматичні особи в інших сферах соціальної діяльності; часто об'єктами контролю з боку органів державної безпеки ставали, унаслідок тих чи інших обставин, лояльні до влади громадяни. Таврування – через занесення до проскрипційних списків органів державної безпеки – перетворювало їх на заручників режиму.

Наприкінці 1920-х рр. спостерігалось як абсолютне (загальна чисельність осіб), так і відносне (частка «економічно неблагонадійного елементу» серед усього «політично неблагонадійного елементу») збільшення кількості «облікованих» за лінією роботи Економічного управління. Темпи зростання «за лінією ЕКУ» також були вищими, ніж загальне зростання кількості осіб, узятих на облік органами ДПУ УСРР. Більшою була й частка «активу» серед «економічно неблагонадійного елементу» порівняно з середніми показниками за іншими напрямками роботи ДПУ УСРР. Ці дані ілюструють етап, упродовж якого суспільство морально готувало до соціальних зрушень 1930-х рр.

3.3. Використання органами державної безпеки конфіденційного співробітництва

Новостворені надзвичайні комісії не відразу усвідомили необхідність застосування в своїй діяльності оперативно-розшукових методів і заходів. Багато хто з керівників ВНК залучення агентури вважали аморальним, негідним революціонерів методом, оскільки його активно використовувала царська жандармерія в боротьбі з лівими партіями. Було задекларовано, що розшукова робота «повинна будуватися на принципово нових засадах під керівництвом партійних організацій та досвіду чекістських органів у боротьбі з контрреволюцією й саботажем» [720, с. 28]. Основними методами проголошувалися відкрите придушення антиурядових виступів, обшуки, облави, арешти тощо. Проте вже перші місяці діяльності надзвичайних комісій довели, що для успішного функціонування розшукової роботи одних партійних настанов та відкритого придушення опозиції замало.

Ідеологічним підґрунтям перегляду ставлення до таємних методів і засобів боротьби стало висловлювання В. Леніна на засіданні ВЦВК 1 (14) грудня 1917 р. про необхідність придушення заможних класів «тими засобами, якими вони придушували пролетаріат» [472, с. 130].

На практиці вже на початку 1918 р. для протидії спекуляції (розшуку прихованих товарів, виявлення джерел їх отримання та ін.) до спекулянтських організацій почали вводити інформаторів надзвичайних комісій. 28 квітня 1918 р. Колегія ВНК РСФРР, заслухавши звіти про боротьбу зі шпигунством, «контрреволюцією» та спекуляцією, ухвалила рішення про необхідність використовувати агентурний апарат за лініями роботи. Тоді ж кожному з відділів доручили розробити положення про організацію агентурно-оперативної роботи та представити їх на розгляд Колегії ВНК [375, с. 235].

А вже на I Всеросійській конференції надзвичайних комісій у червні 1918 р. була ухвалена резолюція, в якій наголошувалося, що «кожен метод боротьби», який би він був непристойний для соціалістів, «може бути використаний, ... оскільки мета виправдовує засоби» [768, с. 36]. Власне, в «Інструкції з питань боротьби зі спекуляцією» інститут агентури отримав офіційне визнання. Тоді ж визначилися вимоги, які висувалися до агентів, та порядок роботи з ними. В документі чітко простежуються суперечності між задекларованими заявами «відмовитися від таких методів охоранки, як тортури та погрози» та закликами були «хитрими, як езуїти». Творці інструкції називають «бридкими» методи провокації у виявленні спекуляції, але визнають їх необхідними. Втім, завдання агентурної розвідки всередині країни обмежувалися на той час лише боротьбою зі спекуляцією.

Поступово в діяльності радянських органів почали відновлюватися й використовуватися, щоправда з відповідними корективами, методи розшукової діяльності імперських часів. У наказах ВНК від 6 та 19 грудня 1918 р. наголошувалося на необхідності використання агентури та встановлення негласного спостереження за службовцями радянських установ, які «мріють зсередини підірвати радянську владу» [852, с. 325, 327].

В «Інструкції з агентурно-розшукової роботи» 1918 р. агент визначався як «особа, яка перебуває в середовищі, що розробляється, або близька до нього, яка повідомляє секретні відомості». У зв'язку з цим секретну агентуру ще називали «внутрішньою агентурою». «Ця особа, – читаємо далі, – секретним співробітником є до того часу, доки про її розшукову роботу не відомо середовищу, за яким встановлено нагляд» [667, с. 27].

Для протидії спекуляції агентура також підбиралася з відповідного середовища (торговці, спекулянти, «світські панянки», які мали зв'язки в спекулятивній мережі). Частина з них добровільно пропонувала свою співпрацю з «органами» в обмін на «охоронні грамоти» або «здавала» своїх конкурентів, бажаючи якомога більше нашкодити їм [272, арк. 20].

У провадженні Одеського губернського управління кримінального розшуку з червня 1922 р. перебувала справа про виготовлення фальшивих грошових знаків. Під час роботи накопичилося чимало різноманітного матеріалу, даних зовнішнього спостереження, проте виявити фабрику з виготовлення фальшивок так і не вдавалося. Лише введення до складу банди внутрішнього агента дало змогу у жовтні 1923 р. викрити не лише весь склад зловмисників (101 член), але й знайти фабрику, на якій виготовлялися фальшиві гроші (кліше, літографічний верстат, інше обладнання) [57, арк. 5, 22].

Для викриття місця виготовлення фальшивок у Києві в 1923 р. у злочинне угруповання було введено агента Х. Особливість розробки полягала в тому, що оперативникам були відомі прізвища учасників банди, але вони не знали, де саме була їхня «фабрика». Лише після вдало проведеної комбінації вдалося вийти на квартиру на вул. Великій Васильківській, де виготовлялися фальшивки. У результаті операції було вилучено надрукованих з одного боку фальшивих купюр загальною вартістю біля 2,5 трл. руб. [57, арк. 45].

Агентів використовували не лише для пошуку нових організацій, а й для «деморалізації» та «розкладання» середовища, яке в той момент цікавило органи. Агентура, яка виконувала конкретне завдання, інколи провокуючи членів організації на ті чи інші дії, називалася «активною агентурою». «Активна

агентура» широко використовувалася для боротьби з фальшивомонетниками, контрабандистами. Така агентура підштовхувала «пасивний радянський елемент до активної роботи». Цей прийом у роботі визначався як метод «провокації». Окремі співробітники ВУНК не лише не перешкоджали своїм агентам застосовувати його на практиці, а й самі давали їм подібні завдання.

Цей метод неоднозначно сприймався очільниками відомства. У січні 1921 р. спільним наказом Цупнадзком та Управління Особливих відділів УСРР заборонили застосовувати його у діяльності надзвичайних органів «Гонитва за викриттям [антирадянських – *авт.*] організацій, роздмухування справ чи створення організації [інспірування міфічних організацій – *авт.*], навіть із метою викриття ймовірного заклоту – злочинні, оскільки подібна діяльність призводить до певного виродження наших революційних органів надзвичайної боротьби в бік охоронних, жандармських, розшукових відділень», – наголошувалось у наказі. Робилося суворе попередження, щоб «роль агента у ворожому середовищі не виходила з ролі розвідника в організатора» [151, арк. 21, 21 Зв.]. Однак, незважаючи на подібні застереження, органи державної безпеки не лише не відмовилися від провокації, а й активно її застосовували, як у 20-ті рр., так і пізніше.

Агентів могли також цільовим способом «уводити» до складу організацій. Довіри до правдивості інформації, яка надходила від агентури, було небагато, а тому, з метою запобігання ймовірному зрадництву чи провокації, секретних агентів постійно перевіряли. Задля отримання альтернативної інформації використовували «паралельну агентуру» або «знімали фігуранта». Процедура полягала у затриманні одного з членів начебто існуючої (за інформацією агента) організації, який на допиті повинен був підтвердити або спростувати факт існування організації. Використання такого методу в роботі було спричинено тим, що часто агенти інформували про неіснуючі організації, намагаючись демонструвати свою «активність» [249, арк. 17].

Крім внутрішньої агентури у «ворожому середовищі» існував ще й інститут штатної агентури. Він виконував функції служби агентурного

внутрішнього спостереження, перебував на державному утриманні та мав усі права оперативних працівників. Агентами внутрішнього спостереження могли бути лише комуністи або «чесні люди, що стоять на платформі Радянської влади», яких вводили до складу антирадянських партій, організацій, злочинних груп тощо [261, арк. 10].

Дуже швидко стало зрозумілим, що внутрішнє освідомлення є найбільш «ефективним із багатьох негласних методів», які мали в своєму арсеналі ВНК – ВУНК. А тому наказувалося, щоб у чекістів «усюди і скрізь були пильні очі та гарні вуха» [852, с. 366].

Поряд з агентурою органами ВНК використовувались освідомлювачі. В наказі ВНК РСФРР від 16 березня 1920 р. транспортним відділам регламентувалося в усіх органах, причетних до роботи транспорту, мати «освідомлювачів, які б працювали в них як рядові співробітники й відстежували все, що відбувається в установі, а саме: наявність контрреволюційних елементів, організованого саботажу, використання службового становища з контрреволюційною та спекулятивною метою, ким і чому гальмується робота установи, чи виконуються поставлені завдання тощо». За свою роботу освідомлювачі отримували грошову винагороду [261, арк. 9]. Враховуючи особливу цінність інформації, яка надходила від цих джерел, органи державної безпеки повинні були мати освідомлювачів у всіх без винятку установах та відомствах [131, арк. 100 Зв.].

Про «вишукування політичних та економічних шпигунів» за допомогою «внутрішнього освідомлення» йшлося і в наказі ВНК від 8 січня 1921 р. «Про каральну політику надзвичайних комісій» [488, с. 86].

Президія ВНК у травні 1921 р. дозволила всім надзвичайним комісіям, які працювали на одній території, мати власний освідомчий апарат за умов, що вони обмінюватимуться інформацією та будуть спільно проводити операції [375, с. 443]. На місцях це питання також неодноразово порушувалися. Так, на спільному засіданні повітової надзвичайної комісії, Особливого відділу 13-ї армії та відділу річково-транспортної надзвичайної комісії у Таганрозі було ухвалено

рішення: не втручаючись у справи один одного, розділити між ними установи повіту для збирання інформації через освідомлювачів та ділитися нею у разі оперативної необхідності [131, арк. 95, 96].

Передбачалося, що добровільними освідомлювачами ВНК – ДПУ повинні були стати всі члени партії [140, арк. 37]. У директиві Південного окружного транспортного відділу ВНК (квітень 1926 р.) указувалося, що члени ВКП(б) оформлюються до агентурного апарату на загальних умовах із заповненням відповідної анкети та підписки про співробітництво. Водночас наголошувалося на тому, що «до вербування партійців необхідно вдаватися лише у виняткових випадках і кількісно в апараті вони не повинні складати понад 8 – 10% усього агентурного апарату» [248, т. 1, арк. 6]. Комунисти – співробітники ВУНК – ДПУ, які працювали з агентурним апаратом, і секретні працівники, з метою недопущення розшифрування, не повинні були загалом або частково виконувати партійні доручення [143, арк. 61].

Доволі незначною серед освідомлювачів була частка комсомольців, що пояснювалося молодістю та відсутністю у них досвіду спілкування з людьми, а також виконанням громадських обов'язків і можливістю у зв'язку з цим розшифруватися [248, т. 1, арк. 77].

Як правило, уповноважений надзвичайної комісії працював із кількома секретними співробітниками, кожен із яких мав псевдонім чи номер, яким вони підписували свої донесення [112, арк. 3, 4, 8]. Однак, незважаючи на серйозність завдань, які ставилися перед ними, на етапі ВУНК співробітники й агенти дещо спрощено, навіть наївно, ставилися до методів конспірації. Доволі часто письмові завдання агент підписував так: «Завдання читав, у чому розписуюсь. Секретний співробітник №__», і далі в дужках зазначалося прізвище секретного співробітника [112, арк. 3, 4, 5; 113, арк. 7 Зв.].

Важливим для покращення агентурно-оперативної діяльності органів державної безпеки був наказ ВНК від 17 липня 1921 р., яким оголошувалися та вводилися в дію інструкції з освідомчої діяльності та з «розробки справ». У документах узагальнювався досвід агентурної роботи, встановлювався порядок

організації агентурного апарату, способи її вербування та ін. [432, с. 27 – 38]. Про «необхідність створення освідомлення в значно ширших межах, ніж це було при боротьбі зі спекуляцією» йшлося в «Інструкції органам надзвичайних комісій у справах боротьби з діями, спрямованими на завдання шкоди економічним інтересам Республіки в галузі промисловості», розісланій на місця наприкінці вересня 1921 р. На освідомлювачів покладалися завдання не лише виявлення «ворожої діяльності контрреволюційних елементів», а й «висвітлення обстановки в радянських установах, на фабриках і заводах, у селах» [393, с. 126].

Про загрозу з боку «внутрішніх контрреволюціонерів», які, «користуючись своєю високою кваліфікацією, під приводом надання допомоги Радянській владі у налагодженні промисловості» спробують «захопити всю промисловість ... у свої руки, вважаючи, що так можна буде скинути Радянську владу» йшлося в циркулярі ДПУ від 10 березня 1922 р. [273, арк. 10].

ДПУ продовжило використовувати агентурно-освідомчий апарат. У третьому розділі Положення про Державне політичне управління (1922 р.) «агентурне спостереження за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями» називалося одним із засобів діяльності ДПУ [480, с. 17].

Як і раніше, перед органами державної безпеки ставилося завдання «розвинути широку мережу освідомлення на кожному заводі, фабриці, в міських та сільських кооперативних підприємствах, банках, благодійних комітетах, колгоспах, конторах і т. ін., щоб у будь-який час ... врахувати та убезпечити себе від імовірних контрреволюційних явищ» [273, арк. 10]. Таким чином, мережа освідомлювачів повинна була охопити всі господарські ланки, незалежно від форми власності. Освідомлювачі вербувалися на ідейній (патріотичній) основі, як правило, із соціально близьких верств населення. Пізніше освідомлювачів із загального освідомлення почали називати інформаторами. Вони повинні були повідомляти органи державної безпеки про всі недоліки, які вбачали в установах та підприємствах за місцем їхньої основної роботи.

Висвітлення лише специфічних питань належало до компетенції спеціальних інформаторів. Ними були, як правило, інформатори з середовища

спеціалістів. Їхня мережа формувалася відповідними управліннями і відділами ДПУ УСРР за напрямками роботи [272, арк. 32 Зв.], а кількість в установах та організаціях залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми та ін.

На початку 1920-х рр. мережа інформаторів у державних органах Подільської губернії виглядала так: раднаргосп – 3 особи; губернський фінансовий відділ – 3, шкіряний трест – 1; відділення Держбанку – 2; «чорна біржа» – 5; губернський комітет з господарства – 1; губернська промислова спілка – 1; губернський відділок транспорту – 1; губернське статистичне бюро – 1; трест «Поділляспирт» – 1; відділення Держстраху – 1; тютюлотрест – 1; трест «Поділляліс» – 2; губернський продовольчий комітет – 5; губернський відділок соціального забезпечення – 2; Цукротрест – 6; губернський відділок народної освіти – 2 [344, арк. 6].

Інформація, що надходила від агентури, була базовою для виявлення недоліків у роботі установ. Наприклад, за інформацією освідомлювачів про зловживання керівництва фосфоритних розробок у Подільській губернії в 1923 р. розпочалася агентурна розробка адміністрації. На підставі виявлених фактів була проведена ревізія із залученням представників ЕКВ ДПУ, РСІ та Цукротресту. І лише після виявлених ревізією серйозних недоліків у фінансовій діяльності було розпочате кримінальне впровадження [343, арк. 32].

В інформаційних відділах губернських надзвичайок, на які покладался основний тягар збирання та накопичування інформації, створювалися карткові каталоги інформаторів, за допомогою яких враховувалася і контролювалася вся їхня діяльність.

Специфічною категорією інформаторів у сільській місцевості постав інститут так званих «десятихатників». Він був тимчасово введений у 1923 р. на територіях, де був оголошений воєнний стан у зв'язку з діяльністю «банд» (повстанських селянських загонів). Уповноважені окружних виконкомів призначали «десятихатниками» осіб із числа заможних селян. До їх обов'язків належало інформування органів влади про односельців, котрі «приховували» або «сприяли

бандитам», агітували проти радянської влади. Якщо в районі їх нагляду відбувалися пошкодження залізниць, телеграфних чи телефонних мереж, убивства представників влади, й про це не було передчасно повідомлено, їх притягали до кримінальної відповідальності [351, арк. 3].

Проте були й непоодинокі випадки, коли люди ініціативно намагалися співпрацювати з органами державної безпеки. Як правило, мотивацією було бажання покращити матеріальне становище. «Прошу Вашого розпорядження прийняти мене секретним агентом, оскільки я сам є робітник, підручний слюсаря, та через ліквідацію майстерень перебуваю без роботи», – писав один із робітників [198, арк. 3].

Процес вербування рекомендувалося «здійснювати лише після всебічного вивчення такої особи з метою виявлення індивідуальних якостей останнього та з'ясування доцільності його використання для виконання поставлених завдань» [258, арк. 79]. У відомчих актах визначалися й методи вербування. «Категорично забороняється застосовувати загрози під час вербування чесних радянських громадян», – написано в одному з наказів за 1925 р. [871, с. 14]. На практиці ж не завжди дотримувалися відомчих приписів. «Вербування відбувалося за наявності відповідного компрометувального матеріалу на ту чи іншу особу, яка може бути корисною», – писав начальник Кам'янець-Подільського прикордонного загону [345, арк. 16].

Були й інші методи вербування. Так зване «примусове вербування» проводилося серед уже заарештованих за дрібними справами спекулянтів, яких звільняли з місць позбавлення волі або зменшували покарання. Вони надавали корисну інформацію після звільнення або за матеріальне й продовольче заохочення [272, арк. 20]. Начальник ІНВ ДПУ УСРР В. Карелін про вербування говорив таке: «[Людину – *авт.*] просто брали, арештовували й вербували. Це іноді непогана річ, але за умов, коли відбувається певна комбінація» [253, арк. 38].

Обов'язковим атрибутом того, що вербування пройшло успішно, було отримання від агента заяви про співробітництво. Розписка писалася від руки або заповнювався спеціальний бланк, на якому ставився підпис.

На місцях облік таємних співробітників («реєстр») вівся за напрямками роботи. В облікових документах заповнювали такі графи: прізвище, ім'я та по батькові; час вербування; рік народження; національність; соціальний стан; соціальний стан до революції; освіта; спеціальність; підприємство, яке обслуговує; адреса; місцезнаходження справи агента. На кожного агента заводилися особова та робоча справи, їм надавалися псевдоніми та номери. В особових справах додатково вказували ділові якості агента (старанність, ініціативність та ін.); позитивні та негативні риси (ставлення до пияцтва, гультяйства, азартних ігор, скупість, заздрість, мстивість, похмурість, хитрість, балакучість, улесливість та ін.); коло знайомих, родичів, зв'язки; довіра та авторитет серед оточення; працює він із задоволенням чи під тиском» та ін. [248, т. 1, арк. 101 Зв.].

Відомі випадки, коли з різних причин агенти викривалися. Серед керівництва установ існувало негативне ставлення до осіб, які таємно співпрацювали з органами, тому принагідно їх намагалися позбутися. Так, у серпні 1925 р. директор Турбовського цукрового заводу Вінницького округу, дізнавшись прізвище освідомлювача й побоюючись розголошення відомостей про надлишки за рахунок економії, звільнив робітника, своє рішення мотивуючи «дефектами в його роботі» [346, арк. 193].

З огляду на такий стан речей, оперуповноважені, які працювали з різними категоріями секретних співробітників, намагалися в жодному разі не допустити їх розшифрування, всіляко використовуючи методи конспірації. На закритому засіданні Раднаркому УСРР у травні 1923 р. наголошувалося, що секретні співробітники ДПУ під час розгляду в суді справ, до розкриття яких вони були причетні, могли запрошуватися як свідки лише за погодженням ДПУ і лише в тих випадках, коли «в інший спосіб неможливо встановити інформацію, необхідну для визнання злочину доведеним» [24, арк. 81].

Внутрішнє освідомлення активно використовувалося для боротьби з кримінальною злочинністю. Київським губвідділом ДПУ УСРР зазначалося, що протягом 1923 р. завдяки агентурі вдалося затримати велику кількість контрабандного товару [246, с. 41 – 42]. У 1926 р., у межах боротьби з фальшивомонетниками, 65% інформації про існуючі організації було отримано від спеціального освідомлення. В 1927 р. цей показник знизився до 55%, хоча кількість викритих організацій збільшилася. Специфікою роботи за цією лінією (як і за іншими лініями боротьби з кримінальною злочинністю) було те, що введення спеціальної агентури передбачалося у вже відомі злочинні угруповання, які перебували під контролем відповідних правоохоронних структур. У 1927 р. серед виявлених окружними відділами 38 організацій фальшивомонетників 8 було викрито на підставі донесень спеціальної агентури, 12 – за інформацією агентів загального освідомлення та ін. [285, арк. 233].

Для зручності надходження інформації від різних категорій негласних (таємних) співробітників територія розбивалася на окремі інформаційні райони [769, с. 65]. У фокусі підвищеної уваги економічних підрозділів були регіони з найбільшою концентрацією промислових об'єктів. Так, у 1926 р. агентурно-освідомча мережа Харківського окружного відділу ДПУ нараховувала 21 резидента та 779 освідомлювачів [246, арк. 36]. Економічна група використовувала в роботі 46 секретних співробітників, з яких 12 осіб мешкали в м. Харків, 34 – в районах округу [248, т. 1, арк. 56].

Керівництвом ДПУ УСРР ставилося питання про збільшення агентурного апарату з обслуговування робітників, службовців та спеців у Луганському, Катеринославському, Артемівському та Криворізькому промислових округах, де були зосереджені підприємства кам'яновугільної та металургійної промисловості. [248, т. 1, арк. 102 Зв.]

Працювали з агентурою та інформаторами так звані секретні уповноважені (негласні оперативні працівники), апарат яких існував при Секретно-оперативному та Економічному управліннях ВНК. Секретні уповноважені «обслуговували» конкретні установи та підприємства, проживали за фіктивними

документами («під прикриттям» – *авт.*), з гласними оперативними працівниками (хто офіційно працював в органах) зустрічалися винятково на конспіративних квартирах [666, с. 119].

Зв'язок з інформаторами та освідомлювачами здійснювався також через мережу так званих «резидентів» чи «старших резидентів». Їх добирали з числа найбільш відданих справі осіб, інколи, – колишніх співробітників органів, які посідали відповідальні посади в радянському апараті й мали можливість, у межах своїх безпосередніх професійних обов'язків, спілкуватися з широким колом осіб. Утім, траплялись випадки, коли серед резидентів були особи з низьким інтелектуальним рівнем, й інформатори, люди освічені, відмовлялися з ними працювати [248, т. 1, арк. 96].

Поступово безпосередні координатори агентури почали відриватися від виконавців, втрачати з ними прямий контакт, що призвело до появи в агентурно-освідомчій мережі випадкових, а інколи – нелояльних до влади осіб, які надавали неточну або свідомо спотворену інформацію та використовували зв'язок з органами для вирішення особистих проблем. У 1924 – 1925 рр. відбулася перевірка стану агентурно-освідомчої роботи серед деяких місцевих підрозділів, у ході якої виявилися порушення в дотриманні нормативної бази ДПУ та порядку роботи з агентурою [666, с. 122].

Уявлення про недоліки в роботі з конфіденційним апаратом дають матеріали перевірки 1926 р. Харківського окрвідділу ДПУ УСРР. До складу економічної групи входило лише два співробітники, що спричинило слабкий зв'язок з агентурою. Активно співпрацювали лише з вісьмома агентами, які мешкали в Харкові. Для зустрічей з агентурою не було конспіративної квартири, тому використовувалося власне житло.

Як недолік зазначалася відсутність плану вербування. Внаслідок цього агентура нерівномірно розподілялася за трестами та підприємствами, які обслуговувала економічна група: на одних підприємствах не було жодного інформатора чи агента, на інших – по чотири інформатора, хоча достатньо було одного-двох. Перевірка якісного складу агентури виявила, що більшість

завербованих, маючи слабку професійну підготовку чи обіймаючи незначні посади, були неспроможні надавати корисну для органів державної безпеки інформацію [248, т. 1, арк. 58].

Не кращою була ситуація з агентурним апаратом на селі. Серед недоліків у роботі Білоцерківського окружного відділу ДПУ в 1925 р. було зазначено неправильний перерозподіл освідомлювачів у різних середовищах: на частку селянства припадало 65%, службовців – решта. Враховуючи те, що цей округ був селянським, рекомендувалося збільшити інформаційну мережу саме за рахунок селянства. «Селянське освідомлення в своєму складі на 70% становила біднота, 30% – куркулі та середняки, а тому охопити основну масу селянства воно було не в змозі», – підкреслювалося у звіті комісії з вивчення стану конфіденційного співробітництва на місцях [263, т. 5, арк. 6].

У деяких випадках причиною незадовільної роботи інформаторів були надмірна кількість завдань, які надходили з центру, або нереальність їх виконання. Наприклад, «провести через освідомлювачів кампанію щодо вигнання з села попа» чи «вилучити заяву у голови робітничо-селянської інспекції, яку йому передав співробітник лікарні» [248, т. 1, арк. 75, 97].

Серед недоліків у роботі з агентурою називалося й залучення агентури до проведення так званих «ударних кампаній» [248, т. 1, арк. 73], відірваність від неї. «Ми повинні обов'язково особисто перевіряти агентуру, зустрічатися з нею, говорити з агентом, інакше ми ... не будемо знати і не зможемо керувати агентурою», – підкреслював голова ДПУ УСРР В. Балицький [263, т. 1, арк. 248].

Укорінення агентів та інформаторів нічим не регламентувалося. Невиправдане зростання їх кількості та слабкий зв'язок з деякими з них призвів до проникнення в їх середовище дезінформаторів, які спотворювали у своїх донесеннях ситуацію чи свідомо дезорієнтували органи. За висновками керівництва відомства, 48% агентурного апарату в Україні вважалися непридатними для використання в роботі [248, т. 1, арк. 103 Зв.].

Саме тому в середині 1920-х рр., після перших напрацювань у роботі з агентурою, постало питання її скорочення, підвищення якісного складу та вербування «кваліфікованих робітників» [248, т. 1, арк. 97].

Незважаючи на численні недоліки в роботі з негласним (таємним) апаратом, цей метод уважався найефективнішим у діяльності органів держбезпеки. «Агентура посідає ... виняткове, особливе місце. Вона є альфою та омегою нашої оперативної діяльності. Без неї неможливою була б узагалі ніяка успішна діяльність органів ДПУ», – зазначалося на Всеукраїнській нараді працівників контррозвідувальних органів у березні 1925 р. Роботі з агентурою надавалося особливе значення, порівняно з іншими специфічними формами й засобами діяльності ДПУ (ОДПУ). «Навіть доведені до повної досконалості – ні облік, ні зовнішня розвідка ..., ні навіть загальне освідомлення без спеціальної агентури нічого не можуть дати для розкриття активних контрреволюційних організацій і шпигунства. Вони повинні бути не більше, ніж гарними помічниками спеціальної агентури», – наголошувалося у виступах на нараді [249, арк. 8]. Широке використання в 1920-ті рр. агентурно-освідомчої мережі значно підвищило ефективність оперативної роботи органів ДПУ.

Важливість використання конфіденційного співробітництва усвідомлювали не лише очільники відомства, а й партійні керівники. Про необхідність посилення освідомчої роботи ДПУ УСРР ішлося на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У в червні 1925 р. [117, арк. 61].

Мережа основної агентури ДПУ, яка під певною «легендою» вводилася до складу організацій (політичних чи кримінальних), якими цікавилися органи державної безпеки, так і називалася – «агенти». Ця категорія негласного апарату, як і за попередньою класифікації, працювала за конкретними завданнями в межах тієї чи іншої оперативної (агентурної) розробки [761, с. 232 – 234].

У статистичних звітах за 1929 р. агентурна робота представлена у вигляді «агентурних розробок», одного з різновидів оперативних обліків, котрі заводилися на осіб чи групу осіб, стосовно яких була достовірна інформація щодо їх «ворожої діяльності».

Як правило, контррозвідальною роботою, складником якої були агентурні розробки, займалися Контррозвідальний відділ ВНК та його місцеві органи. «Крокісти» (так називалися в ті часи співробітники цього відділу – *авт.*) в умовах непу повинні були «завдавали прицільних ударів по ворогу, за рахунок попередньої ажурної оперативної розробки» [889]. В історію оперативного мистецтва органів державної безпеки увійшли відомі оперативні ігри, комбінації, які були розроблені й успішно реалізовані саме в 1920-ті рр.: «Трест», «Синдикат» та ін. Ці розробки були націлені на знищення дійсних або надуманих антирадянських центрів за кордоном.

Аналогічні методи застосовувалися й усередині держави. Агентурними розробками в широкому розумінні називалися справи щодо перевірки первинних матеріалів на конкретних осіб або групи осіб чи організації на предмет їхньої «антирадянської» чи кримінальної діяльності, з використанням агентури. На початку 1920-х рр. завдяки агентурі, яку вдалося ввести до Держторгу, ЕКУ були виявлені факти безгосподарності, хабарництва, укладання не вигідних договорів тощо. Зокрема, протягом року губернський відділ порушив 190 агентурних справ, і лише 112 – кримінальних [246, арк. 78]. Для органів державної безпеки переважання саме справ агентурної розробки, порівняно з кримінальними справами, було абсолютно нормальним явищем.

У звіті Київського губвідділу ДПУ за 1923 р. повідомлялося про успішно проведені КРВ агентурні розробки з виявлення контрабандного товару та ліквідації організацій контрабандистів [246, арк. 42, 43]. У липні 1924 р. на підставі інформації, отриманої під час агентурної розробки начальника правління Донецькшкіртресту, проведеної ЕКВ Донецького губвідділу ДПУ, почалася ревізія шкіряного заводу в м. Костянтинівка [325, арк. 247]. Кожна агентурна справа чи розробка повинна була мати, крім свого порядкового номеру за реєстром агентурних справ, ще й назву [326, арк. 69].

З профілактичною метою здійснювалися періодичні агентурні перевірки базарів, бірж, фінансових установ та інших закладів щодо виявлення порушень правил валютного регулювання.

Начальники прикордонних застав широко використовували так званий «комбінований метод охорони» кордонів, яким передбачалося створення широкої агентурно-освідомчої мережі серед місцевих селян. Це дозволяло ефективно виявляти заїжджих спекулянтів, контрабандистів та порушників кордонів [83, арк. 50].

Централізація управління місцевими органами ДПУ з боку республіканських і союзних органів давала можливість використовувати найбільш цінну, спеціально підготовлену агентуру, що була на обліку Центру, для виявлення найнебезпечніших економічних злочинних проявів у масштабах республіки. Наприклад, за агентурною розробкою фальшивомонетників «Даєш долари», яка проводилася Київською губернською трійкою у справах боротьби з фальшивомонетництвом у середині 1920-х рр., активно працювали три інформатори, відряджені безпосередньо з Харкова Всеукраїнською трійкою. [87, арк. 5].

Грошове забезпечення за співпрацю з правоохоронними органами сексоти, які працювали в кримінальному середовищі, не отримували. Вони преміювалися за викриті організації. З цього приводу керівництво ДПУ УСРР неодноразово зверталось як до місцевих фінансових установ, так і до Наркомату фінансів із проханням виділення фінансування на оплату праці таємної агентури та проведення оперативно-розшукових операцій [57, арк. 6; 59, арк. 9, 45].

На початку 1929 р. у провадженні всіх органів ДПУ УСРР перебувало 1853 агентурні розробки. З них «за лінією ЕКУ» – 638 (34,4%) (таб.2.1). Це були найбільші показники у відомстві [281, арк. 6].

Протягом трьох кварталів 1929 р. кількість агентурних розробок загалом у ДПУ УСРР збільшилася на 30,5% (з 1853 до 2418); за лінією Економічного управління – лише на 9,9% (з 638 до 701 справи) (табл. 4). В ЕКУ за умови середнього в управлінні збільшення кількості агентурних розробок на 9,9% (з 638 до 701), за окремими видами злочинів протягом звітнього періоду відбулися такі зміни: за службово-посадовими злочинами – зменшення на 2,9% (з 415 до 403 справ); за «економічною контрреволюцією» – збільшення на 61,1% (з 90 до

145 справ); за аваріями та пожежами – без змін; за «спекуляцією та ажіотажем» – збільшення на 10,9% (з 64 до 71 справи); за фальшивомонетництвом – зменшення на 16% (з 25 до 21 справи); за «спекуляцією валютою» – збільшення на 23,8% (з 11 до 26 справ); за «іншими злочинами» – збільшення на 6,6% (30 до 32 справ) (табл. 5).

Найбільша кількість агентурних розробок припадала на виявлення службово-посадових злочинів, потім – «економічну контрреволюцію». Така тенденція зберігалася протягом усіх дев'яти місяців 1929 р., водночас збільшувалась як кількість, так і відсоткова частка розробок з «економічної контрреволюції» – майже на 6% (з 14,1% до 20,7%), за рахунок зменшення зі службово-посадових злочинів та фальшивомонетництва.

Зменшення частки агентурних розробок зі службово-посадових злочинів протягом 1929 р., хоча загалом зафіксовано їхню абсолютну стабільну більшість, підтверджує поширену в історичній та юридичній науці думку про те, що переважна кількість злочинів у роки нової економічної політики припадала саме на службово-посадові та господарські. У 1929 р. така тенденція зберігалася, хоча вже з'явилися й перші ознаки збільшення частки «контрреволюційних злочинів».

Виразна активізація протягом дев'яти місяців оперативної діяльності ДПУ УСРР із виявлення «економічної контрреволюції» може свідчити або про наявність в органах держбезпеки даних щодо збільшення фактів інспірованих справ із «контрреволюції» у сфері економічних відносин (що видається неможливим після політичного резонансу й чистки господарських органів у зв'язку з «Шахтинською справою»); або про підготовку ДПУ ще однієї кампанії викриття «шкідників» на підприємствах і в установах народного господарства. Друге припущення здається більш вірогідним, оскільки навесні 1930 р. у межах боротьби з Промпартією в Україні почалася кампанія викриття учасників «шкідницької контрреволюційної організації» – «Українського інженерного Центру» (УІЦ). За масштабами чисток, кількістю притягнутих до слідства та засуджених осіб ця кампанія була набагато ширшою, ніж та, що супроводжувала «Шахтинську справу». Але вона не отримала такого політичного резонансу,

оскільки розглядалася навесні 1931 р. в позасудовому порядку трійкою при Колегії ДПУ УСРР.

Статистичні звіти не розкривають сутності конкретних справ агентурних розробок. Таку інформацію можемо знайти в інших архівних джерелах. Наприклад, у процесі розробки агентурної справи «Центр» транспортний відділ ОДПУ Катеринославської залізниці виявив так звану «шкідницьку групу», до якої входили спеціалісти цієї залізниці [182, арк. 34].

Одним із показників успішної роботи органів, що проводили оперативно-розшукову діяльність, була реалізація агентурних розробок. Якщо за результатами агентурної перевірки було виявлено певні протизаконні дії, органи порушували кримінальну справу, починалося дізнання, а в системі органів державної безпеки часто – й попереднє слідство. Отже, реалізація агентурної розробки в кримінальну справу свідчила про позитивні напрацювання в діяльності органів державної безпеки.

Із 639 агентурних розробок, що перебували на обліку «за лінією ЕКУ» на початку I кварталу 1929 р., протягом трьох місяців знято з обліку 71 справу. Усі зняті з обліку справи агентурної розробки поділялися на три категорії: 1) реалізовані; 2) припинені; 3) передані до інших органів. На кінець кварталу на обліку, разом з новими справами, залишилося 702 агентурні розробки. Частка знятих з обліку справ цієї категорії була доволі незначною. Із 71 справи, що були зняті з обліку, реалізовано 47 справ (66,2%), 20 справ (28,2%) – припинені [281, арк. 7, 9].

У II кварталі за лінією Економічного управління з 692 справ знято з обліку 85, з яких реалізовано 48 (56,5%) та припинено 31 (36,8%) справу [282, арк. 7, 9]. У III кварталі з 687 справ агентурної розробки «за лінією ЕКУ» знято лише 54, з них реалізовано 31 (57,4%), припинено 11 справ (20,3%) [283, арк. 7, 9].

Певної закономірності в кількості реалізованих справ агентурних розробок не спостерігалось. Невелика частка як реалізованих, так і припинених справ із загальної кількості агентурних розробок, що стояли на обліку, може свідчити

лише про те, що розробки тривали понад три місяці й потребували додаткового часу.

Такому явищу можна знайти й інше пояснення. У 1936 р., доповідаючи на нараді керівного складу НКВС СРСР, тодішній голова відомства М. Єжов підкреслив, що органи держбезпеки відійшли від свого основного функціонального призначення – розшуку, зосереджуючи всю увагу на слідчій роботі, що не повинно було стати головним у їх роботі. «Основу основ нашої роботи повинна становити агентурна робота як важіль політичного розшуку – підкреслював він. – Виходячи з цього, здавалось би, що організаційні питання обслуговування агентури, керівництва агентурою повинні були перебувати в центрі нашої уваги. В усякому разі, орган розшуку повинен займатися агентурою, принаймні на 80 – 90%, якщо не більше. Насправді у нас організаційні завдання поставлені з ніг на голову, оскільки на 80 чи 90% ми зайняті не агентурною роботою, а слідством. ... За слідство ми нагороджуємо людей, за слідство ми заохочуємо, за слідство у нас беруться залюбки. А ось агентурні комбінації, гарні агентурні розробки у нас не завжди трапляються, оскільки за це не нагороджують» [768, с. 263].

Низьку якість оперативно-розшукової роботи в 30-х рр., яка в деяких випадках у справах про державні злочини практично не велася, відзначав і український дослідник М. Погорецький [768, с. 54].

Таким чином, 20-ті рр. ХХ ст. постали періодом широкого застосування радянськими органами державної безпеки одного з негласних (таємних) методів – внутрішнього освідомлення. Такий метод використовувався в діяльності органів як в середині, так і за межами країни. За допомогою негласного апарату органи ВУНК – ДПУ УСРР відстежували діяльність підприємств, установ та громадських організацій, що дозволяло своєчасно виявляти недоліки в їх роботі та попереджати про це партійне та радянське керівництво. Агентура активно використовувалася для протидії кримінальним угрупованням фальшивомонетників, контрабандистів, спекулянтів. Водночас створення розгалуженої агентурно-освідомчої мережі не сприяло зниженню кількості

аварій, вибухів та пожеж, оскільки ці проблеми були пов'язані з безгосподарністю, порушеннями правил техніки безпеки тощо. Освідомлення в цьому випадку було безсилим змінити ситуацію на краще.

Зняття обмежень на використання негласних методів почали активно застосовувати місцеві органи, а широкі повноваження, які вони мали, та відсутність надійного контролю за їх діяльністю призводили до накопичення негативних явищ у роботі вже з іншого боку.

Органи державної безпеки, як й інші структурні елементи радянської правоохоронної системи, з метою забезпечення органів дізнання і попереднього слідства необхідною інформацією для швидкого й об'єктивного розкриття злочинів і пошуку злочинців, здійснювали розшукову (пізніше – розшуково-оперативну) діяльність. Внаслідок таємності розшукова діяльність правоохоронних органів, зокрема органів державної безпеки як атрибутів державності, не була врегульована на законодавчому рівні та здійснювалася лише на підставі директив РКП(б) – ВКП(б) та таємних відомчих нормативно-правових актів. При цьому використовувалися специфічні методи та засоби.

Військові дії та активний опір, передусім, сільського населення України, яке відповіло на більшовицьку політику «воєнного комунізму» широкомасштабним повстанським рухом, украй загострили протиборство сторін. Використання чекістами заходів виключного характеру (заручництва, кругової поруки, реквізицій, конфіскацій, розстрілів) призвело до появи «списків» та «реєстрацій» осіб, котрі, виходячи з їх соціального походження та положення, сприймалися владою як «чужі» і до яких в першу чергу застосували превентивні заходи.

Вихід радянських республік на початку 1920-х рр. зі стану відкритого збройного протистояння не вирішив проблему розподілу суспільства на «своїх» та «чужих». Соціальне походження, а пізніше – соціальний статус до революції та вже в радянський період, сприймалися більшовицькою владою як основний критерій в оцінці осіб, здатних не лише виступити проти політичного режиму, а й спроможних

на інші асоціальні дії. Під особливим наглядом перебували представники інтелігенції старої генерації (так званої «буржуазної» інтелігенції), концесіонери, кооператори, члени революційно-демократичних партій, кримінальні елементи. Це було частиною стратегії досягнення політичної монополії більшовицької партії.

Згодом, упродовж непу, статистика злочинців засвідчила, що серед осіб, здатних на девіантну поведінку та протиправні дії, домінували вихідці з «класово близького» середовища – робітники та селяни. Влада була змушена відмовитися від деяких постулатів про злочинність: її не можна було надалі розглядати виключно як вияв опору ворожих класів, не справдилися очікування щодо остаточного подолання злочинності зі становленням та зміцненням нової держави. Таким чином, до оперативних обліків органів державної безпеки почали потрапляти не лише особи з числа потенційно «політично неблагонадійних», а й представники інших соціальних верств, причетних до вчинення кримінальних злочинів.

Упродовж десятиліття було розроблено принципи щодо визначення серед населення «економічно неблагонадійних осіб» і створено механізм їхньої реєстрації в системі органів державної безпеки. Таким чином, створювалася всеохоплююча система контролю за різними соціальними прошарками населення. Це дозволяло владі тримати під контролем велику кількість людей, у разі необхідності – маніпулювати народом за власним бажанням.

Паралельно з оперативними обліками в 20-х рр. ХХ ст. органами державної безпеки почали використовуватися й інші методи негласної роботи, а саме – так зване «конфіденційне співробітництво». На всіх підприємствах і в установах, в кооперативах та профспілках, акціонерних товариствах була створена розгалужена освідомча мережа. До неї входили всі комуністи та комсомольці «в порядку військової і партійної дисципліни», керівники та відповідальні працівники, робітники та селяни. Саме у зв'язку зі створенням агентурного апарату й залученням до нього великої кількості осіб, передусім, із «класово близьких елементів», у 20-х рр. з'явився специфічний термін: «чекізація робітників». Отже, в цей період агентурний метод роботи у контролі за

виробничою сферою і в боротьбі з економічною злочинністю став головним у діяльності ВУНК – ДПУ.

Компетенція органів державної безпеки була обмежена політичними завданнями розвідувального й контррозвідувального характеру, законодавчо врегульовано процесуальні повноваження ДПУ (за ним залишалось здійснення обшуків, виїмок), при цьому звужувалися їх права на арешти, тримання під вартою і ведення слідства, позбавлено права здійснювати функції суду тощо.

Поряд із розшуковими діями, у досліджуваній період органи державної безпеки виконували й деякі слідчі заходи. Спроба обмежити їх повноваження під час реорганізації ВНК у ДПУ не дала бажаного результату, оскільки, на переконання очільника відомства, у зв'язку з оперативною обстановкою виникала потреба у проведенні слідчих дій за окремими видами злочинів.

Уже наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. посилилася тенденція до повернення органам надзвичайних повноважень. З 1922 р. ДПУ УСРР мало позасудовий орган – Особливу комісію, ОДПУ СРСР, відповідно, – Особливу нараду з повноваженнями адміністративного виселення осіб, причетних до «контрреволюційних виступів», а також ув'язнення у таборах до 3-х років. Розвиток оперативної обстановки призвів до розширення повноважень ОДПУ СРСР у 1925 р., що продовжувалось і в другій половині 20-х рр. ХХ ст.

Поєднання розшукових і слідчих функцій у діяльності радянських органів державної безпеки, коли до повноважень однієї посадової особи – працівника оперативного підрозділу – входило, крім проведення оперативно-розшукових заходів, ще й здійснення процесуальних дій, стало однією з причин зловживань, які призвели до створення механізму фальсифікацій кримінальних справ.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ОПЕРАТИВНО-СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ З ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ

Економічні реформи початку 20-х рр. ХХ ст. супроводжувалися стрімким зростанням зареєстрованих злочинів, особливо вчинених із корисливою метою. Існування з певними обмеженнями приватного сектору в економіці, пільги та деякі преференції, що надавалися державним та кооперативним підприємствам, призвели до зростання господарських і посадових злочинів.

Злочини в економічній сфері безпосередньо пов'язані з економічними відносинами, усталеними в суспільстві. Вони завжди були й сьогодні залишаються одними з найнебезпечніших. Пов'язано це з високим ступенем шкоди, яку вони завдають державі, підприємствам, окремим особам; їх поширеністю й латентністю, прихованістю від правоохоронних органів.

Особливістю 20-х рр. ХХ ст. було те, що органи державної безпеки активно залучалися до протидії не лише підривної діяльності іноземних спецслужб, а й до боротьби з «внутрішнім ворогом». У процесі обслуговування економічної галузі підрозділам ВУНК – ДПУ часто доводилося мати справу не стільки з проявами дійсно «контрреволюційної» діяльності (змовами, саботажем, шкідництвом, диверсіями), скільки зі звичайним криміналом: розкраданнями, валютними та торговельними махінаціями й звичними для всіх часів негативними явищами господарського життя (недбалим ставленням до службових обов'язків, безгосподарністю, некомпетентністю, бюрократизмом тощо).

Традиційно значна частина подібних справ належить до компетенції звичайної (кримінальної), а не таємної (політичної) поліції. Проте на початку 1920-х рр. в Україні склалася ситуація, коли такі злочини визначались як «контрреволюційні», й органи державної безпеки, поряд із міліцією, кримінальним розшуком, прокуратурою повинні були боротися з ними.

4.1. «Державні злочини» у сфері економіки в діяльності ВУНК – ДПУ УСРР

У період збройного громадянського протистояння, як зазначалося вище, основним завданням надзвичайних комісій було придушення «контрреволюції» в будь-якій формі: відкритих виступів, заколотів, саботажу, спекуляції тощо. З переходом до нової економічної політики ця функція також залишилася. Проте вона більшою мірою поширилася на економічну сферу, оскільки «партія здійснювала не тільки політичну, а й економічну диктатуру», як справедливо зазначав відомий український дослідник С. Кульчицький [699, кн. 2, с. 122].

У «Положенні про Економічне управління» (1923 р.), серед іншого наголошувалося, що ЕКУ ДПУ є органом «боротьби з економічною контрреволюцією, економічним шпигунством і посадовими та господарськими злочинами». За непу часто всі протиправні дії у сфері економіки з політичних міркувань визначали «контрреволюційними». Утім судова практика наближувала поняття «економічна контрреволюція» до «економічного шпигунства», оскільки обидва злочини були схожі між собою за ідеологічним навантаженням і забарвленням. У Кримінальному кодексі вони кваліфікувалися як «державні злочини», тобто такі, що загрожували інтересам держави. Відповідно до кримінально-правової політики й кола осіб, які вважалися небезпечними для режиму, здійснювалися боротьба та профілактична робота з попередження цього діяння. Як зазначалося вище, неп передбачав допущення в економіку країни вітчизняного приватного та іноземного капіталу через інвестиції. «Непманів» вважали «ворожими» прошарками, через що вони перебували під пильним наглядом органів.

До фокусу уваги ВУНК – ДПУ УСРР потрапляли й представники іноземного капіталу. Очільники відомства вважали, що неможливо успішно боротися зі шпигунством усередині країни без відповідної роботи за кордоном. Відтак ступінь поінформованості ВНК – ДПУ – ОДПУ щодо процесів у середовищі політичної еміграції, завдяки агентурному проникненню до її лав,

був доволі високим. Чекістам вдалося здобути практично всі програмні та статутні документи більш-менш значущих організацій та рухів, фіксувати контакти й публічні виступи лідерів еміграції, зокрема й у середовищі колишніх власників підприємств, які сприймалися як потенційна «загроза» радянській державі.

На той час російська торговельно-промислова еміграція була потужною силою. Значна частина найзаможніших промисловців та банкірів відразу після Лютневої революції перевела свої заощадження до іноземних банків, а сама емігрувала до західноєвропейських країн. Після жовтневого перевороту 1917 р. у Росії та падіння уряду П. Скоропадського наприкінці 1918 р. в Україні еміграція промисловців та землевласників набула масового характеру. Намагаючись скоординувати свою діяльність у нових умовах, вони об'єднувалися навколо створених ними організацій, таких як «Всеросійський союз промисловості та торгівлі», «Російський фінансово-промисловий торговельний союз» та ін.

Заходи нової економічної політики представники російської та української еміграції зустріли по-різному. Проте їх лідери виявили солідарність у прогнозах (як виявилось – доволі ілюзорних – *авт.*) на перспективі розвитку непу як шляху «переродження» диктатури більшовицької партії. Н. Устрялов, В. Чернов та інші заявляли, що відродження в Росії капіталізму призведе до зміни політичного режиму. Колишній лідер партії конституційних демократів П. Мілюков навіть запропонував так звану «нову тактику» – сценарій діяльності еміграційних сил із перетворення пролетарської диктатури на демократичну республіку. Він заявив про намір об'єднати зусилля кадетів із соціалістами для розроблення плану реформувань із питань державного будівництва.

Своє бачення перспектив розвитку колишньої імперії мали й представники бізнесу. Майже відразу після проголошення непу – в травні 1921 р. та в січні 1922 р. за кордоном відбулося два з'їзди промисловців, на яких порушувалося питання механізму повернення втрачених підприємств на теренах колишньої імперії. Учасники з'їздів дійшли висновку, що проблеми їх економічного відродження пов'язані зі зміною політичної влади. «Було б великою помилкою

вважати, що з'їзд обмежився лише економічними завданнями, – писала передовиця газети «Общее дело» в травні 1921 р. – Інакше б виникла абсурдна картина: ділова російська буржуазія опрацьовує плани економічного будівництва й чекає, доки хтось повалить Радянську владу та відкриє обітовану країну для учасників торговельно-промислового з'їзду» [403, с. 109-110]. Про «зрив економічної політики» в радянській державі «шляхом саботажу цивільних спеців» ішлося в «Плані роботи по Росії», ухваленому на з'їзді монархічних сил у травні 1922 р. у Баварії [268, т. 1, арк. 183].

Спираючись на свої міжнародні зв'язки, промисловці колишньої Російської імперії прагнули впливати на економічну ситуацію в радянських республіках. Природно, що вони намагалися отримати у концесію свої колишні підприємства, серед яких були й ті, що належали до стратегічних базових галузей промисловості, й над якими радянський уряд не бажав втрачати контроль. Передавання об'єктів промисловості у користування їх колишнім власникам була однією з вимог до радянських республік на міжнародних конференціях у 1922 р.

У тому ж році Наркомат зовнішньої торгівлі дозволив налагоджувати бізнесові та торговельні стосунки із закордонними організаціями Управлінню Наркомату внутрішньої торгівлі, деяким господарським органам та кооперативним організаціям. Було створено низку спільних підприємств із залученням іноземного капіталу. Серед них: англо-українське товариство (разом із Bristele and Product Traging Ltd C) з продажу за кордон щетини та кінського волосся; німецько-українське транспортне товариство, яке видавало гарантійні документи, під які німецькі банки погодилися надавати позики; австрійська фірма «Кременецький» про створення товариства із ввезення електротехнічних приладів [20, арк.56]. Порушувалося питання про укладання договорів з англійськими товариствами Textil Surplus limited та S.Paley Liber and Co (текстиль, галантерея, верхній одяг), німецьким концерном Stahiwerk Mark (залізна руда та металобрухт). Паралельно йшли переговори з голандсько-німецьким товариством Amexima про ввезення сільськогосподарських машин [21, арк. 218-220], про спорудження на

території України російсько-американським акціонерним товариством «Рагаз» заводу з вироблення стиснених газів [96, арк. 51].

Органи ВНК – ДПУ – ОДПУ відстежували діяльність цих організацій, проводячи серед концесіонерів, представників промислових і торговельних фірм, які підтримували економічні взаємини з СРСР, агентурно-оперативну роботу як до так і після укладання договорів. Агенти Іноземного відділу ОДПУ СРСР «відпрацьовували» іноземні фірми за кордоном, передусім прораховували джерела інформації, якими вони користувалися. Здобута ІНВ інформація передавалася до ЕКУ ОДПУ, яке надавало свої висновки щодо економічної доцільності та матеріальних зисків від пропозицій концесіонерів Головному концесійному комітету [362, арк. 78]. У разі прийняття Комітетом позитивного рішення та укладання контракту з іноземною фірмою, всередині країни договір «супроводжували» вже Контррозвідувальний відділ разом з ЕКУ. На цьому етапі інформацію скеровували й до ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, що свідчило про контроль з боку партії та уряду за цим складником економічної політики. [433, с. 106; 666, с. 187].

Деякі керівники місцевого рівня намагався обійти таку дозвільну процедуру щодо співробітництва з іноземними партнерами, самостійно приймаючи позитивні рішення. Органи ДПУ унеможлилювали порушення встановленої процедури допущення іноземного капіталу на внутрішній ринок. Так, наприклад, керівники Куп'янського (Харківська губернія) та Луганського (Донецька губернія) окружних виконкомів самостійно провадили переговори про здавання в концесію підприємств на території їх округів. Раднарком УСРР на засіданні 11 грудня 1924 р. засудив дії окрвиконкомів та запропонував їх керівництво притягнути до відповідальності [31, арк. 72].

Природно, що, перш ніж вкласти гроші в радянське підприємство чи укласти з ним договір про співробітництво, іноземні підприємці бажали знати його економічні потужності, товарообіг та ін., що сукупно та в деталях складало комерційну таємницю. З метою отримання необхідної інформації вони зверталися до спеціалістів, які працювали в правліннях трестів, планових

органах, на підприємствах, із деякими з них були знайомі ще з дореволюційних часів. ЕКУ встановлювало негласний нагляд над посадовцями тих наркоматів, хто в межах своєї компетенції наглядав за дотриманням концесіонерами умов договору, та вітчизняними спеціалістами, які працювали в тісному контакті з іноземцями. Наприклад, у 1930 р. члену правління тресту «Південсталь» А. Свіцину згадали його пропозиції щодо передавання металургійних заводів у концесії іноземцям [223, арк. 92; 206, т. 6, арк. 87]. Під наглядом перебували і ті господарники, які «ініціативно» намагалися встановити бізнес-контакти [364, арк. 57 – 59; 365, арк. 14]. Контррозвідувальні відділи встановлювали оперативно-агентурне спостереження за іноземними консульствами, представництвами та місіями, які перебували на території України, та їх співробітниками [265, 266, 269]. У поле зору органів потрапляли й громадяни України, які відвідували іноземні представництва та контактували з їх співробітниками. Багато хто з них вже наприкінці 1920-х рр. заплатив за це звинуваченнями у шпигунстві.

У 1922 р. до Москви для переговорів про отримання в концесію своєї колишньої власності приїжджав англійський промисловець Л. Уркварт. Відомо, що він зустрічався зі службовцями, які працювала на його заводах до революції. Залишившись на старих місцях, вони надавали йому інформацію про стан цих підприємств. У 1923 – 1924 рр. за шпигунство на користь Л. Уркварта під слідство потрапив М. Лессиг. Тоді Колегія ОДПУ СРСР засудила його до розстрілу, замінивши 10 роками виправних робіт. Невідомо, як сталося, але в 1925 р. він увійшов до складу правління тресту «Поліметал». Вдруге потрапив під слідство в 1929 р. за участь у «контрреволюційній шпигунській організації» в кольоровій металургії [238, арк. 3, 6].

У червні 1922 р. Московський ревтрибунал розглянув справи дев'ятох відповідальних працівників правлінь та главків нафтової промисловості, які до революції служили на підприємствах нафтового магната Л. Нобеля. Підсудних звинуватили у шпигунстві на користь «Об'єднання російських промисловців», яке за кордоном очолював той же Л. Нобель [814, с. 155].

Судові процеси з «економічної контрреволюції» не минули й Україну. В 1922 р. під слідством перебувало декілька інженерів заводів об'єднання «Електрометал». Основним фігурантом у справі проходив головний інженер тресту Шахрай, якого звинуватили в «економічній контрреволюції». Його «контрреволюційна» діяльність полягала у закупки матеріалів для заводів у приватників та продажу їм продукції заводів дешевше, ніж державним підприємствам [250, с. 154].

В умовах конкурентної боротьби дехто з іноземних бізнесменів був зацікавлений в укладанні вигідних для себе договорів про постачання недоброякісного товару або якісного, але за завищеними цінами. Для цього вони створювали цільові корупційні схеми, в яких використовували підкуп службовців різного рівня. У звіті Київського губвідділу ДПУ за 1923 р. повідомлялося про викриття економічним відділенням членів управління Київського відділення Цукротресту, які за хабарі укладали заздалегідь збиткові для тресту угоди з іноземними фірмами [246, арк. 81 – 84]. Проте ці злочини навіть за законодавством тих часів могли бути кваліфіковані лише як посадові (зловживання службовим становищем, безгосподарність, хабарництво тощо).

У 1924 р. органи ОДПУ СРСР закінчили слідство у справі співробітників Укрзовнішторгу Геша та Полякова, які сприяли передаванню в концесію німецькій фірмі «Отто Дейч» та австрійській фірмі «Петтер Вехтен» низки важливих підприємств. Крім того, за даними ОДПУ, Геш систематично передавав німецькому генеральному консулу в Харкові Гаю таємні відомості про стан економіки країни, направляючи до ознайомлення деякі документи [543, с. 125]. Чим закінчилася ця історія – невідомо, оскільки в архівах України не вдалося знайти цієї кримінальної справи.

У середині 1920-х рр. у республіці відбулися два судових процеси над інженерно-технічними працівниками. В липні 1924 р. у Харкові був організований показовий процес над шістьма спеціалістами Кадіївського рудоуправління (Донбас). Їх звинуватили в економічному шпигунстві на користь Польщі, яке нібито полягало в тому, що інженери намагалися зберігати цінні

ділянки вугільних розробок, очікуючи на повернення колишніх господарів шахт як концесіонерів. Однак у вироку суду йшлося не про зберігання, а про руйнування шахт. Газета «Правда» заявила, що «тут наявна економічна контрреволюція».

За рік відбувся показовий процес над одинадцятьма інженерами та управлінцями Дніпровського заводу. Їх звинуватили в тому, що вони за грошове винагородження «не допустили руйнування підприємства, підтримували його в робочому стані на випадок зміни влади». Наприклад, головний інженер О. Шихов отримав із державної скарбниці 300 тис. руб. на ремонт заводу, хоча на той час в республіці існували підприємства в гіршому стані, а тому державні кошти, на думку спеціалістів ДПУ УСРР, були витрачені нераціонально. Парадокс звинувачення полягав у тому, що продукцією відбудованого заводу користувався все ж таки новий, а не колишній власник. Уже в ході процесу довелося відмовитися від головного звинувачення – в «економічному шпигунстві» на користь Польщі. Втім, у червні 1925 р. троє головних організаторів «шкідницької організації» (саме так було кваліфіковано діяльність старих спеціалістів) були засуджені до розстрілу, який згодом замінили 10-ма роками тюремного ув'язнення з поразкою у правах на 3 роки, інші отримали різні терміни ув'язнення [204, т. 7, арк. 523 – 529, 540, 572].

Це була офіційна версія, відома широкій громадськості. Проте долю цих людей вирішували не в судовій залі. На засіданні комісії політбюро ЦК КП(б)У з політичних судових справ 10 лютого 1925 р. було ухвалено рішення «вважати необхідним застосування вищої міри ... до громадян Шихова та Храповицького» та процес «провести в показовому порядку», тобто надати йому широкого громадського розголосу [117, арк. 13, 20]. Проте 26 лютого та ж комісія вирішила «вважати недоцільним застосування до звинувачених інженерів Дніпровського заводу вищої міри покарання» [117, арк. 11]. Таким чином юридична сторона цієї справи (кваліфікація «злочину», ступінь провини та міра покарання) де-факто вирішувалася не судом, а партійним органом.

На думку українського дослідника Г. Касьянова, обидва ці процеси були вигадані з метою виправдання виробничих невдач [674, с. 53, 54]. На наш погляд, це була передусім спроба приборкати інженерно-технічну інтелігенцію, яка в нових політичних умовах, відчуваючи свою значущість у процесі відбудови промисловості, почала поводити себе впевненіше. Разом із тим було продемонстровано потенційним інвесторам, що вони будуть працювати лише в межах, дозволених радянським урядом, і що сподіватися на допомогу своїх колишніх службовців вони не зможуть.

Звичайно, існували й дійсні факти передавання, в тому числі й від спеціалістів, комерційної, службової чи навіть таємної інформації зарубіжним фірмам. З точки зору колишніх власників, майно яких було експропрійоване більшовиками, їх прагнення якщо не повернути, то хоча б користуватися своїми підприємствами не можна оцінювати як «злочинне». Втім, загальна політика більшовицької влади, яка проголосила це майно «народним», надала ДПУ «законні підстави» відстежувати контакти, контролювати, порушувати кримінальні справи та звинувачувати.

Однак, на відміну від схожих процесів кінця 1920-х рр., ці справи не потягли за собою низку аналогічних. У 1924 – 1926 рр. засуджені за «контрреволюційні злочини» становили лише 0,1 – 0,2% усіх засуджених, із них близько 60% проходили за справами так званої «історичної контрреволюції» (боротьба з революційним рухом) [516, с. 1009].

Як зазначалося, Рапальський договір відкрив широкі перспективи для радянсько-німецького співробітництва в економічній сфері. На території СРСР створювалися змішані радянсько-німецькі підприємства, зокрема – оборонної промисловості [836, с. 83]. В умовах ринку велася конкурентна боротьба як між торговельно-промисловими та фінансовими об'єднаннями за ринки збуту, ресурси, так і між окремими іноземними фірмами та вітчизняними товаровиробниками. Водночас зацікавлені структури вдавалися до так званого «економічного» або «комерційного шпигунства», оскільки укладання вигідних для однієї сторони

угод на шкоду іншій, підпорядкування своїм інтересам конкурентів стало типовим явищем економічного життя 1920-х рр.

Яскравим прикладом може слугувати історія з українським літакобудівним конструкторським бюро. У 1925 р. інженером К. Калініним було розроблено проект пасажирського літака К-2, який за своїми льотними характеристиками практично не поступався іноземним аналогам, зокрема, німецьким літакам фірми «Дорньє», котра мала необмежену монополію на поставлення пасажирських літаків в Україну. До того ж вітчизняна модель була значно дешевшою. Керівництво «Дорньє», стурбоване цим, підкупило низку відповідальних працівників товариства «Укрповітрошляху», яке займалося організацією авіаційних перевезень в Україні у 20-х рр., і домоглося передавання фірмі замовлень на поставку в Україну літаків. Робота ж вітчизняних конструкторів почала зазнавати утисків з боку керівництва авіакомпанії. Відтак авіабудівники звернулися за підтримкою до партійних інстанцій, втручання викрило факти хабарництва із боку співробітників «Укрповітрошляху». У листопаді 1927 р. на X з'їзді КП(б)У було відзначено «велику позитивну роль молодого інженера, члена партії Калініна», що дало змогу колективу продовжити роботу, поповнюючи парк літаків вітчизняними машинами [692, с. 51; 887].

Іноземні фірми, котрі вийшли на радянський ринок, у збиранні інформації щодо економічного потенціалу підприємств, галузей промисловості та економіки країни загалом тісно співпрацювали зі спецслужбами своїх країн. На думку співробітників КРВ, «більшість іноземних торговельно-промислових і транспортних підприємств були різного роду розвідувальними бюро, а їх штат добирався з офіцерів колишнього німецького Генерального Штабу» [207, арк. 3]. Наприклад, концесійне німецьке товариство «Юнкерс», яке мало в СРСР декілька повітряних ліній, очолював Нейман, справжнє прізвище якого – фон Нідермейер, спеціаліст із розвідки, який набув багатий військовий досвід під час Першої світової війни. Начальником розвідувального відділу Східної армії був фон Гінденбург, співробітник того ж товариства, та багато інших осіб [207, арк. 3].

Контррозвідники були поінформовані про керівництво багатьох іноземних кампаній, які працювали в СРСР.

Про посилення економічного шпигунства з боку Чехословаччини, Франції й інших країн, яке проводилося через місії та організації допомоги голодуючим, ішлося в звіті ДПУ УСРР за 1922 р. [20, арк. 51 Зв.]. Про використання співробітників АРА (англ. – American Relief Administration) американською розвідкою зазначалося оперативному зведенні ДПУ УСРР у червні 1922 р. [268, т. 1, арк. 293].

Інформацію політичного, воєнного та економічного характеру збирали представники іноземних консульств. Свідченням цього є чисельні документи літерних справ, заведених органами ДПУ УСРР за результатами спостереження за польським, німецьким, італійським, японським консульствами, які перебували на території УСРР. Їх співробітники широко використовували легальні (відкриті) джерела інформації (преса, публічні виступи партійних і господарських керівників та ін.) [265, арк. 28 – 35; 266, арк. 235 – 238; 269, т. 2, арк. 85 – 87]. Водночас вони встановлювали неофіційні контакти з провідними вітчизняними спеціалістами, аби через них отримувати закриту інформацію. Можливо, дехто з радянських громадян і не здогадувався, що є цінним джерелом інформації.

Наприклад, у жовтні 1927 р. німецький консул в Одесі фон Дінстман у листі до віце-консула Брейтигаму в Харків просив рекомендувати генеральному консулу Граапу інженера Берліна. До 1927 р. той працював технічним директором електростанції в Одесі, згодом був переведений на електростанцію «Есхар» (м. Харків). Фон Дінстман характеризував Берліна як «пронімецьки налаштовану» «поінформовану та компетентну людину ... великої цінності», з якою консул підтримував «найкращі стосунки». Консул повідомив, що цей інженер «наважився прийняти його пропозиції навіть тоді, коли члени партії та радянські службовці вважали за розумне відмовитися». У листі не зазначено, з якими саме пропозиціями німецького дипломата погодився інженер, але з повідомлень німецького консульства в Одесі до Берліну, копії яких нині зберігаються в архіві СБУ, стає очевидним, що ці документи складені на основі

аналізу публічних доповідей інженера С. Берліна. В них аналізується проект будівництва Дніпрогесу, перспективи економічного розвитку Півдня України, пароплавства та перевезення вантажів водними шляхами. Отже, можна припустити, що С. Берлін надавав німецьким дипломатам «консультативну» допомогу економічного характеру [269, т. 45, арк. 253].

Підозри про передавання інформації іноземцям ДПУ будувало на підставі фактів відвідування консульства, наприклад, німецькими колоністами, котрі проживали на території України [269, т. 44, арк. 441]. За повідомленнями агентури, у 1927 р. працівник німецького консульства в Києві Вольний дуже часто зустрічався в приміщенні консульства з відомим журналістом-економістом М. Сквирським за зачиненими дверима, куди нікого не допускали [269, т. 44, арк. 733], що викликало багато запитань у контррозвідників.

Представники консульств були доволі добре поінформовані про події, що відбувалися в Україні, навіть ті з них, які не потрапляли на шпальти періодичної преси. Зокрема, німецький консул у Києві знав подробиці робітничого страйку на заводі «Більшовик», викликаного зниженням заробітної плати робітникам; маршу містом групи безробітних будівельників із прапором тощо [269, т. 44, арк. 736]. Знаючи ситуацію в країні, іноземці мали власне уявлення про перспективи розвитку, зокрема, в політичній та економічній сферах. Наприклад, японський консул в Одесі Шимада щодо внутрішньої політики радянської влади в 1929 р. зазначав, що «затяжна криза» в СРСР вплинула на настрої японських політиків, представників марксизму, які почали висловлювати серйозні сумніви щодо того, чи можна взагалі побудувати «суспільство за ідеями Маркса та Леніна» [265, арк. 59].

Отже, очевидними є факти збирання представниками консульств інформації економічного характеру. Така робота є традиційним напрямом діяльності іноземних місій. Але в умовах тогочасної оперативної обстановки це розцінювалося як «шпигунська діяльність», а особи, які сприяли отриманню таких відомостей, могли бути звинувачені у «державній зраді». Про це, зокрема, йшлося, у «Положенні про державні злочини» (1927 р.), статті якого були перенесені до нової редакції

Кримінального кодексу УСРР того ж року. Серед державних злочинів ч. 2 п. 6 ст. 54 визначала «державну зраду», яка визначалася як «збирання ... економічних відомостей, які не становили державної таємниці, але не підлягали оголошенню за прямою вказівкою керівництва відомств ... із метою передавання іноземним державам».

У тому ж році на засіданні Республікансько-демократичного об'єднання у Празі виступив П. Мілюков із промовою «Сучасні події в СРСР і завдання еміграції», де заявив: «На сцену вперше за 10 років висунулася нова, ще не організована, але велика сила, яка має шанс на майбутнє: спеці, позапартійні робітники, ... які раніше були відірвані від політичного життя. Наша увага повинна зосередитися навколо встановлення зв'язків із цією ... силою, зокрема серед спеців» [808, с. 69]. Такий виступ не міг залишитися поза увагою радянської зовнішньої розвідки. Гучномовна заява одного з ідеологічних противників більшовиків про те, що емігрантські кола у протистоянні з СРСР роблять ставку на спеців, посилила підозрливість, і певною мірою вирішила їхню долю, спричинивши репресії проти спеціалістів уже в найближчий час.

Наприкінці 20-х рр. відбувалося не лише коригування законодавства, а формувалася суспільна думка щодо «воєнної тривоги», активізації на випадок війни «внутрішніх ворогів». Упродовж 1926 – 1927 рр. посилилася боротьба з аваріями на важливих об'єктах народного господарства, які в тих умовах оперативної обстановки визначалися вже як «диверсії». Органи ОДПУ СРСР повідомляли, що за січень – лютий 1927 р. на підприємствах воєнної промисловості було зафіксовано 157 випадків пожеж, аварій та вибухів, зокрема й на підприємствах України: вибух мартенівської печі на Дніпропетровському заводі, турбіни на Краматорському заводі, машинного відділення на Микитівському заводі та ін. Повідомлялося про розкриття підпільних організацій, які начебто готували диверсійні і терористичні акти на випадок інтервенції до СРСР. Під час проведених співробітниками ОДПУ розслідувань з'ясувалося, що 83 аварії спричинили неналежна протипожежна безпека на підприємствах, у 30 випадках сталося умисне псування обладнання, що й призвело до вибухів.

У березні 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про створення при ОДПУ СРСР міжвідомчої комісії на чолі з керівником відомства В. Менжинським. До її складу увійшли представники ВРНГ, ВЦСПС, НКШС. Комісія повинна була обстежити стан охорони промислових об'єктів та окреслити заходи із забезпечення протидії «можливим диверсіям». За місяць, за пропозицією комісії, у складі ОДПУ було створено спеціальний відділ з організації контррозвідувальної роботи на об'єктах воєнної промисловості (очолив начальник ЕКУ Г. Благонравов) [433, с. 74 – 76, 82].

Аналогічна комісія була створена й в Україні. До її складу увійшли В. Балицький (голова), К. Карлсон, Й. Блат (начальник ЕКУ) та ін. [120, арк. 3]. У квітні того ж року міжвідомчі комісії з протидії диверсіям були створені і в регіональних підрозділах, до складу яких увійшли представники місцевих органів влади та промислових підприємств. З квітня по червень загалом по СРСР комісії обстежили близько 6 тис. (на Україні – 1009) промислових об'єктів і транспортних споруд на предмет виявлення недоліків загальної та протипожежної охорони [378].

Паралельно змінювалася тактика запобігання та протидії аваріям і пожежам на виробництві. Відповідно до наказу ОДПУ СРСР від 5 квітня 1927 р. у межах кампанії боротьби з диверсіями всі випадки, схожі на диверсії, повинні були розглядатися контррозвідувальними відділами. У разі відсутності ознак диверсії, тобто «контрреволюційного наміру», справи передавалися для подальшого розслідування до ЕКУ.

Постанова РНК СРСР від 12 травня 1927 р. (була оголошена наказом ОДПУ СРСР від 23.05.1927) передбачала передавання охорони важливих промислових об'єктів Воєнпрому, Авіатресту, морських будівельних заводів від воєнізованої охорони до спеціальних військових частин, які створювали в складі військ ОДПУ [433, с. 93]. У листопаді того ж року (наказ ОДПУ СРСР від 19.11.1927) обслуговування підприємств воєнної промисловості перейшло від Особливого відділу до ЕКУ, в структурі якого з цією метою було створено Спеціальне відділення.

Дійсними причинами збільшення кількості аварій були, передусім, зношеність обладнання, недотримання правил техніки безпеки (особливо робітниками, що недавно прийшли на виробництво), порушення технологічного процесу, коли найголовнішим гаслом стало «План за будь-яку ціну!», що супроводжувалося гонитвою за показниками, штурмівщиною тощо. Про це неодноразово повідомлялось і в інформаційно-аналітичних зведеннях ЕКУ ДПУ УСРР до партійних органів. Реальна ж ситуація була такою, що «аварії та пожежі» становили лише 3,3% у структурі кримінальних справ, порушених економічними підрозділами ДПУ УСРР в четвертому кварталі 1927 р. [278, арк. 19, 160, 169]. Загалом же протягом кварталу всіма органами ДПУ УСРР (територіальними, транспортними, особливими відділами, прикордонними загонами) було порушено 35 справ по фактах «аварій», що становило 2,6% в структурі всіх кримінальних справ (табл. 7). Саме на цих випадках була зосереджена увага органів державної безпеки в 1927 р. Втім, існували й справжні диверсії. В мемуарах «Моя шпionская жизнь» відомий британський розвідник, співробітник «Сікрет інтеллідженс сервіс» Дж. Хілл написав про існування на підприємствах СРСР агентів-диверсантів [833, с. 237].

Увесь комплекс заходів із протидії диверсіям дав позитивні результати. Вже в січні 1928 р. Центральна комісія для боротьби з диверсіями заявила про зменшення кількості аварій на промислових об'єктах. Але вже у березні того ж року газета «Известия» заявила про викриття «антирадянської, шкідницької організації» серед спеціалістів вугільної промисловості Донбасу, так званої «Шахтинської справи». Дослідники історії репресій в СРСР дотримуються, здебільшого, точки зору, що саме з неї почалася кампанія викриття «контрреволюційних організацій», які начебто ставили собі за мету «збирання та передавання інформації» щодо економічного потенціалу країни («економічне шпигунство») та організацію аварій на виробництві з «контрреволюційною метою» («диверсії»). Відтоді в роботі економічних підрозділів все більше з'являється кримінальних справ, порушених за фактами «економічна контрреволюція». Це

підтверджують і сухі та неупереджені матеріали відомчої статистики органів ДПУ УСРР.

У IV кварталі 1927 р. у провадженні територіальних органів ДПУ УСРР за «лінією ЕКУ» перебувало 4 справи з «економічної контрреволюції» (за весь рік – 8 справ) в Артемівському, Дніпропетровському, Харківському та Одеському окружних відділах. У структурі злочинів «за лінією ЕКУ» правопорушення становило найменшу частку – 0,4% (табл. 12). За цими справами було заарештовано одну особу, троє інших підозрюваних не бралися під варту. «Позитивний результат» мала лише одна справа з трьох закінчених (дві справи було припинено і одна залишалася в провадженні), передана до органів прокуратури [278, арк. 5]. Отже, за даними відомчої статистики, в 1927 р. в Україні були майже відсутні злочини, які кваліфікувалися як «економічна контрреволюція».

Проте вже під час відкритого процесу над «шахтинцями» ситуація почала змінюватися. Усі аварії та нещасні випадки на підприємствах важкої промисловості розцінювалися як «шкідницькі» дії «класового ворога», чому сприяла позиція вищих партійних органів. У країні було висунуто гасло «здорової недовіри» до технічної інтелігенції старої генерації. Наприклад, 25 березня 1928 р. в газеті «Диктатура труда» з'явилася стаття Д. Клюєва «Дві смерті», в якій було звинувачено у завалі на шахті № 4 Буденівського руднику її завідувача Радченка. До уваги бралися не об'єктивні причини того, що сталося, а думка робітників, що «цей випадок ... у зв'язку з Шахтинською справою повинен привернути до себе пильну увагу органів пролетарського суду» [435].

31 березня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення провести обстеження тресту Донвугілля з метою виявлення всіх недоліків [122, арк. 85]. Паралельно відбувалася аналогічна перевірка й інших трестів України, для чого створювалися комісії з представників ЦК, ЦКК КП(б)У, профспілок та ЕКУ ДПУ УСРР. 22 травня того ж року ЦК КП(б)У зобов'язував окружні комітети створити комісії з перевірки державного апарату з метою його «очищення ... від елементів, неспроможних працювати і керувати роботою» [300, арк. 73]. Почалася чергова «чистка», яка, на відміну від попередніх, ставила за мету «повну заміну старих

фахівців новими» [178, арк. 11]. За результатами перевірки одного лише Донвугілля комісією було запропоновано звільнити з роботи 229 осіб (15,7% загального числа працівників тресту), під спеціальним наглядом залишити 32 особи. ДПУ УСРР наказало встановити нагляд над звільненими, аби не допустити «їх прийому на іншу роботу» [178, арк. 1-10].

У тому ж напрямку працювали й економічні підрозділи ДПУ. У 100 (!) разів, порівняно з четвертим кварталом 1927 р., зросла кількість кримінальних справ, порушених за «економічну контрреволюцію» у 1928 р. У тому ж році було заявлено про «викриття економічної контрреволюції» в тресті Донвугілля [259; 275, арк. 1], в Чорноморсько-Азовському пароплавстві товариства «Держторгфлоту» [254], у военній промисловості [235] тощо.

Не виключаючи можливість передавання окремими спеціалістами колишнім власникам підприємств інформації щодо економічного стану цих підприємств [714, с. 120], найбільше, в чому можна було їх звинуватити, – в господарських чи посадових злочинах.

Однак партійно-радянські настанови вимагали іншого тлумачення недоліків в роботі важкої промисловості країни, а відповідно до них змінилася й кримінально-правова політика. Це позначилося на збільшенні, порівняно з попередніми роками, «державних злочинів», у тому числі й «економічної контрреволюції». Працівник німецького консульства Г. Штретц так оцінив радянське правосуддя в контексті «Шахтинської справи» та інших судових процесів над спеціалістами: «Невже Ви вірите в якусь більшовицьку справедливість та правосуддя? Радянська юстиція в лапках, цей розбишацький орган охорони пролетарської диктатури, не бажає й не може визнати об'єктивну норму закону, хоча б у рамках того ж радянського права» [269, т. 44, арк. 746].

Потрапивши до в'язниці та переживши біль, страждання, приниження, страх смерті та страх за життя рідних, зацьковані та психологічно пригнічені, люди починали по-іншому сприймати дійсність, відшукуючи злочинні дії у власних вчинках чи навіть думках. «Я не вірю, ... що справа полягає не в моїх

злочинах персонально, а в чомусь іншому», – писав арештований у 1928 р. економіст О. Плевако [184, т. 1, арк. 41 – 42].

Незважаючи на абсолютне збільшення кількості кримінальних справ за «економічну контрреволюцію й шпигунство» та політичний резонанс, який надавався таким справам, у структурі справ, порушених органами ДПУ УСРР у 1928 р. за всі види злочинів, їх частка залишалася невеликою – 0,6%; за злочини, вчинені в економічній сфері – 1,8% [279, арк. 2, 222, 223]. Відносно великою кількістю справ із забарвленням «економічна контрреволюція і шпигунство» виділялися промислові регіони. На обліку Луганського окрвдділу ДПУ УСРР перебувало 16 справ (88,6% притягнутих було заарештовано); Артемівського окрвдділу – 13 справ (100% – заарештовано); Сталінського – 11 справ (100% – заарештовано). На ці округи припадало 50,6% справ із таким забарвленням. У структурі кримінальних справ, порушених місцевими підрозділами цих округів, злочини у сфері економіки в Луганському окрвдділі становили 13,4%, Артемівському окрвдділі – 11,6%, Сталінському – 17,2% [279, арк. 123]. Це були вугільновидобувні регіони України, що, безперечно, було пов'язано з Шахтинським процесом.

У причетності до «економічної контрреволюції» та «економічного шпигунства» звинувачувалися переважно інженерно-технічні спеціалісти старої генерації. У 1928 р. за ці злочини під слідством перебувало 196 осіб (1,1% притягнутих у справах з усіма забарвленнями територіальними органами, 2,3% – за злочини в економічній сфері). Серед них найчисельнішою була група інтелігенції – 109 осіб (55,6%), з якої 99 осіб (50,5% усіх притягнутих за «економічну контрреволюцію») становили «технічні спеціалісти», 8 осіб (4,1%) – інші «специ». На другому місці були службовці – 43 особи (21,9%). «За економічну контрреволюцію» під слідством перебувало 37 робітників (18,9%) (табл. 25).

Високим був освітній рівень притягнутих: особи з вищою освітою становили 46,4%; середньою – 26,6%, разом – 73%, що було найвищим показником серед осіб, котрі перебували під слідством за інші види економічних злочинів (табл. 27). Лише три особи (1,5%) були членами ВКП(б), усі інші –

позапартійними, рівень позапартійних був одним із найвищих серед осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за економічні злочини, вищими були лише частки позапартійних серед осіб, притягнутих за «спекуляцію товарами» і «спекуляцію валютою» (табл. 29).

У 1929 р. кримінальні справи з «економічною контрреволюцією та шпигунством» (I квартал – 30, II – 29, III – 33) посідали найменшу частку серед інших справ, що перебували у провадженні економічних підрозділів, відповідно 2,7%, 4%, 3,3% (табл. 16; 17; 18). Проте вже в квітні 1929 р. Й. Сталін заявив: «Шахтинці сидять тепер у всіх галузях промисловості. Багатьох із них виявлено, але зовсім не всіх виявлено» [805, с. 232].

Новий сплеск кримінальних справ з «економічної контрреволюції» припав на 1930 р. у зв'язку з «викриттям» так званої «Промислової партії». У листопаді того ж року ЕКУ ДПУ УСРР заявило про розкриття «Українського Інженерного Центру» (УІЦ) – організації, яка начебто керувала «шкідницькою та диверсійною» діяльністю в усіх основних та найбільш важливих галузях промисловості України. Повідомлялось, що УІЦ був тісно пов'язаний з ЦК Промпартії, діяв за його директивами та вказівками, фактично виступав філіалом Промпартії в Україні. Безглуздість цього зв'язку помітив один із звинувачених – помічник директора Харківського машинобудівного інституту С. Семіхатов. За його словами, в попередні роки представники московських теплотехнічних кіл (на чолі яких стояв професор Л. Рамзін – головний фігурант у справі Промпартії) зневажливо ставилися до своїх українських колег, намагаючись дискредитувати їх у галузі енергетики. На допиті С. Семіхатов показав, що виглядає дивною зміна «тактики» Рамзіна, його спроби підпорядкувати спеціалістів з України [236, арк. 13].

На території України було визначено чотири центри організації: Всеукраїнська Асоціація Інженерів (ВУКАІ), Держплан УРСР, Харківський технологічний Інститут та Теплотехнічне бюро ВРНГ УРСР [236, арк. 3, 16]. Відповідно до схеми розгалуженості «шкідницьких організацій», складеній співробітниками органів державної безпеки, УІЦ скеровував роботу аналогічних

організацій у найважливіших галузях промисловості України: енергетичній, металургійній, вугільній, силікатній, машинобудівній, хімічній, коксобензолній, воєнній [236, арк. 4; 232; 233]. До системи УІЦ, за тією ж схемою, входило три так звані «бойові групи» [747]. Масштаби «контрреволюційних» організацій інженерів у промисловості України повинні були вразити навіть найбільших скептиків. Почалася не просто боротьба з «контрреволюцією», стартувало винищення спеціалістів старої генерації як суспільної верстви населення.

За основною справою проходило 23 особи, котрі представляли верхівку енергетичної промисловості України: П. Литвинов, Б. Стюнкель, О. Кузнецов, Г. Львов, Г. Бураков, С. Крушель, Б. Георгієвський та ін. [183, т. 5, 8, 15, 16, 20, 24]. Загалом у справі УІЦ у різних містах республіки було заарештовано 750 осіб, хоча реально під слідством перебувало набагато більше людей. Наприклад, лише за справою так званого «Українського хімічного центру», створеного начебто за директивою ЦК Промпартії, було заарештовано понад 200 осіб [224, арк. 2]. Канадський дослідник українського походження К. Кононенко, який у 1930 р. перебував у Харківській в'язниці, згадує: «Тоді були разом заарештовані всі головні інженери великих заводів, професори вищих технічних шкіл, керівники найбільших цехів. Це було повне технічне обезголовлення української промисловості» [688, с. 404].

За цими справами звинувачення були стандартними: «шкідництво», організація диверсій, протидія заходам радянської влади, економічне шпигунство, організація збройних повстань тощо. Інколи в справах з'являлися передавання в концесії державних підприємств і «територіальних ресурсів», створення бойових дружин для вчинення терористичних актів тощо. «Кінцева мета» теж мала свою специфіку: повалення радянської влади і встановлення демократичної республіки, або – сприяння іноземній інтервенції [222; 225; 227; 228; 229; 230; 231].

Паралельно викривалися «контрреволюційні організації» в сільському господарстві, метою яких було «укріпити економічне становище куркуля» чи

запровадити «столипінські тенденції в землеустрої» шляхом «насадження хуторської й відрубної систем» тощо [226; 234; 239; 241; 242; 255].

Особи, які перебували під слідством, переважно, з вищою освітою, великим досвідом роботи на керівних посадах як до революції, так і в радянські часи, високим соціальним статусом і рівнем життя, зазнаючи під час слідства фізичного знущання та психологічного тиску, не лише зізнавалися в «контрреволюційних діяннях», які їм інкримінували, а й починали відчувати свою провину перед радянською владою. «Увесь хід слідства привів мене до визнання того факту, що в моїх діях щодо радянської влади була роздвоєність, яка складала сутність мого ставлення до справи, я змусив себе переглянути свою роботу і знайти в ній ті моменти, котрі, з точки зору абсолютної лояльності, в мене самого могли залишити сумніви», – писав у своїй заяві член президії ВУКАІ В. Капеллер, який проходив у справі УЩ [183, т. 11, арк. 134].

Постає питання: чи вірили співробітники органів в існування розгалуженої мережі «шкідницьких» організацій, і чому вони лише наприкінці 20-х рр. раптом «прозріли» й почали їх активно «викривати». 12 серпня 1929 р. заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон та начальник ЕКУ Й. Блат направили до ЦК КП(б)У доповідну записку з листом «засуджених інженерів із Південстали». У листі, заперечуючи свою «шкідницьку діяльність», спеціалісти пояснювали справжні причини зниження темпів розвитку металургійної галузі: нестача коксівного вугілля, застаріле обладнання та ін. [182, арк. 58]. Незважаючи на те, що лист писали «шкідники», очільники ДПУ УСРР спрямували їх висновки щодо проблем розвитку галузі до вищої партійної інстанції. Гадаємо, що тим самим співробітники органів держбезпеки, якщо й не поділяли думки, викладені у записці засуджених спеціалістів, то вважали за доцільне до неї дослухатися.

Отже, у першій половині 1920-х рр. державні злочини складала невелику частку кримінальних справ, які перебували в провадженні органів державної безпеки. З приходом на радянський ринок іноземних компаній та створенням спільних фірм цілком логічним було те, що зарубіжні партнери перед укладанням угод цікавилися технічними можливостями та перспективами

розвитку підприємств, куди вони збиралися вкладати гроші. Необхідну інформацію вони намагалися отримати через відповідальних спеціалістів трестів і підприємств. Враховуючи те, що більшість потенційних інвесторів були колишніми власниками тих підприємств, які вони збиралися брати у концесії, службовці, навіть за умови передавання їм відповідної інформації економічного характеру, не вбачали у своїх діях кримінального контексту. Органи ж державної безпеки, відстежуючи всі контакти радянських громадян з іноземцями, навіть у разі порушення кримінальних справ за фактами «передавання інформації» та «шпигунства» вже в ході слідства також змушені були перекваліфікувати такі справи, оскільки в діях спеціалістів не було «контрреволюційної мети».

Звичайно, на цьому ґрунті були непоодинокі спроби поставити на радянський ринок неякісні товари або продавати їх за завищеними цінами. Шляхом підкупу посадових осіб іноземним фірмам часто це вдавалося зробити, але викриті працівники несли відповідальність за вчинення посадових злочинів. Утім з ідеологічних міркувань в середині 1920-х рр. часто ці злочиння у засобах масової інформації називалися «контрреволюційними». Подібна ситуація виникала і з іноземними місіями та консульствами. Навіть маючи факти приналежності співробітників дипмісії до розвідувальних органів їх країн та розуміючи, що вони «збирали» інформацію про політичний, економічний та воєнний стан країни, ДПУ не мало достатніх підстав для звинувачення їх у шпигунській діяльності й лише відстежувало їх контакти.

Ситуація змінилася наприкінці 1920-х рр. у зв'язку з загостренням міжнародної обстановки та першими збоями планів форсованої індустріалізації. В країні була оголошена «воєнна тривога», котра супроводжувалася переглядом нормативно-правової бази, заходами превентивного характеру щодо «знешкодження» ймовірних ворогів. Після публічної заяви про викриття «контрреволюційної організації» в Донбасі, відомої під назвою «Шахтинська справа», з'явилися десятки штучних кримінальних справ, забарвлених під «економічну контрреволюцію», «економічне шпигунство» та «диверсії». Були засуджені сотні осіб, передусім представників інженерно-технічної інтелігенції

та господарників. Таким чином, після десяти років існування радянське суспільство затопила хвиля «державних злочинів» у сфері економіки, протидія яким входила до компетенції органів державної безпеки.

4.2. Боротьба з фальшивомонетниками та «валютниками»

Одним із найнебезпечніших за Кримінальним кодексом державних злочинів були кримінальні порушення «проти порядку управління». Боротьба з фальшивомонетництвом та «спекуляцією валютою» належала до компетенції економічних підрозділів органів державної безпеки.

Розповсюдженню фальшивомонетництва на початку 20-х рр. ХХ ст. сприяла різноманітність видів паперових грошей, які перебували в обігу в різних місцевостях України. Підробити їх було просто, ще простіше – збути, оскільки пересічні громадяни не знали, як ідентифікувати гроші, випущені різними урядами, відрізнити їх від підробок. Радянські установи не визнавали гроші урядів УНР, гетьманату та регіональних радянських республік, які проголошувались на території України в 1918 р. Інколи на цьому ґрунті траплялися навіть курйозні випадки. Наприклад, у березні 1920 р. до ЦК КП(б)У звернулися члени Одеської делегації, які прибули до Харкова на Всеукраїнську партійну конференцію, з проханням обміняти 52550 руб. «одеського випуску», котрі були видані їм перед від'їздом, оскільки в Харкові для розрахунків їх не приймали [134, арк. 134].

Вільна торгівля сприяла збільшенню кількості магазинів, базарів, трактирів, розважальних закладів, де було легко збувати підроблені паперові грошові знаки. Все це відбувалося на тлі послаблення державного контролю над економічними процесами. Крім того, у зв'язку з 4-ою і 5-ою річницями радянської влади було проведено великомасштабні амністії засуджених, більша частина яких повернулася до «старих справ». Створювалися великі злочинні організації фальшивомонетників, які мали широку мережу розповсюджувачів: агентів, маклерів, дрібних спекулянтів та ін.

На початку 20-х рр. ХХ ст. фальшивомонетництво набуло нечуваного розмаху. За даними кримінального розшуку НКВС РСФРР у 1923 р. серед грошової маси, що перебувала в обігу на території республіки, 20 – 25% склали підроблені паперові купюри [134, арк. 137]. В Україні за 1922 р. лише офіційно було зареєстровано 358 випадків виявлення фальшивих банкнот, за 5 місяців 1923 р. – 147. Найчастіше фальшивки виявляли в Одеській (47 зареєстрованих випадків), Київській (41 випадок) та Катеринославській (41 випадок) губерніях.

На території України мав місце не лише збут, а й виготовлення фальшивок. Протягом 1920 р. спільними зусиллями міліції та надзвичайної комісії було ліквідовано 12 підпільних майстерень із виготовлення фальшивих грошей [272, арк. 27 Зв]. У 1923 р. були виявлені підпільні «цехи» з виготовлення золотих «п'ятірок» у м. Летичів, купюр у «10 000» у м. Київ, «50-ти рубльовок» у м. Переяслав та ін. [57, арк. 16, 19, 46].

Одеські кримінальні елементи використовували й легальні типографії, примушуючи робітників друкувати необхідну їм кількість папірців. Потім вони забирали із собою кліше та так зване «каміння», котре використовували для виготовлення грошей. Залякані погрозами робітники не наважувалися видавати злодіїв, навіть якщо добре їх знали. Фальшивомонетники Одеси використовували й пересувні типографії, які було легко розібрати та заховати [272, арк.27, 27 Зв.].

Зростання торгових оборотів потребувало стабільної грошової одиниці. У 1922 р. РНК РСФРР ухвалив рішення про випуск банківських білетів (червінців), які на 25% були забезпечені дорогоцінними металами і на 75% – товарами, які користувалися попитом. Проведення реформи потребувало наведення порядку в грошовому обігу радянських республік і передусім ліквідації (чи хоча б зменшення) фальшивомонетництва.

Протидіяли фальшивомонетникам органи міліції та кримінального розшуку, які о тій порі тільки намагалися оволодіти методами й засобами розшукової роботи. Їх співробітники мали низький рівень професіоналізму, не могли ефективно протидіяти кримінальним елементам – досвідченим професіоналам-рецидивістам, якими були фальшивомонетники. До боротьби з

цим злочином почали залучатися й надзвичайні комісії, в структурі ВНК – відділи у справах боротьби з бандитизмом.

Причини неефективної протидії фальшивомонетництву крилися також, на думку керівництва радянських правоохоронних органів, у відсутності налагодженої планової боротьби та взаємодії губернських кримінальних розшуків. Діяльність же окремих груп фальшивомонетників часто виходила за межі певної губернії, набуваючи республіканського масштабу. Усе це спричинило необхідність концентрації боротьби з фальшивомонетництвом в одному органі. Спочатку цю функцію взяло на себе Центральне управління кримінального розшуку (Центророзшук), куди надходила вся інформація про факти виявлення фальшивих грошових знаків. Центророзшук, як правило, поєднував різні справи, котрі вели регіональні органи, в одне провадження, залучаючи до їх розроблення найбільш досвідчених працівників [57, арк. 4], здійснюючи облік усіх випадків збуту фальшивок у межах республіки. Обліковувалися також особи, які брали або могли брати участь у виготовленні або збуті фальшивих грошей.

Перехід до завершального етапу грошової реформи в 1923 р. потребував зменшення обігу грошей відповідно до валютних фондів скарбниці Держбанку, через що боротьба з фальшивомонетництвом набула загальнодержавного характеру. Як завжди у таких випадках, до справи долучили органи державної безпеки. 1 липня 1923 р. Ф. Дзержинський, ознайомившись зі станом боротьби з фальшивомонетництвом, написав своєму заступнику Й. Уншліхту: «Було б бажано ... ухвалити драконівські заходи проти підробників, склавши план їх затримання та викорінювання. ... Я вважаю, що кримінальний розшук не справляється й не справиться. ДПУ могло б цим зайнятися у порядку короткого ударного завдання, поставивши кампанію по всьому СРСР та за кордоном» [412, с. 126].

29 серпня 1923 р. при Раді Праці та Оборони було створено спеціальну комісію у складі представників ДПУ, НКВС, Наркомфіну, Держбанку та Держзнаку, метою якої стала консолідація зусиль відомств на боротьбу з

фальшивомонетництвом. При ЕКУ ОДПУ ССРС створювалася Центральна трійка з протидії [739, с. 112]. Аналогічні структури створювалися у всіх повноважних представництвах ДПУ.

Організаційне засідання Всеукраїнської трійки у справах боротьби з фальшивомонетництвом відбулося 28 вересня 1923 р. До її складу увійшли начальник ЕКУ ДПУ Л. Куропатенко, начальник Центррозшуку К. Федотов та представник Наркомфіну. Протягом вересня – листопада 1923 р. відповідні структури організовувалися на всій території України [57, арк. 1, 5, 42, 59]. У сільській місцевості трійки залучали до співпраці органи міліції й громадських помічників, так званих сільських виконавців [87, арк. 4].

Уся активна розшукова робота з виявлення виробників здійснювалась апаратом кримінального розшуку. У розробці великих злочинних груп використовувалися й оперативні можливості органів ДПУ [334, арк. 150 – 154; 759, с. 140]. Тому облік і звітність у справах фальшивомонетників провадилися в органах кримінального розшуку й ДПУ. У разі викриття збувальників та підпільних фабрик співробітників заохочували преміями. [57, арк. 1, 1 Зв.]. Президія «трійки» розробляла кошторис витрат, на Держбанк і НКФ УСРР покладалося матеріальне забезпечення проведення операцій із викриття фальшивомонетників.

Поряд із протидією фальшивомонетництву, «трійки» боролися з підробленням паперових документів, котрі використовувалися як еквівалент грошових одиниць (картки біржі праці, бони, облігації внутрішнього займу) [57, арк. 60]. Особливо «популярними» серед фальшивомонетників були облігації 6% внутрішньої позики, які Наркомфін позначав штемпельним клеймом, що виключало їх з обігу [36, арк. 4]. Проте, за інформацією Всеукраїнської трійки у справах боротьби з фальшивомонетництвом, облігації зі змитими та витравленими штемпелями стали предметом куплі-продажу. З'явилися цілі організації, що витравляли, скуповували й перепродували такі облігації [288; 325, арк. 10].

Місцеві «трійки» інформували про боротьбу зі злочином у регіонах Управління міліції й кримінального розшуку та ДПУ УСРР. Всеукраїнська трійка координувала їх роботу, всі її розпорядження й накази були обов'язковими для виконання. Контроль здійснювався також з боку союзних органів, які намагалися найрезонантніші справи взяти у своє провадження. Наприклад, після викриття у Києві фабрики з виготовлення фальшивих грошових знаків (вилучено купюр на 2,5 трлн. руб.) надійшла вимога про передавання справи до Москви. Лише втручання прокурора губернії дозволило українським правоохоронцям завершити розслідування справи [57, арк. 45].

Бажання Центру контролювати ситуацію на місцях призводило до суперечок із республіканськими органами. 15 вересня 1923 р. Центральна трійка вимагала від місцевих органів в обов'язковому порядку скеровувати до неї всю інформацію про факти виявлення підробних грошей, а також самі фальшивки [57, арк. 71]. За кілька днів, 28 вересня 1923 р., Всеукраїнська трійка звернулася до Держбанку і Наркомфіну УСРР з проханням дати розпорядження місцевим органам заборонити направляти вилучені підробні грошові знаки до Москви, а передавати їх до місцевих трійок у справах боротьби з фальшивомонетництвом [57, арк. 1 Зв]. Усі заходи та намагання владнати стосунки між республіканськими і союзними органами свідчили не лише про неузгодженість їх дій, а й певну конкуренцію. Паралелізм у роботі інколи заважав місцевим органам визначитися, які саме структури (місцеві, республіканські чи союзні) будуть відповідати за доведення справи до судових інстанцій, і куди саме направляти інформацію щодо фальшивомонетництва. На це неодноразово вказували керівники місцевих та республіканських органів [57, арк. 71, 93, 148].

У 1920-ті рр. відбувався пошук не лише алгоритмів взаємодії між різними структурами, а й ефективних форм і методів оперативно-розшукової діяльності. З профілактичною метою систематично проводилися агентурні перевірки базарів, бірж, фінансових установ, шинків та ін. До співпраці залучалися державні органи й торговельні заклади, що давало змогу своєчасно виявляти випадки збуту фальшивих купюр.

Широко застосовувалося зовнішнє спостереження, яке дозволяло виявити місця збуту та переховування підроблених грошових знаків, контакти осіб, та інше. Розпорядженням від 3 листопада 1923 р. ДПУ УСРР надало оперативним працівникам, які займалися боротьбою з фальшивомонетництвом, широкі повноваження: орендувати квартири, на власний розсуд встановлювати зовнішнє спостереження тощо [57, арк. 6].

Проте більш дієвим у боротьбі з цим злочином вважалося внутрішнє освідомлення. Внутрішня агентура, яку використовували при виявленні груп фальшивомонетників, вербувалася з осіб із кримінального середовища або тих, хто раніше був засуджений за фальшивомонетництво [57, арк. 6; 87, арк. 9, 45]. Найбільш відомими розробками, які проводила Київська губерньська трійка в середині 20-х рр., були «Даєш долари» та «Красс». Обидві справи перебувала на контролі Харкова, зокрема введення до оточення головного фігуранта Красса «сексота» Горштейна з Новоград-Волинського [87, арк. 5].

Велике значення в боротьбі зі злочинністю мало створення й розвиток обліково-реєстраційної системи. Реєстрація полегшувала контроль за контингентом, сприяла проведенню превентивних заходів. Для ефективнішої протидії фальшивомонетництву було створено, поряд із загальним обліком усіх кримінальних елементів, профільну базу даних на осіб, які тією чи іншою мірою були причетні до підроблення грошових знаків.

Облік провадився економічними підрозділами ДПУ. Так, у IV кварталі 1927 р. на обліку ЕКУ ДПУ УСРР перебувало 118 осіб, у 1928 – 305 осіб, протягом трьох кварталів 1929 р. – 84 особи [278, арк. 17; 279, арк. 3,4; 281, арк. 6, 282, арк. 6, 283, арк. 6].

Каси Наркомфіну мали інструкції від Валютного управління НКФ, як відрізнити фальшиві гроші від справжніх. Прописувався алгоритм поведінки при виявленні фальшивок [78, арк. 71]. З середини 1924 р. екземпляр акта про вилучення й самі фальшиві банкноти надсилалися до Москви [82, арк. 102], де ОДПУ провадився централізований облік усіх фальшивих грошових знаків і банкнот, а також здійснювалася перевірка, продуктом нових чи вже розкритих

організацій вони були [82, арк. 102]. Для цього ЕКУ ОДПУ СРСР (чи ЕКВ ДПУ УСРР, якщо фальшивки надходили до нього) надсилав купюри до Наркомфіну СРСР (чи УСРР). Спеціалісти фінансового відомства проводили експертизу на предмет виявлення прийомів підроблення грошових знаків та банківських білетів [285, арк. 70]. Це давало змогу розпізнавати «почерк» майстерні або окремих «спеціалістів» із виготовлення фальшивок.

ЕКУ ОДПУ та ЕКУ ДПУ УСРР, починаючи з 1925 р., направляли на місця дані про ліквідовані та невідомі організації фальшивомонетників; зазначалися час і місце виявлення підробок, серії та номери фальшивих банкнот і способи їх виготовлення. Ця інформація сприяла об'єднанню зусиль усіх зацікавлених відомств для виявлення нерозкритих організацій [285, арк. 50].

Централізований облік фальшивок допомагав протидіяти злочину не лише правоохоронним органам. Держзнак, аналізуючи різні методи підроблення, вживав заходів, які б унеможливлювали чи ускладнювали підроблення [58].

Застосування різних методів боротьби з фальшивомонетництвом мало позитивні результати. Протягом 1924 р. на території України було викрито та ліквідовано 14 організацій, які виготовляли та збували «грошові сурогати». Серед виявлених організацій найбільшими за розмахом діяльності були підпільні фабрики, що знаходилися в с. Кремінне Донецької губернії та в м. Київ [87, арк. 9]. У 1925 р. розкрито 13 організацій, серед них 6 займалися не лише збутом, а й виготовленням. Ці організації знаходилися в Харкові, Одесі, Чернігові, Кривому Розі, Умані, а також окремих населених пунктах Луганської губернії [285, арк. 171]. Незважаючи на те, що кількість злочинних організацій, порівняно з попереднім роком, не збільшилась, було вилучено набагато більше фальшивих грошей: в 1924 р. – 93 примірника на суму 920 руб., у 1925 р. – 1355 примірників на суму 10989 руб.

Загалом же упродовж 1923 – 1925 рр. в СРСР було розкрито близько 100 центрів із виготовлення фальшивок та засуджено біля 2 тис. фальшивомонетників [591, с. 349]. За іншими джерелами, у цей період було ліквідовано 174 організації, до діяльності яких були причетні 1487 осіб [889].

На думку начальника ЕКУ ДПУ УСРР, який очолював і Всеукраїнську трійку у справах боротьби з фальшивомонетництвом, Й. Блата, причин такого явища було декілька. По-перше, в результаті «розвантаження» будинків примусової праці на свободу вийшло чимало кримінального елемента, який відразу ж розпочав виготовлення та збут фальшивих грошей. По-друге, вдосконалювалися методи боротьби з фальшивомонетництвом. Зокрема, у великих містах України – Києві, Одесі, Харкові та ін. була налагоджена надійна мережа інформаторів. По-третє, була досягнута належна співпраця між органами ДПУ та апаратом губернського кримінального розшуку [285, арк. 174].

Підробленням радянських червінців займалися й за кордоном. Іноземний відділ ОДПУ СРСР надавав ЕКУ всіляку допомогу у цьому напрямку. Зокрема, ІНВ повідомив, що у лютому 1926 р. у Берліні генералом Максом Гофманом була проведена нарада за участі колишніх акціонерів кавказьких нафтових промислів, банкірів та землевласників із Грузії, на якій ішлося про намір «повалення уряду [СРСР – авт.] шляхом випуску фальшивих грошей». Основна ідея, за інформацією радянських розвідників, полягала в тому, щоб паралізувати фальшивими грошима економіку СРСР або нанести їй збитків.

У 1926 р. у Мюнхені почала працювати підпільна типографія Й. Шнайдера, з якої до СРСР відправили близько 12 тис. фальшивих червінців. Виробництво фальшивих грошей було викрите прусською кримінальною поліцією. Під час арешту членів групи було вилучено 120 тис. полуфабрикатів банкнот червінців та папір, на якому можна було виготовити ще 1,2 млн. банкнот [889]. У вересні 1927 р. кримінальна поліція Німеччини знешкодила ще одну організацію з виготовлення фальшивих червінців. Фальшивки були високої якості, виготовлені на папері, схожому на той, що вироблявся Держзнаком [285, арк. 59].

У 1927 р. у роботі економічних відділків окружних відділів ДПУ УСРР було сім агентурних справ, відкритих за так зване «іноземне» фальшивомонетництво: 1 справа – за німецьке, 5 – за польське, 1 – за румунське. Агентурна справа «Скала» щодо участі гравера Йоховецького (Польща) у

виготовленні червінців була порушена на підставі інформації, яку передав до ЕКУ Іноземний відділ ДПУ УСРР [285, арк. 214].

Для переправлення великих партій товару фальшивомонетники використовували «коридори» контрабандистів. Тому трійки у справах боротьби з фальшивомонетниками активно взаємодіяли з прикордонними загонами УПО. Економічні групи ДПУ, плануючи операції в прикордонній смузі, повідомляли про них місцеві контррозвідальні відділи, до компетенції яких входила боротьба з контрабандистами. Якщо ж у ході «розробки» виявлялися ознаки шпигунства, їх передавали до контррозвідальних відділів [87, арк. 4]. Наприклад, у квітні 1925 р. Всеукраїнська трійка разом із прикордонними загонами і КРВ Волинського губвідділу ДПУ проводила оперативну комбінацію для встановлення контролю над одним із контрабандних каналів проникнення фальшивих грошових знаків із території Польщі [87, арк. 5].

Враховуючи, що фальшивомонетництво кваліфікувалося як «державний злочин проти порядку управління», законодавством були визначені суворі міри покарання. Наприклад, в Одесі в 1920 р. було розстріляно 60 фальшивомонетників [272, с. 62]. У грудні 1923 р. Нарком'юст УСРР акцентував увагу органів ДПУ на боротьбу з «витравлення штампелів на облігаціях» внутрішнього займу. Органам прокуратури пропонувалося у великих містах організувати показові процеси над «організаторами і учасниками витравлення штампелів, скупників і продавців таких облігацій», встановивши «вищу міру покарання» [325, арк. 10]. Отже, перші судові показові процеси з визначенням найсуворішого покарання пропонувалося застосовувати саме до осіб, які підробляли облігації державних позик.

Відповідно до рішення ВУЦВК від 22 жовтня 1924 р. і розпорядження ЕКУ ОДПУ СРСР від 19 листопада 1924 р., ДПУ УСРР запропонував справи з фальшивомонетництва заслуховувати не в звичному судовому порядку, а на надзвичайних сесіях губернських (пізніше – окружних) судів [359, арк. 242.]. У 1926 р. надзвичайні сесії окружних судів в Україні розглянули кримінальні справи 25 організацій фальшивомонетників. За ними до вищої міри покарання

було засуджено 19 осіб, до 10 років ув'язнення – 22 особи [753, с. 48]. 2 вересня 1926 р. ЕКУ ОДПУ СРСР категорично заборонило місцевим органам держбезпеки передавати справи з фальшивомонетництва до судових органів [889].

Проте судові установи спрямовували їх у відкриті судові слухання. В 1927 р. Наркоматом юстиції УСРР, під тиском ЕКУ ДПУ УСРР, справи з фальшивомонетництва були вилучені з загальної підсудності та передані до підсудності надзвичайних сесій [753, с. 48]. За звітом ЕКУ ДПУ УСРР у 1927 р. за вісімнадцятьма закінченими кримінальними справами засуджено до розстрілу 2 особи, позбавлено волі з перебуванням у БУПРі терміном до 10 років – 10 осіб, інші отримали різні терміни [285, арк. 214].

4 вересня 1923 р. ЦВК СРСР надав Колегії ОДПУ право застосовувати до згаданої категорії осіб адміністративне виселення [813, с. 95]. А вже 1 квітня 1924 р. Колегія ОДПУ отримала право виносити вищу міру покарання щодо фальшивомонетників [480, с. 90; 823, с. 49].

«Положення про права ОДПУ щодо адміністративних виселень, заслань та ув'язнень до концентраційного табору» (1924 р.) надавало права й Особливим нарадам при ОДПУ СРСР і ДПУ союзних республік «за відсутністю достатніх підстав для розгляду справ у судовому порядку» застосовувати до фальшивомонетників адміністративне виселення [738, с.62]

Отже, справами з фальшивомонетництва займалися дві позасудові інстанції, що існували в системі органів державної безпеки: Особливі наради ОДПУ та ДПУ УСРР і Колегія ОДПУ СРСР.

За статистичними звітами ДПУ УСРР за 1927 – 1929 рр. справи з фальшивомонетництва передавалися, переважно, до органів прокуратури (в 1927 р. – 44,4% закінчених справ, у 1928 – 60,2%, в 1929 – 50%). Частина справ направили до Особливої наради ДПУ УСРР (у 1927 р. – 33,3%, у 1928 – 7,2%, у 1929 р. – не було направлено жодної справи) (табл. 14; 15; 16; 17; 18). У 1927 і 1928 рр. Особливою нарадою ДПУ УСРР було виселено відповідно 15 і 16 фальшивомонетників [280, арк. 4, 8].

Виходячи з наведених даних, «пiк» боротьби з фальшивомонетництвом припадав на 1927 – 1928 рр. У 1927 р. на території України було викрито 38 організацій фальшивомонетників, 30 з яких займалися як виготовленням, так і збутом [285, арк. 225].

Саме в цей період у межах СРСР було організовано декілька великомасштабних операцій із затримання крупних валютників та фальшивомонетників. Водночас у 1928 р., з ініціативи ЕКУ, погодженої з НКЮ, для запобігання цьому злочи́нню в УСРР було проведене масове виселення осіб, раніше засуджених за фальшивомонетництво на термін більше ніж 3 роки [753, с. 49].

Після цих акцій Всеукраїнська трійка у справах боротьби з фальшивомонетництвом та її місцеві аналоги були ліквідовані. Вважалося, що фальшивомонетникам було завдано серйозного удару, а дії тих, хто ще бажав би продовжити свій кримінальний бізнес, уже не представлятимуть серйозної загрози для фінансової системи країни, оскільки грошова реформа була успішно проведена, трійки виконали покладену на них функцію. Відтоді боротьба з фальшивомонетництвом сконцентрувалася в ЕКУ та економічних відділах місцевих органів ДПУ УСРР.

Паралельно з фальшивомонетництвом економічні підрозділи органів державної безпеки вели боротьбу зі злочинами, визначеними Кримінальним кодексом як «валютні спекуляції».

Зважаючи на монополію зовнішньої торгівлі, обіг іноземної валюти був офіційно заборонений. Однак в умовах нестабільності радянських грошових знаків підприємства та установи в своїй господарській діяльності використовували більш надійну іноземну валюту. Навіть Київська губерньська надзвичайна комісія, всупереч закону, в 1921 р. закупила в кооперативі мануфактуру для власних потреб за валюту [149, арк. 62 Зв].

На початку 1920-х рр. в установах вилучалася валюта та передавалася до кас Уповноваженого Наркомфіну РСФРР [149, арк. 52]. Водночас траплялися випадки, коли міліція чи кримінальний розшук, не ставлячи до відома органи ВУНК – ДПУ,

проводили власні заходи, котрі не завжди йшли на користь справі протидії злочинності. Наприклад, у червні 1922 р. у Кременчуці місцевим відділенням губрозшуку при вилученні у населення валюти та золота було зірвано операцію, яку ретельно готував губвідділ ДПУ [55, арк. 20].

Проте валюта продовжувала використовуватися на внутрішньому ринку. За таких умов для успішного проведення грошової реформи, необхідно було легалізувати валютний ринок всередині країни. Відтак було ухвалено низку декретів, котрі регламентували обіг іноземної валюти.

6 вересня 1921 р. РНК РСФРР дозволив у касах Наркомфіну здійснювати обмін іноземної валюти та виробів із дорогоцінних металів на радянські рублі [137, арк. 30]. З ініціативою НКФ не погодилася ВНК, яка направила 28 вересня лист до ЦК РКП(б), де вимагала спростування декрету [410, с. 55]. Наркомфін відхилив пропозицію ВНК, аргументувавши, що заборона вільного обміну призводить до появи підпільного ринку та спекуляції [410, с. 56, 57].

Декрет Раднаркому УСРР від 25 квітня 1922 р. дозволив вільний обіг золота та іноземної валюти [161, арк. 40]. Уся прийнята від громадян валюта переправлялася до управління Уповноваженого Наркомфіну РСФРР на Україні [69, арк. 30]. Операції із золотом та іншими коштовними металами на території республіки, які виходили за межі встановленого державою порядку, кваліфікувалися як злочин – «порушення правил про валютні операції», на практиці – «спекуляція валютою» [292; 332].

Однак за непу наявна на той час державна кредитна система та механізм купівлі валюти не могли задовольнити потреби державних трестів і приватного сектору. Офіційно визнаним і дозволеним способом обігу іноземної валюти в країні стала торгівля нею у підконтрольних державі установах. Постанова РНК РСФРР від 20 жовтня 1922 р. дозволяла Раді Праці та Оборони за представленням Наркомфіну створювати фондові біржі та фондові відділи при товарних біржах для торгівлі іноземною валютою, державними цінними паперами, акціями акціонерних товариств та ін., російські ж монети старої чеканки вилучалися з біржового обігу.

В Україні, на відміну від РСФРР, створюватися фондові відділи при товарних біржах. Перший в УСРР фондовий відділ було відкрито у грудні 1923 р. при Харківській товарній біржі [75, арк. 109]. Її послугами могли скористатися не всі охочі обміняти валюту, оскільки устами відділів обмежували коло учасників [45, арк. 22]. Валютні операції, які здійснювалися на фондових або валютних біржах, перебували під жорстким контролем установ двох відомств: Наркомфіну та Наркомату зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР [86, арк. 6]. У 1924 р. між ними з цього приводу навіть виникла дискусія. НКФ вимагав реєстрації всіх угод на біржі, незалежно від їх вартості, мотивуючи це необхідністю наповнення місцевих бюджетів відрахуваннями з кожної операції. Укркомвнуторг пояснював недоцільність реєстрації договорів, грошові обороти яких були меншими ніж 125 руб. для Києва та Харкова, 60 руб. для Одеси та Катеринослава і т.п. [27, арк. 7; 28, арк. 7, 8].

Ретельний контроль за валютними операціями та бюрократична тяганина, пов'язана з отриманням дозволів, призвели до появи спекуляції. «Чорні біржі» являли собою палатки на ринках, де маклери скуповували й продавали золоті монети не за офіційним курсом, встановленим Держбанком, а за ринковими цінами, які враховували попит та пропозицію. Грошові обороти «чорної біржі» значно перевищували обороти фондових відділів, оскільки їх користувачі не сплачували податків. На думку службовців, саме операції на «чорній біржі» створювали навколо червінця ажіотаж та спекуляцію [72, арк. 61].

Врегулювати «чорну біржу» своїми методами вирішило ОДПУ. З вересня 1923 р. до січня 1924 р. у деяких містах РСФРР (Москва, Ленінград та ін.) відбулися арешти біржовиків та спроби розігнати «чорну біржу». В деяких містах переслідування зазнали й агенти Особливої частини Наркомфіну. Проте ці заходи мали зворотну реакцію: «чорний ринок» не припинив своє існування, він лише глибше пішов у підпілля, що ускладнювало проведення грошової реформи. У березні 1924 р. політбюро ЦК РКП(б), за пропозицією Наркомфіну, заборонило ОДПУ проводити репресії проти біржовиків, фактично погодившись

з існуванням «чорної біржі» [72, арк. 61]. На чорному ринку знову почали «грати» агенти Особливої наради [890].

Формою контролю над вільним ринком стало поширення «позабіржових фондових зібрань», так званих «американок» (ймовірно, назва походить від розповсюдженого в той час еквівалента обміну – американського долара – *авт.*). Вони працювали як вечірні фондові біржі на товарних біржах. На них не розповсюджувалися обмеження фондових відділів (патенти про розряд, дозволи Особливої валютної наради та ін.), учасники не сплачували податків та будь-які інші збори.

Перші «американки» почали працювати в Москві та Петрограді. Їх учасниками стали кредитні установи, фондові маклери та професійні торговці валютою. На думку фінансистів 1920-х рр., позабіржові фондові зібрання дали позитивний результат, дозволивши «сконцентрувати навколо біржі весь «вільний валютний обіг», намагаючись таким чином вивести його з тіні.

Наприкінці 1924 р. «американка» запрацювала при Харківській товарній біржі (ХТБ). Попередньо було проведено переговори з представниками «чорного валютно-фондового майданчика» щодо залучення їх до роботи [72, арк. 124]. До участі у позабіржових фондових зібраннях допускалися всі приватні особи та підприємства за рекомендаціями двох членів ХТБ. Розуміючи, що діяльність, як й існування позабіржового фондового зібрання, суперечила офіційній державній політиці щодо функціонування внутрішнього валютного ринку, напередодні його відкриття нарком фінансів УСРР С. Кузнецов звернувся до ЕКВ ДПУ УСРР із проханням «сприяти здоровому функціонуванню «американки», надавши розпорядження місцевим органам ДПУ «не вчиняти перешкод її діяльності та забезпечити всім учасникам зібрання вільну роботу» [72, арк. 51].

Держава ж, дозволивши певною мірою порушувати встановлені нею ж самою правила, встановила контроль над цими «порушеннями». За грошовими оборотами та особами, які користувалися послугами позабіржових зібрань, було встановлено негласний (таємний) нагляд як з боку фінансових установ, так і з боку економічних підрозділів ДПУ УСРР [72, арк. 1, 51].

У прагненні підтримати стабільність фінансової системи агенти Особливої частини Наркомфіну СРСР почали самі «грати», скуповуючи або продаючи на офіційній та «чорній валютній біржі» золоті монети та обмінюючи іноземні валюти на червінці за ринковою ціною. Таким чином Держбанк та Наркомфін намагалися наблизити курс іноземної валюти на чорному ринку до офіційного, встановленого у фондовому відділі Московської товарної біржі. Різниця між проданими та купленими золотими монетами та валютою відображала межу довіри до червінця.

Водночас для підтримки стабільності, передусім цінних паперів, у травні та червні 1923 р. Наркомфін СРСР організував через контори Держбанку в губернських містах скуповування на чорному ринку за зниженими цінами, які б не перевищували 70% їх номінальної вартості, облігацій державної внутрішньої довгострокової 6%-ої позики [74, арк. 8]. Таким чином НКФ не лише піднімав ринкову ціну облігацій, а й поповнював державну скарбницю [74, арк. 8, 10].

Особлива частина, таємно проводячи «валютні інтервенції», про їх організацію не повідомляла місцеві державні фінансові установи, на підконтрольній території яких здійснювалися такі акції. Більше того, інколи вони здійснювалися в прикордонній смузі, що було заборонено законодавством. Наприклад, у червні 1924 р. на території Каменецького округу громадянин Кустов, маючи посвідчення за підписом начальника Особливої частини Валютного управління Наркомфіну СРСР Л. Воліна, скуповував срібні монети царської чеканки. Водночас ніякі державні офіційні документи про здійснення фінансових операцій до місцевих органів влади не надходили. Дії Кустова призвели до падіння курсу червінця в губернії [77, арк. 4 Зв., 6]. На думку місцевих фінансистів, такі дії з боку приїжджого були неприпустимими, оскільки повністю ігнорувалися особливості грошового обороту прикордонної губернії. До того ж, у населення збереглося чимало монет царської чеканки, в той час дрібного радянського срібла для здійснення розрахункових платежів не вистачало. Внаслідок цього селяни неодноразово зверталися до відповідних органів із проханням дозволити їм сплачувати сільськогосподарський податок

старим сріблом. У цьому їм було відмовлено з поясненням, що уряду старе срібло не потрібно. А вже через 2 – 3 тижні почалося скуповування срібла [77, арк. 4].

Співробітники ДПУ відстежували діяльність таких агентів, котрі були, як і всі гравці «чорної біржі», поставлені на обліки [757, с. 346]. Економічне управління, яке контролювало «чорний ринок», «не чіпало» їх за умов, що про здійснення ними подібних акцій Центр повідомляв місцеві фінустанови. В інших випадках «агенти» затримувалися, навіть за наявності у них відповідних документів [83, арк. 152].

Непорозуміння виникали на ґрунті того, що Особлива частина, проводячи інтервенції через агентів, діяла на межі законності, не повідомляючи про це навіть Наркомфін УСРР. З одного боку, створювалася видимість «стихійності» ринку, з іншого, – ігнорувалися республіканські органи державної влади, які, власне, були відсторонені від формування й впливу на фінансово-кредитну систему республіки. Це породжувало загострення стосунків Особливої частини з органами державної безпеки, які, на відміну від фінансових установ, не хотіли втрачати контроль за ситуацією на місцях.

Із метою запобігання інфляційним процесам органи ОДПУ повинні були перешкоджати витоку з країни за кордон золота, насамперед, контрабандним шляхом. За повідомленнями агентури, що надійшла в квітні 1922 р., одним із каналів контрабандного провезення був пункт Особливого відділу у Волочиську, через який щотижня вивозилося до Польщі до 10 кг золота [269, т. 2, арк. 104].

Деякі представники іноземних консульств і місій, акредитованих в Україні, користуючись тим, що закордонним благодійним організаціям та іноземним дипломатам надавалися права перевезення багажу без митного огляду, за безцінь скуповували коштовності та золото та відправляли їх за кордон [267, т. 1 арк. 2]. Так, у 1923 р. контррозвідувальний відділ Київського губвідділу ДПУ викрив дипкур'єрів Польської місії, які вивозили за кордон коштовності, валюту, твори мистецтва за маршрутом Москва – Харків – Київ – Варшава (справа «Діос ІРЕ») [246, арк. 93].

Коштовності та валюта пересилалися за кордон і у звичайних поштових листівках. Із метою перешкоджання такому способу контрабанди ОДПУ посилило контроль за кореспонденцією, що відправлялася за кордон, а також обліковувало громадян, які здійснювали такі операції на суму більше 100 руб. або систематично цим займалися [248, т. 1, арк. 32]. Переправлення валюти відбувалася і в зворотному напрямку: громадяни СРСР отримували валюту переказами із-за кордону. Коли ж Держбанк припинив виплачувати грошові перекази валютою, «одержувачі ... почали отримувати валюту у звичайних конвертах разом із листами» [402, №16, с. 700].

Постанови РНК УСРР від 11 вересня 1922 р. обмежувала сумою у 500 руб. за курсом Держбанку ввезення в Україну іноземної валюти. Обмеження існували і в наступні роки. Постанова ЦВК СРСР від 12 вересня 1924 р. та інструкція Наркомфіну та Наркомвнуторгу від 5 грудня того ж року встановлювали норми та порядок провезення через кордон валютних цінностей. Порушення правил тягнуло за собою кримінальну відповідальність [90, арк. 9]. Проте в 1922 – 1923 рр. фіксувалися непоодинокі випадки конфіскації у громадян СРСР доларів, які вони намагалися перевезти (8, 10, 100) [73, арк. 74].

Неврожай 1924 р. призвів до збільшення ціни на хліб та продукти харчування. Однак попередні оптимістичні темпи промислового розвитку, сподівання на гарний урожай 1925 р. і, як наслідок, – збільшення вітчизняного експорту сировини, повинні були, на думку економістів, призвести до збільшення валютних надходжень. У середині 1925 р. збільшився сукупний оборот українських бірж, особливо Харківської, досягнувши рекордного рівня за весь час її існування – 100,9 млн. руб. [102, арк. 2 а]. Валютні надходження планувалося використати для модернізації промисловості. Наслідком такого прогнозування стало прийняття в 1925 р. на XIV з'їзді РКП(б) курсу на індустріалізацію. Те, що господарство відбудовувалося на основі довоєнного промислового та транспортного обладнання, яке вже було фізично та морально застарілим і зношеним, не враховувалося.

Неочікуване різке скорочення валютних ресурсів спонукало правління Держбанку СРСР 23 грудня 1925 р. звернутися до політбюро ЦК ВКП(б) із заявою про те, що без прийняття негайних заходів із вивезення за кордон золота й платини Держбанк ризикує стати неспроможним платником [534, с. 600]. На засіданнях політбюро ЦК ВКП(б) розглядалися питання, пов'язані з поточними розрахунками у зовнішній торгівлі в Німеччині.

До труднощів із зовнішніми валютними розрахунками додавалися несприятливі явища на внутрішньому валютному ринку. На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 8 січня 1926 р. начальник Валютного управління Наркомфіну СРСР Л. Юровський заявив, що за I квартал 1925/1926 госп. року перевищення інтервенційних продаж над купівлею становило 25 млн. 570 тис. руб. [534, с. 600].

Дефіцит валюти намагалися компенсувати різними методами: збільшенням нерентабельного експорту, скороченням річної імпортової програми, жорсткої кредитної політики та ін. Відбувалося й обмеження прав вітчизняних експортерів у використанні отриманої ними валюти. Перекривалися канали надходжень на іноземні біржі червінців, які обмінювалися там на іноземну валюту за рахунок Держбанку СРСР, були введені обмеження на вивезення за кордон червінців приватними особами. З метою збільшення державних резервів на товари та грошової маси розпочався «наступ на приватника»: введення додаткових податків, збільшення вже існуючих, призупинення кредитування та ін. Це призвело до панічної втечі приватного капіталу з легальних форм підприємницької діяльності, вкладання непманами вільних коштів не у розвиток свого бізнесу, а у золото чи валюту. Майже всі фінансові установи України доповідали своєму керівництву про підвищений попит різних верств населення (лікарів, ювелірів, підприємців і, навіть, селян) на золото [85, арк. 78, 134, 170, 188, 207, 331, 435, 459]. У січні 1926 р. продаж населенню золотих монет перевищив 7,6 млн. руб., що стало максимальним значенням цього показника за весь час проведення інтервенцій [898]. Значно збільшилися й розміри продажу населенню іноземної валюти (до 330 тис. доларів та 112 тис. фунтів стерлінгів).

Для утримання курсу червінця НКФ СРСР обмежив кредитування народного господарства до мінімуму, збільшив до максимуму інтервенційний продаж.

Незважаючи на таку ситуацію, наприкінці січня комісія на чолі з головою правління Держбанку СРСР А. Шейманом (до її складу ввійшли представники Наркомфіну, Держплану, Наркомторгу та ОДПУ СРСР), вирішила продовжувати валютні інтервенції. З метою поповнення державної скарбниці іноземною валютою було запропоновано здійснити низку репресивних заходів (посилити боротьбу з контрабандою, незаконною скупкою іноземної валюти і золота, переглянути питання щодо посилок із-за кордону та ін.).

У рамках реалізації боротьби з дефіцитом валюти у великих містах, де проводилися валютні інтервенції, почалися переслідування та арешти великих біржовиків. На кінець квітня 1926 р. внаслідок проведених органами ОДПУ операцій загалом у країні було арештовано 1374 валютника, в УСРР – 201 [890]. Внаслідок цього різко зменшився «попит на валютні цінності», скоротилася кількість неконтрольованих валютних операцій.

Паралельно із репресіями проти біржовиків і валютних спекулянтів почалися арешти співробітників Особливої частини Наркомфіну, серед яких був й її очільник Л. Волін. ОДПУ звинуватило їх у встановленні зв'язку «з окремими приватниками-біржовиками, використанням службового становища для дезорганізації валютно-фондового ринку» та ін. [890]. Рішенням Колегії ОДПУ їх засудили до розстрілу. Виникало враження, що валютні інтервенції були не складником економічної політики держави, а особистою справою посадовців. Органи державної безпеки начебто не наглядали за проведенням цих операцій, а вперше про них дізналися і з усією «революційною нетерпимістю» почали їх викорінювати.

Терміново вносилися зміни у валютне законодавство та правила обігу валюти всередині країни. Підвищувалися митні збори на товари, що ввозилися з-за кордону в поштових посилках. Для боротьби з посиленою контрабандою ОДПУ СРСР запропонувало місцевим органам використовувати агентурно-освідомчий апарат [68, арк. 59].

Але валюта була потрібна для господарювання як державним органам, так і приватникам. За таких умов, незважаючи на репресії, «чорний ринок» знову почав набирати обертів. Його послугами користувалися не лише місцеві «ділки», а й представники державних установ і дипломатичного корпусу, акредитованого в країні.

Під час оперативної розробки Київським окружним відділом ДПУ УСРР німецького консульства в Києві з'ясувалося, що його співробітники через знайомих купували долари на «чорній біржі». Крім того, з осіб, які збиралися виїхати до Німеччини, консульські витрати збиралися не радянськими червінцями, як це було передбачено законодавством, а доларами. Для цього громадянам пропонувалося скористатися послугами «чорної біржі» або купити долари безпосередньо в приміщенні консульства за ціною «чорного ринку» [269, т. 44, арк. 658]. Таким чином, на думку співробітників ДПУ, представники консульства «активно підтримували ажіотаж на чорній біржі» та «відкрито ігнорували радянську валюту» [269, т. 44, арк. 217]. На підставі цих та інших фактів було порушено кримінальну справу на трьох осіб, які виконували доручення співробітників консульства, й звинувачено їх у спекуляції валютою [269, т. 44, арк. 676]. Ця справа була використана для компрометації німецького консула в Києві В. Стефані. Враховуючи скандал навколо нього, Міністерство закордонних справ Німеччини відкликала консула до Берліна [269, т. 44, арк. 733].

Валютними спекуляціями займалися й інші іноземці. Про приїзд до Харкова групи поляків для скуповування через «чорну біржу» дорогоцінностей та провезення їх дипломатичними кур'єрами, багаж яких не підлягав огляду, йшлося в оперативній довідці з розробки справи «Польське дипломатичне посольство» [268, т. 2, арк. 9].

Незважаючи на спроби відновлення «чорної біржі», запобіжні репресивні заходи дали свій результат. У 1926 р. валютні ресурси країни почали збільшуватися. Водночас відмова від валютних інтервенцій призвела до відмови від котирування червінців на іноземних біржах, де їх скуповували за офіційним курсом за рахунок коштів Державного банку СРСР. Власне влітку 1926 р.

відбулася зміна у валютній політиці, яка полягала у створенні замкненої грошової системи СРСР. Це означало відмову від підтримки конвертованості червінця, його ізоляцію від світових валют і перетворення на суто внутрішню радянську валюту.

Не зосереджуючись на економічних аспектах питання, варто підкреслити, що в 1927 р. держава вдалася до емісії, внаслідок чого грошова маса збільшилася на 42,6% [898]. Ці заходи, разом із введенням державного контролю за ціноутворенням та зміною структури імпорту, призвели до гострого товарного голоду на споживчому ринку країни. На Україні залишилося лише 4 біржі, де ледве-ледве укладалися угоди [103, арк. 1].

Наприкінці 1927 р. імпортні товари зникли з магазинів, де вони продавалися за фіксованими державними цінами. Хлібозаготівельна кампанія 1927/1928 р. засвідчила, що селяни не погоджувалися віддавати за безцінь збіжжя. Це призвело до зриву планів державних закупівель і до недовиконання плану експорту, і, як наслідок, – до зменшення валютних надходжень.

Разом із тим, незважаючи на посилення репресій із боку органів ДПУ за злочини, котрі кваліфікувалися як «спекуляція валютою», вони склали невеликий відсоток серед кримінальних справ. Наприклад, у 1928 р. на обліку ДПУ УСРР перебувало 267 кримінальних справ із кваліфікацією «спекуляція валютою». Це складало лише 6,1% справ, що були в провадженні органів державної безпеки України за лінією Економічного управління [279, арк. 222, 223]. З них у 94 справах проходили приватні підприємці [279, арк. 221]. 24,8% цих справ було припинено у ході слідства, що свідчить про відсутність підстав для їх передавання до судових органів.

Таким чином, упродовж непу в рамках проведення грошової реформи при збереженні монополії на зовнішню торгівлю було дозволено існування внутрішнього валютного ринку. Втім, навіть за умов певної економічної лібералізації різко посилювався контроль за всіма сферами діяльності, в тому числі й втручання в регулювання валютного ринку.

З цією метою використовувалися як економічні важелі впливу (створення фондових бірж та існування «американок», інтервенції, дозвільна система на здійснення операцій із валютою та дорогоцінними металами, встановлення механізму провозу валютних цінностей через кордон), так і репресивні методи із застосуванням «можливостей» ДПУ (негласний нагляд за біржовими маклерами, арешти валютників, організація кампаній боротьби з валютними операціями як самостійними акціями, так і в межах протидії контрабанді тощо).

Паралельно в системі органів державної безпеки з представників декількох відомств була організована структура, так звана «трійка», яка змогла ефективно протидіяти фальшивомонетництву. ЕКУ ОДПУ СРСР, ЕКУ (ЕКВ) ДПУ УСРР та їх місцеві відділи спромоглися налагодити взаємодію як із підрозділами в системі органів державної безпеки (Іноземним, Контррозвідувальним відділами, Управлінням Прикордонної Охорони), так і з органами міліції та кримінального розшуку. При цьому взаємодія ЕКУ ДПУ з іншими правоохоронними структурами набула рис їх підпорядкування, поглинання органами державної безпеки. Для протидії фальшивомонетництву активно залучалися Наркомат фінансів, Держбанк та їх місцеві органи.

Напрацьовувалися специфічні негласні (таємні) методи й заходи боротьби: використовувався агентурно-освідомчий апарат, створена централізована система обліку фальшивомонетників, фальшивих грошових знаків, дослідження «почерку» підпільних фабрик із виготовлення фальшивок.

Використання всіх цих заходів дозволило економічним підрозділам ДПУ якщо не повністю здолати, то завдати відчутного удару по одному з найбільш небезпечних видів кримінального злочину, який наносив суттєвих збитків радянській економіці, і, перш за все, її фінансовій системі. Разом із тим саме в цей період для покарання злочинців було винесено велику кількість смертних вироків, усе частіше справи направлялися на розгляд до позасудових органів, які приймали рішення про виселення злочинців та підозрюваних у вчиненні злочину. Не викликає сумнівів необхідність викорінення фальшивомонетництва, а практика використання позасудових органів до осіб, причетних до вчинення цього злочинця мала певні

позитивні результати. Однак це не виправдовує того, що більшовицька влада та органи державної безпеки як атрибут держави припускали порушення законності, створювали прецедент правового свавілля, використовуючи для покарання злочинців структури, не передбачені законом. Зрештою така практика перетворювалася на універсальний інструмент здійснення владних повноважень та започаткувала епоху репресій проти населення країни.

4.3. Участь економічних підрозділів у боротьбі з господарськими злочинами

Серед завдань Економічного управління ВНК (ВУНК) була протидія злочинам, які кваліфікувалися як господарські: розтрата, розкрадання, безгосподарність, спекуляція, мішечництво тощо. У разі, коли їх вчиняли посадові особи з використанням свого службового становища, ці злочини кваліфікувалися як посадові (службові).

Радянські правники, перебуваючи у фарватері політичних догм, уважали, що «господарські злочини» – це специфічне явище радянського кримінального права, зумовлене особливостями будівництва пролетарської держави. Саме ці різновиди злочинів, на переконання юристів, підривали систему виробничих відносин, яка складалася в процесі радянського будівництва.

Ще за часів «воєнного комунізму» була поширена спекуляція. Відсутність нормальних планових поставок спричинила гостру споживчу кризу, передусім основних продуктів харчування – хліба та солі [136, арк. 14]. За таких обставин усі, хто мав доступ до продовольства, намагався будь-яким чином отримати його з метою перепродажу. Так, наприклад, на соляних заводах у Слов'янському повіті Донецької губернії крадіжками та перепродажем солі займалося чимало робітників. Це приносило прибуток, завдяки якому дехто з них зміг придбати коней та корів [131, арк. 101].

При забороні «вільного ринку» у 1918 – 1919 рр. з 136,6 млн. пудів хліба, що потрапили до споживача, 60% (82,2 млн. пуд.) – надійшли від нелегальної

«вільної торгівлі», 40% (54,4 млн. пуд.) – через установи Наркомпроду. У 1920 р. «вільний ринок» задовольняв потреби міського населення у продуктах харчування на дві третини [501, с. 91].

Відповідно ж до кримінально-правової політики всі приватні торговці, незалежно від того, продавали вони власноруч вироблений товар чи займалися його перепродажем, уважалися спекулянтами. Надзвичайні комісії на Україні залучалися до протидії спекуляції, при цьому виявляючи надмірну жорстокість. «Надзвичайна комісія перетворилася на тюрму, де вбивають арештованих», – писав завідуючий підвідділом НКВС УСРР у червні 1919 р. [129, арк. 27]. Особливо відзначилася Київська надзвичайка. За словами голови ВУНК В. Манцева, «коли спекуляція хлібом і курс рубля досягли дивовижних розмірів, Київська губерньська НК, за узгодженням із Ревкомом, розстріляла групу найбільших спекулянтів...» [843, с. 31].

Декретом від 21 травня 1919 р. РНК УСРР тимчасово вилучила з компетенції ВУНК посадові злочини й спекуляцію [486, с. 85]. Водночас на пленумі Київського комітету КП(б)У 31 травня 1919 р. було ухвалено рішення про посилення репресій щодо спекулянтів. Усвідомлюючи проблемність цього питання, партійці звернулися до центрального більшовицького осередку з проханням чітко визначити, до чієї компетенції будуть належати справи такого роду [717, с. 298]. Лише 4 серпня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало ВУНК знову вести справи «з посадових злочинів і великій спекуляції, що межує з контрреволюцією» [486, с. 105].

Те, що протидія спекуляції залишилася у підслідності надзвичайних комісій, підтвердив і декрет Раднаркому РСФРР від 21 жовтня 1919 р. «Про боротьбу зі спекуляцією, розкраданнями з державних складів, підлогами та іншими зловживаннями» [528, 1919. – № 53. – Ст. 504]. Для винесення судових вердиктів за цими злочинами при ВНК створювався Особливий революційний трибунал. То ді ж за рішенням РНК РСФРР при ВНК була організована міжвідомча комісія з вивчення джерел спекуляції та пов'язаних із нею посадових злочинів. До складу комісії увійшли представники Нарком'юсту, ВРНГ,

Наркомпроду, Наркомату робітничо-селянської інспекції та ВНК. Для вирішення поставлених завдань комісія використовувала апарат надзвичайних комісій на місцях [438, с. 305].

Поступово права надзвичайних комісій у протидії спекуляції ставали ширшими. РНК УСРР постановою від 20 серпня 1920 р. дозволила Цупнадзкому та його органам на місцях за справами про «контрреволюцію», спекуляцію, посадові злочини й бандитизм виносити вироки включно до розстрілу. Щоправда приписувалося їх виконувати лише після затвердження начальником відомства [425, 1920. – № 89. – Ст. 454; 839, с.52].

У каральній практиці тих років спостерігався надзвичайно політизований ухил у кваліфікації справ про спекуляцію. Доволі часто «фігуранти» справ, які належали до певних «ворожих», з точки зору революційної законності, соціальних верств, у разі щонайменшої підозри, звинувачувалися у скоєнні цього злочину. На анкетах осіб, заарештованих Особливим відділом 4-ї армії, збереглися красномовні резолюції, котрі ілюструють загальну спрямованість кримінальної політики та методи роботи надзвичайних комісій: «Купець II гільдії. Спекулянт. Розстріляти. 22.XII.20» [205, арк. 97]. І жодної згадки про затвердження очільником ВУНК.

Поряд з надзвичайними комісіями боротьбою зі спекуляцією займалися міліція та кримінальний розшук, а в Харкові й адміністративний відділ, підпорядкований коменданту міста [133, арк. 3] Як правило, вони опікувалися дрібними спекулянтами. У зв'язку з цим актуальною залишалася проблема компетентності та взаємодії цих інституцій. Цупнадзком у наказі від 2 квітня 1921 р. запропонував злочини на залізницях щодо контрреволюції, саботажу та спекуляції розглядати транспортним надзвичайних комісій, всі інші – органами кримінального розшуку [366, арк. 32, 32 Зв.].

Утім, керівництво ВНК – ВУНК неодноразово підкреслювало, що надзвичайні комісії повинні боротися проти найнебезпечніших злочинних організацій. Критикувалася робота тих чекістів на місцях, які боролися з дрібною

спекуляцією, ухиляючись від «боротьби зі злісною організованою спекуляцією» [427, с. 103].

У 1920 р. Одеською губернською надзвичайною комісією була викрита так звана Південна трудова артіль. Організація, користуючись відсутністю контролю з боку відповідних державних органів, прокручувала спекулятивні операції [272, арк. 40]. Внаслідок масштабних угод, що уклалися компанією, її члени отримували десятки мільйонів прибутків [251, арк. 16 Зв.].

Успіх у діяльності великих спекулянтських організацій залежав від дозвільних документів, котрі можна було отримати від посадовців за певну винагороду. Так, у жовтні 1920 р. на засіданні колегії Харківської губернської надзвичайної комісії розглядалася справа так званих «залізкомів» – лісозаготівельних організацій, створених при залізницях. Їх співробітники, даючи хабарі у великих розмірах (десятки мільйонів рублів) службовцям різних державних установ і загороджувальних загонів, а також підробляючи належні супроводжувальні документи, змогли «прокручувати» спекулятивні оборудки з купівлі-продажу продуктів харчування та технічних матеріалів у масштабах держави [132, арк. 192 – 193 Зв.]. Така діяльність «залізкомів» стала можливою через залучення до неї відповідальних працівників трестів Головпродукту, Головліскому, а також губернських лісових комітетів та інших установ [251, арк. 16 Зв.].

Надзвичайні комісії боролися й проти так званої «злісної спекуляції», тобто спекуляції товарами, які визначалися як особливо цінні в конкретний проміжок часу. Наприклад, у вересні 1920 р. Особливим відділом Південно-Західного фронту були засуджені до розстрілу О. Черкезов та О. Квінідзе за те, що вони перепродували майно, яке належало Чусоснабарму, отримавши при цьому прибуток у розмірі 10 млн. руб. [290, арк. 1]. У квітні 1921 р. трійкою Особливого відділу Харківського воєнного округу було засуджено до розстрілу П. Лебедева за спекуляцію продуктами харчування та підроблення документів [291, арк. 5].

На практиці траплялися непоодинокі випадки, коли органи державної безпеки втручалися у дрібні справи, які не входили до їх компетенції. У лютому 1921 р. у провадженні Черкаського політбюро Кременчуцької губернії була кримінальна справа, порушена за фактом викрадення зі складу політбюро двох діжок меду та двох банок із варенням [203, арк. 44].

У містах боротьба зі спекуляцією здійснювалася, як правило, не методами чітко організованої, спланованої роботи, а шляхом організації широкомасштабних операцій. Але масові облави, які водночас здійснювалися в різних районах, потребували одночасної участі великої кількості співробітників. До того ж, недостатньо продумані, вони не давали бажаних результатів. Наприклад, у 1920 р. під час проведення в Одесі операції з викриття «притонів спекуляції» співробітники почали перевірку з центра міста. В той час товар з окраїн був вивезений та перехований [272, арк. 15]. Подібні заходи, хоча й приносили певні результати, були малоефективними.

Окрім цього давалися ознаки й інші фактори об'єктивного та суб'єктивного характеру, які впливали, окрім іншого, й на політично заангажовані акценти в цій сфері. Зокрема, через неврегульованість і надмірну ідеологізацію правових норм, коливання політичного й економічного курсу держави деякі суспільні дії розглядалися то як злочин, то як нормальне явище. Це стосувалося й розуміння таких явищ, як «спекуляція» та «вільна торгівля». З одного боку, громадяни мали право на організацію вільної торгівлі, з іншого, – необхідно було дотримуватися певних умов, за порушення яких їх дії могли бути кваліфіковані як спекуляція. Невизначеність тлумачення позначалася й на діяльності правоохоронних органів.

На початку 1921 р. приватні торговці, скориставшись дефіцитом та дороговизною продуктів харчування, хиткістю грошового курсу, почали притримувати товар, відпускаючи його у продаж після підвищення курсу рубля. Таким чином, створюючи «ажіотаж на ринку», вони отримували великі прибутки. В умовах доволі щільного державного контролю й зубожіння населення такі дії торговців сприймалися однозначно негативно.

Характерною рисою тогочасного життя та побуту населення було й так зване «мішечництво» – нелегальна форма приватної торгівлі, яка полягала в намаганні селян вивезти збіжжя для продажу в центральні губернії Росії. Такий селянський «бізнес» також визначався злочинним і переслідувався владою. Весною 1921 р. на дорогах України за добу затримувалися тисячі «мішечників» [483, с. 43]. Боролися з ними війська внутрішньої охорони із залученням загонів ВУНК [141, арк. 5]. Дозвіл на продаж продуктів у тих повітах, де була виконана продовольча розкладка, сприяв зменшенню наприкінці травня в окремих губерніях кількості «мішечників» [317, арк. 131; 318, арк. 52, 71, 93; 321, арк. 16]. У тих же місцевостях, де торгівля не була дозволена, їх кількість, навпаки, зростала. У Донбасі, наприклад, лише міліцією щомісяця реєструвалося в середньому до 50 випадків спекулятивних операцій [858]. У травні 1921 р. Особлива комісія з палива та продовольства звернула увагу В.Балицького «на необхідність посилення боротьби з мішечництвом» [16, арк. 6].

Мішечниками називали й селян, які намагалися провести більше 20 фунтів солі [149, арк. 96 Зв.]. Проти них застосовувалися репресивні заходи: на залізничних станціях Київ, Знаменка, Черкаси та Конотоп були встановлені загороджувальні загони. ВУНК щотижня доповідала про ситуацію з боротьбою проти «незаконних» перевезень солі [149, арк. 51 Зв.].

Проте паралізували роботу транспорту, завдаючи величезних збитків державі, не поодинокі селяни, а так звані «совбури» (від рос. «советские бюрократы»), або «червоні купці» [60, арк. 35] – радянські посадовці, які під виглядом службового доручення направляти залізницями будь-куди «десятки вагонів», завантажених хлібом. Парадокс, але їх дії також кваліфікували як «мішечництво». Цими особами теж «опікувалися» органи державної безпеки.

За часів непу у ВНК продовжувала діяти Особлива міжвідомча комісія з вивчення джерел спекуляції та пов'язаних із ними посадових злочинів, створена ще в 1919 р. відповідним декретом Раднаркому [666, с. 103]. У 1921 р. постановою президії ВУЦВК УСРР була підтверджена компетенція ВУНК щодо боротьби з такими злочинними діями [717, с. 298]. Як і раніше, органи ВУНК – ДПУ

повинні були протидіяти злочинним угрупованням. «Треба ловити спекулянтські й злочинські організації», – підкреслював Ф. Дзержинський [411, т. 1, с. 225].

У 1922 р. для приватників відбулося спрощення процедури отримання права на торгівлю, що призвело до її поживлення. Вже наприкінці року частка приватного капіталу в Україні складала від 47 до 77% [92, арк. 4]. За даними статистичного обстеження, у березні 1923 р. частка приватника у роздрібному товарообігу дорівнювала вже 91,8%, оптово-роздрібному – 50,3%, оптовому – 1,1% [713, с. 9].

Але держава продовжувала тримати приватну торгівлю під своїм контролем: діяли норми, визначені постановою ВУЦВК від 26 липня 1922 р. щодо регулювання підприємницької діяльності приватних осіб. З цією метою була створена система центральних та місцевих органів, які мали право й повинні були регулювати внутрішній ринок [814, с. 138]. У зв'язку з цим у складі господарських злочинів з'явився ще один вид протиправної діяльності – «порушення правил економічного регулювання». Ця норма була притаманна конкретній історичній обстановці, пізніше вона втратила своє значення й була вилучена із законодавства.

На практиці її часто застосовували поруч чи замість спекуляції. Цьому сприяла й державна кримінально-правова політика, яка була дуже суперечливою. З одного боку, законодавство закріпило соціально-економічні зміни, які відбулися в державі, з іншого, – продовжувалася боротьба з «класовими ворогами радянської влади», яку реалізовували в сферах, які не стосувалися кримінального права. Це ставило під удар нових комерсантів, розв'язувало руки владі, котра залишала за собою право на регулювання економіки політико-юридичними заходами.

Між тим приватна торгівля набирала обертів, і серед торговців з'явилися дійсні «ділки», які, користуючись складним економічним становищем та відсутністю кваліфікованого контролю з боку державного апарату, намагалися отримати надприбутки. Міліція продовжувала здійснювати облави, рейди, обшуки по ринках. За інформацією правоохоронних установ, у 1922 р. у Донецькій губернії

спекуляція зросла майже втричі – щомісяця реєструвалося в середньому 130 затримань [304, арк. 28, 43].

У 1923 – 1924 рр. відбулися зміни у ставленні до приватної торгівлі. І хоча поняття «вільна торгівля» ще залишилося, її вже почали розглядати лише як додаток до державної та кооперативної, погіршилися умови видавання товарів державною промисловістю приватникам, збільшилися тарифи залізничних перевезень для приватників, зросли державні податки та податки «на місцеві потреби», високою залишалася орендна плата та ін. [92, арк. 24].

Незадоволені державною податковою політикою, приватні торговці почали демонстративно закривати лавки. Фіскальні ж органи зверталися до ДПУ УСРР із проханням порушити кримінальні справи проти таких торговців за ознаками «економічна контрреволюція» [326, арк. 246 – 247]. Іншим проявом протесту приватних торговців проти високих податків стало приховування від держави реальних прибутків, перехід на нелегальні або напівлегальні форми діяльності, що в ті часи кваліфікувалося як «спекуляція».

Підприємці також намагалися уникнути легальних форм своєї діяльності. Вже у 1923 р. органами ЕКУ ДПУ УСРР було виявлено підпільні приватні фабрики з виготовлення тютюнових виробів, ниток та ін. [246, арк. 84]. Легальні ж приватні підприємства почали приховувати реальні обсяги свого виробництва. Наприклад, у Подільській губернії ЕКВ губвідділу ДПУ були розкриті махінації на тютюнових фабриках, які виробляли продукції в 10 – 12 разів більше, ніж це було заявлено в їх «акцизних книгах» [79, арк. 1; 80, арк. 23 – 36]. У тому ж 1923 р. Київським губернським відділом ДПУ були порушені кримінальні справи за фактами спекуляції нафтопродуктами на складах Київського районного нафтосиндикату [246, арк. 81].

Отже, ЕКУ ДПУ УСРР у межах протидії спекуляції, починаючи з 1923 р. боролася з так званою «тіньовою економікою», якщо користуватися термінологією сьогодення.

Виходом із ситуації, що склалася, очільник ВНК – ДПУ РСФРР уважав посилення репресій. У записці до ЕКУ ДПУ від 28 березня 1922 р.

Ф. Дзержинський писав, що «на ґрунті товарного голоду неп ... набув характеру нічим не прикритої ... спекуляції, збагачення та нахабства. Цей дух спекуляції вже перекинувся в державні та кооперативні установи, втягуючи все більшу кількість осіб, навіть комуністів». На його переконання, посилення репресій щодо великої спекуляції та торгашества, як-от, «виселення з великих міст, конфіскація майна, заслання злісних спекулянтів разом із сім'ями у віддалені райони та табори ... – могли завадити її поширенню» [379, с. 278; 643, с. 130].

У листопаді 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) погодилося з ініціативою ОДПУ СРСР щодо виселення з Москви та інших великих міст спекулянтів, утримувачів притонів, контрабандистів та інших «соціально небезпечних елементів» [379, с. 278]. Наступного року права ОДПУ розширилися. Постановою президії ЦВК СРСР від 1 жовтня 1924 р. «з метою швидкої та рішучої боротьби з особами, які займаються скуповуванням ... і злісним підняттям цін на хлібні продукти з метою спекуляції...» органи ДПУ – ОДПУ, в місцевостях, що були визнані в 1924 р. неврожайними, наділялися правом адміністративного виселення, заслання та утримання у концентраційних таборах [552, с. 182-183].

У листопаді 1925 р. ВРНГ СРСР вкотре запропонувала вирішити проблему спекуляції «революційними» методами, вийти за межі яких ідеологи більшовизму були неспроможні: провести «чистки», простежити рух товарів і цін, посилити боротьбу зі зловживаннями за допомогою ДПУ та ін. З метою подальшої протидії спекуляції у грудні 1925 р. були створені Центральна (у Москві), Всеукраїнська (у Харкові) та губернські (на місцях) комісії для боротьби з ажіотажем та спекуляцією. До їх складу ввійшли представники Наркомвнуторгу, НК РСІ, ДПУ, кооперації та Прокуратури. Декларуючи боротьбу з ажіотажем та спекуляцією, комісії, по суті, взяли на себе функцію регулювання ринку – встановлення максимальних відсоткових надбавок на різні види промислових товарів [101, арк. 1]. А потім почали перевірку установ та організацій на предмет відповідності штучно встановлених самими ж комісіями торговельних націнок [100, арк. 50; 106, арк. 2].

Спроби витіснити дрібних торговців подібними адміністративними методами знову призвели до згортання торгівлі й нового погіршення ситуації на товарному ринку, зростання дефіциту на промислові товари широкого вжитку. Приватну торгівлю не змогла замінити одержавлена забюрократизована кооперація, яку сам Ф. Держинський називав «лжекооперацією». З другої половини 1920-х рр. у зв'язку зі змінами у політичному курсі держави для правоохоронних органів «вільна торгівля», навіть у тих обмежених та контрольованих межах, в яких вона існувала, починає знову трансформуватися в злочинну «спекуляцію».

У лютому 1926 р. РНК УСРР заслухала спільну доповідь Прокуратури та ДПУ республіки про їхню діяльність у галузі боротьби зі спекуляцією та ажіотажем на ринку в Україні [91, арк. 119 Зв.]. Ці ж питання порушувалися на великій нараді під головуванням В. Чубаря за участю Ф. Держинського, В. Балицького, М. Скрипника 24 травня 1926 р. [88, арк. 372 – 373]. Постанова ВУЦИК і РНК УСРР від 9 червня 1926 р. розширяла права ДПУ як органів не лише дізнання, а й слідства за низкою кримінальних злочинів, зокрема й спекуляції.

Із грудня 1926 р. до травня 1927 р. працювала спеціальна державна комісія з вивчення діяльності приватного капіталу в СРСР, очолювана наркомом РСІ Г. Орджонікідзе. Різноманітні комісії виробляли заходи боротьби з приватним капіталом – скорочення кредитів, підвищення орендної плати, збільшення податків тощо. Регулювання приватної торгівлі відбувалося й шляхом установлення для приватників відпускних цін на одяг, взуття, металеві вироби та інші товари. Якщо ж приватники порушували встановлені регламенти, до них застосовували відповідні репресивні заходи – конфіскацію майна та притягнення до кримінальної відповідальності. У 1926 р. такі заходи реалізовували в межах кампанії боротьби за «режим економії» [317, арк. 131] та «зниження роздрібних цін» [107, арк. 32]. Унаслідок ужитих заходів лише протягом 1926 р. частка податкового вилучення з прибутків приватного капіталу зросла на 40%, сам же

прибутковий податок та місцеві надбавки до нього складали від 40 до 60% доходу приватників [814, с. 138].

І знову, як і в 1923 р., частина приватників із метою уникнення оподаткування почала приховувати свої прибутки. У липні 1927 р. у газеті «Киевский пролетарий» з'явилася викривальна стаття щодо приватних торговців Файманів, які з 1922 р. займалися продажем риби в Києві. Підкуповуючи службовців, підробляючи документи щодо асортименту, кількості та якості продукції, щороку вони сплачували до державної скарбниці податок з обороту в 1,6 млн. руб. замість обороту в 3,5 млн. руб. Так торговці заробляли близько 60 тис. руб. Київський відділ ДПУ припинив їхню діяльність, майно було конфісковане, а вся родина виселена у північні райони СРСР [434].

У 1927 р. зростання уваги до спекуляції відбувалося відповідно до нової редакції кампанії – вже не «зниження цін», а «боротьби з ламанням директив, законів та розпоряджень щодо зниження цін». До нагляду за дотриманням приватниками встановлених цін знову залучалися економічні підрозділи ДПУ. Так, у квітні 1927 р. директивою ДПУ УСРР передбачалося тих приватників, хто не знизив ціни, піддавали репресіям, утримуючи під вартою до суду «найбільш злісних порушників». При цьому Прокуратурі дозволялося «вимагати застосування максимального соціального захисту, передбаченого статтею 54 КПК, і ... наполягати на конфіскації майна й позбавленні права займатися торгівлею» [843, с. 115].

Основна мета такого регулювання приватної торгівлі полягала в тому, щоб поступово підпорядкувати, а згодом і витіснити приватника з тих позицій, які, на думку партійно-радянського керівництва, повинні були перебувати в руках державної торгівлі.

Водночас не можна стверджувати, що спекуляція була виключно державною політикою «стримання» та поступового витіснення приватного сектору. В 1920-ті рр. існували як поодинокі особи, так і спекулянтські організації, які через розгалужену мережу своїх агентів (перекупників) спочатку штучно створювали ажіотаж на дефіцитні товари (трикотаж, мануфактуру), а потім – через кооперацію

чи підприємства державної торгівлі за фальшивими документами членів кооперативів, артілей, кустарів та хабарі працівникам державного та кооперативного апарату отримували такі дефіцитні товари за низькими цінами, стаючи на певний час своєрідними монополістами на ту чи іншу продукцію, штучно піднімаючи ціни. Наприклад, в Катеринославі спекулянти продавали мануфактуру з «накрутками» до 700%. Сукно, придбане в кооперативі за 8 руб. за метр, реалізовували за 60 руб. за метр; драп, який коштував 18 руб., продавався за 130 – 150 руб. за метр [436, с. 32].

У 1929 р. у м. Запоріжжя було викрито групу спекулянтів, які за 2 руб. за день у кооператорів «брали в оренду» їх «забірні книжки», скуповуючи до 200 м мануфактури щоденно. Потім вони продавали її селянам за спекулятивними цінами, які перевищували відпускну ціну [176, арк. 113].

Отже, певна категорія осіб унаслідок махінацій з державними підрядами та поставками, недостатньою кількістю товарів на ринку зосередила в своїх руках великі капітали, які не пройшли звичний процес накопичення. Таким «нுவоришам» і повинні були протидіяти органи державної безпеки.

Спекуляція супроводжувалася й іншими кримінальними злочинами: хабарництвом, розтратами, розкраданнями. На початку 20-х рр. масового характеру набули розкрадання державного майна. Так, у листопаді 1920 р. НК РСІ констатував систематичні крадіжки «предметів виробництва» робітниками текстильних фабрик [130, арк. 102]. За розкрадання зі складу Головліському до вищої міри покарання були засуджені у грудні 1921 р. завідувач складу Азов та співробітник Дрощинський [4, арк. 12]. У грудні 1922 р. місцева надзвичайна комісія розслідувала розкрадання у великих обсягах на заводі ДЮМО (Луганський повіт) [159, арк. 147].

Під особливим наглядом ВУНК – ДПУ були розкрадання продовольчих вантажів, які в умовах усе зростаючого голоду, набували особливого розмаху. Так, у квітні 1920 р. у провадженні транспортної надзвичайної комісії по Південно-Західній залізниці перебувала справа з розкрадання вантажів на станції Київ I товарний, до якого була причетна сторожа [295, арк. 34]. Схожа справа

перебувала в провадженні тієї ж комісії на початку 1922 р. Аналогічним був і вирок: за систематичне розкрадання вантажів був засуджений до розстрілу співробітник станції [200, арк. 3]. Крадіжка всього декількох пудів солі з вагону на станції Київ-товарний, також була розцінена «як розкрадання державної власності» й розслідувалася транспортною надзвичайною комісією [198, арк. 54, 61].

Із метою запобігання розкрадань вантажів на початку 1922 р. охорона залізниць і залізничних станцій була переведена з органів міліції та кримінального розшуку до ВУНК – ДПУ [60, арк. 6]. 29 грудня 1922 р. наказом ВНК РСФРР була створена комісія для боротьби з розкраданнями на чолі з начальником Транспортного відділу Г. Благонравовим.

Розкрадання здійснювалися переважно у формі привласнення або розтрат. Покарання за привласнення державного майна було таким же суворим, як і за розкрадання. Так, у грудні 1920 р. Особливим відділом 6-ї армії за розтрату «народних» коштів було засуджено до розстрілу Ф. Павлова [287, арк. 3].

«Розтратна хвиля» – тобто кампанія, спрямована на боротьбу з цим злочином, розпочалася в 1924 р. До подібних заходів правоохоронні органи спонукало кількісне зростання розтрат, і серед них – так званих «систематичних» та «групових розтрат» (до 22%), та величезні збитки, які вони завдавали державному, громадському та кооперативному майну. При цьому посадові розтрати, вчинені відповідальними співробітниками, наприкінці 1926 р. становили 62% усіх посадових злочинів [399, с. 30]. У 1926 р., порівняно з 1922 р., кількість злочинів такого забарвлення збільшилася майже в 4 рази [400, с. 78].

Причинами збільшення схожих правопорушень, як і інших майнових злочинів, крім бажання наживи з боку нечесних на руку ділків, були й суттєві недоліки в роботі установ та організацій: відсутність належного контролю, звітності, низька якість ревізій, котрі ускладнювалися неякісним підбором спеціалістів на відповідальні посади тощо. Відомий у 20-х рр. юрист із господарських та посадових злочинів С. Шнейдер у статті «Розтратники» писав, що

в умовах непу суспільну власність «не можна було не брати», й її «лише ледачі не брали» [567, с. 76].

Ступінь розповсюдженості цього злочинного діяння, і, як наслідок, – зміна кримінальної політики щодо нього (4 червня 1925 р. Нарком'юст РСФРР оголосив кампанію боротьби з розтратами) вплинули на кваліфікацію його як особливо соціально небезпечного, за який посилювалася кримінальна відповідальність. Так, у 1924 р. за розтрати було засуджено до розстрілу 7 осіб, у 1925 – 18 [414, № 3, с. 78].

У 1925 і 1926 рр. було оголошено посилену боротьбу з розтратами. Починаючи з 1926 р., боротьба з переступом закону здійснювалася в рамках проголошеної кампанії «режиму економії». Циркуляр Нарком'юсту від 14 червня 1926 р. [490, с. 978], розглядаючи заходи органів юстиції, виокремлював суттєві моменти, які мали безпосередній стосунок до боротьби з розтратами. Серед «розтратників» найбільше було представників кооперативних організацій та державного апарату, потім – торговців і фінансистів (табл. 21).

Однак у практиці застосування кримінальних репресій у боротьбі з розтратами, як і з іншими злочинами, допускалися й суттєві перегини. Наприклад, особа могла бути позбавлена волі на термін 2 роки і 6 місяців за розтрату в 4 руб. 30 коп., або порушувалася кримінальна справа за звинувачення у розтраті 50 коп. [453, с. 189]. Усе це стало наслідком необґрунтованого розширення поняття «розтрати», під яке часто підводилася звичайна «недостача».

Як правило, «розтрати» супроводжувалися й іншими порушеннями, визначеними як «безгосподарність». Наприклад, у Херсонському окрузі ЕКВ ДПУ УСРР порушив кримінальну справу на керівників овочевого відділу районної кооперації за «безгосподарність», котра виявилася в неналежному зберіганні картоплі, що призвело до її гниття [176, арк. 115 Зв.]. У 1927 р. Артемівським окрвідділом ДПУ була порушена кримінальна справа проти адміністрації та інженерів Костянтинівської групи заводів «Хімвугілля», які

закупили у Відні котли за завищеною ціною та які виявилися непридатними до експлуатації [319, арк. 3].

Результатом безгосподарської діяльності могли бути й інші діяння, котрі кваліфікувалися то як господарські, то як посадові, а у період активної боротьби з «економічною контрреволюцією» – як «диверсії», тобто державні злочини. Йдеться про порушення, наслідком яких ставали пожежі та інші аварії на виробництві.

Ще на початку 1920-х рр. надзвичайні комісії залучали до боротьби з пожежами, хоча цей напрям не був визначальним у діяльності органів державної безпеки. 4 травня 1926 р. ВРНГ і ОДПУ СРСР видали спільний наказ, в якому передбачалися заходи щодо перевірки стану загальної та протипожежної охорони заводів [667, с. 192]. Проте лише наприкінці 1920-х рр. із переходом до форсованої індустріалізації попередження аварій та пожеж почало займати важливе місце в діяльності органів ДПУ – ОДПУ.

В історичних джерелах та історіографії, як правило, наголошується на тому, що аварії відбувалися на підприємствах важкої промисловості. Причинами називають зношеність та перевантаженість обладнання; важкі умови праці, коли найменший прорахунок чи недогляд міг призвести до аварії та людського травматизму. Про загрозливе становище щодо ймовірних аварій на підприємствах гірничої, металургійної та хімічної промисловості йшлося у доповідній записці, підготовленій, імовірно, в Наркоматі праці для розгляду на засіданні політбюро ЦК КП(б)У наприкінці 1927 – на початку 1928 рр. [175, арк. 89].

Матеріали відомчої статистики органів державної безпеки натомість спростовують це твердження. Найбільша кількість кримінальних справ з ознакою «аварії» порушувалася на підприємствах легкої промисловості.

На 1 жовтня 1927 р. на обліку всіх органів ДПУ України перебувало 559 справ, порушених за злочини в економічній сфері (24,1% всіх 2316 справ) (табл. 6). Серед них господарські злочини посідали друге місце після службових – 244 справ (43,6%), серед яких найбільше припадало на розкрадання (80 справ – 14,3%) та розтрати (72 справи – 12,9%) [278, арк. 6]. Така тенденція збереглася

до кінця року. У IV кварталі (жовтень-грудень) найбільшу кількість кримінальних справ – 885 (29% усіх справ ДПУ, та 66% за «економічною лінією») – дали господарські злочини (табл. 7).

Серед господарських злочинів найчисельнішими були «порушення правил торгівлі, встановлених регулювальними органами» (або «ажіотаж і спекуляція»), – 371 справа (12,1% нових справ, порушених всіма органами ДПУ в IV кварталі та 27,6% – в структурі економічних злочинів) [278, арк. 1, 17, 19, 64]. Ці діяння мали й найбільший серед притягнутих до слідства відсоток заарештованих – 66,8% (402 особи). Високий показник арештів за злочини, які не належали до державних, указує, що кримінально-правова політика визначала їх «особливо небезпечними для держави». Причинами були його розповсюдження та пролонгація загальної політики наступу на приватника.

Наприклад, у грудні 1927 р. органами ДПУ була проведена спецоперація з «оздоровлення шкірсировинного ринку». В ніч з 10 на 11 грудня 1927 р. у 26 округах України одночасно були викриті таємні склади та нелегальні артілі з виробництва шкіри, заарештовані 120 осіб [843, с. 115].

На другому місці за кількістю порушених органами ДПУ УСРР кримінальних справ були «розкрадання» – 308 кримінальних справ (10,1% усіх справ ДПУ УСРР, 23% – серед економічних злочинів) та «розтрата» – 147 справ (відповідно 4,8% і 11%) (табл. 7).

Боротьба зі спекуляцією та іншими господарськими злочинами набувала й інших форм. Під час хлібозаготівельної кампанії 1927/1928 р. було заготовлено збіжжя на 25% менше, ніж за той же період у попередньому році. Селяни, які відмовлялися продавати хліб за «твердими» цінами, встановленими державою, почали притягуватися до кримінальної відповідальності за ст. 107 КК («спекуляція та створення ажіотажу на ринку» [378]. З січня 1928 р. ст. 107 почали застосовувати як до «куркулів», які відмовлялися від здавання надлишків хліба за державними цінами, так і до так званих «хлібних спекулянтів», якими називали всіх тих, хто був не згоден із політикою хлібозаготівель.

Один із відповідальних працівників Прокуратури СРСР А. Сольц у листі від 1 липня 1928 р. до Г. Орджонікідзе зазначав: «Притягнення десятків тисяч за 107 ст. робиться без будь-якого обговорення ... Поїздки Молотова та Сталіна* – ... суцільний заклик до свавілля і наплювацьке ставлення до закону. Хоча в резолюції писали, що притягувати за 107 ст. можливо, коли знаходиш 2000 пудів, насправді відбирають сотні й десятки пудів» [531, с. 32]. Насправді ситуація на місцях була жахливішою за ту, яку описав А. Сольц. В Україні в застосуванні ст. 107 відбулися суттєві перегини у бік розширювального тлумачення ступеня небезпечності окремих явищ і фактів.

Поняття «зберігання хлібних надлишків із метою підвищення цін на зернопродукти» тлумачилося як зберігання будь-якого надлишку. На практиці це вилилося у дії, які можна було б назвати «анекдотичними», якби за ними не стояли суворі покарання, які отримали деякі селяни. На користь держави вилучався навіть печений хліб, який хлібозаготівельники знаходили в будинках селян. Серед 41 справи, порушеної за зберігання надлишків, які були розглянуті органами прокуратури, в двох випадках ішлося про 25 пудів зерна, в п'яти – про 50 пуд. та т.п. Наслідком стало притягнення до відповідальності селян, які, на думку НКЮ УСРР, ані за «характером своєї діяльності», ані за «своєю господарською потужністю» нездатні були вплинути на хлібозаготівлі [65, арк. 9 – 10]. Для цього активно залучали органи державної безпеки.

Ситуація зі спекуляцією хлібом загострилася восени 1928 р. Як і в попередньому році, закупівля хліба у селян здійснювалася за цінами, нижчими за ринкові, не вистачало промислових товарів (мануфактури, гасу, сірників, солі та ін.). В окремих місцевостях органи влади, щоб запобігти незадоволенню з боку, передусім, сільської бідноти, вводили номерну систему, роздавши номери таким чином, щоб незаможники отримали мануфактуру в першу чергу, а заможні – в другу. Це призводило до невдоволення частини населення, яке інколи переростало у відкриті заворушення.

*Йшлося про поїздки Й. Сталіна та В. Молотова на початку 1928 р. до Сибіру.

Недостатня кількість хліба автоматично призвела до зростання ціни на нього. У Куп'янському окрузі ціна на борошно на 1 листопада 1928 р. складала 3 руб. 50 коп. за пуд, на 15 листопада – вже 4 руб. 50 коп., на 21 листопада – 5 руб. 50 коп. Фактично за три тижні ціна на хліб виросла на 57%. У містах перед магазинами виростали черги [529, т. 1, с. 15]. Цією ситуацією скористалися підприємливі торговці, які почали скуповувати хліб у селян на вигідніших умовах і переправляти його до міст та регіонів, де ціни були вищими. Працівники кооперації та сільських рад також залучалися до участі у «спекулятивних операціях».

Така ситуація на селі знаходить підтвердження й у відомчій статистиці. На 1 січня 1928 р. на обліку органів ДПУ перебувало 238 кримінальних справ, порушених за «спекуляцію та ажіотаж на ринку» (19,9% усіх справ ДПУ, 30,2% – у структурі економічних злочинів) (табл. 8). Протягом 1928 р. ситуація не змінилася: найбільше було порушено справ саме за цей злочин – 2073 (12,5% усіх справ ДПУ УСРР, 28,1% – за економічні злочини) (табл. 9). Коментар до статзвіту пояснює це винятково хлібозаготівельними кампаніями.

Друге місце за кількістю порушених справ, як і в попередньому році, посідали розкрадання – 1479 справ (9% усіх справ ДПУ, 19,8 % – за економічні злочини). Інші види господарських злочинів становили незначну частку в структурі економічних порушень: розтрата – 8,3%, аварії – 4,5%, безгосподарність – 2,3%. Загалом у 1928 р. усіма органами ДПУ УСРР було порушено 4779 справ за господарські злочини (табл. 9). Це становило 29,3% усіх справ, порушених ДПУ, і 63,8% справ з економічних злочинів. Таким чином, боротьба з господарськими злочинами посідала чільне місце в діяльності органів державної безпеки як у 1927, так і в 1928 рр.

Отже, в роки непу у зв'язку з новими умовами господарювання та розвитком ринку в структурі кримінальної злочинності об'єктивно збільшилася частка господарських злочинів. Цьому сприяли й деякі суб'єктивні фактори, зокрема політика регулювання ринку, негативні підходи у ставленні до приватного капіталу, спроби підпорядкувати його державним інститутам тощо.

За таких умов, враховуючи попередній досвід протидії надзвичайних комісій господарським злочинам, агентурно-освідомчий апарат, який був підпорядкований ДПУ, та процесуальні можливості, надані їм у 1920-ті рр., органи держбезпеки, поряд із міліцією, кримінальним розшуком та прокуратурою залучалися до протидії господарським злочинам.

Відтак збільшення показників за окремими видами цих злочинів стали наслідком нез'ясованості на законодавчому рівні оцінки окремих соціальних явищ, які, залежно від кримінально-правової політики, тлумачилися чи як дозволені державою форми господарювання, чи як злочини.

Намагання подолати кримінальну злочинність, передусім каральними заходами, виявилися марними, оскільки заходи економічної політики, а саме наявна система оподаткування штовхали підприємців і торговців із легальних форм діяльності до «тіньових». Досвід протидії таким злочинам за часів непу свідчить, що боротьба зі злочинністю в економічній сфері може мати позитивні наслідки лише тоді, коли в суспільстві діють усталені економічні, соціальні та політичні відносини.

4.4. Протидія посадовим злочинам у сфері економіки

Прийшовши до влади й розпочавши «експропріацію експропріаторів», більшовицька влада, власне, видала індульгенцію на вчинення протиправних дій щодо приватної власності. Почалося не лише ігнорування врегульованих колишнім законодавством усталених у суспільстві норм поведінки, а й зміна психології людей. Задоволення власних потреб за рахунок майна інших осіб шляхом реквізицій, конфіскацій та звичайного пограбування, особисте збагачення з використанням преференцій соціального положення – всі ці прояви девіантної поведінки яскраво виявилися в період нової економічної політики. Активізації асоціальних дій сприяли недосконалість механізму управління, надмірна бюрократизація державного та господарського апаратів, невміння або

небажання господарювати, відсутність законодавчо закріплених правових норм, а в разі їхньої появи – недосконалість у здійсненні контролю та покарання.

При цьому всі інститути державної правоохоронної системи були залучені до боротьби з протиправними діями, котрі кваліфікувалися як службові (посадові) злочини.

Від самого початку до функцій ВНК входила протидія злочинам, які були вчинені посадовцями при виконанні ними службових повноважень. ВУНК та її органи на місцях, створені за аналогією з ВНК РСФРР, запозичили у неї юридично-правову базу, структуру та основні завдання. Зі створенням місцевих органів ВУНК, у їхньому складі з'являлися профільовані групи, які розслідували посадові злочини. Їхні види й форми вияву змінювалися залежно від особливостей господарського будівництва. Наприклад, найпоширенішим злочином у перші дні радянської влади вважався саботаж, який виявлявся в ухиленні управлінців від роботи на націоналізованих підприємствах та в установах.

Часто посадові злочини було важко відокремити від господарських, оскільки спекулятивні махінації у великих розмірах не можна було здійснити без сприяння осіб, наділених владою та повноваженнями. Так, на початку 1920 р. Таганрозька повітова надзвичайка викрила групу з 11 осіб, яка за хабар службовцю в розмірі 500 тис. руб. «провертала» мільйонні операції. Купуючи листове залізо, бабіт, олово за цінами, встановленими для державних організацій, вони перепродували їх за ринковими. До складу злочинної групи входили, крім торговців, співробітники раднаргоспу та інших радянських установ [131, арк. 94, 95]. Про добре організовані спекулянтські організації, які здійснювали махінації з великими грошовими обертами за участю посадових осіб, ішлося в попередньому параграфі.

Особливо небезпечних розмірів посадові злочини набули за часів непу. Некомпетентне керівництво госпрозрахунковими трестами, яким було надано право самостійно здійснювати фінансові та господарські операції, їх неспроможність витримувати конкуренцію з приватниками призводили до фактів

безгосподарності та породжували корупцію в усіх ланках управлінського механізму. «Нечуване безсоромне хабарництво, розкрадання, зневага, кричуща безгосподарність, що характеризують наш так званий «госпрозрахунок», злочини, що перекачують державне майно у приватні кишені ... », – так характеризував ситуацію Ф. Дзержинський [413, с. 389].

Для організації боротьби з посадовими злочинами 22 липня 1921 р. РНК УСРР ухвалила постанову, де були перераховані види посадових злочинів. На її підставі Нарком'юст УСРР видав циркуляр, а ВУНК – наказ, у яких визначався механізм протидії цим злочинам. Передбачалося прискорене розслідування, терміновий розгляд у судах, посилення репресій під час винесення покарання. Однак у документах були відсутні чіткі роз'яснення щодо того, за яких обставин до визнаних винними можна було застосовувати вищу міру покарання. На думку НКЮ та ВУНК, це могло бути «у випадках ... систематичного великого розкрадання ... на основі... судового та життєвого досвіду, заснованого на місцевій практиці та на вказівках із центру» [207, арк. 122]. Власне, життя людини віддавалося на розсуд судових органів, із яких було знято відповідальність за можливе перевищення повноважень. Представникам радянської Феміди, замість об'єктивно встановлених фактів переступу закону, пропонували керуватися ефемерним поняттям «життєвий досвід».

Такі підходи та оперативність у розслідуванні, підвищена планка суворості обґрунтовували політичними міркуваннями. Вважалося, що своїми вчинками посадовці, дезорганізуючи соціалістичне будівництво, підривали авторитет нової влади, що створювало «підґрунття для контрреволюційних виступів».

Прагнучи надати широкий розголос процесам над службовцями, влада застосовувала широке висвітлення вироків у засобах масової інформації. Крім того, й сама постанова повинна була вийти широким накладом та «розклеюватися на вулицях, площах, базарах, ззовні і всередині радянських установ і промислових підприємств» [207, арк. 122].

Залежно від ступеня тяжкості правопорушення та посади особи могла бути застосована вища міра покарання. Наприклад, у травні 1921 р. у проваджені ЕКВ

Балтського повітового відділу ВУНК Одеської губернії знаходилася справа агента контрольної комісії О. Войтека та співробітника надзвичайної комісії Ф. Жарова, які, використовуючи свої мандати, забрали мішок цукру в селянина, вимагаючи за його повернення 100 тис. руб. Колегія Одеської транспортної надзвичайки засудила Войтека до вищої міри покарання, Жарова – до 5 років позбавлення волі [190, арк. 84, 111].

Оголосивши масштабну кампанію з протидії посадовим злочинам, її проведення влада доручила органам державної безпеки. Зокрема, в телеграмі, надісланій до Москви у червні 1921 р., помічник одного з губернських відділів міліції наголошував, що «боротьба з розкраданнями з державних націоналізованих підприємств і складів, а також посадовими злочинами входить до компетенції губернської надзвичайної комісії» [367, арк. 1].

Успіх у проведенні кампанії залежав від чіткої взаємодії державних установ. Про узгоджену діяльність парткомів, виконкомів, повітових надзвичайок та органів РСІ йшлося у циркулярі Подільської губернської надзвичайки за травень 1921 р. [349, арк. 2, 3].

Навесні 1921 р. з ініціативи Ф. Держинського у профспілках почали створювати «чекістські групи», завданням яких було викриття дрібних зловживань на виробництві. Ці змішані профспілково-чекістські групи мали дуже широкі повноваження: від оголошення догани на загальних зборах і позбавлення на визначений термін виборчих прав до арешту. Наприклад, у 1921 р. така група заводу Гельферих-Саде (м. Харків) санкціонувала арешт 18 робітників, звинувативши їх у крадіжках [427, с. 461-462].

Відтак відсутність законодавчого визначення посадових злочинів призводило до їх довільного потрактування. Це стало однією з причин того, що вони склали найбільшу частку серед кримінальних справ, які розглядалися губернськими судами [350, арк. 48]. Проблема боротьби з посадовими злочинами ускладнювалася й тим, що одні й ті ж правопорушення можна було кваліфікувати або як дії, за які передбачалася кримінальна відповідальність; або як провини, які переслідували в дисциплінарному порядку. На практиці визначити межу між ними

було надзвичайно складно. З огляду на те, що в 20-ті рр. ХХ ст. боротьбу з посадовими й господарськими злочинами проводили, як правило, в межах масових політико-репресивних кампаній, це було зробити ще важче.

У країні, де на державному рівні було затверджене поняття «класово чужі елементи», у поле зору органів, які протидіяли посадовим злочинам, часто потрапляли спеціалісти старої генерації. Надмірна активність співробітників органів (необґрунтовані обшуки, арешти інженерів і техніків) призводила не лише до невдоволення відповідальних працівників, а й до дискредитації їх в очах робітників, що порушувало процес нормального функціонування підприємств, знижувало трудову дисципліну тощо. Про це, зокрема, йшлося у постанові Раднаркому УСРР від 13 вересня 1920 р. «Про взаємини між Центральним управлінням надзвичайних комісій з Народними комісаріатами юстиції та внутрішніх справ» [308, арк. 3]. Врешті з'явилося явище, яке ввійшло в історію під назвою «спецеїдство». Секретар Луганського повітового партійного комітету Б. Магідов припускав, що однією з причин такої обстановки стало нерозуміння робітничими масами сутності непу. «Спецам дали права, вони експлуатують, треба їх вбивати», – думали робітники [110, арк.195 – 196; 144, арк.20].

Ця проблема була настільки гострою, що в 1922 р. Ф. Дзержинський звернувся до представників десяти радянських відомств (РСІ, НКЮ, Держплану, ВРНГ, Зовнішторгу, ЕКУ ДПУ, ЦКК, Наркомзему, ЦК РКП(б) із проханням знайти дієвіші заходи, аніж повальне притягнення відповідальних осіб до слідства та суду [412, с. 96].

У «Тезах доповіді в ЦК РКП(б) про перебудову держапарату та боротьбу з господарськими злочинами» (березень 1923 р.) Ф. Дзержинський пропонував погоджувати арешти та притягнення до суду спеціалістів підприємств та установ із керівництвом органів, де вони працювали, оскільки, на його думку, в боротьбі з цими злочинами повинні бути об'єднані зусилля каральних структур (ДПУ) з контролюючими (НК РСІ, ЦКК) та господарсько-фінансовими (Держплан, Наркомфін). Особливе місце відводилося Раді Праці та Оборони, яка повинна була скоординувати взаємодію державних інститутів. ДПУ повинно було боротися зі

злочинами під керівництвом відповідних профільних господарських відомств [412, с. 196 – 197]. Отже, на думку очільника ОДПУ, успіх боротьби з господарськими злочинами залежав від солідарної допомоги та підтримки самих господарських органів [412, с. 119].

Проблема притягнення спеціалістів до кримінальної відповідальності залишалася актуальною й надалі: у 1933 р. ДПУ УСРР заборонило арештовувати інженерів і техніків без санкції ЕКУ ДПУ УСРР [209, арк. 104].

До багатьох зловживань у виробничій сфері були причетні рядові комуністи й партійна номенклатура. Однак Президія ВНК у липні 1921 р. наголосила, що «притягнення товаришів до слідства за посадові злочини як загальний засіб» варто «визнати небажаним». Арешти як запобіжні заходи рекомендували застосовувати «лише в крайньому випадку» [375, с. 456]. Причиною такого підходу було небажання дискредитувати в їх особі всю радянську бюрократичну систему. Така позиція влади призвела до формування своєрідної касты «недоторканих», кола осіб, які були пов'язані між собою круговою порукою.

Особливо небезпечними були злочини, вчинені сільськими посадовцями, оскільки вони були єдиними представниками влади у селі, і постраждалим не було до кого звернутися зі скаргами. Порушення закону найчастіше виявлялося у встановленні самовільних поборів, грубому поведженні, безпідставних арештах осіб, які намагалися на них поскаржитися. Почалося формування корупційних зв'язків між представниками радянських, господарських установ та співробітниками правоохоронних органів.

Ситуація ускладнювалася асоціальною поведінкою «заїжджих» представників влади. У грудні 1922 р. Й. Уншліхт писав В. Леніну про ситуацію, що склалася на селі: «Майже поголовне пияцтво, хабарництво, вимагання, обкрадання селян ... абсолютно нечуване знуцання над селянами» [724, с. 47]. У зв'язку з цим Прокуратурою УСРР було встановлено додатковий нагляд за кримінальними справами щодо зловживань посадових осіб на селі, які визначалися «політично важливими» [105, арк. 18]. Для боротьби з ними ухвалювали відповідні

рішення щодо прискорення дізнання та слідства [326, арк. 110]. Проте рішення приймали, а кількість порушень не зменшувалася.

Причиною цього зазвичай ставало небажання постраждалих скаржитися на представників радянських органів, наділених широкими повноваженнями. Тому працівники органів держбезпеки за свідчення проти посадових осіб обіцяли населенню конфіденційність [341, арк. 28]. Але в побоюванні бути ошуканими селяни вважали за краще відмовчатися.

Траплялися непоодинокі випадки вчинення господарських злочинів співробітниками ВУНК – ДПУ, що тягло за собою їх перекваліфікацію на посадові. Так, у 1921 р. надзвичайна комісія Південної залізниці розслідувала справу щодо розкрадання солі з вагонів на станції Красний Лиман Донецької залізниці, до якого були причетні співробітники надзвичайної комісії (П. Серов та О. Свіржевський). За вчинення злочину з використанням службового становища вони були засуджені до розстрілу [193, арк. 82 – 83, 86, 103].

Розкриття дійсних господарсько-посадових злочинів було ускладнене об'єктивними та суб'єктивними факторами. Як зазначалось, їх своєчасному виявленню та боротьбі з ними перешкоджала «відсутність» потерпілих. Даючи хабар, жертва не вважала себе такою, оскільки сама мала певні матеріальні чи інші зиски, а тому виявити такі порушення було вкрай важко. Про латентність цих злочинів говорить і той факт, що за 9 місяців 1926 р. серед загальної кількості кримінальних справ за посадові злочини, чверть становили ті, які були вчинені протягом 1923 – 1924 рр. [568, с. 213]. Наприклад, у 1935 р. у провадженні ЕКВ УДБ НКВС УСРР перебувала кримінальна справа, порушена за господарські та посадові злочини (зловживання службовим становищем, хабарництво, спекуляція та ін.), вчинені в 1929 – 1934 рр. Протягом шести років приватне підприємство працювало як кооперативне, використовуючи систему преференцій і пільг, які мали кооперативи, шляхом підкупу (4 – 5% прибутку від обігу) посадовців Київській контори Держбанку та інших органів [202, т. 1, арк. 28, 39].

У провадженні органів ВУНК – ДПУ перебували кримінальні справи, фігурантами яких виступали відповідальні радянські працівники, та найбільш

резонансні порушення, які вимагали агентурної розробки [325, арк. 3; 330, арк. 3]. Наприклад, у лютому 1925 р. у Маріуполі «активна група з ЕКВ» розглядала справу про нецільові витрати правлінням сільськогосподарського товариства 3,5 тис. руб. державної позики [329, арк. 40].

У досліджуваній період, окрім проведення загальних кампаній, спрямованих на боротьбу з посадовими злочинами, організовувалися додаткові заходи з протидії певним посадовим злочинам. Наприклад, у 1921 – 1923 рр. активну боротьбу провадили з хабарництвом, яке розглядалося як «буржуазний метод розтління державного господарського апарату» [163, арк. 64]. На думку радянського правника А. Естріна, ця кампанія стала першим масштабним заходом за часів непу [573, с. 55]. Вона мала й політичне забарвлення, оскільки викриття корупції в середовищі державних посадовців різного рангу сприяло б зростанню авторитету влади [47, арк. 37]. Хабарництво супроводжувалося іншими посадовими та господарськими злочинами, оскільки хабара давали чи брали, як правило, за виконання певних послуг, пов'язаних із переступами закону [51, арк. 308]. Часто це було видавання довідок, які використовувалися для здійснення інших порушень [185; 289; 293]. У 1921 – 1922 рр. найбільший розмах хабарництва припадав на «голодні» райони, де співробітники різних установ брали хабарі під час стягнення продподатку [159, арк. 1].

Зважаючи на те, що серед осіб, визнаних винними у скоєнні посадових злочинів, було чимало членів РКП(б), та рятуючи авторитет партії, у 1922 р. влада організувала кампанію, спрямовану на боротьбу з хабарництвом всередині партії. За розпорядженням ЦК РКП(б) від 1 червня 1922 р. усі губернські партійні комітети провели тиждень боротьби з хабарництвом. Деякі парткоми звернулися до органів ДПУ з проханням очолити цю кампанію [766, с. 74 – 75]. У низці міст вводилося цілодобове чергування з прийому громадян із заявами та скаргами на «хабарників із партквитком». Комуністів, які були викриті в хабарництві, а також тих, хто замовчував факти хабарництва, автоматично позбавляли членства в партії [132, арк. 139; 643, с. 135].

Боротьба з хабарництвом почалася з Наркомату шляхів сполучення. Це було очікуваним, оскільки НКШС і ДПУ РСФРР очолював Ф. Дзержинський, до якого інформація про негативні явища в роботі надходила за каналами двох відомств. У липні 1922 р. у ДПУ РСФРР для боротьби з хабарництвом створювалася комісія (центральна трійка) на чолі з начальником Транспортного відділу ДПУ. На місцях аналогічні структури організовували в дорожньо-транспортних відділах ДПУ [413, с. 357, 358]. Для своєчасного виявлення негативних явищ на великих залізничних станціях організовували тимчасові бюро скарг. Порушені за фактами хабарництва кримінальні справи розглядали військові транспортні трибунали [56, арк. 1].

Між тим хабарництво стало масовим явищем у державному механізмі управління, а тому боротьба з ним провадилася всередині майже всіх відомств. Утім, заходи, застосовані окремими наркоматами та місцевими органами влади, виявилися недостатніми та неефективними. Почалася підготовка до організації широкомасштабної кампанії, спрямованої на боротьбу з хабарництвом, яку ЦК РКП(б) наказав очолити ДПУ.

Відповідальними за підготовку кампанії від РКП(б) було призначено секретаря ЦК В. Куйбишева, від ДПУ – Ф. Дзержинського, від РПО – заступника голови відомства А. Рикова. Кампанія почалася зі створення 1 вересня 1922 р. при РПО комісії у справах боротьби з хабарництвом на чолі з Ф. Дзержинським. До її складу ввійшли представники ДПУ, Наркомпроду, Нарком'юсту, ВРНГ. Об'єднавши зусилля цих відомств у боротьбі з хабарництвом, комісія РПО, власне, постала своєрідним міжвідомчим антикорупційним центром у країні. Цьому сприяло не лише авторитетне представництво в комісії, а й наділення її широкими повноваженнями, навіть до посилення репресивних заходів у межах чинного кримінального законодавства, а саме було надано право притягувати до кримінальної відповідальності не лише тих, хто брав та давав хабарі, а й тих, хто знав про такий факт і не попередив про нього [413, с. 369, 370]. Завданням комісії була й організація показових процесів над особами, причетними до хабарництва, встановлення контролю на різних стадіях підписання та виконання

договорів і підрядів, проведення, разом з апаратом РСІ, «летючих» ревізій тощо. Подібні структури створювалися в усіх адміністративних та господарських організаціях в усій країні [371, арк. 1, 7, 10; 372, арк. 5 – 6, 28, 32; 373, арк. 14 – 16]. Передбачалося широке висвітлення у засобах масової інформації прізвищ хабарників та повідомлення про резонансні справи, порушені органами ДПУ.

У вересні 1922 р. в Україні, за аналогією з Російською Федерацією, почали створюватися комісії у справах боротьби з хабарництвом [352, арк. 2]. З 10 жовтня 1922 р. до 1 січня 1923 р. у країні за хабарництво було притягнуто до відповідальності 1338 осіб, із яких засуджено 978 осіб [766, с. 75]. Результативність роботи Центральної та місцевих комісій стали приводом для її реорганізації в лютому 1923 р. у Бюро з питань боротьби з хабарництвом [766, с. 75].

Аналогічні структури почали створюватися за вертикаллю в усіх відомствах. На засіданні такої комісії, створеної в Українській економічній нараді (УЕН) від 9 березня 1923 р. порушувалося питання про посилення роботи аналогічних комісій в наркоматах УСРР. Усі комісії, створені при наркоматах, підпорядковувалися та були підзвітні комісії РПО, губернські відомчі – губернській економічній нараді [356, арк. 2]. Для контролю за ситуацією Верховний трибунал двічі на місяць інформував УЕН про кількість розглянутих ним справ із хабарництва, безгосподарності та посадових злочинів [5, арк. 176; 53, арк. 26, 68]. Наслідком кампанії стало те, що у 1924 р. третина засуджених за посадові злочини припадала на хабарництво [573, с. 59].

Проте корупція продовжувала існувати не тільки як кримінальний злочин, а й як соціальне явище. Хабарництво допомагало успішному господарюванню, усуваючи всілякі бюрократичні заборони та необґрунтовані обмеження. Воно перетворилося на норму життя, складник господарського механізму, залишаючись при цьому кримінальною дією. Хабарництво розглядалося як обов'язкова стаття витрат, котрі потрібні були для нормального функціонування відомства. Не випадково в циркулярі Донецького губкому партії, розісланому на місця в 1922 р., зазначалося, що «господарники скрізь дають колосальні хабарі

під час просування та відправлення» залізницями продукції своїх підприємств [160, арк. 134]. У 1926 – 1927 рр. органи ДПУ УСРР провадили слідство за фактом незаконного продажу державним заводом кооперативному товариству заліза за заниженими цінами, яке стало можливим завдяки отримання посадовими особами хабара [64, арк. 19, 103]. Інколи траплялися й доволі курйозні випадки. Розголосу набула справа громадянина Бахмутського, який заробляв величезні кошти шляхом «курсуння» між поверхами, де розташовувалися різні установи [513, с. 53 – 54].

Отже, однією з причин великої кількості посадових злочинів була неефективна робота державного апарату, його забюрократизованість. У середині 1920-х рр. органи ЦКК та РСІ констатували, що 65% скарг, котрі надходили до них, належали до питань, пов'язаних із бюрократизмом та тяганиною в радянських і господарських органах [108, арк. 37]. Один із теоретиків більшовизму Є. Преображенський велику кількість підкупів посадових осіб різних рангів називав «бунтом непу проти пролетарської диктатури» [593, с. 21], тим самим підкреслюючи вади створеного бюрократичного механізму.

Ф. Дзержинський, оцінюючи радянську систему 1920-х рр., доволі слушно зазначав: «Нестримне роздування штатів, виникнення все нових та нових апаратів, жахлива бюрократизація всієї справи – гори паперів та сотні тисяч листів; захоплення великих споруд та приміщень; автомобільна епідемія... Це легальне годування та пожирання держмайна цією сараною. На додаток до цього нечуване, безсоромне хабарництво, крадіжки ... все більше виснажують основний капітал, що дістався нам...» [412, с. 118].

Для протидії хабарництву деякі співробітники органів почали застосовувати так званий «провокаційний хабар», коли підставні особи за їх завданням намагалися підкупити посадових осіб. ДПУ УСРР наказом від 18 листопада 1922 р. заборонило використовувати цей метод у роботі, попередивши, що винні будуть покарані за ст. 115 КК УСРР [165, арк. 30].

Велику допомогу у протидії хабарництву та іншим посадовим злочинам відіграла тогочасна провладна преса. У газетах систематично публікували статті, в яких викривали хабарників та бюрократів.

Активна боротьба з хабарництвом, на думку партійно-радянського керівництва, призвела до знищення його як масового явища. Це спричинило ліквідацію в травні 1923 р. комісії РПО у справах боротьби з хабарництвом. У грудні того ж року були ліквідовані й аналогічні губернські комісії, їх функції передавалися до ЕКВ ДПУ [353, арк. 5]. Кампанійський характер боротьби з цим злочином поступово перетворювався в рутинну роботу відповідних підрозділів органів державної безпеки. Потроху зменшувалася й чисельність кримінальних справ за хабарництво. У першій половині 1926 р. кількість засуджених за хабарництво народними судами становило лише 10% усіх покараних за посадові злочини [573, с. 59]. Офіційні джерела повідомляли про «оздоровлення радянського апарату».

Насправді ж хабарництво й надалі залишалося доволі поширеним явищем, яке охоплювало всі ешелони влади, не становили винятку й партійці високого рангу. Акцентувати увагу суспільства на цьому злочині вважалося недоцільним, оскільки це негативно впливало на авторитет партії та радянської влади загалом. Показовим у цьому плані є лист радянського діяча Строганова до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, написаний у червні 1929 р. У той час у провадженні ДПУ УСРР була справа так званих «комерсантів», за якою було арештовано за хабарництво декілька комуністів. З листа відомо, що С. Косіор дав указівку «не піднімати галасу», що й було зроблено. Проте ситуація ускладнилася тим, що «арештовані ... на допитах втягують цілі групи комуністів, які також мали стосунок до хабарів» [124, арк. 60, 60 Зв.]. Дописувач просить партійного очільника «надати свої міркування» з приводу того, що робити далі. Невідомо, що відповів генсек КП(б)У, але його позиція «не піднімати галасу» якнайкраще характеризує ставлення партійної верхівки до корупції та здійснення правосуддя не в залі суду, а в кабінетах партійного керівництва.

Маючи певний досвід у боротьбі з хабарництвом, який, на думку очільників держави, дав позитивний результат, починаючи з 1925 р. при окружних виконкомах влада почала створювати комісії з протидії посадовим злочинам. Зібрані ними матеріали передавали для подальшого впровадження до органів РСІ, Прокуратури чи ДПУ.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 11 червня 1926 р. Прокуратурі було запропоновано розпочати боротьбу з посадовими розтратами та безгосподарністю посадових осіб [527, 1926. – № 40. – Ст. 291]. Циркуляр Нарком'юсту від 14 червня 1926 р. [490], рекомендував звернути особливу увагу на розтрата, вчинені посадовими особами в професійних, кооперативних, державних та інших громадських органах. Слідство за цими справами прискорювалося [317, арк. 131; 318, арк. 52, 71, 93; 321, арк. 16].

Вище йшлося про те, що 1926 р. було оголошено роком «боротьби за зниження цін». У тих випадках, коли ціни на товари підвищували приватники, порушення встановлених державою норм кваліфікувалося як «спекуляція». У разі, коли до цього були причетні особи, які обіймали посади в державному чи кооперативному секторах економіки, злочини перекваліфіковували в «посадові». Відповідно змінювалася й міра покарання.

У червні 1927 р. Комісія політбюро ЦК КП(б)У з політичних судових справ розглядала кримінальну справу Харківського окружного суду зі звинувачення завідувача магазином «Ларьок» № 34 Ветчинкіна в тому, що протягом 1925 – 1926 рр. ціни на товари в магазині були вищими, ніж у преїскуранті, а також у привласнені надлишків, які отримував магазин від продажу товарів за завищеними цінами (систематичні розкрадання). Суд кваліфікував його дії як посадовий злочин і визначив вищу міру соціального захисту – розстріл. Комісія ж, розглядаючи цю справу, з'ясувала, що прямих доказів того, що надлишок залишався в кишені завмагу, у слідства немає; до цього висновку суд дійшов, виходячи лише зі своїх міркувань, а вища міра покарання була визначена саме за другим епізодом. Комісія ухвалила рішення пом'якшити вирок суду, замінивши розстріл 10 роками позбавлення волі [121, арк. 7, 8]. Цей випадок є показовим з

огляду на те, що в разі кваліфікації зазначеного епізоду як «посадовий злочин» («привласнення») передбачено найсуворішу міру покарання, а в разі кваліфікації як «господарський» («завищення цін») – набагато м'якшу. Те, що суд у визначенні кваліфікації керувався не доказами у справі, а лише припущеннями, теж показово, оскільки його рішення цілком відповідали кримінально-правовій політиці того часу.

Проте на практиці господарські злочини, вчинені посадовими особами, кваліфікували саме як посадові. Наприклад, у жовтні 1928 р. уповноваженим економічного відділення Артемівського окружного відділу ДПУ Биковим було розпочато дізнання за підозрою групи службовців у безгосподарності та недбалості. Був установлений факт придбання за валюту в 1927 р. у Відні застарілого обладнання. Під час слідства з'ясувалося, що обладнання не лише непридатне до застосування, а й потреби у його закупівлі не було, оскільки наявних діючих силових установок для будівництва нової станції вистачало. Крім того, спеціалісти ВРНГ СРСР на засіданні ВРНГ УСРР ще в 1926 р. доводили недоцільність цієї закупівлі як із технічної (у той час були потреби у використанні котлів більш високого тиску), так і з фінансової (вартість установки у ході здійснення закупівлі виросла в ціні) сторін [319, арк. 3, 11, 21; 320, арк. 18]. Після закінчення провадження справу було передано до Прокуратури.

Статистичні показники за цією категорією злочинів демонструють як загальний рівень їх розповсюдженості в суспільстві, так і перманентність кампаній із їх протидії (сюди ж входили й кампанії з «чисток» радянського апарату).

Таблиця 4.1

Динаміка посадових злочинів у 1922 – 1928 рр. (в абсолютних числах)

[48, арк. 52; 49, арк. 109; 50, арк. 33 Зв.]

роки	1922/1923	1923/1924	1925/1926	1926/1927	1927/1928
кількість злочинів	4865	2626	27715	30254	31701

Як видно з таблиці, починаючи з 1925/1926 р. чисельність посадових злочинів збільшилася майже в 10 разів. При цьому зростала не лише абсолютна кількість таких порушень, а й їх частка в структурі злочинів. Наприклад, за 1926/1927 р. кримінальні справи з посадових злочинів становили 43,1% усіх справ, розглянутих народними судами. Серед них четверта частина припадала на «посадові розтрата» (25,81%) [65, арк. 29]. Це було спричинено, передусім, організацією кампаній, спрямованих на боротьбу з посадовими злочинами.

Місце посадових злочинів у діяльності органів державної безпеки розкривають матеріали відомчої статистики органів ДПУ УСРР, де фігурують кримінальні справи, що перебували в провадженні ДПУ, та кількість осіб, яка перебувала під слідством. Частина з цих справ не потрапила до судових органів, а була з різних причин припинена. Отже, статистика не вказує на кількість людей, притягнутих до відповідальності за злочини. Інформація, вміщена у звітах, не відображає реальної картини кримінальної злочинності у зазначений період, вона лише дає уявлення про діяльність органів державної безпеки з протидії різним видам злочинності.

Друге місце за кількістю кримінальних справ, порушених «за лінією ЕКУ» в 1927 р., припадало на злочини, пов'язані зі зловживанням службового становища. У провадженні органів ДПУ в IV кварталі перебувало 144 справи цієї категорії (13,4% справ «за лінією ЕКУ»), з них 66 (9,5% в структурі злочинів економічних підрозділів) порушені протягом жовтня – грудня. За ними під слідством перебувало 324 особи, з яких 136 особи – 42% – підлягали арешту. На кінець року було закінчено 79 справ (54,9% тих, що стояли на обліку), з яких 12 (15,2%) – припинено, 59 справ (74,7% закінчених) – направлено до органів прокуратури (табл. 12; 14). Серед галузей народного господарства найбільша кількість справ щодо посадових злочинів була порушена на працівників кооперації (19 справ), державної торгівлі та легкої промисловості (по 8 справ), а також державних установ (7 справ) (табл. 21).

За «недбалість» у IV кварталі було порушено 26 справ (4% серед порушених «за лінією ЕКУ»), всього ж у провадженні в цей період перебувало

47 справ за «недбалість» Враховуючи, яке значення кримінально-правова політика надавала в 1926 – 1927 рр. боротьбі з цим злочином, кількість справ була незначною. Протягом кварталу було закінчено 26 справ, із яких припинено 3 (10,7% закінчених). 75% закінчених справ було направлено до органів прокуратури (табл. 12; 14).

Із забарвленням «хабарництво» у провадженні ДПУ перебувало 73 справи, з яких 42 були порушені в IV кварталі (6% від усієї кількості справ «за лінією ЕКУ»). За ними під слідством перебувало 239 осіб. Переважання в 3,3 рази кількості осіб над справами свідчило, що справи були груповими, за кримінальним законодавством покарання за ними – суворіші. Про це свідчить і високий відсоток арештованих серед осіб, які перебували під слідством, – 59,8%. Із закінчених на кінець року 25 справ – 2 (8%) були припинені, 84% закінчених (21 справа) – передані до органів прокуратури. Найбільшу кількість справ порушено щодо адміністрації державних установ (13 справ) та приватних підприємства (8 справ) (табл. 12; 14).

У 1928 р. за фактами «зловживання службовим становищем» у провадженні ДПУ УСРР перебувало 614 справ (14,1% «за лінією ЕКУ»). Цей злочин стояв на другому місці після господарського – «спекуляції та ажіотажу». Під слідством перебувало 1698 осіб, з яких 900 осіб (53%) було заарештовано. Під час слідства 63 справи було припинено (11,5% закінчених справ), 347 осіб визнано непричетними до злочинної діяльності (18% усіх звільнених «за лінією ЕКУ»). Проте серед закінчених справ великий відсоток (80%) справ було направлено на розгляд до органів прокуратури, що свідчило про тяжкість порушень (табл. 13; 15). 32,7% справ із цього забарвлення порушено на працівників кооперації, 26% – на державних хлібозаготівельників (табл. 22).

За ознакою «хабарництво» на обліку ДПУ УСРР перебувало 193 кримінальні справи (4,4%), за якими під слідством перебувало 869 осіб, із них 561 (64,6%) підлягали арештам. Цей різновид злочину дав великий відсоток (16,3%) припинених справ, і водночас – 76,9% – переданих на розгляд до прокуратури. З усіх видів службово-посадових злочинів лише за цим

забарвленням одна справа була передана до Особливої наради. Як і в 1927 р., найбільшу кількість справ було порушено на працівників адміністративного апарату державних установ – 34% (табл. 13; 15).

За фактами «недбалість» було порушено 198 справ (4,5%), із них до кримінальної відповідальності притягнуто 351 особу, з яких 27,4% – 96 осіб – заарештовано. Великий відсоток справ цього забарвлення, переданих до прокуратури (150 справ (82,9%)), пояснювався тим, що в 1927 р., як уже було зазначено, «недбалість» посадових осіб, прирівнювали до державних злочинів (табл. 13; 15) [480, с. 127]. Водночас великий відсоток припинених справ пояснюємо складнощами слідства, пов'язаними з необхідністю проведення бухгалтерських експертиз.

Врешті, аналізуючи підсумки проведення кампаній боротьби з деякими видами господарських і посадових злочинів, Кримінальна касаційна колегія Верховного Суду РСФРР дійшла висновків, що від подібного способу ведення боротьби необхідно відмовитися, оскільки «він приносить більше шкоди, ніж користі» [414, № 2, с. 47].

Постає питання: чому до боротьби з посадовими злочинами в галузі економіки залучалися різні правоохоронні органи, зокрема й органи державної безпеки, а кількість цих різновидів злочину не зменшувалася? Крім суто суб'єктивних бюрократичних причин (не вистачало досвіду, суперечності між відомствами, латентність злочинів), були й обставини, спричинені недосконалістю механізму управління, спробами об'єктивні закони економіки підпорядкувати політиці. Разом із тим намагання подолати кримінальну злочинність, передусім каральними заходами, виявилися марними.

4.5. Контрабанда та методи боротьби з нею

Аналізуючи діяльність ДПУ в економічній сфері, не можна обійти увагою такий напрям, як боротьба з контрабандою. Незаконне переміщення товарів через державний кордон без митного контролю як різновид злочинної

діяльності має пряме відношення до економіки. Втім, боротьба з нею, котра провадилася органами державної безпеки, здійснювалася, передусім прикордонними загонами та контррозвідувальними відділами ДПУ. В Положенні про ЕКУ ДПУ боротьбу з контрабандою не згадано серед основних завдань управління. В той же час цьому напрямку приділяли серйозну увагу економічні підрозділи ДПУ.

Контрабанда завжди була в Україні популярним ремеслом. Можливість відносно легкого заробітку практично без ризику потрапити у в'язницю захопила тисячі громадян, які мешкали поблизу кордонів. Розвитку контрабандного промислу сприяла й ситуація в республіці. За роки воєн економіка України зазнала великих збитків. У стані глибокого занепаду перебували важка промисловість і провідні галузі легкої та харчової промисловості: цукрові заводи України в 1920 р. виробляли лише близько 4,8% довоєнного рівня цукру, 0,4% – паперу та картону [419, с. 11]. Обмеженість товарообігу протягом 1920 – 1921 рр. досягла максимальних розмірів. На внутрішньому ринку відчувався справжній товарний голод.

За рахунок підвищення податків, подорожчання кредиту, збільшення залізничних тарифів, вартість промислової продукції за 1922/1923 госп. рік збільшилася на 18%, за 1923/1924 р. – удвічі. Уряд намагався вати ціни шляхом зниження відпускних цін на промислові вироби та підвищенням закупівельних цін на сільськогосподарські продукти. Проте ціни на промислову продукцію залишалися високими: у жовтні 1923 р. в УСРР пара чобіт коштувала 70 пуд. жита, 1 пуд цвяхів – 60 пуд. пшениці (до революції – 3,5 пуд. пшениці) [814, с. 92].

Розквіту контрабанди сприяла й державна політика монополії на зовнішню торгівлю, яку запровадили в РСФРР із 22 квітня 1918 р. і яка розповсюджувалася на територію УСРР. Голова уряду В. Ленін пояснював це необхідністю захистити слабку вітчизняну промисловість від навали товарів іноземного походження.

З метою насичення товарами внутрішнього ринку, збільшення його товарообігу серед імпорту СРСР на початку 1920-х рр. переважали товари

широкого вжитку, які у 1920 р. становили 58,3% всього імпорту [856, с. 15]. При цьому білизна, трикотаж, галантерейні вироби в 1920 р. взагалі не імпортувалися, а імпорт вовняних тканин становив лише 1,6 млн. метрів.

Нова економічна політика не скасувала монополію зовнішньої торгівлі, хоча в першій половині 1920-х рр. точилися гострі дискусії з цього приводу. Наркомат зовнішньої торгівлі вирішував, яким організаціям надавати право здійснювати експортно-імпортні операції; який товар та в якій кількості може бути завезений та вивезений з країни [438, с. 225].

Проте навіть у середині десятиліття, коли з багатьох галузей виробництва республіка досягла довоєнного рівня, не можна було твердити про насиченість внутрішнього ринку. Вчені-економісти В. Базаров, В. Громан, М. Кондратьєв, виходячи з наукового аналізу економічної ситуації в країні, наполягали на необхідності збільшення обсягів виробництва тих галузей, котрі задовольняли попит широких мас населення. Проте перемогла офіційна точка зору щодо необхідності реконструкції, передусім галузей важкої промисловості. Вже у 1922/1923 госп. році в абсолютних цифрах та в процентному відношенні помітно починає зростати ввезення промислового обладнання та сировини. Планом Наркомату зовнішньої торгівлі передбачалося, що товари широкого вжитку складатимуть лише 2,5% їх довоєнного імпорту [93, арк. 7, 7 Зв.].

Проголошення в 1925 р. курсу на індустріалізацію призвело до ще гіршого наповнення внутрішнього ринку цими товарами. Відбувалося збільшення «індустріального» імпорту (в 1925/1926 госп. році він становив 83,4% усього імпорту, в 1927/1928 р. – 86,4%) за рахунок скорочення ввезення товарів споживчих груп (у 1924/1925 р. – 30,8%, у 1926/1927 р. – 12,5%) [856, с. 15]. У 1925/1926 госп. році імпорт вовняних тканин становив 0,6 млн. м., шовкових тканин – 0,1 млн. м. Водночас імпорт білизни, галантереї, трикотажу був настільки незначним, що статистика навіть не називає їх кількість, визначаючи лише його вартість [856, с. 30 – 31]. В абсолютних цифрах у 1926/1927 р. легальний імпорт товарів споживчого асортименту, порівняно з 1925/1926 р.,

зменшився з 21 млн. до 200 тис. руб., безліцензійне ввезення (посилки, пасажирський багаж) – з 3,5 млрд. до 1,6 млн. руб. [99, арк. 6].

За підрахунками спеціалістів, за перше півріччя 1925/1926 госп. року купівельна спроможність міського та сільського населення збільшилась до 1 млрд. 240 млн. руб. [447]. Разом із тим вітчизняна промисловість разом з офіційним імпортом могли задовольнити потреби населення товарами широкого вжитку та продуктами харчування лише на суму 750 млн. руб. Наступ на приватний капітал призвів до виведення його з легальної сфери обігу, що також негативно впливало на насиченість внутрішнього ринку цією групою товарів. У середині 1920-х рр. незадоволення потреб внутрішнього ринку становило близько 500 млн. руб. [447].

Державні організації, які здійснювали експортно-імпортні операції, не могли задовольнити потреби населення в товарах як кількісно, так і за асортиментом. Це призвело до ввезення контрабандним шляхом і товару, який держава офіційно закуповувала за кордоном. У 1923 р. співвідношення контрабандного ввезення товару до його легального імпорту становило серед парфюмерії – 34%, спиртних напоїв – 91%, фотографічного паперу – 106%, трикотажу – 539%, тютюну – 629 %, опію – 990%, сахарину – 4118% (!) [439, с. 135]. У 1926/1927 р. легальне ввезення товарів із Польщі щодо контрабанди складало 37% [99, арк. 21].

Таким чином, відсутність у країні розвинутої промисловості, дорожнеча, низька якість товарів вітчизняного виробництва порівняно з зарубіжними аналогами сприяли збільшенню імпортової контрабанди.

У 1920-ті рр. контрабанда в Україні набула нечуваних розмірів. Якщо в 1913 р. вартість усієї затриманої в Російській імперії контрабанди дорівнювала 729338 руб., то в 1922/1923 р. лише на європейському кордоні було затримано товарів на суму 2282307 руб. (за іншими джерелами: 3240914 руб.), у 1924/1925 р. – на суму 3885217 руб. (6513120 руб. за іншими джерелами) [440, с. 133; 482, с. 329], за попередньою вартістю. Ринкова ціна товару в прикордонній смузі була приблизно на 25% нижчою, порівняно з внутрішнім ринком країни: в міру

віддалення від кордону ціни на іноземні товари зростали). Враховуючи те, що затримана контрабанда становила лише близько 8 – 10% від усього нелегального імпорту, можна припустити, що реальна сума нелегального товару була разів у 10-11 вищою за наведену. Це означало, що щороку на ринок країни надходив товар вартістю 20 – 30 млн. руб., який уникав митного оподаткування, що, на думку М. Макотинського, перевищувало в 100 разів контрабандний товар, що надходив до Першої світової війни [482, с. 329].

Контрабанда, залежно від того, ввозили її до країни чи вивозили, поділялася на експортну та імпорتنу. Абсолютна більшість затриманої контрабанди припадала на імпорتنу: в Україні в 1924 р. 95% затримань припадало на ввезення і лише 5% – на вивезення товару [482, с. 330]. Частково це пояснювалося тим, товар, який ввозився, затримували як під час перетину кордонів, так і всередині країни, тоді як предмети, що вивозилися, – лише під час їхнього вивезення.

Найбільш поширеними контрабандними товарами були мануфактура (в 1925 р. – 25% імпоротної контрабанди), тонка шкіра (12,5% контрабанди), галантерейні вироби (близько 21% контрабанди) та ін. Серед експортної контрабанди переважали золото, дорогоцінне каміння, срібло, а також сировина (прядиво, щетина, конячі хвости та ін.) [354, арк. 2]. Контрабандним шляхом за кордон переправляли також музейні та архівні цінності, антикваріат, предмети старовини (картини, бронза, старовинний фарфор, гобелени). У 1922 р. під час вилучення церковних цінностей за кордон почали потрапляти золоті хрести, паникадили, рідкісні церковні книги.

Великі розміри незаконного переміщення товарів через кордони не могло не турбувати владу. Протягом 1917 – 1921 рр. урядом було ухвалено низку документів, які регламентували охорону кордонів радянських республік, переміщення через них товарів, коштовностей, історичних цінностей тощо. Після припинення воєнних дій в Україні ці законодавчі та нормативні акти почали діяти й на її території. Крім того, охорона кордонів радянської України здійснювалася відповідно до норм та вимог Російської Федерації.

Контрабанда в 1920-ті рр. абсолютно адекватно сприймалася як серйозна загроза для розвитку економічної, фінансово-кредитної, і навіть політичної системи держави. 17 липня 1920 р. заступник голови ВНК В. Менжинський підписав «Інструкцію про охорону державного кордону», відповідно до якої на кордонах республіки було засновано інститут прикордонних органів Особливого відділу ВНК. На них покладали, серед інших, і завдання з нагляду за особами та товарами, що перетинають кордони, шляхом перевірки документів, а також присутності співробітників під час огляду багажу та товарів [504, с. 163]. Таким чином, охорона кордонів повністю перейшла до ВНК.

Згадані повноваження були підтверджені в листопаді того ж року постановою Ради праці та оборони. Відповідно до неї органи охорони Особливих відділів ВНК повинні були не допустити проникнення на територію країни «політично-воєнної контрабанди» та «економічної контрабанди ..., за винятком тих місць, де існували спеціально створені рогатки Наркомату зовнішньої торгівлі» [428, с. 423 – 424].

Очільник ДПУ – ОДПУ Ф. Держинський, з притаманною йому категоричністю, прирівнював контрабандистів до «контрреволюціонерів як найнебезпечніших ворогів радянської влади». У зверненні до делегатів II з'їзду політпрацівників військ ДПУ в 1923 р. він зазначав: «Питання охорони кордонів на цей момент стоїть особливо гостро. Кордон СРСР повинен бути закритим для контрреволюціонерів і контрабандистів. ... Прикордонники охороняють економічну незалежність Рад» [411, т. 1, с. 63 – 64].

З метою заохочення до боротьби з контрабандою Наркомат зовнішньої торгівлі РСФРР 29 квітня 1920 р. затвердив інструкцію про використання преміальної системи винагородження осіб, які затримали контрабандні товари: 20% під час увезення та 25% – під час вивезення товару [644, с. 236]. Для протидії контрабандному перевезенню товарів через кордони України РНК УРСР 30 серпня 1921 р. ухвалила рішення про залучення до боротьби з контрабандою, крім митних установ та особливих відділів ВУНК, волосних виконкомів сільрад та комнезамів, розташованих у прикордонних районах. За сприяння у затриманні

контрабанди ці органи отримували грошову премію [381, т. 1, с. 304 – 305]. У разі затримання продуктів харчування та товарів масового вжитку було передбачено премію в розмірі 50% затриманих товарів [73, арк. 11, 12].

Із метою врегулювання провезення товарів через кордони декретом РНК РСФРР від 23 лютого 1922 р. у Наркоматі зовнішньої торгівлі було засновано Митно-тарифний комітет, на якого покладали завдання розроблення митно-тарифних ставок. Митні органи повинні були оглядати товар, що переміщувався через кордони, та обкладати його митом відповідно до митних тарифів. Митна політика РСФРР діяла на території всіх радянських республік, у т.ч. УСРР. Із створенням СРСР союзні мита стали одним із засобів державного протекціонізму та слугували економічним важелем регулювання зовнішньої торгівлі. Високі тарифні ставки було встановлено на товари легкої промисловості (основні товари імпортової контрабанди). Наслідком такої політики ставала висока ціна продажу на іноземні товари в торговельній мережі. Ціни на них зростали в міру віддалення пункту продажу від кордону.

Таблиця 4.2

Вартість імпортованих товарів на території УСРР залежно від віддалення від кордону [440, с. 134]

Найменування товару	За кордоном (руб.)	У прикордонній смузі (руб.)	Відстань до 200 верст від кордону (руб.)	Відстань більше 200 верст від кордону (руб.)
Шовкові панчохи (1 дюжина)	18	25	40	до 60
Трикотаж (м)	2	3	5	6
Кофта плетена (1 шт.)	10	18	30	40

У країні існувала можливість продажу контрабандного товару в приватних крамницях та магазинах, на «чорній біржі» У 1923 р. офіційно було зареєстровано близько 400 – 420 тис. приватних торговців, які тримали дві третини міського товарообігу [857, с. 430]. У 1920-ті рр. внаслідок політики

обмеження приватного капіталу фінансовими й податковими заходами для того, щоб вижити, торговці не відмовлялися від продажу дефіцитного іноземного товару, навіть переправленого контрабандним шляхом. На думку дослідника В. Калантарова, в 20-х рр. з'явилися угруповання контрабандистів, для яких контрабандний промисел став професією, й які мали тісні контакти з іноземним капіталом. Контрабандисти-професіонали користувалися за кордоном широким кредитом для закупівлі товару [669, с. 25 – 26].

Про контрабанду як економічну проблему, що «впливає з труднощів монополії зовнішньої торгівлі та характеру розвитку вітчизняної промисловості й торгівлі», йшлося в «Доповідній із питань боротьби з контрабандою» інспектора Київської митної ділянки В. Вуйтика [95, арк. 3]. Він зазначав, що вздовж українсько-польського кордону на польській та українській території існувала мережа контор, які контролювали рух товарів. Великими пунктами переправлення контрабанди в Україну були Волочиськ, Бережанка, Гусятин та ін. Територію УСРР канали транспортування проходили через міста: Острог – Бердичів – Козятин – Київ; Кам'янець – Проскурів – Київ. Значні партії контрабандного товару переправляли морем на турецьких пароплавах у порти Криму та Одесу [268, т. 1, арк. 19].

Товар переправлявся на човнах (румунський кордон) та бричках. Контрабандисти огортали тіло мануфактурою, перевозячи таким чином за один раз до 70 – 80 аршин тканини. 200% прибутку надавав експорт живої худоби, яку переводили через кордони начебто на водопій.

Затримання контрабандистів на кордоні ускладнювалося тим, що в 1920-ті рр. кордони розділили ще недавно цілісні округи та населені пункти. Населення, яке проживало вздовж кордоної смуги, знало одне одного, що полегшувало організацію та перевезення товару. Малоземелля, відсутність у прикордонній смузі промислових підприємств та необхідність прогодувати сім'ї підштовхували місцевих селян до протизаконних промислів. Саме тому від 50 до 70% затриманих прикордонниками контрабандистів були селяни прилеглих до

кордону сіл [83, арк. 54; 97, арк. 69 Зв.]. У портових містах до контрабандної діяльності були причетні члени команд пароплавів.

«Контрабандними» вважали й випадки, коли в декларації зазначали один товар, а провозили інший, який обкладали іншими митними податками. Наприклад, у 1926 р. одеськими митниками було затримано 220 кіп італійської вовни, яка була задекларована як турецька, котра була гіршої якості, а тому обкладалася нижчими митами [266, арк. 77].

Вище вже йшлося про відправлення за кордон у поштових листівках іноземної валюти, цінностей і червінців. З метою запобігання цьому способу контрабанди ОДПУ посилило контроль над міжнародною кореспонденцією. У другій половині 1920-х рр. активізувалася боротьба з контрабандою, яку переправляли через поштові відділення у звичайних посилках [97, арк. 39]. Громадян, які отримували гроші в посилках (листівках) на суму понад 100 руб. або систематично цим займалися, брали на облік [248, т. 1, арк. 32].

Контрабанда завдавала збитків не лише фінансово-кредитній системі України. Дуже часто конспірація контрабандистських організацій, їх чудова орієнтація в прикордонній місцевості використовувалася розвідувальними органами Польщі та Румунії. Так, відомий київський контрабандист Гольберг був агентом Другого відділу Польського Генштабу, що займався розвідувальною діяльністю на території України. Від 10 до 15 доларів за кожне повідомлення розвідувального характеру отримувала О. Маленко, яка постійно перетинала радянсько-польський кордон із контрабандною метою [120, арк. 18]. Контрабандист Ф. Лянге добровільно запропонував свої послуги польській розвідці за сприяння у перетинах кордону з боку польської прикордонної охорони [120, арк. 101]. З польськими розвідувальними органами співпрацювала група контрабандистів Зільбермана (м. Кам'янець). Ці відомості було використано Подільським губвідділом ДПУ з метою проникнення до спецслужб Польщі [240, т. 10, арк. 24, 42]. Часто розвідувальні служби використовували контрабандистів «всліпу» як кур'єрів для переправлення через кордон важливої

інформації [199, арк. 226; 240, т. 2, арк. 63; 268, т. 1, арк. 124, 125, 132, 134].
Таких прикладів можна навести чимало.

На Всесоюзній нараді начальників частин прикордонної охорони у квітні 1925 р. підкреслювалося, що «поляки, латиші, естонці проводять усю прикордонну та глибинну розвідку й контррозвідку через контрабандистів, які за право перетину кордону зобов'язуються працювати на іноземні розідки та контррозвідки» [814, с. 71]. На думку російського дослідника історії прикордонної охорони М. Хайрова, в ті роки встановити межу між контрабандою та шпигунством було практично неможливо, тому що «шпигун та контрабандист у більшості випадків були однією особою» [504, с. 84]. Серед осіб, причетність яких до іноземних спецслужб була доведена, 80% працювали під легендою контрабандної діяльності. Кооперативи, фірми, концесії, створені в прикордонній смузі, використовували розвідки суміжних країн як явочні квартири для шпигунів [830, с. 71].

Протягом 1921 – 1925 рр., за даними радянських органів держбезпеки, лише п'ять прикордонних загонів на західному кордоні країни затримали 2742 порушника кордону, серед яких було виявлено 675 агентів іноземних розвідок [660, с. 293]. Не заперечуючи зв'язок багатьох контрабандистів зі спецслужбами сусідніх держав, вважаємо, що ці цифри можна використовувати обережно, оскільки прикордонникам та особливим відділам було вигідно затримати не лише контрабандистів, а й викрити серед них осіб, які займалися особливо небезпечним державним злочином – шпигунством.

Члени так званої «Піщанського шпигунсько-контрабандистського осередку», викритого Тульчинським окружним відділом ДПУ в 1927 р. (26 осіб), визнавши свою участь у контрабандних оборудках, заперечували шпигунську діяльність. Три томи кримінальної справи не містять жодного доказу їх участі у збиранні та передаванні іноземцям інформації розвідувального характеру [189, т. 2, арк. 284].

У середині 20-х рр. кримінальні справи контрабандистів, яких підозрювали у шпигунській діяльності, крім судових інстанцій, розглядали ще й на комісії політбюро ЦК КП(б)У з політичних судових справ. Комісія враховувала

соціальне походження підсудного, часто пом'якшуючи попередні вирoki судів [120, арк. 107].

Із метою приховування нелегального товару контрабандисти використовували преси, на яких друкували фальшиві пломби митниць. Так, у 1923 р. КРВ Київського губвідділу ДПУ були ліквідовані групи контрабандистів, які використовували фальшиві преси Олевківської (справа Е. Лейкіна та ін.) та Мінської (справа Караулова) митниць [246, арк. 43, 45].

«Напівлегальною контрабандою» займалися й деякі іноземні благодійні організації. З березня 1922 р. у райони, охоплені голодом, надходила допомога у вигляді продуктів харчування, одягу, медикаментів від багатьох міжнародних організацій. Ця допомога врятувала життя багатьох людей. За період своєї діяльності «Міжнародний комітет робітничої допомоги» надав голодуючим України 383 тис. пайків, місія полярного дослідника Ф. Нансена – 12,2 млн., Американська адміністрація допомоги (АРА) – 180,9 млн пайків [698, с. 201]. Для полегшення роботи іноземних місій ВУЦВК та РНК УСРР 16 червня 1922 р. ухвалили постанову про безмитний та безакцизний пропуск продуктів харчування, одягу, медикаментів за умови безкоштовного розподілу цих товарів серед населення [381, т. 1, с. 434]. Цим скористалися не дуже чесні ділки окремих організацій. Наприклад, відділення АРА, надаючи допомогу, змогли отримати при цьому й прибутки. За повідомленнями особливого відділу ДПУ Київської губернії, в Києві (та в інших містах України) існував такий порядок отримання продуктових (як їх називали, «10-доларових») пайків. Мешканці міст зверталися до родичів чи знайомих, які мешкали в Америці. У разі внесення останніми 10-ти або більше доларів на рахунок АРА, до Київської філії надходило розпорядження про видавання продуктів особам, за яких сплатили вартість пайка. Таким чином, продовольчі пакети ставали неблагодійними, приносячи АРА непогані прибутки [267, т. 1, арк. 1, 27; т. 2, арк. 1]. Дехто з представників місії скуповував за безцінь коштовності та золото, переправляючи їх за кордон без митного огляду [267, т. 1, арк. 2].

До перевезення контрабандного товару часто були причетні співробітники й інших іноземних місій. Так, у 1923 р. Польська місія та її дипкур'єри, що їздили за маршрутом Москва – Харків – Київ – Варшава, вивозили за кордон коштовності, твори мистецтва, ввозили контрабандний товар. Найбільшими містами збуту такого товару були Москва і Київ [246, арк. 93].

Згідно з декретом РНК РРФСР від 8 грудня 1921 р. у ВНК створювалася Центральна міжвідомча комісія у справах боротьби з контрабандою [528, 1921. – № 79. – Ст. 674]. До її складу входили представники ВНК, Революційної військової Ради (РВР) Республіки та Народного комісаріату зовнішньої торгівлі. В особливих відділах з охорони кордонів створювалися аналогічні структури з представників місцевих надзвичайних комісій, військового відомства та митного контролю.

Завданнями комісій був нагляд за боротьбою з контрабандою у прикордонній смузі та організація заходів із протидії «кваліфікованої контрабанди» (озброєній; у вигляді промислу; заборонених предметів; а також у випадках, коли контрабандою займалися посадові особи) [504, с. 112 – 113]. Покарання за «кваліфіковану контрабанду» передбачало позбавлення волі з суворою ізоляцією терміном не менше 3 років, а за обтяжувальних обставин застосовували вищу міру соціального захисту – розстріл. На практиці ж були непоодинокі випадки, коли до розстрілу засуджували осіб, у кримінальних справах яких не містилося будь-якої інформації про «обтяжувальні обставини». Наприклад, на засіданні колегії Подільської губернської надзвичайної комісії від 7 грудня 1921 р. було ухвалено рішення про розстріл і конфіскацію майна В. Гальчевського, І. Керика, А. Бучарського та ін. [201, арк. 39]. Про їх причетність до «контрабандного промислу» свідчить перелік вилучених під час обшуків товарів: у О. Малюка було конфісковано 100 коробок сірників, 8 аршинів полотна, 2 пари підощв; у В. Гальчевського – 100 коробок сірників, 1 фунт свічок і також 2 пари підощв [201, арк. 37, 37 Зв.]. Обсяги та асортимент вилучених товарів сприймаються лише як речі для особистого вжитку в умовах крайнього дефіциту. Про жодні заборонені речі та інші обтяжувальні обставини,

які б давали підстави до винесення такого суворого вироку, в матеріалах справи не йдеться. Застосування вищої міри покарання за контрабанду було ухвалене рішенням цієї ж комісії щодо О. Райфурака [187, арк. 5], М. Рябого [196, арк. 20], Г. Кучер [191], Є. Мазур [186], С. Климчука [192] та ін. Суворість покарання свідчила не лише про серйозність небезпеки контрабанди для держави, а й про жорстокість державої кримінально-правової політики щодо протидії цьому злочину, коли життя людини оцінювалося в 100 коробок сірників!

Проте траплялися випадки, коли за аналогічні діяння виносили інші вироки. Наприклад, у серпні 1921 р. трійкою Особливого відділу Київського воєнного округу 14 осіб було засуджено за контрабанду до 5 років концтаборів [194, арк. 225].

Постановою РНК РСФРР від 25 жовтня 1922 р. внесено важливі зміни до декрету від 8 грудня 1921 р. Відтепер Центральна комісія у справах боротьби з контрабандою існувала не у ВНК, а в Митному управлінні Наркомату зовнішньої торгівлі, а до її складу вирішили делегувати замість представників РВС Республіки співробітників Наркомату фінансів [643, с. 235]. Тоді ж у тилу організували «летючі загони» для «переслідування контрабанди», яка «проскочила» через кордони [504, с. 114 – 115]. В Україні було створено Всеукраїнську комісію у справах боротьби з контрабандою на чолі з начальником Українського митного округу М. Макотинським. До її складу входили представники Наркомфіну та ДПУ УСРР. Відповідно створювали і губернські комісії, на які покладалася координація дій різних відомств із протидії контрабанді [70, арк. 4, 5, 8].

На думку керівництва НКФ СРСР, однією з причин неефективної боротьби з контрабандою були недостатні репресивні заходи, а тому відомство запропонувало посилити репресії [26, арк. 9]. 6 грудня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову, згідно з якою кримінальні справи з контрабанди губернські комісії передавали на розгляд губревтрибуналів або органів ДПУ. На контрабандистів розповсюджувалася дія постанови ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. «Про адміністративне виселення». Відповідно до неї Особливі комісії при НКВС мали

право в адміністративному порядку виселяти цих людей з прикордонної смуги терміном до 3-х років [32, арк. 106]. І хоча рішення про застосування адміністративного виселення, ухвалені позасудовими органами, розглядають як один з елементів силового тиску влади на суспільство, каральна політика щодо контрабандистів стала менш жорстокою, ніж на початку 20-х рр., коли за такі ж діяння застосовували вищу міру покарання. Так, Особливою нарадою при Колегії ДПУ УСРР у 1924 р. М. Виноградова як «злісного контрабандиста» було визнано «соціально небезпечним елементом» і засуджено до 2 років концтаборів [286, арк. 55].

Списки контрабандистів-професіоналів складали місцеві комісії та передавали їх до Центральної комісії з пропозицією виселення [70, арк. 8 Зв., 31]. «Чорні списки» складали й на пароплави, які заходили в українські порти [70, арк. 31].

Водночас, за аналогією з РСФРР, на місцях були спроби створити губернські военнаради, підпорядковані Постійній Военній Раді при РНК УСРР, на які б також покладалися функції боротьби з контрабандою [70, арк. 8].

Проте основну відповідальність у справі боротьби з контрабандою у той період було покладено на митні установи: органи ДПУ повинні були видавати співробітникам митниць пропуски на вільне пересування в прикордонній смузі, дозволи на носіння вогнепальної зброї тощо. ДПУ та працівникам інших радянських установ заборонялося втручатися у діяльність митних органів, за порушення було передбачено притягнення до кримінальної відповідальності. Прикордонники та співробітники ДПУ під час затримання контрабанди повинні були товар, осіб та порушені кримінальні справи направляти до митних органів. Лише у тих випадках, коли у справі провадили додаткове розслідування, матеріали залишали в органах ДПУ [70, арк. 1; 248, т. 1, арк. 6]. Саме тому в III кварталі 1923 р. у Подільській губернії найбільше затримань припадало на митні органи, трохи менше – на органи ДПУ, потім – прикордонні війська [354, арк. 2].

Протоколи засідань міжвідомчої комісії свідчать, що між органами ДПУ та прикордонними загонами, з одного боку, та митними установами, – з іншого,

існували певні непорозуміння, аж до протистояння. Так, наприклад, співробітники ДПУ до митниць доставляли лише контрабандний товар, без осіб, які намагалися його переправити. Тим самим митники були позбавлені можливості допитати та встановити місце проживання контрабандистів [70, арк. 5]. Були зафіксовані випадки побиття прикордонниками співробітників митниць; вилучення ними вогнепальної зброї з митниць за порушення правил зберігання зброї цивільними організаціями та ін. [373, арк. 4]. Непорозуміння між підрозділами різних відомств були спричинені певною конкуренцією, оскільки прикордонні війська й митні органи мали у своєму штаті оперативні групи, котрі займалися агентурною розробкою контрабандистів. Апарат митниць не мав відповідного досвіду та навичок роботи, що іноді створювало перешкоди в роботі аналогічних груп ДПУ. Співробітники ж ДПУ зневажливо ставилися до оперативних заходів митниць. Існувало неприйняття органами ВУНК – ДПУ зверхності митних установ у протидії контрабанді. Взнаки давалася й відсутність інструкцій, які б чітко регламентували межі компетенції відомств.

Проте статистика доводить, що органи ДПУ протидіяли контрабанді ефективніше. Так, на польсько-українському кордоні в 1923 р. на митні установи припадало 35% від загальної кількості затримань, на органи ДПУ (разом із прикордоною охороною) – 53,5%; у 1924 р. відповідно на митні припадало 25% затримань, на ДПУ з прикордонниками – 67,7% [95, арк. 5, 5 Зв.]. Така тенденція спостерігалася і надалі. У 1925 р. органи ОДПУ СРСР затримали 78,8% усієї контрабанди, митні установи – 4,7% [643, с. 241].

Були й інші причини непорозумінь та конфліктів. Декретами РСФРР від 21 листопада 1921 р. та 14 липня 1922 р. були передбачені відрахування на потреби прикордонних військ та митного відомства, які залежали від вартості затриманої контрабанди. Постановою РНК СРСР від 26 лютого 1924 р. було встановлено, що 30% від коштів, отриманих від реалізації контрабандних товарів, надходило до ОДПУ для покращення продовольчого та речового забезпечення прикордонних військ. Водночас керівництво ОДПУ намагалося зосередити у своїх руках усі

кошти. Проти такої постановки питання виступило ДПУ УСРР, яке підтримав і уряд республіки [34, арк. 1].

Всеукраїнська міжвідомча комісія розподіляла великі суми виплат грошових винагород за затриману контрабанду. Так, на засіданні комісії 5 лютого 1922 р. ДПУ УСРР було запропоновано підготувати схему розподілу 200 млрд. руб., асигнованих Наркоматом зовнішньої торгівлі РСФРР як аванс на премії за затриманий контрабандний товар. Тоді ж розглядалося питання недовиплати фінансово-рахунковим відділом НКЗТ РСФРР 100 млрд. руб. ДПУ УСРР.

Тим часом кількість контрабандистів зростала, як і вартість затриманого товару: за неповними даними лише в 1922/1923 госп. році на всіх ділянках радянського кордону з контрабандним товаром було затримано близько 90 тис. осіб [507, с. 4]. За 1924 р. на всіх ділянках зовнішнього кордону УСРР було зафіксовано 10609 затримань контрабандного товару на загальну суму 1 млн. 140 тис. руб. Найбільша кількість затримань (70%, сума товару бл. 607 тис. руб) припадала на українсько-польський кордон. За той же проміжок часу на Чорноморській ділянці кордону УСРР було зареєстровано 1060 затримань (122 тис. руб.), у Київському районі – 1668 (250 тис. руб.), у Харківському – 467 (131 тис. руб.) [482, с. 330]. Україна посіла перше місце серед республік за кількістю затриманої контрабанди: на її частку припадало 33% [95, арк. 5 Зв.].

Окрім міжвідомчих комісій безпосередньо в прикордонній смузі для захисту кордонів утворювалися «трійки», до складу яких входили керівник митниці, начальник прикордонного загону ДПУ та командир військової частини, який очолював ці структури. Завданням трійок було посилення охорони найбільш «проблемних» ділянок кордону, котрі піддавалися бандитським нальотам [34, арк. 15, 27]. У разі необхідності на такі ділянки кордону виїздили члени Всеукраїнської міжвідомчої комісії для того, щоб на місці проаналізувати ситуацію та прийняти відповідні рішення.

Як зазначалося вище, протидіяли контрабанді й інші підрозділи ДПУ, зокрема й економічні відділи. Контрабандний товар часто виявлявся випадково

під час протидії іншим видам злочинної діяльності, що входила до компетенції ЕКУ. Наприклад, під час обстеження приватних тютюнових фабрик у Подільській та Київській губерніях щодо несплати ними податків, виявили великі партії імпортного тютюну без відповідних акцизних марок, що дало підстави вважати цей товар контрабандним [80, арк. 24].

Основний тягар протидії контрабандистам припадав на прикордонників. У 1922 – 1923 рр. відбулася реорганізація охорони кордонів, яка відтоді була сконцентрована в руках одного відомства – ДПУ. В 1923 р. було сформовано відділ (з 1926 р. – Головне управління) прикордонної охорони. «Положення про охорону державного кордону» (1923 р.), серед інших, визначало завдання боротьби з «економічною контрабандою» [643, с. 214]. Для забезпечення належних умов цієї боротьби були встановлені особливі прикордонні смуги [368, арк. 25].

Водночас на початку 1920-х рр. в умовах господарської розрухи не вистачало матеріальних коштів і військових сил для надійного зачинення державних кордонів від провезення через них контрабандного товару. Під час обстеження прикордонних губерній у травні 1923 р. спеціальною комісією РНК та ЦК КП(б)У з'ясувалася нестача особового складу та його незадовільне матеріальне забезпечення. Співробітники ДПУ, які обслуговували кордони, мали низький рівень кваліфікації [22, арк. 3]. З метою покращення їх становища на з'їзді начальників органів ДПУ УРСР у червні 1925 р. було ухвалено рішення про відрахування прикордонникам 17% вартості затриманого товару [257, арк. 3; 369, арк. 11].

Обстеження стану охорони кордонів здійснювалися й надалі. Так, у березні 1924 р. охорону кордонів інспектувала комісія ДПУ УСРР на чолі з В. Балицьким, у травні того ж року – комісія ДПУ на чолі з О. Ємельяновим. Звертали увагу на зовнішню охорону кордонів, побут прикордонників, а також застосування так званих «чекістських» методів роботи: наявність інформаторів та агентурно-освідомчих розробок [83, арк. 50].

Незважаючи на велику увагу, яку приділяли боротьбі з контрабандою зацікавлені державні структури, не завжди й не скрізь ця робота була налагоджена відповідним чином. Навесні 1924 р. у найбільш небезпечних, з точки зору перевезення контрабандного товару, Волинській та Подільській губерніях, міжвідомчі комісії не скликалися; в Одеській губернії – персональний склад комісії заважав їй нормально функціонувати. Багато нарікань із боку ДПУ було до роботи митних установ, оскільки там працювали люди, які, на думку чекістів, не мали досвіду провадження оперативно-розшукової роботи; інструкцій, які б чітко регламентували завдання оперативних груп, створених при митницях [83, арк. 51]. Недоліки існували не лише в роботі місцевих структур. Не було належної взаємодії у роботі Всеукраїнської та Центральної комісій [83, арк. 51].

Займатися контрабандою було настільки вигідно, що цим не гидували й окремі відповідальні працівники державних органів, завданням яких було боротися з нею. Подільським губвідділом ДПУ в 1923 р. були виявлені контролери радянської митниці, що були причетні до перевезення контрабандного товару [247, арк. 26; 240, т. 2, арк. 61]. До контрабандного промислу були причетні також окремі співробітники надзвичайних комісій [189, т. 1, арк. 191; 217, т. 2, арк. 1] та прикордонної охорони ДПУ [70, арк. 27, 31]. У 1924 р. агентурним шляхом було виявлено причетність до перевезення великих партій контрабандного товару в Україну уповноваженого ІНВ ОДПУ СРСР М. Станіславського-Любинського, колишнього співробітника ДПУ Я. Вайнштейна [240, т. 20, арк. 51] та ін. У тому ж році за справою оперативної розробки контрабандистів «Даешь Варшаву» проходив завідувач економічного відділу радянського Торговельного представництва в Польщі Блех [240, т. 20, арк. 50].

Траплялися випадки відвертої корупції, коли співробітники ДПУ прикривали контрабандистів за хабарі. Наприклад, співробітник особливого відділу А. Ейзерович за те, що «не помічав» переправи контрабандистів, щомісяця до своєї платні в 1000 руб., мав прибутку від 10000 руб. [197, арк. 42].

З метою запобігання таких зв'язків періодично проводилися кадрові перевірки та ротації. Так, з 15 листопада 1923 р. до 1 квітня 1924 р. унаслідок чистки особового складу прикордонної охорони, проведеної атестаційною комісією, за зв'язок із контрабандистами було передано до суду 98 осіб, звільнено зі служби 115 осіб, переведено в інші прикордонні округи 299 прикордонників – місцевих жителів. Загалом же за різні порушення було відсторонено від служби 500 працівників прикордонної охорони [83, арк. 54 Зв.].

Для боротьби з контрабандою використовували різні методи: затримання на кордоні, створення загороджувальних загонів у місцях перевезення товару, операції-рейди з вилучення контрабанди в квартирах та магазинах, нагляд за підозрілими особами, перлюстрація кореспонденції тощо. Активно застосовували методи агентурного проникнення в середовище контрабандистів, було створено мережу інформаторів у прикордонних селах (до співпраці селян заохочували виплатою відсотків від вартості затриманого товару або в примусовому порядку) [70, арк. 4; 335, арк. 180 – 183]. Цей метод був найбільш результативний. Так, за допомогою агентури КРВ Київського губвідділу ДПУ «в Києві відбулося затримань контрабанди на суму 120 тис. руб. золотом, що значно перевищувало операції Київської митниці та розшуку» [246, арк. 41 – 42].

Траплялися й зовсім авантюрні спроби протидіяти цьому промислу. В 1921 р. член РКП(б) Д. Тейтельман запропонував голові Тираспільської повітової надзвичайної комісії Южному розкрити організацію контрабандистів, яка знаходилася в Бессарабії та мала підпільні осередки в Тирасполі, застосувавши метод «комбінації». З відома уповноваженого Особливого відділу Одеської губернської надзвичайної комісії Гальперіна в Тирасполі було «організовано» велику базу для зберігання контрабандного товару та звільнені з-під арешту деякі відомі в кримінальному світі контрабандисти та валютники: З. Фельдман, Шварц, Гершенгорн та ін. Під «прикриттям» надзвичайки вони змогли декілька разів провезти великі партії контрабандного товару, доки авантюра Тейтельмана не була розкрита [199, арк. 226, 282, 285].

Поступово приходило розуміння того, що одними лише репресіями боротися з контрабандою недостатньо. Так, на засіданні 10 лютого 1925 р. Центральна комісія у справах боротьби з контрабандою дійшла висновку, що чисельність контрабандного провозу товарів знизиться, якщо внутрішній ринок наповнити товарами власного виробництва. З відповідним дорученням комісія звернулася до НКВТ та ВРНГ, запропонувавши спростити видавання ліцензій на ввезення сировини та обладнання для виробництва в країні товарів контрабандної номенклатури [643, с. 237 – 238].

Про перегляд системи боротьби з контрабандою, а саме перенесення уваги з внутрішніх районів на кордони й передавання основних функцій цієї боротьби з митних установ до органів ОДПУ, йшлося й на засіданні НК РСІ УСРР у березні 1925 р. після обстеження Одеської, Миколаївської та Тираспільської митниць [94, арк. 48]. 1 квітня 1925 р. було ухвалено рішення об'єднати групи, які вели боротьбу з контрабандою, під керівництвом відповідного уповноваженого ОДПУ.

24 лютого 1925 р. спільним наказом Наркомзовнішторгу та ОДПУ СРСР була введена посада Уповноваженого у справах боротьби з контрабандою в Україні, на яку призначили голову ДПУ УСРР В. Балицького, а його заступником – начальника відділення Головного митного управління в Україні В. Вуйтик. При Уповноваженому створювався Об'єднаний відділ у справах боротьби з контрабандою на чолі з начальником УПО ДПУ УСРР М. Бистрих. Відділ зосередив усю оперативно-секретну роботу [208, арк. 59 Зв.]. Уповноваженому були підпорядковані всі структури (митні установи, частини УПО, органи ДПУ), які боролися з контрабандою. При Славутському, Олевському та Ямпольському прикордонних загонах діяли оперативні групи [97, арк. 30]. До їх складу, крім прикордонників, входили співробітники ДПУ та митних установ. До роботи в групах допускалися лише особи, які пройшли спеціальну перевірку та були затверджені Об'єднаним відділом у справах боротьби з контрабандою [98, арк. 5].

Однак ці нові структури проіснувала недовго. Вже 19 листопада 1925 р. наказом ДПУ УСРР, на виконання спільного наказу Наркомату зовнішньої торгівлі та ОДПУ СРСР від 10 вересня того ж року, Об'єднаний відділ у справах боротьби з контрабандою та оперативні групи були розформовані [208, арк. 312]. «Положення про взаємодію органів, що вели боротьбу з контрабандою» (ухвалене цим же наказом), чітко розмежувало функції та повноваження державних відомств, що протидіяли злочину. Координатором боротьби з контрабандою знову ставало Митне управління. У Харківському відділенні Головного митного управління УСРР створили комісію у справах боротьби з контрабандою, яку очолив Уповноважений Наркомзовнішторгу СРСР Золотарьов.

Уся організаційно-оперативна та секретно-освідомча робота зосереджувалася в органах ДПУ. Діяльність митних установ була обмежена лише оглядом товару та супровідних документів у спеціально визначених місцях. Члени їх оперативних груп переходили до штату ОДПУ. Органи Наркомфіну здійснювали огляди магазинів та базарів із метою виявлення контрабандного товару в тих місцевостях, де не було митних установ, та в разі знаходження такого товару були зобов'язані самостійно його вилучати. На органи міліції не покладали завдання боротьби з контрабандою, але в разі випадкового виявлення такого, вони зобов'язані були такі товари вилучати [208, арк. 313]. Отже, в 1925 р. нарешті було чітко визначено функції й розподілено повноваження між органами, на які покладалася боротьба з контрабандою.

У квітні 1926 р. Рада праці та оборони вкотре ухвалила постанову про зосередження всієї боротьби з контрабандою в органах ОДПУ (митні органи проводили цю боротьбу лише в місцях їх постійної діяльності). У зв'язку з цим було передбачено заходи щодо посилення прикордонної охорони, покращення побуту прикордонників, їх технічного забезпечення.

Питання боротьби з контрабандою розглядали й на засіданні президії ЦВК СРСР 3 травня 1926 р. Тоді було ухвалено рішення про надання на 6 місяців Особливій нараді при ОДПУ повноважень із розгляду справ щодо контрабанди, а

саме: виселення, заслання та направлення до концтаборів до 3-х років осіб не лише спійманих, але й підозрюваних у перевезенні, скуповуванні та фальшивому тавруванні митними знаками контрабандного товару. Стосовно осіб, які під час затримання чинили збройний опір представникам прикордонної охорони, органам ОДПУ надавалося виключне право позасудової розправи, аж до розстрілу. Як зазначалося в постанові, таке розширення прав Політуправління щодо боротьби з контрабандою було пов'язане з нечуваним розповсюдженням злочину. Після встановленого терміну Особлива нарада повинна була звітувати перед ЦВК СРСР про результативність впроваджених заходів і доцільність їх подальшого застосування [433, с. 19]. Нагляд за діяльністю Особливої наради здійснювала Прокуратура. Прокурор П. Красиков запропонував розглядати справи контрабандистів не лише Особливою нарадою, а й, за потребою, Колегією ОДПУ [529, т. 1, с. 116]. Протягом 1926 р. як у межах, так і за межі України було виселено 353 контрабандиста [98, арк. 6].

Паралельно застосовували й інші методи протидії контрабанді, зокрема постановка на оперативний облік. На початку 1927 р. на обліку в ДПУ УСРР стояло 7383 особи, причетних до контрабандного промислу, з яких 2231 потрактували як «актив», а 5168 осіб – як «пасив» [98, арк. 6].

Органи ОДПУ боролися й із так званою «легальною» або «напівлегальною» контрабандою у вигляді посилок з-за кордону, про що йшлося вище. Посилки громадяни СРСР отримували від родичів, які мешкали за кордоном, колег, що виїздили у відрядження. Їх видавали після сплати відповідних посилочних зборів без спеціального дозволу на пропуск товарів. Якщо ж у посылках знаходили товари, призначені не для особистого користування одержувачем, а для продажу, до них застосовувалися загальні правила пропуску через кордини товарів за дозволом органів Наркомату зовнішньої торгівлі [536]. Дехто з дільців почав використовувати можливість отримання контрабандного товару з-за кордону таким легальним шляхом. Для цього створювали широку мережу агентів, якими виступали родичі, знайомі, знайомі знайомих, на ім'я яких надходили посилки з-за кордону. Інколи

контрабандисти мали до 100 адресатів-агентів у різних містах країни. Таким чином вони отримували товари іноземного виробництва без сплати додаткових митних зборів.

З метою прикриття цього каналу переправлення товару з 15 березня 1926 р. почали діяти нові норми для закордонних посилок – не більше 5 кілограмів у кожній. Це призвело до зниження кількості відправлень з-за кордону до СРСР. Якщо в січні 1926 р. надійшло 15981 посилка, у лютому – 16645, у березні – 20617, то з квітня почалося скорочення до 7498; травні – 3544; червні – 3758 [240, т. 1, арк. 68; 594, с. 137].

Створення організаційних структур, на які було покладено боротьбу з контрабандою, удосконалення форм і методів їх роботи призвели до збільшення кількості затриманої контрабанди. За три роки (з 1925 по 1928) прикордонниками було затримано контрабандного товару на суму 14 млн. 350 тис. крб, у 1930 р. – 15 млн. 60 тис. руб. [643, с. 242]. Проте ні посилення репресій, ні застосування превентивних заходів не зменшили потоки контрабандного товару, який намагалися переправити через кордони України.

Отже, контрабанда як різновид кримінальної злочинності завдала серйозного удару економіці радянської України в 1920-ті рр. Її поживленню сприяли, окрім суто людських вад (жадібності та бажанні легкої наживи), й особливості економічного розвитку республіки, а саме відсутність на внутрішньому ринку в достатній кількості товарів широкого вжитку, дорожнеча цих товарів, боротьба з приватним капіталом та ін.

Боротьба з контрабандою була складною та багатограною. В ній перепліталися проблеми соціального, економічного, політичного й ідеологічного характеру, котрі необхідно було вирішувати комплексно. Протидіяли контрабанді різні державні органи та установи: територіальні органи ДПУ, прикордонна охорона, митниці, місцеві органи влади. Тривав пошук організаційних структур, які б могли більш дієво протидіяти цьому небезпечному злочину.

Однак зменшити потоки контрабандного товару не вдалося. Основна причина крилася в тому, що контрабанді намагалися протистояти не економічними методами, шляхом удосконалення та виправлення помилок у системі управління економікою, а комплексом силових (репресивних) та адміністративних заходів. Незважаючи на підвищену увагу державних структур до протидії цьому злочину, контрабанда залишалася протягом 1920-х рр. одним із найрозповсюдженіших видів злочинів у сфері економіки.

Нова економічна політика як комплекс заходів містила адміністративне формування ринку, використання товарно-грошових відносин, кооперацію, допущення ринкових відносин в економіку. Нерозвинутий стихійний ринок, недосконалість державного механізму управління, що породжував бюрократизм, відсутність кваліфікованого контролю та обліку фінансової й господарської діяльності; перегини в плануванні; обмеження в розвитку приватного сектору та інше призвели до збільшення кількості господарських та посадових злочинів, таких як безгосподарність, розкрадання майна державних та арендних підприємств, шахрайство, спекуляції тощо. Особливо небезпечним посадовим злочином радянського правосуддя вважалося хабарництво, оскільки воно не лише завдавало шкоди всьому управлінському механізму, а й підривало авторитет існуючого режиму.

Те, що боротьбою з господарськими та посадовими злочинами займалися органи державної безпеки, було зумовлено кількома причинами. По-перше, це вважалося закономірним, оскільки протягом 1917 – 1921 рр., коли інститути радянських республік, які повинні були забезпечувати їх внутрішню і зовнішню безпеку, лише формувалися, на органи ВНК (ВУНК) покладалися різноманітні функції: протидія саботажу чиновників і відкритим контрреволюційним виступам, боротьба з бандитизмом, погромами, посадовими злочинами, спекуляцією тощо. По-друге, в період нової економічної політики ці різновиди

злочинної діяльності набули нечуваних розмахів і завдавали великої шкоди економіці країни. По-третє, ці порушення могли призвести до більш серйозних злочинів, які Кримінальне законодавство кваліфікувало як особливо небезпечні злочини проти держави і порядку управління – шпигунство, контрабанда, спекуляція валютою тощо. По-четверте, в перші роки існування радянської державності вважалося, що боротьба з господарськими та пов'язаними з ними посадовими злочинами набувала великого соціального значення, оскільки її розцінювали як боротьбу за довіру до влади з боку трудящих.

Під час протидії господарським та посадовим злочинам було виявлено низку важливих проблем радянського суспільства, які впливали на стан господарства загалом. Передусім це була проблема відповідальності керівників-комуністів за рішення, які вони приймали, невідповідність рівня їхньої компетентності та моральних якостей потребам й уявленням населення.

Починаючи з 1925 р. спостерігалось зменшення кількості засуджених за посадові злочини, особливо хабарництво. У подальшому, зі згортанням нової економічної політики, боротьбу з хабарництвом проводили все менше, оскільки суспільство ставало закритішим. Визнавати існування цього виду злочинів в радянському суспільстві вважалося недоречним.

У 1920-ті рр. катастрофічних розмірів набула економічна контрабанда. З одного боку, вона підживляла віру населення в тактику більшовиків і їх спроможність керувати країною. З іншого, – створювала умови для активізації розвідувальної діяльності спецслужб сусідніх країн, котрі використовували контрабандистів для отримання інформації економічного та воєнного характеру. Не випадково контрабанді протидіяли не лише економічні відділи та відділення, а й інші структурні підрозділи органів державної безпеки: прикордонники та контррозвідувальні відділи, а також здійснювався контакт (не завжди ефективний) із митними установами та органами міліції.

Фальшивомонетництво, спекуляція валютою, «чорні» біржі стали об'єктом особливої уваги не лише міліції та кримінального розшуку, а й органів державної безпеки.

Зростання злочинності в сфері виробничих відносин та складне економічне становище в країні призвели до зростання ролі органів державної безпеки в галузі економіки. ВНК – ДПУ – ОДПУ як складники державного апарату та радянської правоохоронної системи, повинні були боротися з усіма негативними явищами в суспільстві в тісному контакті з іншими державними відомствами та громадськими організаціями, передусім Наркоматом внутрішніх справ, Наркоматом юстиції, Наркоматом Робітничо-селянської інспекції, Вищою радою народного господарства, Радою праці та оборони, Наркоматом шляхів сполучення тощо.

Зростання показників за вказаними вище видами злочинів було зумовлене не лише організованими владою кампаніями, до яких залучалися всі інститути радянської правоохоронної системи, господарські органи, преса, громадськість.

З 1921 р. в Україні майже щороку влаштовували показові судові процеси над дійсними та надуманими «злочинцями». Звинувачували переважно політичних опонентів більшовицької партії. Проте з середини 20-х рр. розпочато показові процеси над представниками технічної інтелігенції. Поступово звинувачення в «економічній контрреволюції», шкідництві та диверсіях почали використовувати для виправдання виробничих невдач.

«Економічний наголос» у діяльності органів державної безпеки починає набувати нового «звучання»: привид шкідництва, всеохопної «економічної контрреволюції» став наприкінці 1920-х рр. інструментом мобілізації населення навколо завдань останнього комуністичного штурму.

Велика кількість сфальсифікованих кримінальних справ із забарвленням «економічна контрреволюція», тисячі невинно засуджених, зокрема й до вищої міри покарання, втрата для виробництва цінних кваліфікованих кадрів, переорієнтація в роботі підрозділів ДПУ на обслуговування процесів внутрішньодержавної боротьби за владу – такий сумний підсумок майже 10-річної діяльності ДПУ в економічній галузі.

РОЗДІЛ 5

КОНТРОЛЮЮЧА ТА ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВУНК – ДПУ УСРР У ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ

Специфіка роботи Економічного управління ВУНК – ДПУ УСРР та його місцевих підрозділів полягала в тому, що вони не лише протидіяли злочинам, котрі належали до їх компетенції, та здійснювали профілактичну роботу щодо їх попередження, а й установлювали контроль над фінансово-господарською діяльністю та особовим складом підприємств державної форми власності та кооперативними організаціями, брали активну участь у проведенні державних кампаній із «чисток» адміністративного апарату від «неблагонадійного елемента».

Важливим складником у роботі органів державної безпеки була інформаційно-аналітична діяльність. Завдяки розгалуженій освідомчій мережі та контролю над усіма сферами життя суспільства ВУНК – ДПУ УСРР мали чітке та доволі об'єктивне уявлення про загальну оперативну обстановку. На основі інформації про політичні процеси у середовищі різних соціальних груп і прошарків, колишніх політичних партій, стану економіки загалом і в окремих галузях народного господарства, зокрема діяльності підприємств, ринкової кон'юнктури, специфіки проведення державних кампаній у сфері економічних відносин, а також аналізу ставлення різних верств населення до цих заходів, складалися спеціальні повідомлення до вищих партійних органів, секретарів ЦК КП(б)У, державних установ.

Відсутність у багатьох місцевостях надійного та компетентного державного апарату, здатного оперативно вирішувати складні проблеми, що виникали в суспільстві, призводила до того, що влада покладала на органи ВУНК – ДПУ й розв'язання доволі незвичних для їх компетенції проблем в економічній сфері: боротьби з господарською розрухою, голодом, епідеміями, розкраданням палива, розчищенням доріг від снігових заметів, обстеженням та налагодженням умов побуту робітників тощо.

5.1. Здійснення економічними підрозділами контрольної функції

Функція контролю з боку органів державної безпеки над різними сферами життя радянського суспільства, зокрема й в економічній сфері, була визначена в перші місяці існування надзвичайних комісій. Уже на першому, засіданні ВНК РСФРР 7 грудня 1917 р. серед завдань комісії було визначено необхідність «нагляду за ... чиновниками, які саботують, та іншими злочинцями, котрі пробираються до радянських установ для ворожої роботи в них» [375, с. 150].

Із припиненням воєнних дій і запровадженням непу на перше місце висувалося завдання контролю над усіма ділянками економічного життя країни, санкціоновані рішеннями більшовицької верхівки та відомчими приписами. Існування ж негативних явищ в окремих галузях народного господарства ставало однією з причин збільшення завдань, розширення функцій і повноважень Економічного управління.

У директиві ВНК за підписами заступника голови ВНК Й. Уншлихта, начальника ЕКУ ВНК М. Криленка та начальника адміністративної групи ВНК С. Реденса, розісланих на місця у вересні 1921 р., визначено основні заходи держави в економічній сфері, ймовірні загрози для державного сектору економіки, спричинені допущенням ринкових (капіталістичних) елементів, та відповідні завдання органів державної безпеки щодо протидії можливим негативним явищам [393, с. 115 – 117]. До основного документа було додано сім інструкцій, в яких конкретизувалися завдання економічних підрозділів ВНК у різних сферах господарської діяльності. Цей документ (циркуляр та інструкції до нього) цікавий передусім тим, що в ньому відображено бачення керівництвом ВНК місця органів державної безпеки в нових умовах господарювання.

У першій тезі про неп та інструкції до неї йшлося про заміну розверстки продовольчим податком. Держава, відновивши вільний ринок і приватну торгівлю ініціативу, ставала їх конкурентом. За таких обставин, ВНК – ВУНК, з одного боку, повинна була допомогти державним «органам у збиранні продподатку, накопиченні, збереженні й правильному витрачанні товарного фонду»; з іншого,

– мусила протидіяти «всім негативним наслідкам, котрі завжди привносив із собою вільний ринок», зокрема «змова торговців для підвищення цін, ... торговому бойкоту економічної політики держави» та ін. Для цього перед економічними підрозділами ВНК висували завдання контролю над 18 сферами господарської діяльності, причетними до продовольчої справи.

Серед інших завдань задекларовано необхідність організувати систематичний нагляд за діяльністю губернських продовольчих комітетів та його органів (обстеження, ревізії, таємне спостереження і т. ін.); нагляд за збиранням продподатку; внесення проектів усунення недоліків у роботі; реєстрація працівників продорганів із метою виявлення серед них «злочинного» елемента тощо. У документах перераховувано всі ймовірні недоліки, якими супроводжувався механізм збирання податку і на які необхідно було звернути увагу органів ВНК.

Разом із тим у нових умовах очільники органів не відмовлялися від застосування примусу, переслідувань, репресій. Місцевим органам було наказано не забувати «про боротьбу з економічною контрреволюцією та її намаганнями зірвати радянську продовольчу політику». Звичайно, в документах звучала риторика «дотримання радянського законодавства» [393, с. 118-119]. «Продподатковий складник» у діяльності губернських надзвичайних комісій забезпечували співробітники продовольчих груп економічних відділень. У Катеринославській губернії була створена надзвичайна продовольча комісія, котра взяла на облік увесь транспорт, обстежила продовольчі склади та розпочала розподіл продуктів харчування між військовими та цивільними установами. Під її контролем деякі установи купували продовольство за вільними цінами [494, с. 58 – 59]. Власне, комісія повністю контролювала ситуацію з продовольством у губернії.

Під наглядом економічного відділення проходила продподаткова кампанія у Вінницькій губернії. Усіх посадовців, котрих губерньська продкомісія направляла на зсипні пункти, перевіряли економічні відділення, з їх числа вербувалася агентура для встановлення контролю над роботою пунктів тощо. Це

дало змогу не лише розкрити низку крадіжок зерна у Барському, Рахнянському, Єрмолинському повітах, а й виявити умови, за яких здійснено ці злочини [270, арк. 44, 45].

В іншій тезі директиви йшлося про встановлення контролю з боку ВНК за порядком здавання в оренду підприємств. На думку керівництва ВНК, можливість приватникам узяти в оренду націоналізовану власність давала їм «відчуття сподівань на ... реставрацію колишніх економічних та політичних порядків». Економічні підрозділи повинні були пильнувати, аби в оренду здавали неприбуткові або низькорентабельні підприємства [256, т. 1, арк. 5]. Передаючи нерентабельні підприємства в тимчасове користування, держава не лише отримувала кошти від орендарів, а й перекладала на них тягар із відбудови останніх. Так, у 1923 р. у Подільській губернії співробітники економічної групи губвідділу ДПУ УСРР виявили непоодинокі факти невігідного для державних цукрових заводів здавання в оренду млинів [355, арк. 111]. Втручання працівників ЕКВ в «орендну кампанію» дало змогу уникнути низки фіктивних та збиткових для держави орендних контрактів [270, арк. 46].

Після передавання підприємств у користування приватникам органи держбезпеки продовжували «супроводжувати» орендний договір: стежили за дотриманням законів про охорону праці, надавали, за потреби, допомогу робітникам підприємств у вирішенні різних клопотань, висуненні своїх вимог до орендарів тощо [393, с. 115]. Тим самим органи ВУНК – ДПУ перебирали на себе не лише функції контролюючих органів, а й професійних спілок.

Було встановлено негласний нагляд і за окремими службовцями наркоматів, які, в межах своїх посадових обов'язків, спостерігали за дотриманням концесіонерами умов договорів. Паралельно економічні відділи на місцях пильнували за діяльністю представників іноземних фірм та вітчизняними спеціалістами, які працювали в тісному контакті з іноземцями. Будь-які дії з боку іноземних компаній та контакти радянських службовців з іноземними конторами перебували під прискіпливим наглядом органів ВУНК – ДПУ. Перевірка та нагляд за переданими в оренду підприємствами логічно вписувалася в

контролюючу функцію органів державної безпеки, які повинні були не допустити матеріальних збитків держави.

Органи ДПУ на місцях відстежували ситуацію на внутрішньому валютному ринку, виявляючи недоліки в проведенні грошової реформи, встановлювали негласне спостереження за відвідувачами позабіржових зібрань та агентами Особливої частини Наркомфіну, відстежували різницю між офіційним курсом червінця та його вартістю на «чорному ринку» та ін. [78, арк. 1, 51, 78]. «ДПУ необхідно проникнути в святиню капіталу – біржу, – писав Ф. Дзержинський своєму заступнику Й. Уншлихту в березні 1921 р. – знати її ділків і знати, чому так зростає ціна на золото ... Необхідно мати своїх маклерів, купців, спекулянтів і т. ін. Справу цю зосередити в Економічному управлінні» [412, с.91].

З вересня 1922 р. місцеві органи ДПУ почали складати таємні списки представників нового класу, так званих «непманів» (підприємців, посередників, торговців та ін.). Інформація збиралася негласно з використанням освідомлювачів [757, с. 346].

Стратегічне значення транспорту у народногосподарському організмі СРСР зумовлювало підвищену увагу до нього з боку органів ВНК – ДПУ. В «Інструкції секретно-оперативного підвідділу», оголошеній наказом ВНК РСФРР у березні 1920 р., транспортним надзвичайним комісіям наказувалося відстежувати стан транспорту, вказуючи органам Наркомату шляхів сполучення (НКШС) на недоліки. Лише в тих випадках, коли господарські органи ігнорували рекомендації надзвичайних комісій, останні починали застосовувати заходи відповідно до їх компетенції [261, арк. 9 Зв.]. Таким чином, здійснювався контроль не лише за діяльністю установ, а й за виправленням виявлених недоліків у роботі.

У жовтні того ж року надзвичайні комісії почали створювати комісії з установами контролю над співробітниками залізниць, установ НКШС, місцевих органів ВРНГ і Наркомпроду з метою виявлення та очищення їх апаратів від «активно діючих і підозрілих елементів» [272, арк. 8]. Члени комісій виїздили на

місця, де, спільно з місцевими парткомками, перевіряли особовий склад зазначених у документі органів та установ. Усі радянські, воєнні та залізничні організації повинні були сприяти їх роботі [263, т. 1, арк. 27]. У червні 1922 р. Ф. Дзержинський наказав начальнику Транспортного відділу ДПУ РСФРР встановити нагляд за діяльністю транспортних трестів та приватних підприємств, що обслуговували транспорт [412, с. 98].

У галузі сільського господарського вже згаданим циркуляром 1921 р. ВНК пропонувала встановити нагляд над усіма підозрілими особами, виявляючи факти «розкрадання посівного матеріалу, розтрат чи недоборі державних фондів» та ін. Особливу увагу було приділено роботі радгоспів, які проголошувалися «зразками сільського господарства» [377, с. 117]. Аналізуючи роботу органів Головного земельного управління, Київський губвідділ ДПУ УСРР у 1923 р. зазначав, що «вони .. нездатні керувати» роботою низових організацій, оскільки не знають стану господарства, проблеми його економічного розвитку, питання землевпорядкування та ін. [246, арк. 86].

Під особливим наглядом органів держбезпеки перебувала зовнішня торгівля, оскільки через неї, на переконання ВНК, могли проникнути «агенти Західноєвропейського капіталу, котрі б перешкоджали пролетарській політиці». У зв'язку з цим економічні підрозділи встановлювали спостереження за особовим складом представництв іноземних компаній та їх операціями, передусім у прикордонній смузі, де підвищувалася ймовірність спекуляції валютою та контрабандним товаром.

З огляду на доволі енергійний розвиток підприємств кооперативної та приватної форм власності перед органами ВУНК – ДПУ стояло завдання наглядати за розвитком дрібної і середньої промисловості та кустарно-промислової кооперації, зокрема стежити, «щоб при укладанні господарських договорів державних органів із дрібними виробниками» останні не мали преференцій перед державними підприємствами. Водночас декларувалося й завдання ВНК «забезпечити» розвиток приватного капіталу [393, с. 116]. З документу вивливалось, що органи держбезпеки повинні були стояти на сторожі

установ усіх форм власності. Втім, деклароване сприяння «справедливій конкуренції» між державними та кооперативними, особливо, приватними підприємствами здається нещирим, оскільки від самого початку легалізації приватного капіталу ВНК – ДПУ змушені були з ним «мириться», але лише до певної межі та певного часу, очікуючи команду, коли можна було б із ним розправитися.

В «Інструкції з кооперації» для ЕКУ було визначено 18 методів, які «рекомендувано» використовувати в роботі за цією лінією: від регулярного спостереження за губерньськими союзами та їх відділеннями до «застосування рішучих репресій» щодо осіб, котрі «перешкоджали нормальній роботі кооперації» [393, с. 116, 120]. На органи держбезпеки був покладений пильний контроль за ціноутворенням у кооперативних магазинах [256, т. 1, арк. 5], оскільки «ціни в кооперативних установах були на 15 – 20, а іноді й на 25% вищими, ніж на приватному ринку, що призводило до падіння авторитету кооперації у її основного споживача – селянства [246, арк. 86]. Кооперація й надалі залишалася в центрі уваги органів державної безпеки. Спроби начебто через кооперативні об'єднання «поширити свій вплив на ситуацію в країні» лівих есерів, було використано ДПУ для боротьби з цією партією [273, арк. 4].

Те, що протягом 20-х рр. ХХ ст. органи держбезпеки відстежували ситуацію в цьому секторі економіки, підтверджує й перевірка ревізійною комісією НК РСІ, на вимогу ДПУ УСРР, у 1929 р. кооперативного товариства «Винороб», що знаходилося на території Бердянського округу. За результатами перевірки було з'ясовано, що керівництво кооперативу з 300 тис. пудів винограду своїх пайовиків офіційно викупило лише 8,5 тис. Решту врожаю воно дозволило реалізувати приватникам, зменшивши доходність свого підприємства. Крім того, правління кооперативу, підкупивши службовців, спромоглося знизити податки. Збитки, які були завдані державі цими комбінаціями, склали близько 146 тис. руб. [176, арк. 73 – 79].

Отже, постійний нагляд органів за діяльністю кооперації дозволяв виявляти порушення, передусім ухилення від сплати податків, та повертав до

державної скарбниці доволі великі суми грошей. Утім, констатуючи в цьому випадку загалом позитивний складник діяльності економічних підрозділів ВУНК – ДПУ, не можна не помітити факту перебирання ними функцій фіскальних органів, оскільки саме податківці повинні були стежити за правильністю нарахування та своєчасною сплатою податків. Контролюючи механізм сплати податків, органи, принаймні декларовано, відстежували, «щоб фінансове оподаткування не перетворилося на непомірне обкладання трудящих...» [393, с. 116], а також реальні джерела доходів населення, з яких воно сплачувало податки. Так, у листопаді 1923 р. за підписами начальника ЕКВ ДПУ УСРР М. Александровського та начальника фінансового відділення ЕКВ Б. Віхніна до Наркомфіну УСРР був надісланий лист щодо порушень, виявлених у деяких губерніях України. Зокрема, у деяких селян не вистачало коштів, аби сплатити встановлені податки, а тому вони змушені були продавати худобу та інвентар, аби розрахуватися з державою [78, арк. 90, 91].

Органи навіть намагалися спрогнозувати можливі наслідки неправильного нарахування податків, підкреслюючи, що подібні заходи можуть не лише вплинути на формування негативних настроїв серед населення, а й призвести до його неплатоспроможності, що стане одним із факторів негативного впливу на економічну ситуацію в країні. Про необхідність органів ДПУ знати настрої селянства щодо державної податкової політики та доповідати про це в партійні органи для прийняття відповідних рішень ішлося на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У в червні 1925 р. [117, арк. 57].

Наглядали економічні підрозділи ВУНК – ДПУ й за діяльністю самих фінансових установ, де, на думку очільників губернських відділів ДПУ, «процвітало хабарництво, бездіяльність окремих працівників, зловживання у зв'язку зі слабкою організацією звітності» тощо [246, арк. 87]. Так, 15 грудня 1923 р. заступник начальника ЕКВ ДПУ УСРР Рибальський повідомляв наркому фінансів С. Кузнецову, що Харківський губернський фінвідділ не контролює приватні заводи мінеральних вод, що призводить до сплати ними лише з 5 – 10%

від загальних обсягів виробленої продукції. Економвідділ пропонував наркомату «розібратися» з ситуацією самостійно [78, арк. 106].

У 1927 р. заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон і начальник ЕКУ ДПУ УСРР С. Мазо написали спільного листа наркому фінансів УСРР М. Полозу, в якому порушили питання щодо «ненормальностей», які мали місце при переміщенні окремих відповідальних працівників відомства, а саме: «перетягування» робітників їх колишніми начальниками під час призначення на нові місця, що часто-густо не відповідало потребам установ, куди вони переїздили; «кумівство» та ін. Окремі працівники мали «корупційні» зв'язки з приватними торговцями, наслідком чого ставало зменшення розмірів їх оподаткування. Наводилися конкретні факти, називалися прізвища та місця роботи працівників. З тексту документа стає очевидним, що очільники ДПУ УСРР були добре обізнані з проблемами кадрових розстановок у відомстві й пропонували наркому «розібратися» з порушеннями, викладеними у листі, та поінформувати ЕКУ ДПУ УСРР про вжиті заходи [89, арк. 35 – 37].

Наведені у листі факти дають підстави говорити швидше про нагляд, а не про безпосереднє втручання в роботу відомства. Разом з тим цей нагляд здійснювали таким чином, що керівництво наркомату не могло проігнорувати поради ДПУ.

Подібна практика існувала й у взаєминах з іншими відомствами та установами. У разі виявлення недоліків і порушень у роботі, які не тягли за собою кримінальної відповідальності, та у випадках, коли у ДПУ було недостатньо підстав для того, щоб порушити кримінальну справу за фактами вчинення господарського чи посадового злочину, органи державної безпеки повідомляли про це керівництво відповідного підприємства чи установи. Адміністрація, своєю чергою, повинна була самостійно виправити ситуацію та доповісти контролюючому органу про результати. Наприклад, у 1921 р. Катеринославська губчека констатувала, що економічне відділення в письмовому вигляді направляє до завідувачів губерньських відділів і підприємств зауваження про недоліки в їх роботі [494, с. 87]. У лютому 1929 р. Вінницький відділ ДПУ

повідомив партком округу про причини затримки запуску взуттєвої фабрики [347, арк. 20]. У цьому випадку йдеться про чітке дотримання співробітниками відомчих приписів щодо «сприяння в роботі», без втручання у виробничий процес.

Протягом 1925 р. лише економічною групою Харківського окрвідділу ДПУ було зареєстровано 500 листів, направлених підрозділом до різних підприємств та установ із приводу інформування їх керівництва про виявлені недоліки в роботі [248, т. 1, арк. 63]. Така практика існувала й у роботі інших контролюючих органів, зокрема, НК РСІ УСРР [104, арк. 20].

Про порушення та проблеми, які виникали в діяльності господарських органів, економічні підрозділи інформували і своє безпосереднє керівництво. У серпні 1928 р. економічне відділення Луганського окружного відділу ДПУ повідомило ЕКУ ДПУ УСРР та Луганський партком про причини у затримках електропостачання деяких рудників Донбасу [182, арк. 56].

Таким чином, відповідно до циркуляру 1921 р., який регламентував межі компетенції в економічній сфері, практично всі сфери господарсько-фінансової діяльності були охоплені контролем із боку органів державної безпеки. Російський дослідник історії радянських органів державної безпеки О. Мозохін стверджує, що до червня 1923 р. 75% господарських установ перебували «під безпосереднім наглядом» економічних підрозділів ДПУ [737, с. 35].

Природно, що чекісти, яких долучали до роботи у сфері економіки, повинні були розумітися на проблемах тієї галузі, яку вони мали контролювати. Але реалії були іншими: більшість працівників не мали ні спеціальної професійної освіти, ні досвіду в організації роботи господарських органів, у деякого були відсутні навіть елементарні економічні знання. Відтак, дуже гостро стояло питання компетентності співробітників. На думку Ф. Держинського, співробітники ДПУ, хоча були й відданими комуністами, не маючи жодного уявлення про механізм господарського управління, боролися зі злочинністю «поза часом і простором, без будь-яких господарських перспектив» [413, с. 389].

Намагаючись в авральному порядку підготувати співробітників для роботи в сфері економіки, у березні 1921 р. Колегія ВНК ухвалила рішення щодо

посилення зв'язку між чекістськими та господарськими органами. Для цього «кожен більш-менш відповідальний чекіст» повинен був отримати через ВРНГ будь-яку роботу на підприємствах чи в установах народного господарства. У жовтні того ж року президія ВНК ухвалила рішення «направляти своїх представників ... на засідання центральних установ» [375, с. 478]. Уповноважені ВУНК знайомилися з усіма сторонами діяльності наркоматів, підприємств чи установ, до яких вони були «відряджені», брали участь у засіданнях із правом дорадчого голосу, втручаючись в усунення недоліків та налагодження роботи [486, с. 224, 354 – 355]. Так, співробітники Економуправління ВУНК активно працювали в тресті Укрголовпродукт, об'єднанні «Головриба» та ін. [631, с. 153].

На думку керівництва ВНК, адміністрація, «знаючи про постійний контроль, – підтягнеться, а надзвичайна комісія завжди буде в курсі та не допустить неподобств на заводах, фабриках та в установах». Уважалось, що ця робота не буде коштувати відомству жодних витрат, а «результати будуть колосальні» [737, с. 33].

Контроль із боку органів ВУНК – ДПУ здійснювали й шляхом участі їх співробітників у роботі відомчих комісій, створених з ініціативи керівництва цих відомств. Так, на засіданні Колегії Наркомату із земельних справ у грудні 1921 р. було ухвалено рішення створити при наркоматі комісію, метою якої б стало виявлення порушень в області сільського господарства, до складу якої пропонувалось ввести, крім працівників відомства, ще й співробітників ВУНК, Наркомату юстиції та НК РСІ [150, арк. 51].

Інколи ухвалювали спільні накази місцевих органів державної безпеки та адміністрації підприємств щодо встановлення контролю над виробництвом, наприклад, у травні 1921 р. адміністрація Петровського державного заводу разом із профспілкою та губерньською надзвичайкою видали наказ про неприпустимість організації страйків [324, арк. 10].

Участь у роботі господарських органів не лише сприяла набуттю співробітниками в короткі терміни початкових знань, а й була одним із методів отримання відповідної інформації про стан справ на підприємствах, в установах та організаціях.

Своєю чергою ЕКУ практикувало запрошення на свої засідання, де розглядали проблеми стану виробництва чи фінансової системи, представників підприємств та відомств. Господарники не лише брали участь в обговоренні питань, а й мали право вирішального голосу в ухваленні рішень, які після того вважалися обов'язковими до виконання [893].

З метою кращого володіння ситуацією в наркоматах та відомствах чекісти вивчали відомчі розпорядчі документи, інформаційні бюлетені тощо. Показовим у цьому контексті є листування у вересні-листопаді 1923 р. між ЕКВ ДПУ УССР та Наркоматом фінансів УССР. Економічний відділ вимагав відновлення розсилання на його адресу всієї друкованої продукції наркомату, оскільки в ній містилася інформація щодо стану валютно-фінансової системи республіки й країни та діяльності Наркомфіну [78, арк. 87].

У межах перевірки та контролю за діяльністю установ і відомств ЕКУ мало право призначати власні обстеження та ревізії, залучаючи, за потреби, до участі в них представників інших контролюючих органів. Наприклад, у червні 1924 р. Економчастина ДПУ звернулася до Фінансового контрольного управління Наркомфіну УССР із проханням надати в його розпорядження «двох досвідчених і надійних контролерів» для проведення «ревізії в одній з установ Харкова» [84, арк. 18].

Здійснюючи аналогічні інспекції самостійно, ЕКУ, власне, дублювало роботу Робітничо-селянської інспекції. Водночас, критикуючи її за «непрофесійність» та «м'якотілість», ЕКУ намагалося залишити за собою пріоритетну функцію контролю за промисловістю та сільським господарством. Проте частіше ВУНК – ДПУ і НК РСІ «домовлялися» між собою, ніж сперечалися. У разі надходження до органів держбезпеки «сигнальної» інформації про порушення в роботі установи чи підприємства, які потребували додаткової перевірки, вони ініціювали проведення відповідних обстежень саме працівниками інспекції, оскільки до її складу входили професійні економісти та фінансисти. Співробітники економічних підрозділів ДПУ лише долучалися до їх роботи.

Якщо ж органи РСІ, здійснюючи планові перевірки, виявляли недоліки в роботі підприємств, до перевірок залучалися й співробітники ДПУ. Наприклад, у 1924 р. до складу комісії РСІ з обстеження цукрового комбінату Подільської губернії входив, згідно з розпорядженням ОДПУ СРСР, співробітник ЕКВ ДПУ УСРР. Після виявлення «дефектів» представник ЕКВ відразу розпочав агентурну розробку та попереднє дізнання [355, арк. 100].

Коли ж перевірки РСІ виявляли порушення, які могли бути кваліфіковані як злочини, про це вони інформували органи прокуратури чи держбезпеки, які порушували кримінальні справи. Так, наприкінці 1925 р. торговельною секцією РСІ УСРР було виявлено низку порушень у торговельній мережі, матеріали передано до правоохоронних органів [106, арк. 1].

Отже, органи державної безпеки здійснювали свій контроль і шляхом суміжної роботи з органами РСІ. Проте були й випадки, коли органи ВУНК – ДПУ не втручалися в роботу РСІ, повністю передавши під їх контроль певні ділянки, зокрема у фінансово-господарської діяльності [248, арк. 10].

Система контролю за ситуацією на підприємствах чи в установах передбачала й письмові звіти їх керівництва перед органами. Наприклад, наприкінці 1923 р. начальник відділення непрямих податків Наркомфіну УСРР повідомляв ЕКВ ДПУ УСРР про наповнюваність бюджету [78, арк. 103].

Контроль за діяльністю відомств, установ та організацій здійснювали не лише легальними методами, а й за допомогою агентурно-інформаційного апарату, про використання якого йшлося в попередньому розділі.

Застосовувалися специфічні форми взаємодії з установами та відомствами. Ще в березні 1921 р. Ф. Держинський у листі до голови ВУНК В. Манцева запропонував створити в правліннях профспілок робітничі групи сприяння, так звані «трійки» – у складі двох представників від профспілки й одного від органів ВНК, завданнями яких була боротьба зі зловживаннями на виробництві. Такі групи користувалися доволі широкими повноваженнями: вони могли притягати співробітників до різних видів відповідальності – від дисциплінарної (оголошення догани на загальних зборах) до кримінальної (арешту з наступним

покаранням). З їх створенням власне почалася так звана «чекізація» робітників, яка перетворювала їх в освідомлювачів надзвичайних комісій.

Через рік, у квітні 1922 р. ці групи було реорганізовано у «бюро сприяння» органам ДПУ на місцях. До їх завдань входило вивчення політичних характеристик працівників установи, нагляд за поведінкою «контрреволюційного елемента», «сприяння в оформленні на службу секретних співробітників органів ДПУ». Діяльність бюро здійснювалася за умов «найсуворішого дотримання конспірації» [246, арк. 81 – 84].

Положення про ЕКУ ДПУ РСФРР, як зазначалося вище, виключало будь-яке офіційне втручання в роботу господарських органів. Ішлося лише про контроль та «сприяння в роботі». На практиці ж економічні підрозділи доволі часто не лише контролювали, фіксували та вказували на недоліки, а й втручалися в роботу господарських органів, намагаючись їх виправити. Були непоодинокі випадки, коли безпосереднє втручання ДПУ дійсно призводило до спроб спільного пошуку виходу зі складних виробничих ситуації, і навіть – усунення недоліків та покращення роботи. Наприклад, у 1929 р. у зв'язку з перебоями у надходженні залізної руди на металургійні заводи ім. Дзержинського та ім. Петровського з ініціативи ЕКУ відбулася спільна з представниками залізниць та відповідальних співробітників трестів ПРТ (рос. – ЮРТ) та Південсталі (рос. – Югосталь), нарада. На нараді з'ясовували причини затримки надходження руди (недостатній розвиток заводських залізничних колій) та встановили терміни пуску в експлуатацію допоміжних залізничних гілок. Головне ж полягало в тому, що завдяки ЕКУ відбувся діалог між керівниками господарських органів, які забезпечували, кожний – на своїй ділянці, неперервність виробничого процесу [182, арк. 145]. У цьому випадку втручання органів державної безпеки мало позитивні наслідки для вирішення суто виробничої проблеми.

Проте далеко не завжди і не скрізь контроль з боку органів державної безпеки мав конструктивний характер. Мали місце непоодинокі скарги на неправомірні дії з боку співробітників економічних підрозділів. Так, об'єктом спостереження з боку органів державної безпеки були спеціалісти старої генерації. У травні 1923 р.

заступник наркома зовнішньої торгівлі СРСР скаржився заступнику голови ОДПУ: «Виклики відповідальних працівників до ДПУ з питань, що не мають ніякого відношення до економічних злочинів, ... я вважаю шкідливими, оскільки економічне управління ДПУ не має права керувати торгово-промисловою діяльністю» [893]. Втручання на рівні вирішення кадрових питань відбувалося протягом всього досліджуваного періоду. Пов'язано це було з так званими «чистками» господарського та адміністративного апарату, за лексикою тих часів, від «неблагонадійного» та «паразитичного елемента».

У перші роки радянської влади представники різних «буржуазних» соціальних верств працевлаштовувалися в установи та організації. Там вони одержували своєрідні «охоронні грамоти», котрі до того ж забезпечували своїх власників продовольчим пайком та наділяли певною владою [127, арк. 6 Зв.]. Нічого протизаконного вони не робили, але, за логікою тих часів, порушували встановлені політичним режимом правила і були умовно «винними» лише за фактом свого соціального походження.

Більшість із них, не поділяючи погляди офіційної влади, відповідально виконували свої функції. Проте були й такі, які саботували урядові заходи, або, використовуючи своє службове становище, займалися власним збагаченням. Наприклад, працівники Подільського губернського військкомату «нараховували» собі великі пайки за інтендантськими (закупівельними) цінам за рахунок зменшення продовольчого набору для червоноармійців, які через це голодували [126, арк. 14].

Водночас було б великою помилкою стверджувати, що лише чиновники з «колишніх» були здатні на вчинення господарських і посадових злочинів. У листі до ЦК КП(б)У комуніст Аханукаєв так описував ситуацію, що склалася в Харкові: «З одного боку, холод, голод і злидні робітників, з іншого боку, – скажена вакханалія багатьох відповідальних радянських робітників, що тонуть у хутрах та інших утіхах» [146, арк. 73]. Це викликало обурення населення, партійна верхівка також розуміла небезпечність моменту.

Ситуація була доволі розповсюдженою, але за браком елементарно освічених кадрів, у чисельних конторах, відкритих за непу, хтось повинен був працювати, виконуючи бюрократичні функції. Органи ВУНК – ДПУ були добре обізнані з обстановкою, обліковували весь персонал організацій та установ, відстежуючи їх поведінку до отримання вказівок «згори».

Партійно-радянське керівництво, проголошуючи рішучу боротьбу з бюрократизмом, застосовувало інструментарій періодичних «чисток». У відбиранні осіб на звільнення передусім керувалися «класовим» принципом, де визначальним були соціальне походження та статус до революції. Протягом непу «чистки» різних органів, установ, підприємств, навчальних закладів стали частиною повсякденного життя громадян. Їх проводили в межах відповідних кампаній із визначеними термінами й конкретно поставленою метою – «кого шукаємо», або регулярно, з певною періодичністю. Особливо інтенсивно «чистки» проводили в середині 1920-х рр. Тоді ж вони набули й дещо іншого, «люстраційного» характеру. Основною метою їх проведення була необхідність позбутися конкретних осіб на певних посадах. Передусім ішлося про «політично неблагонадійний елемент». Персоналії визначали органи ВУНК – ДПУ, в тому числі й за оперативними обліками.

У наркоматах, установах та організаціях створювали спеціальні комісії з проведення чисток, у губерніях – відповідні губернські комісії. До їх складу входили представники адміністрації, партійного комітету, профспілок, робітничо-селянської інспекції та органів державної безпеки. До складу комісії з перевірки державного апарату наркоматів, створеної при Раднаркомі УСРР у липні 1924 р., входили представники ЦКК та наркомату РСІ, Укрбюро ВЦСПС, ВРНГ УСРР, Наркомату праці, ДПУ УСРР (начальник та співробітник ЕКУ) [38, арк. 2].

Посадовці, які потрапляли до люстраційних списків, повинні були заповнити відповідні анкети, а керівник або відповідальний працівник установи чи його структурного підрозділу – дати характеристику на того, кого перевіряла комісія [148, арк. 35]. Крім соціального походження (положення) та партійної належності (навіть у далекому минулому) звертали увагу на наявність судимості

за вчинення «економічних злочинів» у минулому та «зв'язок» із кримінальним світом. Як правило, такі особи перебували на спеціальних оперативних обліках в органах ВУНК – ДПУ як «економічно неблагонадійний елемент».

Наслідком проведення чисток були численні звільнення. Наприклад, Економічним відділком Київського губернського відділу ДПУ УСРР у 1923 р. у результаті чисток було звільнено з посад у державних органах влади близько 200 осіб, більшість із яких не відповідали політичним критеріям «радянського службовця» [246, арк. 90].

До масового звільнення призводили так звані «кампанійські чистки», що мали цілеспрямований характер «очистити» та «позбавитись» від осіб, яких відносили до визначених соціальних категорій. У червні 1928 р. на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено рішення протягом трьох місяців виявити та «вилучити» із особового складу лісової сторожі у прикордонній смузі осіб, які належали до різних категорій «колишніх людей» (землевласників, заможних селян, акціонерів та ін.) [123, арк. 55]. Списки осіб, котрі підпадали під визначені категорії, формували органи державної безпеки.

Масштаби звільнень найбільш професійно підготовлених працівників негативно впливали на роботу організацій. Наприклад, протягом 1922 – 1923 рр. внаслідок чисток у лісовому господарстві було звільнено близько 2,5 тис. осіб (20% загального штату лісової охорони). Замість звільнених працівників набирали осіб із числа «благонадійного елемента»: демобілізованих червоноармійців, незаможників, батраків. При цьому не врахували, що лісова сторожа, крім збереження лісів від вирубів, ще й виконувала технічні роботи по догляду за лісовими насадженнями. Внаслідок цього у квітні 1924 р. з'явився спільний циркуляр господарських відомств та ДПУ УСРР про недоцільність у подальшому вдаватися до чисток у лісовому господарстві [326, арк. 93].

Чистки проводилися регулярно, й населення поступово адаптувалося до них, намагаючись «пристосовуватися» до радянської дійсності. Фіксували непоодинокі випадки, коли особи, звільнені з однієї установи, працевлаштовувалися в іншу подібну організацію [326, арк. 141].

Проте навіть ті, хто здійснював перевірки, усвідомлювали, що під критерії, за якими проводилися чистки, потрапляли здебільшого найбільш кваліфіковані працівники, без яких установи та організації не могли функціонувати. Тому часто-густо таких робітників відразу не звільняли, а брали на облік органи держбезпеки. Обліки були різними: «політично неблагонадійні», «економічно неблагонадійні», «шкідливий елемент в економічній галузі» тощо. В уже згаданому звіті ЕКВ Київського губ відділу ДПУ за 1923 р. повідомлялося, що протягом року на оперативний облік лише за «економічною лінією» поставили 322 особи, які «служили в державних установах» [246, арк. 78]. Включені у проскрипційні списки особи першими підлягали люстрації та негайному звільненню під час організації державних кампаній з протидії певним видам злочинів. До цих «обліків» зверталися й у разі проведення чергових чисток. Так, на початку 1927 р. ДПУ УСРР зобов'язало Наркомфін республіки переглянути особовий склад фінансових відділів прикордонних округів із метою їх «очистки від чужого елемента». Для «полегшення роботи» Наркомфіну ДПУ УСРР надав компрометувальні матеріали на співробітників округів [89, арк. 35]. Своєю чергою наркомат також звертався до органів ДПУ з проханням надати інформацію про тих чи інших осіб. Так, у травні 1923 р. у зв'язку з відкриттям фондового відділу при Харківській товарній біржі Наркомфін просив ДПУ УСРР перевірити кандидатів на посади біржових маклерів [78, арк. 16, 18, 23]. Очільник міліції України в червні 1922 р. звернувся з проханням до ДПУ УСРР встановити нагляд над керівним складом міліції [54, арк. 4].

Траплялися випадки, коли співробітники органів державної безпеки безпосередньо не брали участь у комісіях із перевірки апарату тих чи інших відомств, установ та організацій [38, арк. 2], проте чітко відстежували механізм перевірки, втручаючись у разі необхідності. Наприклад, під час перевірки особового складу фінансових установ у Прилуцькому окрузі в 1926 р., ЕКУ ДПУ УСРР «рекомендувало» завідувачу окружного фінансового відділу звільнити п'ятьох осіб, яких підозрювали у «злочинному зв'язку з приватними торговцями» [89, арк. 42, 47].

Протягом 20-х рр. «чистки» стали повсякденним явищем, до них пристосувалися, вони оголошувалися своєрідною формою боротьби з «бюрократизмом радянського апарату» адміністративними заходами, їх наслідком стали численні звільнення осіб за заздалегідь визначеними критеріями. Водночас вони сприймалися як специфічний метод «контролю» з боку органів держбезпеки за діяльністю установ та організацій. Варто зазначити, що органи НК РСІ також вели облік співробітників підприємств та установ, вивчаючи їх ділові якості, досвід та кваліфікацію як претендентів на керівні посади [104, арк.39].

Наприкінці непу «чистки» набули нечуваних розмірів. Пов'язано це було з нагнітанням у країні атмосфери страху перед начебто загрозою війни, та пошуком агентів майбутньої «інтервенції» – «шкідників» та «контрреволюціонерів». «Першою ластівкою» стали перевірки та «чистки» промислових трестів та підприємств, розташованих у прикордонній смузі. Звільняючи найбільш кваліфіковані кадри технічних спеціалістів, партія намагалася таким чином «поставити на місце», на її погляд, надмірно «знахабнілих» господарських керівників. Цей акцент особливого звучання набув якраз у 1928 р. під час проведення кампанії, спрямованої на боротьбу зі «шкідництвом».

22 травня 1928 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця таємний циркуляр, у якому наказувалося провести перевірки особового складу радянських установ та підприємств із метою «очищення державного апарату від елементів, неспроможних працювати та керувати роботою». У першу чергу перевірявся адміністративно-технічний персонал. Виявляли колишніх «власників підприємств, акціонерів, купців, представників дворянського стану» та ін. Усі матеріали з кадрових «санацій» були зосереджені в органах ДПУ. Для перевірки центральних апаратів трестів (насамперед, Донвугілля) створювали комісії з представників ЦК, ЦКК, профспілок й органів ДПУ. На місцях створювали аналогічні комісії в окружних партійних комітетах [347, арк. 73].

Комісія з перевірки Донвугілля переглянула справи 754 осіб адміністративно-технічного персоналу центрального апарату тресту і його будівельного бюро (51,6% штату), серед яких було 287 інженерів (38% перевірених) і 127 техніків (16,8%). За результатами перевірки комісія запропонувала звільнити з роботи 229 осіб (30,4% перевірених і 15,7% загальної кількості службовців тресту), з них 150 інженерів і техніків (65,5% звільнених). Мотиви, за якими їх звільняли, були такими: звинувачення в приналежності до антирадянського елемента – 53 особи (13,4%); баласт і невідповідність призначенню – 36 осіб (8,9%); відсутність виробничого стажу – 48 осіб (11,4%). Під спеціальним наглядом в апараті було залишено 42 особи, з яких 32 інженери. Спеціалістів залишили на прохання правління Донвугілля, оскільки «з їх зняттям був би порушений нормальний хід подальшої роботи тресту». Серед тих інженерів, кого визнали «неблагонадійними», були колишні інженери й власники підприємств – 10 осіб, колишні «білі» – 16 осіб, колишні члени антирадянських партій – 7 осіб [178, арк. 1 – 10].

У здійсненні контрольної функції ЕКУ мало виключне право через керівництво ВНК (ВУНК) – ОДПУ (ДПУ УСРР) вносити пропозиції до Раднаркому та РПО з питань зміни структури, штатів та порядку роботи установ, а також мотивовані пропозиції щодо усунення від роботи окремих посадових осіб [734, с. 3]. З ініціативи ОДПУ СРСР у 1928 р. було розроблено проект постанови РНК СРСР про порядок переведення, звільнення та відновлення на посаді за вимогами органів ДПУ. Проект постанови обговорювався різними зацікавленими відомствами, але нікто не заперечував можливість існування подібних заходів з боку органів ОДПУ [370, арк. 3, 4, 5].

Керівництво ЕКУ намагалося втрутитися навіть у формування державної економічної політики. Вище вже йшлося про те, що 6 вересня 1921 р. Раднарком РСФРР ухвалив декрет, згідно з яким у касах Наркомату фінансів дозволявся вільний прийом від громадян іноземної валюти в кредитних білетах та золотих і срібних монетах, а також виробів із дорогоцінних металів в обмін на радянські карбованці [137, арк. 30]. 28 вересня ВНК направила до ЦК РКП(б) лист, у якому

вимагала надрукувати спростування цього декрету, оскільки вважала, що це суперечить раніше ухваленому курсу на заборону вільного обігу валюти в країні [410, с. 55]. Наркомфін того разу не погодився з пропозиціями ВНК, але спроба вплинути на державні органи була.

Отже, від початку заснування надзвичайних комісій на них, окрім іншого, були покладені функції контролю та нагляду за діяльністю установ і підприємств, поведінкою представників усунених від влади соціальних верств тощо. З переходом до непу й набуттям економічною сферою винятково важливого значення, посилювався контроль із боку органів державної безпеки як за об'єктами господарської та кредитно-фінансової діяльності державної, кооперативної та приватної форм власності, так і за їх особовим складом.

У здійсненні контролю ЕКУ та його органами використовувалися прямі гласні методи роботи: безпосередня участь співробітників економічних підрозділів у виробничих нарадах та засіданнях, запрошення відповідальних господарських працівників на засідання ЕКУ; вивчення відомчої документації господарських органів, офіційні запити щодо діяльності установ та підприємств, звітування керівництва відомств, ініціювання проведення ревізій та інших перевірок тощо. Своєрідною формою контролю над працівниками установ та організацій стала участь співробітників ВУНК – ДПУ в чистках, «люстраціях» державного апарату від «неблагонадійного» елемента й використання оперативних обліків у їх проведенні.

Органи держбезпеки використовували й специфічні негласні методи діяльності: залучення для спостереження за ситуацією в установах і відомствах інформаційно-освідомчого апарату, а також груп (пізніше – бюро) сприяння органам ДПУ, так званих «трійок».

Результатом контрольної-наглядової функції у галузі економіки стало складання для адміністрації відомств і підприємств довідок із зазначенням виявлених недоліків у роботі, інколи – з рекомендаціями з їх усунення, а також підготовка, на підставі інформації, якою володіли економічні підрозділи,

аналітичних та інформаційних зведень для партійних органів та керівництва ВУНК – ВНК та, відповідно – ДПУ УСРР – ОДПУ СРСР.

У здійсненні контрольної функції повноваження економічних підрозділів органів державної безпеки дублювали інші контролюючі органи, зокрема робітничо-селянську інспекцію. Як правило, ці інстанції домовлялися між собою і співпрацювали, допомагаючи одна одній у вирішенні своїх специфічних завдань, хоча інколи виникали й непорозуміння, і як наслідок, – звинувачення у «перетягуванні» на себе функцій іншої сторони. Перехрещення повноважень спостерігалось і з фіскальними органами, і навіть – профспілками, коли йшлося про дотримання охорони праці на орендованих підприємствах.

Покликані «сприяти в роботі», органи державної безпеки при здійсненні ними контролю неодноразово втручалися у виробничий процес, механізм управління, проведення господарських заходів. Широке повноваження, готовність (через страх) відповідальних господарських осіб оперативно виконувати розпорядження «органів» подекуди дійсно сприяли усуненню явних недоліків, зловживань тощо. Водночас нав'язування свого бачення ситуації, особливо в питаннях добору кадрів, не лише негативно позначалося на роботі господарських органів, а й заважало нормальному виробничому процесу.

Отже, Економічне управління та його місцеві відділення як структурні підрозділи органів державної безпеки саме в 20-ті рр. ХХ ст., у роки нової економічної політики, у здійсненні контрольної-наглядової функції інколи «підміняли» функції інших державних органів та організацій. В історії вітчизняних органів державної безпеки ні до, ні після цього радянська спецслужба не мала таких широких повноважень в економічній сфері.

5.2. Інформаційно-аналітична робота у сфері економіки

З огляду на широке повноваження, надані органам державної безпеки у галузі економіки, зростало значення поінформованості самих органів щодо процесів, котрі відбувалися в сфері фінансово-господарського життя країни. Щоб

сприяти, допомагати, впливати, виявляти і знешкоджувати, необхідно було розуміти, що відбувається в суспільстві та економіці. Через це зростало значення не просто інформаційної, а інформаційно-аналітичної складової в діяльності органів державної безпеки. У 20-ті рр. невпинно зростала роль партійних рішень та інструкцій, які скеровували життя суспільства. Вони, своєю чергою, формувалися на підставі різних джерел, зокрема й донесень спеціально створених органів, які повинні були запобігати ймовірним загрозам радянської держави. Збирання інформації покладалося на Інформаційну частину (пізніше – відділ), яка перебувала в складі Секретно-оперативного (секретного) відділу (пізніше – управління).

Уже з перших днів існування до інформаційних підрозділів надзвичайних комісій направляли всі друковані матеріали, а також документи опозиційних партій [427, с. 143]. Крім того, вони мали право вимагати будь-які необхідні їм дані від партійних і радянських інстанцій, державних установ, підприємств і відомств [769, с. 45].

Зростання інформаційного потоку до надзвичайних комісій призвело до усвідомлення необхідності здійснення інформаційної роботи за напрямками роботи ВНК. Так, відповідно до наказу ВНК від 2 серпня 1919 р. районні транспортні надзвичайні комісії повинні були двічі на місяць складати інформаційні зведення та направляти їх до Транспортного відділу ВНК [139, арк. 159 – 161].

У червні 1920 р. Секретний відділ ВНК РСФРР наказом «Про надання інформаційних зведень» зобов'язав територіальні органи збирати інформацію щодо діяльності політичних партій. Водночас у схемі двотижневого повідомлення, що додавалася до наказу, йшлося і про висвітлення стану спекуляції в регіоні, «недоліків у радянській роботі» тощо. Таким чином, до узагальнювальних аналітичних зведень було залучено й інформацію про стан економіки [529, т. 1, ч. 1, с. 38].

Про необхідність висвітлювати політичний стан губернії з аналізом настроїв різних верств населення, їх ставлення до політики радянської влади

йшлося і в наказі Цупнадзкому України від 27 вересня 1920 р. [132, арк. 117]. У листопаді 1920 р. на з'їзді завідувачів інформаційними частинами повітових секретних підвідділів Одеської губернії конкретизувалися завдання щодо збирання та надання інформації, опрацьовані інструкції з підбору інформаторів та ін. [272, арк. 20].

Роль об'єктивного інформування почала зростати з переходом до нових методів господарювання, пов'язаних із початком непу. Повноваження співробітників ВУНК – ДПУ дозволяли втручатися в усі сфери політичного та економічного життя суспільства. 17 лютого 1921 р. ВЦВК та ЦК РКП(б) надіслали до губвиконкомів і губкомів партії циркулярний лист щодо інформування керівництва країни про ситуацію на місцях та підвищення в цьому ролі апарату ВНК. Передбачалося створення «трійок із державної інформації», до яких би надходили зведення від усіх губернських органів і комісій. Задля цього було наказано «весь інформаційний матеріал сконцентрувати в губчека, яка випускала щоденні інформаційні зведення про стан губернії» [530, т. 1, с. 36-37].

Ідею підтримав голова ВНК Ф. Дзержинський. У квітні 1921 р. він запропонував створити «трійки з інформації з представників губернських надзвичайних комісій, революційних і партійних комітетів» [10, арк. 50], метою яких було об'єктивне інформування вищих радянських і партійних органів про стан речей у регіонах. «Державні інформаційні трійки» на місцях користувалися апаратом губернських надзвичайних комісій. Відповідно й роботою трійок керували губернські надзвичайки. На думку російського дослідника В. Измозика, передбачалося, що «державна інформаційна трійка певною мірою буде відігравати роль розпорядчого органу, що координує зусилля партійних, радянських органів і політичної спецслужби» [662, с. 25].

Відтак була надіслана Інструкція зі складання дводенних зведень. У документі серед завдань, які стояли перед державним інформуванням, було всебічне висвітлення економічного розвитку регіонів та «спостереження за проведенням у життя ... нової економічної політики» [662, с. 26]. Проте головним

в Інструкції було визначення навіть не структури, а принципів складання документів. «Зведення не повинні стати звичайним передаванням даних нижчих інстанцій. Інформація, що міститься в них, повинна перероблятися, непотрібні дрібниці пропускатися, факти, що мають загальне значення, – підкреслюватися, таким чином змальовуючи загальну картину». «Кожне зведення, – підкреслювалося далі, – повинно містити опрацьований, перероблений та систематизований до певного часу матеріал» [114, арк. 2]. «Зведення повинні бути короткими, не більше 200 слів», – рекомендувалося в настанові. [10, арк. 50]. Отже, головним у підготовлених органами державної безпеки документах було не перерахування всіх виявлених фактів, а їх систематизація та аналіз, що значно підвищувало рівень як самих матеріалів, так і значимість органів, які їх складали.

Подібний досвід, що застосовувався на території РСФРР, ВНК вирішила поширити на територію України без будь-яких застережень, не враховуючи, що УСРР на той час юридично вважалася окремою державою. Телеграма про необхідність створення подібної трійки надійшла 8 травня 1921 р. до Київського ревкому безпосередньо від ВНК, про що було повідомлено голову Раднаркому УСРР. Те, що наказ надійшов від ВНК, а не республіканського органу держбезпеки, викликало незадоволення Х. Раковського, який звернувся до Ф. Дзержинського з проханням «із подібними вказівками до губерньських органів УСРР звертатися лише через ВУНК», і «скасувати розпорядження, котрі були надіслані безпосередньо до місцевих органів» [10, арк. 50]. У цьому епізоді відзеркалюється не лише дійсне ставлення ВНК до суверенітету радянської України, а й намагання взяти під свій безпосередній контроль такий важливий напрям у роботі, як збирання та аналіз інформації.

Влітку 1921 р. в Україні починають створювати «трійки з державної інформації» [296, арк. 186 – 189]. Голова ВУЦВК Г. Петровський, секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь, заступник голови ВУНК В. Балицький 14 червня 1921 р. розіслали підвідомчим їм губерньським органам телеграмму про термінову організацію інформаційних зведень. На членів створених на місцях трійок

покладалася колективна відповідальність за оперативність, змістовність і вичерпність інформації [867, арк. 102].

Згідно з циркуляром НКВС РСФРР 1921 р. радянські органи повинні були всі матеріали, зміст яких міг зацікавити органи держбезпеки, направляти до ВНК [169, арк. 75]. Натомість за ними залишалось право вимагати будь-яку інформацію від будь-якого органу чи установи. Виконавчі комітети, наприклад, за запитами співробітників ВУНК мусили надавати характеристику установ, а також осіб, які в них працювали.

З реорганізацією ВНК у ДПУ державне інформування продовжувало залишатися серед головних завдань органів державної безпеки [18; 138]. Циркуляром від 19 червня 1922 р. НКВС РСФРР зобов'язав губернські установи виконувати всі вимоги губвідділів ДПУ щодо надання відомостей для складання державних інформаційних зведень [165, арк. 10 Зв.].

Таким чином, в органах державної безпеки концентрувалася не лише інформація, що була здобута її співробітниками, а й матеріали організацій, які самостійно здійснювали інформаційне забезпечення керівництва країни: міліції, кримінального розшуку, військових частин тощо [769, с. 46]. Поступово, на думку українського дослідника історії радянських спецслужб В. Ченцова, єдина система державного інформування, започаткована на початку 20-х рр., практично перестала існувати [867, с. 164].

Поряд із державним інформуванням залишалось й відомче. На початку 1920-х рр. ВУНК складала різні за характером та періодичністю зведення, огляди та інформаційні бюлетені: щоденні, раз на три дні, щотижневі, щомісячні та ін. У них висвітлювали економічну й політичну ситуацію в губерніях [14; 15; 297], аналізували діяльність місцевих надзвичайних комісій за напрямками роботи, зокрема за економічною лінією [256].

У щоденних доповідних записках та зведеннях губернських надзвичайних комісій, котрі направляли до місцевих виконавчих та партійних комітетів, адресів інформували про економічний стан губернії (повітів), облік «неблагонадійного елемента», роботу установ, «поведінку» окремих керівників,

яка не вписувалася в загальний контекст доктринальної політики. Інформація надавалася по всіх великих підприємствах губернії, в ній висвітлювалися стан виробництва, забезпечення робітників продовольством, ставлення до різних економічних новацій, настрої. Бюлетені місцевих органів ВУНК – ДПУ на рівні губкомів та губвиконкомів використовувалися для складання звітності по губернії, й були результатом здійснення контрольних функцій за фінансово-господарською діяльністю відомств, установ і підприємств [310, арк. 15 – 19; 313, арк. 321 – 343]. Наприклад, у зведенні від 24 березня 1921 р. ситуація на заводі Гельферіх-Сода (Харківська губернія) визначалася наступним чином: «робота на заводі йде ненормально через відсутність палива, обіди готують без жирів, внаслідок чого спостерігаються часті прогули» [154, арк. 1]. Донецький губвідділ ДПУ інформував місцеві партійні органи про конфлікти між робітниками та адміністрацією на Маріупольських металургійних заводах [298]. У зведенні за 28 травня 1921 р. повідомлялося, що у «Бахмуті ливарники заводу «Молния» через неотримання спецодягу та продовольчого пайка припинили роботу» тощо [152, арк. 86, 87].

Інформацію, яку готували до партійних органів та у вищі відомчі інстанції, надсилали з грифами обмеження доступу: «секретно», «совершенно секретно» (інколи грифи написані українською: «таємно», «цілком таємно»), «не підлягає розголошенню» та ін. [275; 276; 277]. Пізніше Спеціальним відділом ОДПУ СРСР було розроблено перелік питань економічного характеру (всього 23 позиції), які підлягали засекречуванню [81, арк. 38 – 41].

Від аналітиків органів держбезпеки керівництво країни вимагало достовірності й об'єктивності. В документах інформаційного характеру повинні були не лише фіксуватися позитивні та негативні факти, події, явища, а й визначатися причини недоліків. Наприклад, в інформаційному бюлетені ВУНК за період з 16 грудня 1921 р. по 1 січня 1922 р. зазначалося, що «в борошномельній промисловості перебої в роботі пояснюються нестачею зерна [256, т. 1, арк. 5]. У зведенні за квітень 1922 р. повідомлялося, що «продуктивність праці ... різко

знизилися; з'являються перші ознаки нової загрози в економіці – криза збуту» [256, т. 2, арк. 4 Зв., 5].

Аналітики намагалися спрогнозувати ситуацію в економіці. «З наближенням весни, – повідомлялося в бюлетені, – продовольчі запаси різко виснажуються». Це могло загострити ситуацію на селі, оскільки органи фіксували випадки, коли продоргани, намагаючись «викачати» залишки продподатку, «застосовували неприпустимі заходи впливу на населення» [256, т. 2, арк. 5].

Губернські надзвичайні комісії направляли здобуті матеріали за вертикаллю вищому керівництву, аж до ВНК. Всеросійська надзвичайна комісія, своєю чергою, з метою врахування стану в інших губерніях і попередження небажаних подій, повинна була розсилати на місця «регулярні зведення про стан усіх губерній» [423, т. 1, с. 36 – 37]. Зведення, які відправляли за вертикаллю вищим органам державної безпеки, використовували для узагальнення матеріалу в республіці й складання на їхній основі аналітичних оглядів.

Під час збирання інформації виняткового значення набувало сприяння органам державної безпеки комуністів, про що неодноразово наголошувалося в листах ЦК РКП(б), на партійних конференціях і зборах. «Конференція вирішила, – зазначено в матеріалах Катеринославського губпарткому, – зобов'язати всіх членів партії та комсомолу бути освідомлювачами чекістських органів, щоб про кожен виступ або вчинок наших ... ворогів терміново інформувати надзвичайну комісію» [494, с. 52].

В аналізі обстановки в губерніях, передусім, ішлося про ситуацію на підприємствах державної форми власності (за основними галузями для кожної губернії), в державних установах; викриття посадових злочинів; стан виконання губернією продподатку; інформувалося про діяльність губернських раднаргоспів, губекономнарад, губздравів, губзовнішньоторгів тощо. Окремі рубрики було присвячено становищу в сільському господарстві, на транспорті [153; 256, т. 1, 2].

У грудні 1922 р. відбулася реорганізація Центрального апарату ДПУ. Інформаційний відділ увійшов до складу СОУ. На місцях продовжували існувати

інформаційні підрозділи, які повинні були складати щоденні зведення й щомісячні узагальнювальні огляди про ситуацію в регіоні.

Поряд з ІНФВ, інформацію збирали та упорядковували й інші структурні підрозділи ВУНК – ДПУ за лініями роботи. Інколи різні підрозділи ДПУ конкурували між собою за право першими викласти здобуту через мережу освідомлювачів інформацію.[248, т. 1, арк. 96 Зв.]. Таке «перетягування» інформації призводило до затримання з її поданням, що загалом негативно впливало на стан справ.

ЕКУ також мало в своїй структурі інформаційне відділення (з жовтня 1923 р. номерний знак – восьмий), до компетенції якого входила реєстрація агентури та інформації, отриманої від неї, а також укладання тематичних повідомлень з економічних питань. Економічні відділи на місцях мали підвідділи економічної інформації, які аналізували ситуацію в усіх сферах господарської діяльності, передусім на підприємствах державної форми власності та в продовольчих органах.

Інші відомства (органи РСІ, НКВС, губвиконкоми) в межах своєї компетенції також збирали та аналізували інформацію, на підставі якої складали бюлетені, повідомлення про діяльність радянського апарату на місцях та економічний стан підприємств губерній [5 арк. 93; 6; 7; 17; 19; 155; 106, арк. 1]. Поступово економічні відділи, як і загалом ДПУ, перетворювалися на головне джерело інформації для партійних і радянських інстанцій. У ЦК КП(б)У існувала спеціальна комісія, яка ретельно вивчала ці зведення та на їх основі готувала відповідні аналітичні висновки [248, т. 1, арк. 98]. У червні 1925 р. на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У, підкреслюючи важливість інформаційної роботи органів державної безпеки, наголошували на необхідності посилити інформаційний апарат ДПУ [116, арк. 178].

Загальні зведення за напрямками роботи, які склалися губернськими (окружними) відділами ДПУ, з 1925 р. отримали назву «огляди» [208, арк. 173]. У документах зазначено факти безгосподарності, розтрат, нерациональних закупівель тощо . Наприклад, Рутченківське рудоуправління тресту Донвугілля

Сталінського округу через недбалість завідувача експедицією щомісяця за затримки вагонів сплачувало 200 руб. [299, арк. 118]. Співробітники ДПУ звертали увагу й на реакцію різних верств населення на ті чи інші перегини в економічній політиці загалом та в конкретних випадках [299, арк. 50]. В оглядах містилися й думки представників різних категорій населення на перші судові процеси, зокрема, «Шахтинську справу» [174, арк. 33].

На підставі губернських (окружних) оглядів готувався загальний Огляд по республіці [208, арк. 173]. Шість із десяти розділів Огляду містили інформацію, яка стосувалася компетенції економічних відділень. Найінформативнішим був розділ «Селянство», в якому давався аналіз проведення податкової кампанії; землевлаштування; соціального розшарування села та ін. [208, арк. 190, 190 Зв.].

Нерідко політико-економічні огляди супроводжувалися додатками, в яких деталізувалася інформація по окремих галузях промисловості та різних форм кооперації.

У 1925 р., після зриву хлібозаготівельної кампанії, яка, на думку партійно-радянського керівництва, повинна була дати поштовх до індустріалізації, підвищився попит на інформацію щодо поведінки та настроїв у селянському середовищі. «В умовах, коли на селі спостерігаємо глибоке розшарування, коли зростання сільського господарства виокремлює соціальні групи села, нашим завданням повинно стати ... глибоке висвітлення всієї мережі фактів, які виникають у зв'язку з перевиборами та внаслідок них», – повідомлялося в циркулярному листі ДПУ УСРР від 2 жовтня 1925 р. [263, т. 5, арк. 6].

В останній день 1925 р. було розіслано циркуляр Інформаційного відділу ОДПУ СРСР, в якому аналізувалися огляди окружних відділів ДПУ УСРР, називалися недоліки, основним з яких було висвітлення селянства лише з позицій «куркульської» групи. Зокрема, зверталася увага на те, що в оглядах Сталінського окружного відділу ДПУ не розмежовано поведінку окремих прошарків селянства, зокрема середняків. В оглядах Зінов'євського окружного відділу висновки мали характер загальних роздумів, не були підкріплені конкретними фактами [263, т. 5, арк. 4, 5].

Основна увага в оглядах, наголошувалося в циркулярі, повинна бути зосереджена на висвітленні настроїв та поведінки середняцьких селянських мас. Це було необхідно для того, щоб чіткіше сформулювати державну політику щодо них, а саме розглядати середняка як прихильника «куркуля», ворожого радянській владі, чи, навпаки, – знайти в його поведінці риси, які б дозволили використати його як свого союзника.

Голова ДПУ УСРР В. Балицький у листі до заступника голови ОДПУ СРСР Г. Ягоди пояснював таке становище з інформацією, по-перше, тим, що особовий склад перебував під впливом «традицій періоду воєнного комунізму», коли будь-якому прояву активності різних соціальних верств «приклеювався куркульський ярлик». По-друге, на його думку, був неякісний підбір кадрів освідомлювачів: інформацію отримували «від найгірших елементів, які звикли командувати на селі, але не були пов'язані з господарством». Саме вони «палають бажанням розкуркулення» й будь-яке «здорове господарство» розглядають як «куркульське з усіма висновками, що з цього випливають» [263, т. 5, арк. 9, 12]. Таким чином, очільник ДПУ УСРР пояснював недоліки та перегини в інформаційних зведеннях й оглядах «радикальними поглядами» на ситуацію в селі співробітників органів і підібраних ними ж апаратом освідомлювачів.

Крім оглядів, освідомчі групи окружних відділів ДПУ готували меморандуми (або загальні зведення), а економічні групи – «економічні зведення». В економічних зведеннях допускався певний відступ від встановлених рубрик у подаванні матеріалу. Передусім, зацентровано увагу на тих галузях промисловості, які посідали пріоритетне місце в регіоні. Так, у зведеннях економічної групи Вінницького окружного відділу ДПУ доволі детально аналізувався стан цукрової промисловості регіону. Інформація викладалася по всіх цукрових заводах із визначенням форм власності, матеріально-технічного забезпечення, з вказівкою на недоліки в роботі, порушення з боку конкретних відповідальних осіб, а також – існування освідомчої мережі на підприємстві [346, арк. 189 – 211].

Інформація по округу здобувалася як власними силами за допомогою свого освідомчого апарату, так і надходила від співробітників сусіднього Проскурівського окружного відділу ДПУ. Таким чином відбувалася певна взаємодія між територіальними органами в обміні інформацією, що підвищувало достовірність викладених фактів.

Відмінністю економічних зведень від загальних зведень щодо політико-економічного стану регіону була деталізація в аналізі ситуації та діяльності як окремих галузей промисловості, так і конкретних промислових об'єктів: зазначалися порушення, які мали місце; називалися особи, причетні до них; визначалися шляхи подолання негативних явищ. Наприкінці зведення наводився курс валют в регіоні.

Головним джерелом інформації для економвідділень була здебільшого штатна агентура. За класифікацією агентурно-освідомчого апарату, визначеною в 1922 р., для висвітлення настроїв широких прошарків населення та виявлення негативних факторів впливу на них використовувалася категорія так званих «інформаторів» або «освідомлювачів», які працювали у відповідному середовищі. Свою інформацію вони передавали резидентам. Повідомлення резидентів склалися на основі інформації, що надходила від освідомлювачів та від їх власних спостережень. Вище вже йшлося про те, що добір освідомлювачів впливав на зміст, глибину та якість інформації, яку органи ВУНК – ДПУ отримували від них. Велике значення мало їх особисте ставлення до тих чи інших процесів, бачення проблем, політична заангажованість тощо.

Крім настроїв у середовищі різних верств населення, висвітлювався стан промисловості та сільського господарства, ставлення різних соціальних груп до політичних та економічних заходів уряду, робота управлінського та адміністративно-господарського апарату, недоліки та зловживання, які мали місце на підприємствах, в установах та організаціях.

У наказі ОДПУ СРСР від 15 грудня 1929 р. щодо боротьби з пожежами, вибухами та аваріями на державних підприємствах наголошено на необхідності не пізніше ніж через 12 годин після виникнення надзвичайної ситуації, збитки від якої

перевищували 5 тис. руб., повідомляти телеграфом начальника ЕКУ або начальника ТВ ОДПУ, – за належністю, вказавши точну назву підприємства або господарського об'єднання, зазначивши вид події (пожежа, обвал, аварія тощо), дату та годину, коли сталася надзвичайна подія, її причини, наслідки та хід ліквідації. Копію повідомлення необхідно було надіслати до Інформаційного відділу [739, с. 94]. Таким чином існувало дублювання інформації «за лінією ЕКУ» та «за лінією ІНФВ». Бюлетені, які надходили за лінією ЕКУ, підписували начальник управління, за лінією ІНФВ – голова ДПУ УСРР або його заступник [181, арк. 17, 23].

Враховуючи специфіку діяльності ДПУ, зведення й повідомлення, які направляли органи державної безпеки до партійних і радянських органів та установ, висвітлювали передусім негативні явища, які існували в суспільстві чи народному господарстві. Наприклад, в інформаційному зведенні Вінницького окружного відділу ДПУ в частині, яка стосується стану кооперації в Хмельницькому районі за квітень 1929 р., навіть назви рубрик відображали зміст викладених у них матеріалів: «Зловживання», «Хабарництво», «Засміченість контрреволюційними елементами», «Забезпеченість товарами заможників», «Антирадянська агітація» тощо [347, арк. 30]. «Наші зведення такі, – писав Ф. Дзержинський, – що вони малюють односторонню картину – чорну, без правильної перспективи та без висвітлення нашої реальної ролі» [643, с. 32]. Це було цілком природно, оскільки завдання органів держбезпеки якраз і полягало в тому, щоб виявити недоліки, проаналізувати їх причини та, за можливістю, вказати, як саме їх усунути.

Центральні органи вимагати від місцевих висвітлення найбільш актуальних саме на той час явищ та подій у контексті проведення державних кампаній. Наприклад, у середині 1920-х рр. серед економічної інформації пропонувалося більш детально висвітлювати ставлення адміністрації, інженерно-технічного персоналу, робітників до діяльності так званих «заводських та цехових нарад», спроможності цього інституту вирішувати виробничі проблеми.

У циркулярі від 26 квітня 1926 р. в аналізі настроїв у середовищі різних соціальних верств рекомендувалося звертати увагу на розповсюдженість тих чи інших явищ. Так, у висвітленні конфліктів на промислових об'єктах пропонувалося вказувати, яка частка робітників бере в них участь. Аналізуючи настрої сільського населення, радили відбирати висловлювання, які були властиві біднякам, середнякам, «куркулям», заможникам, сільській інтелігенції тощо [248, т. 1, арк. 8].

Під час проведення державних кампаній в економічній сфері склалися спеціальні повідомлення про хід їх реалізації. Наприклад, під час хлібозаготівель у 1925 – 1926 рр. щоденні та щомісячні повідомлення торкалися перебігу заходу [248, т. 1, арк. 11]. Документи адресували до ЦК КП(б)У, підписували їх голова ДПУ України В. Балицький або його заступник К. Карлсон, на деяких із них був ще й підпис начальника ЕКУ Й. Блата. Як правило, в таких оглядах основна увага була сконцентрована на аналізі негативних явищ», які супроводжували кампанію. Про це говорить і назва рубрик: «Про недоліки в хлібозаготівельній кампанії», «Про дефекти під час хлібозаготівель», «Про перегини та перекручування» та ін. В таких інформаційних зведеннях органи держбезпеки прагнули об'єктивно оцінити ситуацію, розібратися в дійсних причинах, не перекладаючи всю відповідальність за зрив кампанії на «класових ворогів» в особі «куркулів».

Негаразди, які були виявлені під час проведення хлібозаготівель, ускладнювалися тим, що кампанія збіглася за часом із перевиборами до сільських рад. Сплачуючи найбільші податки, заможні селяни були позбавлені виборчих прав, а співробітники кооперації, не бажаючи напередодні виборів сваритися з виборцями-бідняками, зловживали своєю монополією на розподіл товарів. Водночас на селі проходило ще декілька державних кампаній: із самообкладання, з продажу облігацій внутрішньої позики, із землевпорядкування. Ситуація загострювалася порушеннями та тиском на селян із боку представників влади та хлібозаготівельників. Так, у с. Лиман Ізюмського округу на ворота куркуля причепили опудало й заявили про сплату штрафу в

розмірі 40 руб., якщо той його зніме [180, арк. 17, 18]. У Кременчуцькому окрузі справа дійшла до побиття селян, які відмовлялися здавати хліб. А в с. Пухальщино активіст Самойленко їм погрожував «влаштувати Варфоломійвську ніч» [179, арк. 26, 26 Зв.]. Траплялися інциденти, коли селяни, яких вважали «куркулями» і на яких лягав основний тягар податків, не витримавши тиску, вкорочували собі життя [173, арк. 2]. Усе це відбувалося на фоні зловживань із боку сільського «активу». Наприклад, відповідальний за хлібозаготівлі в Миколаївському окрузі С. Лисовенко «не здав надлишок хліба в кількості 1500 пудів» [173, арк. 1].

Проаналізувавши зведення, ДПУ УСРР визначило такі причини хлібозаготівельної кризи: низькі закупівельні ціни; незадоволення заможного селянства державною податковою політикою, коли весь тягар перекладався на середняцькі та заможні верстви сільського населення; боротьба між різними системами кооперації (споживчою, сільськогосподарською); порушення в системі розподілення промислових товарів та ін. Усе це, на думку чекістських аналітиків, загострювало соціальні суперечності на селі, призводило до небажання селян здавати хліб за цінами, встановленими державою. Висновок, який червоною ниткою проходить через зведення ДПУ, – існуючий контроль над ринком і приватником через систему оподаткування та кооперацію вичерпав себе.

Закінчувалися зведення переліком оперативних заходів, проведених окрвідділами ДПУ з «вилучення приватника-спекулянта» та «сільського перекупника-куркуля, що дезорганізував ринок». Підкреслювалося, що заходи проводилися в межах «операцій», «відповідно до директив по Україні» тощо.

Інформували органи державної безпеки партійні органи й про поведінку та моральні якості членів партії. Так, начальник Вінницького окрвідділу ДПУ УСРР і начальник економвідділу того ж підрозділу повідомляли секретаря окрпарткому про зв'язки уповноваженого Вінницької контори державної торгівлі члена партії Данилова з приватними заготівельниками (спільне пияцтво, гра в карти), завдяки яким створювалися «сприятливі умови для здійснення ними спекулятивних

операцій» [347, арк. 24]. У квітні 1927 р. ДПУ направив до ЦК КП(б)У інформацію про «легковажну» поведінку в клубі члена ВУЦВКа уповноваженого Наркомату торгівлі Чернова [263, т. 5, арк. 59].

З метою покращення освідомлення партійного керівництва республіки про події, що відбувалися в Україні, та оперативного реагування на інформацію, викладену в зведеннях та оглядах органів державної безпеки, в 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У створило спеціальну комісію у складі секретаря ЦК КП(б)У В. Затонського (голова), В. Балицького (ДПУ УСРР), М. Владимирського (НК РСІ), М. Скрипника (НКЮ), Л. Мар'ясіна (ЦК КП(б)У), метою якої був відбір інформації, яка потребувала термінового вирішення, для доповіді керівництву республіки [118, арк. 3].

Про найважливіші проблеми й події, що відбувалися в республіці, очільники відомства готували також доповідні записки до ЦК КП(б)У. Так, у записці В. Балицького висвітлювалося питання щодо «хлібних заворушень» у Миколаєві 13 червня 1928 р. Для унеможливлення подібних акцій у майбутньому органами держбезпеки були прийняті відповідні «запобіжні заходи»: арешт деяких «підбурювачів» [119, арк. 337 – 338; 123, арк. 45].

Треба віддати належне інформаторам та аналітикам ДПУ, котрі не приховували дійсний стан речей і можливі негативні наслідки для суспільства чи економіки від заходів уряду. Так, 5 жовтня 1929 р. заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон направив до ЦК КП(б)У доповідну записку у зв'язку з переходом підприємств на безперервний робочий тиждень. У документі визначалися реальні загрози виробничому процесу, котрі могли виникнути у зв'язку з впровадженням нової ініціативи уряду: збільшення аварій, оскільки застаріле обладнання потребувало щотижневого ремонту; недовиконання планових завдань через недостатню кількість сировини та кваліфікованих кадрів [182, арк. 85 – 90].

У доповідній записці до ЦК КП(б)У від 28 грудня 1929 р. В. Балицький серед причин заворушень у с. Глушковка називав «перекручування класової лінії під час хлібозаготівель». Це виявилось в повальних обшуках населення, переобкладанні хлібом бідняцько-середняцької частина села, грубому ставленні

тощо. Привертає увагу план заходів ДПУ УСРР щодо усунення наслідків протиправних дій заготівельників: «Основний удар у процесі ведення слідства ... зосередити на винній у викривленні та головоотяпстві місцевій владі, не зупиняючись перед арештом винних, навіть комуністів» [182, арк. 154, 156].

Керівний склад ВУНК (ДПУ) учиняв особисте інспектування роботи радянських установ і підприємств із виїздом на місця. Після відрядження готували доповіді-звіти, в яких аналізували політичне та економічне становище регіону, діяльність структурних підрозділів органів безпеки за лініями їх роботи. Наприклад, заступник голови Цупнадзкому К. Карлсон, інспектуючи повітові надзвичайні комісії Донецької губернії з квітня по серпень 1920 р., відправляв доповідні записки до ЦК КП(б)У та голови відомства В. Манцева [131, арк. 94 – 96 Зв., 101 – 126].

Практикувалося й інспектування регіонів спеціальними інструкторами ДПУ, які після повернення також складали відповідні звіти [125, арк. 5, 7, 10].

Іноді органи державної безпеки надсилали до партійних органів не лише інформаційні, а й оперативні матеріали. Так, Хмельницькому районному партійному комітету для ознайомлення та прийняття відповідних рішень у березні 1929 р. була надіслана агентурна розробка окрвдділу ДПУ УСРР щодо робітників кооперативних об'єднань [347, арк. 29].

Очільники ВУНК (ДПУ) також виступали з доповідями на засіданнях республіканських партійних органів і партійних нарадах. Так, 16 травня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення за доповіддю голови ДПУ УСРР В. Балицького щодо хлібозаготівельної кампанії, в якій наказувалося «ДПУ негайно вжити заходів щодо посилення апарату спостереження на селі з своєчасним інформуванням про антирадянську діяльність» [119, арк. 50 – 53].

ЕКУ, яке звітувало перед керівництвом відомства, мало право безпосередньо звертатися до ЦК КП(б)У, надаючи інформацію з різних питань. 12 жовтня 1929 р. начальник 2-го відділу ЕКУ ДПУ УСРР О. Броньовий та старший уповноважений того ж відділу Рейхман направили на адресу секретаря

ЦК КП(б)У О. Медведєва «Спеціальну доповідь про дефекти в робочій кооперації» [182, арк. 111 – 145].

Таким чином, робота зі збирання, систематизації, узагальнення та аналізу інформації економічного характеру посідала вагоме місце в діяльності органів державної безпеки. Особливого значення цей напрям роботи набув у мирний час із переходом до нової економічної політики.

В інформаційно-аналітичній діяльності органів ВУНК – ДПУ виділяють декілька форм роботи. Передусім, це участь у системі збирання «державної інформації», – створенні відповідних інформаційних повідомлень про ситуацію в країні за участю різних державних структур, де органи державної безпеки відігравали провідну роль.

Іншою формою інформаційної діяльності були збирання, систематизація матеріалу та складання на його основі різних видів інформаційних повідомлень: оглядів, зведень тощо. Склалися вони як спеціально створеними з цією метою інформаційними відділами (відділеннями), так і безпосередньо економічними підрозділами. Повідомлення відрізнялися певними критеріями: регулярністю (дводенні, щотижневі, десятиденні, щомісячні та ін. терміни подавання матеріалу); колом адресатів (партійні, державні, господарські органи вищого і місцевого рівня, вищі інстанції відомства); рівнем конспіративності (обмеження доступу до інформації позначалося відповідними грифами); характером викладення матеріалу (констатація фактів, аналіз ситуації, пропозиції щодо розв'язання проблеми); інформаційною наповненістю (широкий діапазон питань та їх різноманітність (усі галузі економічного життя, настрої різних верств суспільства щодо економічних заходів уряду); конкретністю та деталізацією (висвітлення господарських кампаній чи явищ із зазначенням деталей у їх проведенні), територіальними межами (загалом в Україні, за адміністративно-територіальними одиницями, галузями, підприємствами, кооперативами та ін.).

Формою інформування радянських і партійних органів була підготовка очільниками ВУНК (ДПУ) доповідних записок та їх виступи (довіді) на

відкритих і закритих партійних засіданнях різного рівня (політбюро ЦК КП(б)У, оргбюро тощо).

Усі форми інформування мали чітку спрямованість – інформація подавалася крізь призму партійно-радянського бачення проблеми. Водночас цим документам були властиві критичність та об'єктивність – не замовчувалися негативні явища та прорахунки в економічній політиці. Матеріали органів державної безпеки були розраховані на те, щоб керівництвом республіки оперативно були вжиті заходи, спрямовані на подолання негативних тенденцій, які мали місце в суспільстві, і зміцнення в такий спосіб позицій влади. Відтак інформаційно-аналітична складова в діяльності економічних підрозділів ВНК – ДПУ – ОДПУ була результатом здійснення ними контрольних функцій над фінансово-господарськими процесами, що відбувалися в республіці.

5.3. Залучення органів держбезпеки до розв'язання соціально-економічних проблем

Становлення радянської влади на території України відбувалося на тлі політики «воєнного комунізму» з усіма характерними для неї ознаками, зокрема контрибуціями, конфіскаціями, реквізиціями та надзвичайними податками. Податки ініціювалися як урядом УСРР, так і місцевими радами робітничих і солдатських депутатів, ревкомами, військовими комітетами. Всі революційні заходи ґрунтувалися на класовому принципі й передбачали примусове стягнення матеріальних коштів із заможних верств населення. Одним із них стали податки на утримання червоноармійців.

Згідно з розпорядженням Цупнадзкому в листопаді 1920 р. у губернських надзвичайках почали створювати комісії у складі трьох осіб з обкладання місцевої буржуазії податком на білизну для потреб Червоної армії. Для «ефективного» збирання такого «оброку» були організовані так звані «тижні допомоги фронту», під час яких надзвичайними комісіями організовувалися обшуки та облави з вилучення «надлишків», застосовувалися арешти представників «буржуазії». У

Харкові, наприклад, під час проведення такої операції упродовж 6 – 11 червня 1920 р. було вилучено різних грошових знаків, цінних паперів та коштовностей на суму 32 млн. руб., а також велику кількість білизни, взуття, одягу, продуктів харчування та ін. Протягом лише одного дня – 25 липня – з такою ж метою Чернігівською надзвичайкою було проведено 300 обшуків. У Херсоні для координації дій місцевих надзвичайних комісій було створено Оперативний штаб. Київською надзвичайною комісією протягом року було проведено 7 масових насильницьких конфіскаційних акцій [251, арк. 16]. При проведенні операції в Катеринославській губернії губревком надав право губернській надзвичайній комісії самостійно направляти до концентраційного табору осіб, які ухилялися від сплати податку [494, с. 45]. За даними Цупнадзкому, речі, котрі вилучалися під час проведення операцій, направлялися на фронт [251, арк. 16 Зв.].

Контрибуції, здійснювані чекістами, не вичерпували всього розмаїття заходів, спрямованих на вирішення нагальних потреб нової влади в економічній сфері. У наказі від 8 січня 1921 р. Ф. Дзержинський звернув увагу співробітників надзвичайних комісій на необхідність посилення організаційної роботи та надання допомоги економічним органам у реалізації економічної політики партії.

У той час в економіці існувало багато проблем, котрі потребували їх негайного вирішення. Водночас незрілість державних органів влади, особливо на місцях, відсутність досвіду та кваліфікованих кадрів, здатних їх розв'язати, призводили до створення тимчасових структур (комісій, «трійок», нарад), завдання яких полягало в оперативному вирішенні цих питань. До їх складу входили представники зацікавлених відомств, профспілок, партійних комітетів. Часто до їх роботи долучалися й співробітники надзвичайних комісій. При цьому спостерігалася певна закономірність: призначення на керівні господарські посади або доручення очолювати тимчасові структури очільнику ВНК – ДПУ – ОДПУ «підтягувало» все відомство до розв'язання «проблемних» ситуацій, вирішення завдань у тій галузі, де «за сумісництвом» працював Ф. Дзержинський.

На початку 1920-х рр. найбільчішою була криза в транспортній системі. За роки воєнних дій транспорт постраждав удвічі більше за промисловість [442, с. 10, 12], у рази зменшилася його вантажоспроможність. Відтак транспорт розглядали як ключову ланку в боротьбі з голодом, холодом, розрухою. «Зараз, – писав Ф. Дзержинський, – транспорт може стати важелем, від якого залежить, [куди – *авт.*] направити все наше життя, взяти його в свої руки та поставити на правильні рейки» [641, с. 297].

Контроль за діяльністю транспортної адміністрації, забезпечення охорони залізниць, засобів зв'язку і мостів, боротьбою зі сніговими заметами здійснювали транспортні надзвичайні комісії. Виступаючи на IV конференції губернських надзвичайних комісій (лютий 1920 р.), В. Ленін підкреслював: «...Завдання транспортним відділам надзвичайних комісій ... спрямовується на допомогу вийти з того критичного стану, який без перебільшення можна назвати близьким до катастрофи» [473, с. 116 – 117].

Важливість транспорту для господарського відродження та широкі повноваження, якими були наділені надзвичайні комісії, зумовили призначення в квітні 1921 р. на посаду наркома шляхів сполучення очільника ВНК – Ф. Дзержинського (очолював відомство до 2 лютого 1924 р.). Відтоді органи державної безпеки ще активніше працювали в галузі налагодження роботи транспортної системи.

В Україні надзвичайні комісії також опікувалися проблемами транспорту, намагаючись підійти до їх вирішення з різних боків. Так, 23 квітня 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив рішення створити при ВУНК Всеукраїнську «трійку у справах боротьби з протизаконним використанням транспорту та порушеннями правил перевезення». Очолював «трійку» співробітник ВУНК, до її складу входили представники НКШС та командування Збройними силами України та Криму. На місцях аналогічні структури створювалися у всіх транспортних надзвичайних комісіях [528, 1921. – № 7. – Ст. 206].

Нормальному функціонуванню залізниць заважала й гостра нестача палива. 15 вересня 1922 р. на підставі постанови РПО була створена

Всеукраїнська комісія із забезпечення залізниць паливом. Очолив її заступник голови ВУНК В. Балицький, до складу увійшли: Чернишев (від Головного управління транспорту), Давид (від апарату Уповноваженого Наркомату фінансів), Главацький (від Південного відділення НКШС), Диссон (від Наркомату продовольства) [263, т. 1, арк. 33].

У стані кризи перебувала й паливна галузь. Якщо в 1916 р. на шахтах Донбасу було видобуто 1700 млн. пуд. палива, то в 1920 р. – лише 273 млн. пуд. Більшість шахт були завалені або затоплені водою, на діючих шахтах (893 з існуючих 2376) підготовчі роботи для наступних виробничих періодів не проводилися протягом останніх 3 – 4 років. Значно зменшилася й кількість гірників. На початку 1921 р. працювало 130 тис. (у 1916 р. – 295 тис.) шахтарів, серед яких 17 тис. (у 1916 р. – 65 тис.) забійників [544, с. 4, 5].

За таких обставин для відродження вугільної галузі необхідно було передусім збільшити кількість робітників. Проблему намагалися вирішити за рахунок залучення до роботи колишніх бійців Червоної армії. Проте рекрутовані не мали відповідної кваліфікації та досвіду роботи. Не менш скрутною була ситуація з матеріальним забезпеченням працюючих. Наслідком цього став низький рівень продуктивності праці. Якщо в 1916 р. на одного шахтаря припадало 7,5 тис. пуд. вугілля, видобуваного за рік, то в 1920 р. – 2,4 тис. пуд. [544, с. 10, 11].

Крім суто об'єктивних чинників, викликаних війною та розрухою, існували й певні суб'єктивні фактори, як-от: неправильна організація роботи, саботаж деяких службовців, порушення в оплаті праці та інше, що негативно впливало на розвиток галузі.

До розв'язання паливної кризи долучився Ф. Дзержинський, який з кінця січня перебував у Донбасі. На початку лютого, повернувшись на декілька днів до Москви, він виніс на засідання РПО пропозиції щодо організації боротьби з розкраданнями вугілля, які були ухвалені вже 11 лютого. Відтак, у лютому 1921 р. РПО РСФРР створила паливну комісію із завданням проаналізувати розвиток галузі та ліквідувати причини паливної кризи. Органи ВНК зобов'язали

сприяти паливній галузі у забезпеченні країни вугіллям, для чого їм пропонувалося виділити із свого середовища працівників для тимчасової роботи в паливних організаціях [375, с. 428].

З огляду на ситуацію, що склалася, 17 лютого 1921 р. наказом ВНК РСФРР при ЕКУ створювалася особлива слідча комісія, яка повинна була «обслуговувати» всі аспекти цієї проблеми. Загальне керівництво комісією здійснювала так звана «трійка» на чолі з начальником ЕКУ М. Криленком, помічниками якого стали голова слідчого комітету Верховного трибуналу Радзимирович і начальник відділу судового нагляду ЕКУ Дьяконов [375, с. 428]. Особлива слідча частина мала щотижня доповідати Колегії ВНК і паливній комісії РПО результати слідства у кримінальних справах, порушених за злочини щодо постачання палива, які перебували у провадженні губернських надзвичайок [852, с. 181, 380]. Додатково Секретному та Транспортному відділам ВНК наказувалося посилити агентурну роботу в паливних главках ВРНГ і НКШС та в їх місцевих відділеннях із метою «виявлення можливих контрреволюційних дій співробітників цих органів». Військові підрозділи з охорони рудників, вугільних складів, ешелонів із паливом передавалися до ВНК [312, арк. 57; 486, с. 222 – 224].

6 лютого 1921 р. Ф. Дзержинський направив листа голові Донецької губернської надзвичайної комісії К. Карлсону, в якому зазначив, що найголовнішим завданням донецьких чекістів є діяльність з упорядкування роботи шахт, транспорту та перевезень, особливо в районі станції Дебальцеве. «Тут вузол у хаотичному стані. Сюди – кращих робітників, – писав він. – Переведіть апарат надзвичайних комісій на господарські рейки» [427, с. 427 – 428]. А вже 7 лютого 1921 р. Українська рада Трудової армії ухвалила постанову про покладання відповідальності за збереження видобутого вугілля на органи державної безпеки. При Цупнадзкомі створювалася постійна нарада з питань боротьби з розкраданням палива. До її складу, крім командирів військ ВНК та керівників транспортних надзвичайних комісій, входили представники радянських та профспілкових організацій: Уккранаргоспу, Південного округу

НКШС, Південтопу, НК РСІ, Південного бюро ВЦСПС. Аналогічні структури створювалися при Донецькій губернській надзвичайній комісії, районних та окружних транспортних надзвичайках губернії [717, с. 323].

Для подальшої організації роботи з відбудови вугільної та металургійної промисловості Донбасу РНК УРСР 19 лютого того ж року ухвалив постанову про створення в Україні надзвичайної паливної комісії під керівництвом Ф. Дзержинського (протягом лютого 1921 р. він двічі приїздив в Україну). На місцях також організовувалися паливні комісії, до складу яких входили представники губернських органів: парткому, комітету з праці, військового комітету, ради профспілок, а також голови губвиконкому та губернської надзвичайної комісії.

Наглядаючи за переступами закону, надзвичайні комісії почали застосовувати заходи попереджувального характеру. Так, установивши, що зловживання в Жмеринському та Бобринському лісозаготівельних районах виникали через непорозуміння між окремими лісозаготівельними організаціями, районна транспортна комісія Південно-Західних залізниць почала проводити наради за участю організацій, від яких залежало забезпечення регіону паливом: Залізкома (Залізничного лісового комітету), Головліскому (Головного лісового комітету) та Ревтопкомармом 12 (Революційного паливного комітету 12-ї армії), завдяки чому вони утрималися давали розпорядження, які суперечили одне одному [251, арк. 17]. У процесі вирішення цієї проблеми надзвичайні комісії ініціативно взяли на себе ще й функцію урегулювання гужової повинності [251, арк. 17].

Поряд з економічними кризами Україну охопили соціальні проблеми. Війни та розруха призвели до погіршення умов життя людей; руйнування систем водогонів, каналізації, опалення тощо. Фізичне виснаження за відсутності білизни, медикаментів призвели до спалаху інфекційних захворювань. За висновками відомого санітарного лікаря, який очолював санітарно-епідеміологічний відділ Наркомату охорони здоров'я УСРР, О. Марзєєва, протягом 1919 – 1922 рр. в Україні сталася пандемія паразитарних тифів, епідемія кишкових інфекцій і віспи.

У 1920 р. на кожні 10 тис. населення різними формами тифу перехворіло 1 тис. 106 осіб [484, с. 80 – 81].

За таких обставин ВУНК – ДПУ доручили підтримати санітарно-лікарняні заклади у боротьбі з захворюваннями. 5 травня 1920 р. Ф. Держинський в інтерв'ю газеті «Правда» заявив, що одним із завдань чекістів є надання допомоги органам радянської влади не лише у боротьбі з розрухою, а й антисанітарією. У липні 1921 р. при президії ВНК РСФРР створено комісію з питань боротьби з епідеміями.

При Раднаркомі УСРР була створена Центральна санітарна комісія, куди увійшов і представник ВУНК. Зокрема, на органи держбезпеки покладалося завдання забезпечення примусової «трудової участі» у боротьбі з антисанітарією та епідеміями [486, с. 161]. Співробітники економічних відділів мусили перевіряти не лише фінансову діяльність лікарень, а й дотримання ними належного рівня чистоти та гігієни. У рапорті за результатами перевірки 16-ї радянської лікарні в Харкові (вересень 1921 р.) представник економвідділу писав: «Усе на своїх місцях, чистота та порядок. Єдиний недолік: погано годують, білизна в деяких палатах брудна, що пояснюється відсутністю в лікарні мила та дров для прання. Немає термометрів» [145, арк. 70].

Проблема боротьби з антисанітарією вирішувалася паралельно з покращенням побуту населення. У березні 1921 р. ВЦВК ухвалив положення про Центральну та місцеві комісії з покращення побуту робітників. Головою Московської комісії став Ф. Держинський, що «тягнуло» за собою участь чекістів і в роботі цієї тимчасової структури [641, с. 303]. В Україні розпорядженням голови ВУНК В. Манцева від 7 травня 1921 р. комісію з покращення побуту робітників очолив начальник ЕКВ К. Артамонов [219, арк. 12 б]. Упродовж травня аналогічні комісії створювалися й на місцях.

Серед завдань комісій було розв'язання, насамперед, житлового питання. Співробітники економічних підрозділів спільно з робітниками – членами профспілок, які входили до складу комісій, діяли «революційними» методами – шляхом виселення з будинків-комун (робітничих гуртожитків – *авт.*) осіб, не

зайнятих фізичної працею, та ущільненням житла так званого «нетрудового елементу» [2, арк. 2]. Крім того, комісії займалися контролем над дотриманням різними установами та організаціями покладених на них функцій щодо вирішення інших побутових питань робітників, а саме: підведенням до житла електричного освітлення, створенням робітничих їдалень, дитячих дошкільних закладів, аптек, майстерень із ремонту взуття, бань, цирулень та ін. [2, арк. 2, 5; 3, арк. 1, 2, 8].

У самій ВУНК добре усвідомлювали, що діяльність таких комісій не має нічого спільного з роботою органів держбезпеки, але наголошували на тому, що саме надзвичайні комісії, «могли дати справі покращення побуту робітників значно більше користі, ніж будь хто інший». Негативною стороною цієї справи стало те, що радянські органи влади такий стан речей задовольняв і вони намагалися й надалі цю функцію залишити за надзвичайними комісіями [494, с. 59].

Важливим складником економічної сфери була система споживання та розподілу матеріальних благ і товарів. У червні 1920 р. Цупнадзком наказав своїм місцевим підрозділам стежити за тим, щоб певні продукти харчування (молоко, яйця, борошно та ін.) видавали насамперед лазаретам, лікарням, дітям і лише після цього – органам Наркомпроду [207, арк. 1].

«Можливостями» ВУНК часто користувалися й вищі партійні органи, звертаючись до них із проханнями «видати для потреб Секретаріату ЦК чотири кишенькових годинники» чи «двадцять комплектів постільної білизни для гуртожитку членів ЦК» [158, арк. 1, 5].

22 січня наступного року президія ВНК затвердила положення про організацію в губернських й обласних надзвичайних комісіях спеціальних комісій з допомоги голодуючим. На них покладалися завдання контролю за «правильним» розподілом продуктів харчування та предметів першої необхідності. [375, с. 456].

В Україні також у 1921 р. у ВУЦВК була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (Всеукрпомгол). Водночас ВУНК (ДПУ) встановила

ретельне спостереження за діяльністю іноземних благодійних організацій допомоги голодуючим: місією норвезького дослідника Ф. Нансена, АРА (Американською адміністрацією допомоги), Червоним Хрестом тощо. Відповідно до домовленостей радянського уряду з керівництвом цих організацій їх представники мали право безперешкодного в'їзду та пересування територією країни, їм безкоштовно надавали транспортні засоби й склади для зберігання продовольства. Проте очільники ДПУ вважали, що під «прикриттям» цих організацій діють агенти іноземних спецслужб, які, користуючись правом вільного пересування, збирають інформацію про воєнний та економічний потенціал, політичну ситуацію в країні [268, т. 1, арк. 304 – 305].

У складі Всеукрпомгол сформували дитячу секцію, яку очолив начальник оперативного відділу ВУНК Н. Рославець. За дорученням ВУЦВК надзвичайні органи підготували для розміщення безпритульних дітей колишні особняки, дачі, конфісковані у представників «класово чужих елементів» та переобладнані під санаторії та будинки для безпритульних [631, с. 17, 161].

Із ініціативи Ф. Дзержинського на надзвичайні органи покладали й боротьбу з безпритульністю, контроль за матеріальним забезпеченням дитячих будинків. Пояснював це очільник відомства безпрецедентними можливостями, які на той час мали надзвичайні комісії: «...Наш апарат один із тих, що найбільш чітко працює. Його розгалуження є скрізь. З ним рахуються. Його бояться ... чому не використати наш бойовий апарат для боротьби з такою бідною, як безпритульність» [641, с. 286].

Одним із заходів непу стала відмова від примусового вилучення запасів сировини та продовольства у виробників, яким було надано право після сплати податків вільно розпоряджатися залишками продукції. Враховуючи важливість для держави отримувати продподаток, органам державної безпеки було доручено допомогти відповідним радянським органам (продовольчим, фіскальним) у збиранні та правильному використанні товарного фонду.

Відповідно до наказу ВНК від 17 листопада 1921 р. «Про роботу економічних відділів губернських надзвичайних комісій у галузі сільського

господарства» економічні відділи повинні були перевіряти «готовність земельних органів до весняної сільськогосподарської кампанії» [682, с. 2].

Як і раніше, економічні підрозділи ДПУ повинні були надавати допомогу в ліквідації розрухи в народному господарстві. Їх активне втручання в різні сфери господарського життя відбувалося й тому, що голова ДПУ – ОДПУ Ф. Дзержинський очолював ще й інше, господарське відомство – Вищу раду народного господарства. Того ж він вимагав і від своїх підлеглих у відомстві державної безпеки. 23 лютого 1923 р. Ф. Дзержинський у листі до голови Донецької губернської надзвичайної комісії К. Карлсона підкреслював необхідність мобілізації надзвичайних комісій на ліквідацію господарських труднощів, щоб «всі сили направити на боротьбу з цією розрухою» [562, с. 292].

Восени 1923 р., як зазначалося вище, з'явилися ознаки кризи, що виявилася в розходженні у цінах на промислові та сільськогосподарські товари (так звані «ножиці»). Це посилювало коливання курсу радянського рубля, призвело до падіння купівельної спроможності населення, заваленням складів промисловими товарами та ін. Почалася криза перевиробництва, яка вилилася в численні страйки робітників. Ф. Дзержинський зобов'язав ЕКУ сприяти ВРНГ у боротьбі з «ножицями» цін. Після ухвалення ЦК РКП(б) 24 грудня 1923 р. резолюції про чергові завдання економічної політики він писав заступнику голови ОДПУ В. Менжинському: «У зв'язку з боротьбою з «ножицями» і резолюцією ЦК з економічних питань значення роботи Економупра повинно збільшитися. Робота Економупра повинна виявляти всі уразливі місця та визначати шляхи та заходи їх виправлення...» [820, с. 61].

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У в червні 1928 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький доповідав про призупинення будівництва коксових печей на заводі ім. Петровського. З цього питання було ухвалене рішення «зобов'язати тт. Бірманна, К. Сухомлина та В. Балицького забезпечити на будівництві коксових печей участь робітників, здатних вивчити схему будівництва» [123, арк. 27]. Власне, органам держбезпеки наказали взяти участь і в організації будівництва стратегічного для металургії України об'єкта.

У червні 1929 р. начальник Вінницького окружного відділу ДПУ М. Корнєв та виконувач обов'язків начальника ЕКВ Раєвський інформували окружні партком, виконком та РСІ про катастрофічний стан плантацій цукрового буряку внаслідок появи на полях гусіні, яка знищувала посіви. Всі заходи фізичного її знешкодження не дали бажаних результатів, відтак пропонувалося залучити інші агротехнічні методи, оскільки під загрозою опинилася цукрова промисловість України [346, арк. 65]. Комізм ситуації полягав у тому, що про небезпеку залишитися без урожаю цукрового буряка повідомляли не господарські органи, які безпосередньо відповідали за це, а економічні підрозділи органів державної безпеки.

Відповідно до компетенції, наданої економічним підрозділам ДПУ – ОДПУ, співробітники цих структур повинні були «надавати допомогу господарникам, транспортникам, водникам», відвідувати заводи, фабрики та установи, добре знати керівників підприємств, галузей та служб, брати участь у господарських нарадах та вживати своєчасних заходів з очищення господарського апарату від «злочинних елементів». Усі ці завдання вирішувалися в тісному контакті з іншими відомствами та наркоматами, передусім НКШС, ВРНГ, НК РСІ тощо. Звичайно, свої завдання економічні підрозділи могли виконати лише за умов активної допомоги з боку самих господарників. «Госпоргани повинні зрозуміти, – писав голова ОДПУ, – що каральні органи працюють на їх користь, а каральні органи повинні зрозуміти, що їх боротьба зі зловживаннями в госпорганах проти волі керівників цих госпорганів – безплідна та згубна» [721, с. 442].

Ще одним аспектом діяльності органів держбезпеки в галузі економіки в досліджуваний період була протидія пожежам і нагляд за дотриманням протипожежної безпеки на підприємствах, в установах та організаціях. На початку 1920-х рр. боротьба з цим лихом входила до компетенції органів внутрішніх справ.

Логіка вжиття необхідних заходів щодо подолання вогняної стихії призвела до створення Постановою РПО РСФРР від 23 квітня 1921 р. у

Наркоматі внутрішніх справ і під головуванням наркому відомства комісії у справах боротьби з пожежами. До її складу входили також представники Наркомату праці та ВНК РСФРР. Аналогічна структура була створена і в Україні (до її складу входив і начальник Економічного управління (відділу) ВУНК – ДПУ УСРР Й. Блат) [8, арк. 1]. Відповідно до наказу ВУНК у червні 1921 р. при губернських економічних відділеннях створювалися групи (уповноважений та два помічника уповноваженого), діяльність яких була спрямована на боротьбу з пожежами [494, с. 87].

Звичайно, що три особи, навіть співробітники надзвичайної комісії, не могли вирішити проблему налагодження протипожежної охорони. Тому на місцях паралельно створювалися подібні комісії при пожежних відділах губернських та повітових виконкомах. Персональний склад комісій був представлений співробітниками економічних підрозділів надзвичайних комісій, місцевих відділів праці та всіх зацікавлених відомств. Її рішення були обов'язковими для виконання всіма установами та підприємствами. Для термінового гасіння пожеж наказувалося залучати населення в порядку трудової повинності, а Наркомату пошти, телеграфу та шляхів сполучення – у першу чергу передавати відомості про пожежі та позачергово пропускати потяги з пожежними командами.

Наступного року питання боротьби з пожежами знову постало на порядку денному. Відновлювали свою роботу Центральна та губернські комісії з питань боротьби з пожежами. Центральну комісію очолив нарком внутрішніх справ і голова ДПУ УСРР В. Балицький (заступник – М. Черлюнчакевич), до її складу входив і начальник ЕКУ Й. Блат. До складу губернських комісій входили представники губернських виконкомів, воєнкоматів, прокуратури, залізниць та ДПУ [33, арк. 8, 9]. Проте функції цих комісій були швидше наглядовими та репресивними, оскільки на них покладалися завдання фіксації пожеж, розслідування причин займання та розробки загальних заходів, спрямованих на боротьбу з пожежами. Не випадково «робочим апаратом» Центральної комісії були «апарати НКВС і ДПУ» [33, арк. 11].

Для найширшого залучення населення до участі у боротьбі з пожежами організовувалися відповідні кампанії. У межах цих заходів здійснювався протипожежний огляд підприємств, який відбувався за участю та під безпосереднім керівництвом економічних відділів ДПУ [363, арк. 26, 58-60]. Так, за участю Київського ЕКВ у 1923 р. було перевірено понад 150 підприємств із приводу дотримання ними правил протипожежної безпеки [246, арк. 78].

Проблема боротьби з пожежами й нагляд за дотриманням правил протипожежної безпеки поєднувалося з необхідністю забезпечення охорони підприємств державної форми власності, перш за все воєнного та стратегічного значення. У 1926 р. за вказівкою Ф. Дзержинського ОДПУ провів низку заходів, спрямованих на покращення роботи заводів воєнної галузі та посилення їх охорони. З метою попередження диверсій на цих об'єктах наказувалося активізувати агентурні розробки, покращити інформування партійних і радянських інстанцій про стан підприємств, наполегливіше вимагати від господарських органів усунення помічених недоліків [795, с. 101]. Ймовірно, це питання вирішувалося складно, оскільки у травні 1928 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У знову було ухвалено рішення: «Доручити ВРНГ та ДПУ у найкоротший термін остаточно вирішити питання про передавання охорони промислових підприємств ДПУ» [119, арк. 50 – 53].

Незважаючи на посилення контролю за ситуацією, питання охорони та попередження пожеж і надалі залишалося актуальним. Збільшилася чисельність навмисних підпалів. За даними міліції, в III кварталі 1928 р. на 85,6%, порівняно з II кварталом, зросла кількість штучних пожеж. Серед них 70% були вчинені на ґрунті помсти, до 10% – для отримання страхової премії, 6% – внаслідок бандитських розбоїв, до 4% – з метою приховування злочину, 10% – з інших причин [176, арк. 3 Зв., 32 Зв.].

Звичайно, що такий стан речей не залишився поза увагою партійних і радянських органів, які вкотре дали доручення ОДПУ СРСР провести обстеження стану протипожежної та загальної охорони промислових, господарських підприємств, баз військового відомства, транспорту тощо. В усіх

округах України під головуванням представників місцевих органів ДПУ були створені відповідні комісії, до складу яких увійшли представники пожежного нагляду, трестів, відповідальні представники підприємств, що обстежувалися, партійних осередків та профспілкових комітетів.

Перевірка здійснювалася протягом 1,5 місяців, починаючи з 15 квітня. Було обстежено 1346 об'єктів із використанням, зокрема, й негласних методів роботи, та виявлено 2527 недоліків у системі охорони та стану протипожежної безпеки [121, арк. 20]. За результатами аналізу дефектів було розроблено план заходів з їх усунення. Серед інших – посилювалися репресії щодо осіб, винних у пожежах, аваріях та вибухах, а на практиці почалася перекваліфікація таких злочинів у державні. Кримінальні справи, порушені за цими фактам, розглядалися надзвичайними судовими сесіями. Таким чином, чергове доручення органам державної безпеки щодо їх втручання в налагодження протипожежної безпеки призвело до появи нормативного документу, що посилював репресивний складник кампанії.

Про критичний стан пожежної охорони в м. Вінниця (відсутність кваліфікованих робітників і відповідного майна), де знаходилося багато підприємств, писали до місцевих партійних та радянських органів влади (окрвиконкому, РСІ) у лютому 1929 р. начальник Вінницького окружного відділу ДПУ УСРР М. Корнев та начальник ЕКВ Беренс [346, арк. 44]. У серпні того ж року Вінницький окружний відділ ДПУ знову повідомляв партійні та радянські органи влади «про катастрофічний» технічний стан машин для пожежогасіння, вимагаючи від влади негайно створити компетентну комісію, яка розробила заходи щодо покращення технічного забезпечення пожежників [346, арк. 74 – 75].

Для прийняття рішення щодо доцільності для держави здавання в оренду тих чи інших підприємств в економічних відділеннях губернських надзвичайок створювалися робочі групи, які здійснювали обстеження підприємств різних галузей промисловості. В Харківській губернії за участю губернської

надзвичайної комісії «на підприємствах Губодягу було встановлено тверді норми закрою й витрат матеріалу» [256, т.1 , арк. 5].

Отже, поступово органи державної безпеки почали втручатися в усі сфери економічного життя України. Логічним буде питання: чому в 20-ті рр. ХХ ст. ВУНК – ДПУ займалися зовсім не притаманними органам державної безпеки функціями? Чому їм доручали не лише контроль і нагляд, а й вирішення найскладніших завдань соціально-економічного розвитку країни, з якими інші органи (радянські, господарські), до компетенції яких входило вирішення цих питань, із проблемою справитися не могли, а органам державної безпеки це вдавалося? Відповідь на це запитання, можливо, полягає в тому, що від самого початку свого заснування і протягом періоду, який досліджується, органи ВУНК – ДПУ були наділені надзвичайно широкими повноваженнями, яких не мав жоден інший державний інститут та інше відомство. Маючи розгалужену мережу структур, співробітників, негласних працівників, об'єднаних жорстким принципом централізму та військової дисципліни, органи ВУНК – ДПУ в тих умовах мали змогу оперативно вирішувати найскладніші нагальні проблеми.

Цьому сприяло й долучення Ф. Дзержинського до керівництва господарськими органами та тимчасовими структурами, створеними для розв'язання гострих проблем у соціально-економічній сфері. Таке одночасне залучення сил и можливостей очолюваних ним відомств давало ефективний результат у роботі.

Закріплення за органами державної безпеки права втручатися в будь-які сфери соціально-економічного (й політичного) життя призвело до зміцнення в них відчуття вседозволеності та зростання культу сили. Жахливі наслідки створення структури, абсолютно незалежної від суспільства, більше того – структури, що перебувала над суспільством і мала в своєму розпорядженні увесь «революційний» репресивний інструментарій, були лише справою часу.

* * *

Протягом 1920-х рр. зростала роль органів державної безпеки як інструмента господарського будівництва. Вони здійснювали контроль та перевірку виконання

рішень вищих радянських та партійних органів, контролювали діяльність службовців і робітників, брали участь у доборі та розстановці кадрів, чистках державного та господарського апаратів. Широкі повноваження, які мали економічні підрозділи при здійсненні контролю за роботою суб'єктів господарської діяльності, призводили до дублювання ними функцій інших господарських і контрольно-фіскальних структур. Нагляд, спостереження, фіксація недоліків, «допомога і сприяння господарським органам» у налагодженні їх роботи призводили до непоодинокого втручання органів державної безпеки у виробничий процес та кадрову політику.

Активна участь органів ВНК (ВУНК) – ДПУ – ОДПУ в оперативному вирішенні соціально-економічних і господарських проблем була зумовлена й тим, що їх керівник Ф. Держинський за сумісництвом очолював і господарські відомства: з 14 лютого 1921 р. до 2 лютого 1924 рр. – Наркомат шляхів сполучення, з 2 лютого 1924 р. – Вищу Раду народного господарства СРСР, з 23 листопада 1925 р. до 5 лютого 1926 р. – ВРНГ РСФРР, і паралельно, за дорученням партійного керівництва, займався питаннями відбудови вугільної та металургійної промисловості Донбасу, покращенням побуту робітників, боротьбою з голодом та дитячою безпритульністю тощо. Занурюючись у господарську роботу, він залучав й органи державної безпеки до розв'язання гострих соціально-економічних проблем.

Ефективне вирішення багатьох проблем, до яких були причетні співробітники ВУНК – ДПУ, пояснювалося не лише тим, що відомство відрізнялося від інших господарських і державних органів високим ступенем централізації та виконавської дисципліни, а й широкими повноваженнями, наданими йому як каральному органу.

Економічні підрозділи контролювали політико-економічну ситуацію в країні, здійснювали облік (реєстрацію) всіх заводів, фабрик, установ, кооперативів тощо. Результатами контролю і спостереження постали інформаційні зведення, повідомлення, огляди загальної економічної ситуації в республіці та регіонах, фінансово-господарської діяльності відомств, організацій та підприємств державної та кооперативної форм власності, сільського

населення, які готували співробітники ВУНК – ДПУ для партійного й радянського керівництва, господарських органів тощо. З цією метою була створена система державної інформації, де провідну роль відігравали органи державної безпеки.

Крім того, існувала й відомча інформаційно-аналітична служба в особі Інформаційного відділу (ІНФВ) ВУНК – ДПУ. Збирання, оброблення, аналіз і складання інформаційно-аналітичних узагальнень здійснювалися також за лінією роботи Економічного управління як у центральному апараті ЕКУ, так і його місцевих підрозділах.

У щоденних доповідних записках та зведеннях губернських надзвичайних комісій, що направлялися до місцевих виконавчих та партійних комітетів, владу інформували про політичний та економічний стан губерній (округів), облік «неблагонадійного» елементу, роботу відомств, установ та організацій, прояви негативної (асоціальної) поведінки з боку окремих керівників тощо.

За лінією ЕКУ, крім загальної картини стану економіки, реакції різних соціальних та професійних верств населення на заходи уряду в сфері господарської діяльності, складалися окремо зведення щодо проведення державних кампаній, наприклад, хлібозаготівельної, «самообкладання» селянських господарств тощо. Наприкінці 20-х рр. з'явилися щодобові зведення про аварії, пожежі та «схожі випадки» на виробництві.

У структурі цих документів окремим блоком подавали інформацію про стан та динаміку асоціальних дій різних соціальних груп населення. Йшлося, передусім, про дії щодо вчинення злочинів або скоєння невеликих правопорушень, які соціологія розглядає як один із видів девіантної поведінки, а саме – деліквентної поведінки. Приклади соціальних відхилень, які потрапляли до інформаційно-аналітичних документів органів ВУНК – ДПУ, мали, здебільшого, політичне забарвлення, що відповідало специфіці роботи спецслужби.

Ступінь достовірності інформації був високим, оскільки органи державної безпеки користувалися різними джерелами добування інформації. Наголос в

укладанні повідомлень з місць робився на подаванні типових, аналогічних прикладів, хоча поза увагою не залишалися випадки, які не вписувалися у загальну картину.

Отже, економічні підрозділи органів державної безпеки не лише протидіяли злочинності в сфері господарських відносин, а були наділені й іншими – дуже широкими функціями, зокрема контрольно-наглядовою та інформаційно-аналітичною. Враховуючи багатофункціональність діяльності органів державної безпеки, в умовах непу економічна сфера стала визначальною в роботі ВУНК – ДПУ УСРР.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на підвищений науковий інтерес до проблематики нової економічної політики (концептуальний перегляд проблем розвитку суспільства, державного механізму, економіки, злочинності), появу досліджень з історії повсякденності та активізацію студіювання історії органів ВУНК – ДПУ УСРР; питання функціонування радянських органів державної безпеки та основні напрями їх діяльності в період непу й надалі залишаються недостатньо вивченими й потребують подальшого поглибленого дослідження через очевидну суспільну та наукову актуальність цієї проблематики.

Більшовицька доктрина, згідно з якою класова боротьба є рушієм суспільного розвитку, абсолютизувала державу як знаряддя влади. Особливе місце в ній відводилося каральним органам, які, власне, залишаючись інструментом у руках компартії, створили свою вертикаль влади.

Нова економічна політика як вимушений відступ від програмних постулатів комуністичної партії передбачала не лише зміни в економіці, а й певну лібералізацію всіх сфер суспільного життя (політичної, економічної, культурної). Водночас зберігалися концептуальні засади авторитарної влади, котра вбачала своє завдання у стриманні політичної, господарської та культуротворчої самодіяльності суспільства.

Подвійні задекларовані та реальні стандарти існували в усіх сферах суспільного життя. Так, в економіці одночасно з існуванням ринкових елементів (приватного та іноземного капіталу) й появи «радянської буржуазії» укорінювався диктат з боку державних органів та обмеження приватного сектору. Основну ж загрозу економічному розвитку політичне керівництво держави вбачало не в посиленні адміністративного втручання у фінансово-господарські процеси, а в небезпеці відродження та розвитку класів і соціальних груп, яких вважали ворожими до пролетаріату. Неврегульованість механізму управління в економіці та чинних юридичних норм у системі радянського права спричиняли зростання економічної злочинності в суспільстві.

Погодившись на приватну ініціативу, влада змушено надала її представникам певні правові гарантії, створивши зовні легітимізовані умови діяльності. Цьому сприяли кодифікація права та перехід від засад «революційної правосвідомості» до концепції «революційної законності», на основі якої формувалася радянська правова система. Власне в назві «революційна» був закладений обмежений характер тогочасної законності – її орієнтованість на захист радянського державного та суспільного ладу. Це позначилося на структурі кримінальних кодексів, де на першому плані були злочини, спрямовані проти політичного режиму. У КК оминалося формальне визначення злочину як діяння, забороненого законом під страхом покарання, натомість запроваджувалося виразно політизоване формулювання поняття «злочин», який потрактувався як дія або бездіяльність, котра загрожує основам радянського ладу та правопорядку.

Тісно пов'язаним з практикою уникнення формальної дефініції злочину стало й уведення до Кримінального кодексу УСРР (у редакціях 1922 і 1927 рр.) принципу аналогії. У такий спосіб влада залишала за собою право на свавільне потрактування та перманентне доповнення Кримінального кодексу, розглядаючи тогочасне кримінальне право як знаряддя контролю, зокрема й над економікою.

Радянське кримінальне законодавство, базуючись і на класовому принципі, поглибило соціальну стратифікацію в державі, вимагаючи від каральних органів застосовувати до тих верств населення, які не належали до прошарку «класово близьких», суворої практики покарання з урахуванням принципу «революційної доцільності». Водночас члени комуністичної партії та посадовці високого рангу могли уникнути кримінальної відповідальності за вчинені ними службові та господарські злочини у зв'язку з небажанням влади дискредитувати в їх особі більшовицький режим.

Подвійні стандарти існували й у соціально-економічній сфері суспільства. З одного боку, партійно-державна верхівка декларувала можливість розвитку приватної ініціативи, з іншого, – обмежувала або унеможлиблювала це, ухвалюючи каральні приписи, що встановлювали кримінальну відповідальність за вчинки, які

перед тим перебували поза «зоною» дії чинного законодавства. Влада однією рукою дозволяла «непманам» розвивати свій бізнес, іншою, – давала вказівку ставити їх на спеціальний облік як потенційно «неблагонадійних»; використовувала спеціалістів та службовців старої генерації на відповідальних посадах і водночас включала їх до проскрипційних переліків як сумнівних осіб, апріорі здатних до вчинення посадових злочинів.

Незважаючи на збільшення кількості ініційованих вищими партійними та радянськими органами цільових кампаній, спрямованих на боротьбу з господарськими та посадовими злочинами, посилення репресій, їх кількість не зменшувалася. На думку керівника ОДПУ СРСР Ф. Держинського, причина цього полягала у двоїстому ставленні до непу партійно-радянської еліти. З одного боку, існувала недовіра до спеціалістів старої генерації (до яких зараховувався і радянський бюрократичний апарат), яка часто трансформувалася у відкриту ворожість («спецеїдство»), а будь-які їх помилки чи незначні порушення розцінювалися як злочини. З іншого боку, очільники нового режиму усвідомлювали, що без спеціалістів і досвідчених управлінців вивести економіку країни з кризи, налагодити господарство неможливо. Це призводило до перебільшення значення та розростання бюрократичного апарату, представники якого не лише гальмували виробничий процес усілякими перешкодами, а й, пристосувавшись до системи, змогли мати певні матеріальні зиски (так звані «совбури», «червоні купці»).

Політичний курс та кримінально-правова політика радянської держави відіграли суттєву роль у кваліфікації злочинів і визначенні категорій «потенційних злочинців» у сфері економіки, скеровувала діяльність органів державної безпеки на утвердження тих політичних та економічних засад, які партійно-радянська еліта вважала єдино правильними. Особливо посилюється значення економічних підрозділів в контексті модернізаційних процесів, починаючи з другої половини 20-х рр. ХХ ст.

У межах своєї компетенції економічні підрозділи органів державної безпеки протидіяли «злочинам», визначеним законодавством як «державні»,

тобто політичні правопорушення, які кваліфікували як такі, що загрожують державній безпеці та існуючому режиму (економічна контрреволюція, економічне шпигунство, диверсія). Водночас економічні підрозділи долучалися й до боротьби з реальною, доволі розповсюдженою на той час кримінальною злочинністю (фальшивомонетництвом, контрабандою), з переступами закону, які були притаманні винятково радянській правовій системі (посадові злочини), а також із соціальними явищами, які певні юридичні норми інтерпретували то як порушення (спекуляція, створення ажіотажу на ринку), то як дозволені законодавством легальні види господарської діяльності (вільна торгівля).

Унаслідок неврегульованості та надмірної ідеологізації юридичних норм, нестабільності політичного й економічного курсу держави деякі дійсні чи надумані протиправні дії (або бездіяльність), залежно від подвійного тлумачення їх кримінально-правовою політикою, могли кваліфікуватися або як господарські чи посадові злочини, або як державні «контрреволюційні». Все це ускладнювало діяльність ВУНК – ДПУ УСРР.

Роки непу виявилися дуже суперечливими і для економічних підрозділів органів державної безпеки, оскільки активно дискутувалося питання їх існування як структурного підрозділу: від гіперболізації їх значущості не лише в системі органів безпеки, а й загалом у державі, до спроби повної ліквідації. Діяльність ВУНК – ДПУ УСРР в економічній сфері в цей період визначалася й організаційно-структурними змінами, що відбувалися в самому відомстві, де чітко виокремлюють три основні періоди: кінець 1920 р. – 6 лютого 1922 р.) – ВУНК з надзвичайними повноваженнями при Раднаркомі УСРР; 6 лютого 1922 р. – 2 листопада 1923 р. – ДПУ при НКВС УСРР; 2 листопада 1923 р. – до кінця 1928 р. – ОДПУ при РНК СРСР і, відповідно, ДПУ при РНК УСРР, яке підпорядковувалося ОДПУ.

Упродовж непу уточнювалися функції та повноваження ВУНК – ДПУ УСРР загалом і підрозділів, на які покладалося виконання відповідних завдань в економічній сфері, зокрема. Це було спричинено концептуальними (або конкретними – ситуаційними) настановами кримінально-правової політики, а отже, – фокусуванням органів безпеки на викриття тих порушень закону, які

визнавали домінантними в той чи інший проміжок часу. У межах боротьби з «державними злочинами» економічні підрозділи тісно взаємодіяли з іншими структурами органів державної безпеки (секретно-оперативними, контррозвідувальними відділами, зовнішньою розвідкою та ін.).

Наприкінці 20-х років з утвердженням теорії, згідно з якою всі негаразди в економіці, як правило, вважалися результатом «диверсій» та «шкідництва» з боку «внутрішніх і зовнішніх контрреволюційних сил», економічні підрозділи почали перебирати на себе функції контррозвідувальних відділів, оскільки саме останні протидіяли будь-яким проявам контрреволюції.

У межах протидії кримінальній злочинності у сфері економіки функції ВУНК – ДПУ перетиналися з іншими інституціями радянської правоохоронної системи (міліцією, кримінальним розшуком, органами юстиції) та митними установами. Разом з тим, поряд зі співпрацею та взаємодією існувала й певна конкуренція між відомствами (розбіжності щодо затриманих осіб, речових доказів, проведення оперативних дій та ін.). У цьому ситуаційному, хоча й принциповому, протистоянні органи державної безпеки перемагали, підпорядковуючи ці структури. Цьому сприяло й наділення їх доволі широкими повноваженнями.

Реорганізація ВУНК на ДПУ тимчасово обмежила його повноваження, проте вже наприкінці 1922 р. зі створенням Особливої наради з правом адміністративного виселення, заслання та ув'язнення до концентраційного табору осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів, почалося їх відновлення в урізаному обсязі. Вже у 1924 р. до Особливої наради за напрямом діяльності Економічного управління направляли справи, порушені за «контрреволюційну діяльність» (зокрема, й у сфері економіки), «економічне шпигунство», фальшивомонетництво, спекуляцію валютою. У жовтні 1924 р. перелік був доповнений спекуляцією хлібними продуктами, у 1926 р. – контрабандою. У 1927 р. до переліку включені диверсії, підпали, пожежі, вибухи, псування машинного обладнання.

У боротьбі зі злочинністю у сфері економіки органи ВУНК – ДПУ мали право проводити розшукові дії, дізнання та, в окремих випадках, – слідчі дії.

Поєднання розшукових і слідчих дій у надрах одного відомства спричинювало зловживання, які призвели до створення механізму фальсифікації кримінальних справ.

Долучаючись до роботи тимчасових структур, створених у межах проведення державних кампаній боротьби «з ажіотажем і спекуляцією», «за режим економії», «за зниження цін» та інших, органи державної безпеки брали участь у визначенні нормативів, що регламентували діяльність суб'єктів товарного і валютного ринків, здійснювали контроль за їх дотриманням та, в межах своїх повноважень, застосовували репресії до порушників.

Виходячи із завдань, які покладалися на органи державної безпеки, і нормативно-правових актів, що визначали межі їх компетенції, економічні підрозділи повинні були допомагати підприємствам господарських наркоматів у налагодженні роботи в умовах нової економічної політики та протидіяти негативним явищам, які, на переконання партійно-радянського керівництва, були приманні вільному ринку та конкурентній боротьбі між різними суб'єктами господарської діяльності. Для вирішення таких багатоаспектних і неоднозначних завдань їх наділяли функціями контролю за діяльністю останніх. Зокрема, ЕКУ та його місцеві органи мали право втручатися в роботу, розстановку кадрів наркоматів, трестів, підприємств, установ, а також виходити із законодавчими ініціативами до державних органів з економічних питань.

Надання економічним підрозділам широких повноважень у сфері фінансово-господарської діяльності зумовлювалося ще й тим, що очільник відомства Ф. Дзержинський певний час за сумісництвом очолював Наркомат шляхів сполучення та Вищу Раду народного господарства. Добре обізнаний із проблемами господарських наркоматів та маючи чисельний апарат ВНК – ДПУ – ОДПУ з чіткою ієрархічною вертикаллю та військовою дисципліною, він сфокусував роботу підпорядкованого йому відомства на оперативне виявлення, аналіз причин та контролі щодо усунення недоліків у роботі наркоматів, підприємств та відомств.

Не заперечуючи певних позитивних результатів щодо оптимізації роботи фінансово-господарських органів завдяки втручанню економічних підрозділів у виробничий процес, зазначимо, що часто надмірний контроль та невиправдане, з точки зору професійної доцільності, нав'язування некомпетентними співробітниками ЕКУ ВУНК – ДПУ УСРР компартійних ідеологічних настанов (зокрема, щодо «економічно неблагонадійних елементів» та ін.), призводили до соціальної напруги та зниження ефективності роботи, передусім промисловості.

Здійснюючи контрольні-наглядові функції, економічні підрозділи втручалися у сферу компетенції інших контролюючих установ, зокрема фіскальних органів (у контролі за порядком та розмірами сплати податків) та Робітничо-селянської інспекції (під час перевірки фінансово-господарської діяльності). Ці структури, на відміну від підрозділів ЕКУ, в своєму штаті мали спеціалістів з відповідною кваліфікацією. Їх взаємини в момент перетинання інтересів склалися по-різному. Були приклади конструктивної співпраці, коли дійсно вдавалося виявити негаразди та налагодити виробничий процес. Інколи траплялися обопільні звинувачення у втручанні в справи один одного, конкуренція в гонитві за отриманням політичних дивідендів й інших (передусім, фінансових) зисків. При цьому ЕКУ усіляко прагнуло залишити за собою домінуючу функцію контролю над пріоритетними сферами господарської діяльності, залучаючи для ефективнішої роботи фахівців інших відомств.

Виконуючи функції протидії широкому колу дійсних та надуманих злочинів і контролю за діяльністю господарських наркоматів, підприємств та установ, економічні підрозділи, окрім інших, використовували й негласні методи роботи, властиві органам, які здійснюють оперативно-розшукову чи контррозвідувальну діяльність: конфіденційне співробітництво (інформаційно-агентурний апарат), зовнішнє спостереження та облік певних категорій населення як «економічно неблагонадійних».

Із цією ж метою на підприємствах почали створюватися так звані «групи сприяння» органам ДПУ, які були наділені широкими повноваженнями. Відтак почалася своєрідна «чекізація» робітників, далекосяжний за наслідками процес

перетворення їх на добровільних освідомлювачів органів державної безпеки. Поступово агентурний метод у роботі економічних підрозділів у контролі за виробничою сферою та в боротьбі з економічною злочинністю став головним.

Маючи широкі повноваження під час здійснення контрольної-наглядової функції за роботою господарських органів та володіючи (завдяки освідомченому апарату) інформацією про ситуацію на місцях, органи державної безпеки та їх економічні підрозділи були добре обізнані зі становищем у сфері економіки загалом та на окремих народногосподарських об'єктах. Це надавало їм змогу аналізувати дійсно деструктивні, з точки зору шкоди для виробництва, факти й явища та на їх підставі складати доволі об'єктивні, з високим ступенем достовірності, інформаційні зведення й огляди. Під час укладання повідомлень з місць наголос робився на висвітленні здебільшого негативних явищ та проявів девіантної поведінки різних соціальних чи професійних груп населення. Збирання, оброблення, аналіз і складання інформаційно-аналітичних узагальнень здійснювалися за лінією роботи Економічного управління як у центральному апараті ЕКУ, так і у відповідних підрозділах місцевих органів, і спрямовувалися до керівництва відомств і вищих та місцевих партійних органів.

Окрім того, у досліджуваній період органи ВУНК – ДПУ УСРР долучалися до вирішення соціально-економічних і господарських проблем держави. Боротьба з голодом, епідеміями і паливною кризою, відбудова транспорту й шахт Донбасу, вирішення соціально-побутових проблем робітників ставали також повсякденними завданнями співробітників економічних підрозділів. Маючи чисельний штат співробітників, об'єднаних військовою та партійною дисципліною, широкі повноваження, надані їм як каральним органам, підрозділи мали можливості оперативно вирішувати ті проблеми, який забюрократизований радянський апарат був неспроможний вирішити. Позитивний результат у роботі мав і зворотну сторону. З одного боку, радянські господарські структури, які за своєю компетенцією повинні були займатися перерахованими питаннями, почали уникали їх вирішення, перекладаючи всю відповідальність на органи держбезпеки. З іншого, – серед співробітників органів зростало почуття могутності та всездозволеності.

Формувалася інституція, яка за своїми завданнями, компетенціями та повноваженнями не лише контролювала всі сфери суспільного життя, а й перебувала над суспільством.

«Економічний акцент» у діяльності органів державної безпеки почав набувати нового «звучання» наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Примара «шкідництва», всеохопної «економічної контрреволюції» стали приводом для розпалювання атмосфери суспільної нетерпимості, репресій проти інженерно-технічної інтелігенції, господарників, економістів, фінансистів та політичних діячів, не згодних з відмовою від основних засад непу та курсом форсованої індустріалізації. ДПУ перетворилося на орган, який здійснював ці політичні репресії.

Отже, особливість функціонування органів державної безпеки у сфері економіки в часи непу, з одного боку, підтверджують важливість їх ролі у забезпеченні радянського правопорядку та боротьбі з дійсними злочинами, з іншого боку, – доводить неприпустимість надання їм надзвичайно широких каральних та управлінських повноважень для виконання завдань політичного характеру. Поряд з ідеологічним диктатом більшовиків, узурпацією комуністичною партією управлінської гілки влади була створена вертикаль органів ВУНК – ДПУ УСРР, що стала частиною конструкції комуністичного ладу в його ленінсько-сталінській інтерпретації. Водночас, завдяки органам ВУНК – ДПУ УСРР, які використовувалися і як ефективний інструмент партійного керівництва, в 20-х рр. ХХ ст. почала формуватися радянська система, що трималася на жорстких формах системного контролю, примусу та репресіях.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Кількість осіб, які перебували на обліку як «економічно неблагонадійний елемент» («за лінією ЕКУ») в 1929 р., та їх відсоток за видами злочинів

[281, арк. 7; 282, арк. 7; 283, арк. 7]

Забарвлення	Початок I кв.	Кінець I кв.	Кінець II кв.	Кінець III кв.
Службово-посадові злочини	1748 (34,5%)	2414 (34,7%)	2634 (33%)	2845 (32,9%)
Економічна контрреволюція	998 (19,7%)	1221 (17,5%)	1479 (18,5%)	1640 (18,9%)
Аварії	26 (0,5%)	27 (0,4%)	31 (0,4%)	33 (0,4%)
Ажіотаж і спекуляція	626 (12,4%)	796 (11,4%)	891 (11,2%)	1061 (12,3%)
Фальшивомонетництво	142 (2,8%)	167 (2,4%)	184 (2,3%)	184 (2,1%)
Спекуляція валютою	799 (15,8%)	1058 (15,2%)	1176 (14,7%)	1242 (14,3%)
Інші	725 (14,3%)	1275 (18,4%)	1586 (19,9%)	1653 (19,1%)
Разом	5064 (100%)	6958 (100%)	7981 (100%)	8658 (100%)

Таблиця 2

Кількість осіб, які перебували на обліку як «економічно неблагонадійний елемент», та їх частка щодо «політично неблагонадійних» у 1929 р. у деяких територіальних округах

[281, арк. 11, 17, 18, 22, 26, 29, 35, 36, 42, 47; 282, арк. 11, 17, 22, 29, 30, 35, 42, 47; 283, арк. 11, 17, 18, 22, 26, 29, 30, 35, 36, 42]

Округи	Кінець I кв.	Кінець II кв.	Кінець III кв.
Артемівський	406/24,3%	589/27,9%	708/30,2%
Луганський	283/22%	367/25,9%	481/31%
Маріупольський	320/28,6%	338/28,8%	336/28,2%
Сталінський	244/20,6%	225/16,5%	343/23%
Запорізький	126/14,3%	146/15,8%	166/16,9%
Дніпропетровський	476/17%	424/13,9%	434/13,8%
Харківський	?	269/31,6%	328/33,9%
Одеський	72/3,1%	87/3,6%	95/3,7%
Миколаївський	193/12,8%	186/11,3%	192/11%
Київський	514/11%	532/10,8%	603/12,3%

Таблиця 3

Кількість осіб, які перебували на обліку як «економічно неблагонадійний елемент» і відсоток «активу» за видами злочинів протягом трьох кварталів 1929 р.

[281, арк. 7; 282, арк. 7; 283, арк. 7].

Види злочинів	I кв.	II кв.	III кв.
Службово-посадові злочини*	2866 (82,1%) / 2221 (92%)	3110 (82,3%) / 2405 (91,3%)	3387 (83,5%) / 2606 (91,6%)
Економічна контрреволюція	1174 (96,2%)	1401 (94,7%)	1549 (94,5%)
Аварії	27 (100%)	31 (100%)	33 (100%)
Ажіотаж і спекуляція	670 (84,2%)	758 (85,1%)	921 (86,8%)
Фальшивомонетництво	109 (65,3%)	126 (68,5%)	125 (67,9%)
Спекуляція валютою	705 (66,6%)	802 (68,2%)	855 (68,8%)

Таблиця 4

Кількість справ агентурних розробок, які перебували на обліку органів ДПУ УСРР у 1929 р. [281, арк. 6; 282, арк. 6; 283, арк. 6]

	Початок I кв.	Кінець I кв.	Кінець II кв.	Кінець III
Разом у ДПУ УСРР	1853 (100%)	2135 (100%)	2236 (100%)	2418 (100%)
Із них «за лінією ЕКУ»	638 (34,4%)	692 (32,4%)	687 (30,7%)	701 (29%)

Таблиця 5

Кількість справ агентурних розробок, які перебували на обліку

ЕКУ ДПУ УСРР у 1929 р. за видами злочинів

[281, арк. 6; 282, арк. 6; 283, арк. 6]

Види злочинів	Початок I кв.	Кінець I кв.	Кінець II кв.	Кінець III кв.
Службово-посадові злочини	415 (65%)	428 (61,8%)	410 (59,7%)	403 (57,8%)
Економічна контрреволюція	90 (14,1%)	110 (15,9%)	128 (18,6%)	145 (20,7%)
Аварії	3 (0,5%)	2 (0,3%)	2 (0,3%)	3 (0,4%)
Ажіотаж і спекуляція	64 (10%)	69 (10%)	68 (9,9%)	71 (10,1%)
Фальшивомонетництво	25 (3,9%)	24 (3,5%)	21 (3,1%)	21 (3%)
Спекуляція валютою	11 (1,7%)	24 (3,5%)	24 (3,5%)	26 (3,7%)
Інші	30 (4,8%)	35 (5 %)	34 (4,9%)	32 (4,6%)
Разом «за лінією ЕКУ»	638 (100%)	692 (100%)	687 (100%)	701 (100%)

Таблиця 6

Кількість кримінальних справ, які перебували на обліку всіх органів ДПУ

УСРР на 01.10.1927 р. за видами злочинів, учинених у сфері економіки

[278, арк. 17, 19, 64, 101, 175]

Органи ДПУ Види злочинів	Територі альні органи	Транспор тні органи	Особливі відділи	Прикордо нні Загони	Разом у ДПУ
Економічна контрреволюція, шпигунство	4	3	-	-	7
Аварії, пожежі	15	5	1	-	21
Зловживання службовим становищем	90	37	5	1	133
Розтрата	41	25	-	-	72
Хабарництво	34	15	3	-	52
Безгосподарність	21	6	1	-	28
Недбалість	23	47	3	-	73
Розкрадання	3	73	4	-	80
Ажіотаж, Спекуляція	42	1	-	-	43
Фальшивомонетн ицтво	14	-	-	-	15
Спекуляція валютою	35	-	-	-	35
Разом	322	212	17	1	552/559

Таблиця 7

Кількість кримінальних справ, порушених усіма органами ДПУ УСРР у IV кв. 1927 р. за видами злочинів, учинених у сфері економіки

[278, арк. 17, 19, 64, 101, 175]

Органи ДПУ Види злочинів	Територіальні органи	Транспортні органи	Особливі відділи	Прикордонні загони	Разом у ДПУ
Економічна контрреволюція, шпигунство	1	-	-	-	1
Аварії, пожежі	20	13	-	2	35
Зловживання службовим становищем	77	73	11	2	163
Розтрата*	68	66	-	2	147
Хабарництво	43	22	3	1	69
Безгосподарність	16	6	1	-	23
Недбалість**	29	158	5	3	194
Розкрадання	6	285	15	2	308
Ажіотаж, спекуляція	368	3	-	-	371
Фальшивомонетництво***	18	-	-	-	18
Спекуляція валютою****	7	-	-	-	11
Разом	653	626	35	13	1327/ 1340

*У справах «розтрата» всі наведені в таблицях цифри взято з архівної справи, при додаванні кількості справ щодо органів отримаємо цифри, які відрізняються від загальних цифр, наведених у таблицях, узятих із архівної справи.

**Загальна кількість справ (194) було взято з архівної справи. Підраховуючи кількість справ, порушених різними органами ДПУ, отримуємо цифру «195»; неточність становить 1 справу.

***Похибка в 1 справу існує за фактами «фальшивомонетництво».

****Цифри по цій позиції перенесено з архівної справи.

Кількість кримінальних справ, які перебували на обліку всіх органів ДПУ

УСРР на 1.01.1928 р. за видами злочинів, учинених у сфері економіки

[279, арк. 3, 4, 7, 8, 99, 135, 145]

Органи ДПУ Види злочинів	Територіальні органи	Транспор тні органи	Особливі відділи	Прикорд онні загони	Разом у ДПУ
Економічна контрреволюція, шпигунство	1	-	-	-	1
Аварії, пожежі	9	7	1	-	17
Зловживання службовим становищем	73	27	3	2	105
Розтрата	41	33	4	1	79
Хабарництво	45	13	4	-	62
Безгосподарність	27	7	3	1	37
Недбалість	21	47	1	1	70
Розкрадання	2	97	6	-	105
Ажіотаж, спекуляція	237	1	-	-	238
Фальшивомонетництво	21	1	-	-	22
Спекуляція валютою	22	-	-	1	23
Разом	499	233	22	6	760/759*

*У таблиці наведено дві цифри, оскільки суми даних «за горизонталлю» й «за вертикаллю» відрізняються.

**Кількість кримінальних справ, порушених усіма органами ДПУ УСРР у
1928 р. за видами злочинів, учинених у сфері економіки**

[279, арк. 3, 4, 7, 8, 99, 135, 145]

Органи ДПУ Види злочинів	Територі альні органи	Транспо ртні органи	Особливі відділи	Прикорд онні загони	Разом у ДПУ
Економічна контрреволюція, шпиунство	85	14	1	4	100*
Аварії, пожежі	86	240	6	-	333*
Зловживання службовим становищем	700	402	48	2	1143*
Розтрата	266	293	62	5	619*
Хабарництво	207	90	15	1	309*
Безгосподарність	99	65	9	-	170*
Недбалість	208	564	41	2	808*
Розкрадання	49	1350	87	4	1479*
Ажіотаж, спекуляція	2035	37	1	-	2073
Фальшивомонетн ицтво	72	3	1	1	77
Спекуляція валютою	240	21	-	4	265
Разом	4047	3079	271	23	7420/ 7376**

Усі цифри, наведені в таблиці, перенесено з архівної справи. У колонках, означених «», підраховані дані не збігаються з цифрами, наведеними в таблицях.

**У таблиці наведено дві цифри, оскільки суми даних «за горизонталлю» й «за вертикаллю» відрізняються.

Таблиця 10

Кількість кримінальних справ усіх органів ДПУ УСРР, які перебували на обліку в 1929 р. (поквартально) за видами злочинів, та їх частка в структурі злочинів, учинених у сфері економіки [281, арк. 6; 282, арк. 6; 283, арк. 6]

Дата Види злочинів*	На 01.01.1929 р.	На 01.04.1929 р.	На 01.07.1929 р.
Економічна контрреволюція, шпигунство	14 (1,6%)	18 (2,2%)	21 (3,3%)
Аварії, пожежі	34 (3,8%)	24 (2,9%)	27 (4,2%)
Службові (посадові)	364 (41,2%)	409 (49,1%)	300 (46,9%)
Ажіотаж, спекуляція	194 (21,9%)	124 (15%)	83 (13%)
Фальшивомонетництво	7 (0,8%)	8 (0,9%)	10 (1,6%)
Спекуляція валютою	59 (6,7%)	30 (3,6%)	22 (3,4%)
Розкрадання державного майна	128 (14,5%)	153 (18,4%)	94 (14,7%)
Крадіжки	84 (9,5%)	66 (7,9%)	82 (12,9%)
Разом	884 (100%)	832 (100%)	639 (100%)

* Назви видів злочинів, за якими були порушені кримінальні справи в 1929 р., відрізняються від назв, визначених у звітах за 1927 і 1928 рр.

Таблиця 11

**Кількість кримінальних справ, поставлених на облік усіх органів ДПУ
УСРР протягом 1929 р. (поквартально), за видами злочинів, та їх частка в
структурі злочинів, учинених у сфері економіки**

[281, арк. 6; 282, арк. 6; 283, арк. 6]

Дата Види злочинів	I квартал	II квартал	III квартал
Економічна контрреволюція, шпигунство	20 (1,0%)	19 (1,3%)	18 (1%)
Аварії, пожежі	54 (2,8%)	46 (3,2%)	63 (3,5%)
Службові (посадові)	822 (42,3%)	592 (40,7%)	747 (41,4%)
Ажіотаж, спекуляція	357 (18,3%)	134 (9,2%)	365 (20,2%)
Фальшивомонетниц тво	11 (0,6%)	15 (1%)	14 (0,8%)
Спекуляція валютою	47 (2,4%)	48 (3,3%)	46 (2,5%)
Розкрадання державного майна	428 (22,0%)	325 (22,4%)	248 (13,7%)
Крадіжки	207 (10,6%)	274 (18,9%)	305 (16,9%)
Разом	1946 (100%)	1453 (100%)	1806 (100%)

Таблиця 12

Облік кримінальних справ за видами злочинів, учинених у сфері економіки («за лінією ЕКУ»)

у IV кв. 1927 р. [278, арк. 19, 160, 169, 170, 171, 172, 197]

Види злочинів	Економічна контрреволюція, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловживання службовим становищем	Розрота	Хабарництво	Безгосподарність	Недобагість*	Розкрадання	Ажіотаж спекуляція	Фальшиво-монетництво	Спекуляція валютою	Порушення мобілізаційної роботи	Інші**	разом
Залишалось справ на 01.10	3	14	78	36	30	20	21	3	42	14	35	5	70	371
Прибуло справ*** з 01.10 по 31.12	1	22	66	58	43	16	26	4	368	18	10	10	62	704
Стояло на обліку	4	36	144	94	73	36	47	7	410	32	45	15	132	1075
	0,4%	3,3%	13,4%	8,7%	6,8%	3,3%	4,5%	0,6%	38%	3%	4,2%	1,4%	12,6%	100%
Закінчено	3	25	79	55	25	13	26	5	166	9	21	8	70	507
	75%	69,4%	54,9%	58,5%	34,2%	36,1%	55,3%	71,4%	40,5%	28%	46,7%	53,3%	53%	47%
Передано до інших органів ДПУ	-	1	2	1	2	-	2	-	7	2	1	-	??	25
Залишилося справ на 31.12	1	10	63	38	46	23	19	2	237	21	23	7	??58	548

*У зв'язку з тим, що «недбалість» у територіальним органам проходила лише за лініями діяльності Економічного та Адміністративно-оперативного управліннь (АОУ), і цифри за цим забарвленням у таблиці «за лінією ЕКУ» розмиті, наведені вище дані підраховано шляхом віднімання цифр «за лінією АОУ» від цифр, поданих усіма територіальними органами.

** Знак «?» проставлено в графах, де цифри розмиті. Поруч стоять цифри, підраховані автором – це приблизні цифри. При додаванні кількості справ закінчених, переданих до інших органів ДПУ, та тих, які залишилися в провадженні, отримуємо «135» замість «132».

***У графі «прибуло справ» позначено, що прибуло 22 справи за «аваріями» та 10 справ «за спекуляцією валютою». Теоретично за «аваріями» не могло прибути більше 20 справ, а за «спекуляцією валютою» – більше 7 справ, оскільки «за лінією ЕКУ» не могло бути справ більше, ніж у територіальних органах (табл. 2). Проте наведені вище дані, як і дані у територіальних органах, відстежуються за кількома звітами, а тому ми їх залишили без змін. 2 «зайві» справи за «аваріями» було порушено Волочиським прикордонним загonom, але вони пройшли «за лінією ЕКУ».

Таблиця 13

Облік кримінальних справ за видами злочинів, учинених у сфері економіки («за лінією ЕКУ»)

в 1928 р. [279, арк. 2, 222, 223-229]

Види злочинів	Економічна контрреволюція, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловживання службовим становищем	Розтрата	Хабарництво	Без господар-ності	Недобагіть	Розкрадання	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомонет-во	Спекуляція валютою	Порушення мобілізаційної роботи	Інші**	разом
Залишалось справ на 01.01	1	9	64	34	45	26	20	2	237	21	23	?	55	537
Прибуло справ з 01.01 по 31.12	78	87	55	176	148	86	178	22	2025	73	244	?	161	3822
Стояло на обліку	79	96	614	210	193	106	198	24	2262	94	267	?	216	4359
% до загальн. кількості	1,8%	2,2%	14,1%	4,8%	4,4%	2,4%	4,5%	0,6%	51,9%	2,2%	6,1%	?	5%	100%
Закінчен о	45	83	547	183	160	81	181	20	2057	83	210	?	191	3841
% стояло на обліку	56,9 %	86,4%	89%	87,1%	82,9%	76,4%	91,4%	83,3%	90,9%	88,3%	78,6%	?	88,4 %	88,1%
Передано до інших органів ДПУ	21	1	14	2	7	11	3	-	12	4	7	?	10	89*
Залишилося справ на 31.12	13	12	53	25	26	14	14	4	193	7	53	?	15	428

*Загальну кількість справ, переданих до інших органів ДПУ, перенесено з таблиць архівної справи (ця цифра фігурує в кількох таблицях), але в підрахуванні справ за видами злочинів отримуюємо цифру 92.

Облік кримінальних справ за видами злочинів, учинених у сфері економіки, за результатами їх попереднього розслідування (кількість справ та їх частка щодо кількості закінчених) у IV кв. 1927 р. [278, арк. 3,4, 7, 8, 99, 135, 145]

Види злочинів	Економічна контрреволюція, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловживання службовим становищем	Розрота	Хабарництво	Безгосподарність	Недоблість	Розрадання	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомонетство	Спекуляція валютою	Порушення моб. роботи	Інші*	Разом
Закінчено справ	3/ 100%	25/ 100%	79/ 100%	55/ 100%	25/ 100%	13/ 100%	26/ 100%	5/ 100%	166/ 100%	9/ 100%	21/ 100%	8/ 100%	70/ 100%	505/ 100%
Припинено справ	2	3	12	3	2	1	3	-	23	2	16	2	?14	83
% до закінч.	66,7%	12%	15,2%	5,5%	8%	7,7%	11,5%	-	13,6%	22,3%	76,2%	25%	20%	16,4%
Передано до справ	-	1	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-	?1	6
% до закінч.	-	4%	2,5%	-	-	-	-	-	1,3%	-	-	-	1,4%	1,2%
Передано до справ	1	20	59	47	21	10	20	3	140	4	4	6	?45	380
% до закінч.	33,3%	80%	74,8%	85,5%	84%	77%	77%	60%	84,5%	44,4%	19%	75% 64,2%	75%	
Передано до Особливої наради	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1	-	?2	6
% до закінч.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	33,3%	4,8%	-	2,9%	1%
Передано до ін. органів	-	1	6	5	2	2	3	2	1	-	-	-	?8	30
% до закінч.	-	4%	7,5%	9%	8%	15,3%	11,5%	40%	0,6%	-	-	-	11,5%	5,7%

*Знак «?» проставлено в графах, де цифри розмиті. Поруч стоять цифри, підраховані автором. Відсотки підраховано, виходячи із цифр, наведених у таблиці.

**Загальну кількість справ за позиціями «припинено», «передано до нарсуду», «до прокуратури», «до Особливої наради», «до інших органів», «до інших органів ДПУ», «залишилося» взяті з таблиці архівної справи «Обліку слідчих справ і дізнань органів ДПУ УСРР (по всій Україні)» (арк. 16). При їх додаванні отримуємо цифру 504 замість 505, що наведена у таблиці. Ці дані неможливо перевірити шляхом додавання кількості справ за різними видами злочинів, оскільки відсутні дані з позиції «інші злочини». Відсотки наведено з огляду на цифри складеної таблиці.

Таблиця 15

Облік кримінальних справ, порушених за злочини, вчинені в сфері економіки, за результатами їх попереднього розслідування (кількість справ та їх частка щодо кількості закінчених) у 1928 р.

[279, арк. 2, 222, 223-229]

Види злочинів	Економічна контрреволюція, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловжив. сл. становиц.	Розтрата	Хабарництво	Безгосподарність	Недбалість	Розкрадання	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомонетство	Спекуляція валютою	Інші	Разом
Закінчено справ	45/ 100%	83/ 100%	545*/ 100%	182**/ 100%	160/ 100%	81/ 100%	181/ 100%	19***/ 100%	2052****/ 100%	83/ 100%	209****/ 100%	190*****/ 100%	3830/ 100%
Припинено	14	11	63	6	26	6	24	2	318	25	52	48	595
	31,1%	13,3%	11,5%	3,3%	16,3%	7,4%	13,3%	10,5%	15,5%	30,1%	24,8%	25,3%	15,5%
Передано до народ. суду	-	1	11	3	2	1	4	-	418	-	-	12	452
	-	1,2%	2,1%	1,7%	1,2%	1,2%	2,2%	-	20,4%	-	-	6,3%	11,8%
Передано до прокуратури	18	69	436	146	123	69	150	17	1146	50	20	113	2357
	40%	83,1%	80%	80,2%	76,9%	85,2%	82,9%	89,5%	55,8%	60,2%	9,6%	59,5%	61,5%
Передано до Особливої наради	11	-	-	-	1	-	-	-	153	6	137	8	316
	24,4%	-	-	-	0,6%	-	-	-	7,5%	7,2%	65,6%	4,2%	8,3%
Передано до інших органів	2	2	35	27	8	5	3	-	17	2	-	9	110
	4,5%	2,4%	6,4%	14,8%	5%	6,2%	1,6%	-	0,8%	2,4%	-	4,7%	2,9%

*Цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 547, табл. 13.

**Цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 183, табл. 13.

***Цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 20, табл. 13.

****Цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 2057, табл. 13.

*****Цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 210, табл. 13.

*****Цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 191, табл. 13.

Таблиця 16

Облік кримінальних справ за видами злочинів, учинених у сфері економіки, за результатами їх попереднього розслідування (кількість справ та їх частка щодо кількості закінчених) у I кв. 1929 р. [281, арк. 7]

Види злочинів		Економічна контрреволюція шпиг-во	Аварії, пожежі	Служб.- посадові злочини	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомонетництво	Спекуляція валютою	Інші	Разом
Залишалось справ на 01.01		12	11	132	192	7	53	19	426
Прибуло справ з 01.01 по 31.03		18	24	213	333	11	46	23	668
Стояло на обліку	справ	30	35	345	525	18	99	42	1094
	% до загальної кількості (разом)	2,7%	3,2%	31,5%	48,0%	1,6%	9,1%	3,9%	100%
Закінчено	справ	11/ 100%	23/ 100%	211/ 100%	406/ 100%	10/ 100%	72/ 100%	22/ 100%	755/ 100%
	% до тих, що стояли на обліку	36,7%	65,7%	61,2%	77,3%	55,6%	72,7%	52,4%	69,0%
Припинено	справ	2	1	13	59	5	7	-	87
	% до закінчених	18,2%	4,3%	6,2%	14,6%	50%	9,7%	-	11,5%
Передан до суду прокуратури	справ	7	22	179	259	5	2	17	491
	% до закінчених	63,6%	95,7%	84,8%	63,8%	50%	2,8%	77,3%	65,0%
Передан до ОН	справ	-	-	4	55	-	56	2	117
	% до закінчених	-	-	1,9%	13,5%	-	77,8	9,1%	15,6%
Передан до інших органів	справ	2	-	15	33	-	7	3	60
	% до закінчених	18,2%	-	7,1%	8,1%	-	9,7%	13,6%	7,9%
Залишилось справ на 31.03		19*	12	134*	134*	8	29	20*	356*

Таблиця 17

**Облік кримінальних справ за видами злочинів, учинених у сфері економіки,
за характером їх реалізації (кількість справ та їх частка щодо кількості
закінчених) у II кв. 1929 р. [282, арк. 7]**

Види злочинів		Економічна контрреволюція шпигунство	Аварії, пожежі	Служб.-пос. злочини	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомо нетництво	Спекуляція валютою	Інші	Разом
Залишалось справ на 01.04		16*	12	136*	119*	8	29	19*	339*
Прибуло справ з 01.04 по 30.06		13	21	121	130	15	48	30	378
Стояло на обліку	справ	29	33	257	249	23	77	49	717
	% до загальної к-ті (разом)	4%	4,6%	35,9%	34,8%	3,2%	10,7%	6,8%	100%
Закінчено	справ	13/ 100%	15/ 100%	139/ 100%	170/ 100%	13/ 100%	55/ 100%	30/ 100%	435/ 100%
	% до стояло на обліку	44,8%	45,5%	54,1%	68,3%	56,5%	71,4%	61,2%	60,7%
Припинено	справ	3	1	18	14	1	4	6	47
	% до закінчених	23,1%	6,7%	12,9%	8,2%	7,7%	7,3%	20%	10,8%
Перед до суду прокуратор	справ	9	13	113	122	11	7	17	292
	% до закінч	69,2%	86,6%	81,4%	71,8%	84,6%	12,7%	56,7%	67,1%
Переда до ОН	справ	-	-	1	31	1	43	3	79
	% до закінч	-	-	0,7%	18,2%	7,7%	78,2%	10%	18,2%
Перед до ін. органів	справ	1	1	7	3	-	1	4	17
	% до закінч	7,7%	6,7%	5,0%	1,8%	-	1,8%	13,3%	3,9%
Залишилось справ на 30.06		16	18	118*	79*	10	22	19	282

*Кількість справ, що залишилася на обліку на кінець I кварталу, повинна збігатися з кількістю справ, що стояли на обліку на початку II кварталу; невідповідність стосується таких забарвлень: економічна контрреволюція (розбіжності в 3 справи), службово-посадові злочини (2 справи), спекуляція (15 справ), інші (1 справа).

**Облік кримінальних справ за видами злочинів, учинених у сфері економіки,
за характером їх реалізації (кількість справ та їх частка щодо кількості
закінчених) у III кв. 1929 р. [283, арк. 7]**

Види злочинів		Економ. контрр-я шпиг-во	Аварії, пожежі	Служб.-пос. злочини	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомо-нетництво	Спекуляція валютою	Інші	Разом
Залишилося справ на 01.07		16	18	117*	80*	10	22	19	282
Прибуло справ з 01.07 по 30.09		17	16	208	360	13	46	50	710
Стояло на обліку	справ	33	34	325	440	23	68	69	992
	% до загальної кількості (разом)	3,3%	3,4 %	32,8%	44,4%	2,3%	6,9%	6,9%	100%
Закінчено	справ	11	24	167	239	14	31	37	523
	% до тих, що стояло на обліку	33,3%	70,6 %	51,4%	54,3%	60,9%	45,6%	53,6%	52,7%
Припинено	справ	1	3	9	33	1	7	3	57
	% до закінчених	9,1%	12,5 %	5,4%	13,8%	7,1%	22,6%	8,1%	10,9%
Передано до суду та прокуратури	справ	9	21	140	137	11	2	29	349
	% до закінчених	81,8%	87,5 %	83,8%	57,3%	78,6%	6,5%	78,4%	66,7%
Передано до Особл. наради	справ	1	-	4	63	2	17	2	89
	% до закінчених	9,1%	-	2,4%	26,4%	14,3%	54,8%	5,4%	17,0%
Передано до інших органів	справ	-	-	14	6	-	5	3	28
	% до закінчених	-	-	8,4%	2,5%	-	16,1%	8,1%	5,4%
Залишилося справ на 30.09		22	10	158	201	9	37	32	469

Таблиця 19

**Кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності
за злочини у сфері економіки в IV кв. 1927 р. і в 1928 р. з часткою
заарештованих за ними осіб [278, арк. 17; 279, арк. 3, 4]**

Кількість осіб	IV кв. 1927 р.		1928 р.	
	Усього осіб	З них під арештом	Усього осіб	З них під арештом
Економічна контрреволюція, шпигунство	8 (100%)	2 (25%)	378 (100%)	332(87,8%)
Аварії, пожежі	137(100%)	64(46,7%)	774 (100%)	188 (24,3%)
Зловживання службовим становищем	572 (100%)	161(28,1%)	2794 (100%)	1173 (42%)
Розтрата	451 (100%)	204 (45,2%)	1175 (100%)	548 (46,6%)
Хабарництво	363(100%)	187 (51,5%)	1400 (100%)	822 (58,7%)
Безгосподарн-ть	195 (100%)	65 (33,3%)	507 (100%)	201 (39,6%)
Недбалість	422 (100%)	30 (7,1%)	1579 (100%)	196 (12,4%)
Розкрадання	560 (100%)	175 (31,3%)	2651 (100%)	1099 (41,5%)
Ажіотаж, спекуляція	724 (100%)	422 (58,2%)	4272 (100%)	3205 (75%)
Фальшивомонетництво	118 (100%)	79 (67%)	305 (100%)	209(68,5%)
Спекуляція валютою	56 (100%)	12 (21,4%)	365 (100%)	300(82,2%)
Разом	6306 (100%)	1401 (22,2%)	16384 (100%)	8289 (50,6%)

Таблиця 20

Кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за злочини у сфері економіки в 1929 р., з часткою заарештованих щодо них осіб

[281, арк. 6; 282, арк. 6; 283, арк. 6]

Кількість осіб Види злочинів	I квартал		II квартал		III квартал	
	Усього осіб	З них під арештом	Усього осіб	З них під арештом	Усього осіб	З них під арештом
Економічна контрреволюція, шпигунство	31 (100%)	24 (77,4%)	56 (100%)	44 (78,6%)	32 (100%)	20 (62,5%)
Аварії, пожежі	115 (100%)	19 (16,2%)	91 (100%)	18 (19,8%)	129 (100%)	22 (17,1%)
Службові (посадові)	1690 (100%)	601 (35,5%)	1374 (100%)	587 (42,7%)	1764 (100%)	798 (45,2%)
Ажіотаж, спекуляція	585 (100%)	418 (71,5%)	371 (100%)	281 (75,5%)	656 (100%)	560 (85,4%)
Фальшивомонетництво	26 (100%)	17 (65,4%)	30 (100%)	21 (70%)	28 (100%)	20 (71,4%)
Спекуляція валютою	62 (100%)	56 (90,3%)	57 (100%)	54 (94,7%)	56 (100%)	46 (82,1%)
Розкрадання державного майна	772 (100%)	362 (46,9%)	554 (100%)	302 (54,5%)	374 (100%)	258 (69%)
Крадіжки	232 (100%)	185 (79,7%)	317 (100%)	286 (90,2%)	350 (100%)	316 (90,3%)
Разом	3513 (100%)	1682 (47,9%)	2850 (100%)	1593 (55,9%)	3389 (100%)	2040 (60,2%)

Таблиця 21

Облік кримінальних справ «за лінією ЕКУ», порушених ДПУ УСРР у IV кв. 1927 р., за галузями народного господарства й державного апарату* [278, арк. 174]

Галузі народного господарства	Види злочинів											Інші	Разом
	Економічна революція, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловжив. сл. становищ.	Розтрата	Хабарництво	Безсподарність	Недбалість	Розрадання	Ажіотаж спекуляція	Спекуляція валютою	Порушення мор. роботи		
Важка промисловість	1	2	3	3	5	5	10	-	-	-	-	-	29
Легка промисловість	-	9	8	4	3	2	5	-	-	3	5	-	39
Місцева промисловість	-	4	6	4	2	1	5	-	-	-	-	4	28
Державна торгівля	-	2	8	7	2	1	1	-	-	-	-	-	26
Фінансові органи	-	-	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	6
Адміністрат. апарат	-	1	7	13	13	1	3	4	-	-	5	2	49
Кооперація	-	-	19	21	5	2	-	-	-	-	-	5	61
Приватні підприємства	-	1	-	-	8	-	-	-	262	2	-	28	301
Громадс. організації	-	3	3	2	3	3	1	-	1	-	-	2	18
Державні хлібозаготівельники	-	-	1	-	-	-	-	-	20	-	-	-	21
Приватні хлібозаготівельники	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	-	-	20
Інші органи	-	-	8	2	2	-	1	-	48	5	-	31	97
Разом	1	22	66	58	43	15	26**	4	368	10	10	72***	695

* Дані щодо «фальшивомонетництва» відсутні.

** За іншими таблицями нових справ за фактами «недбалість» у IV кварталі було порушено не 26, а 28.

*** За іншими таблицями нових справ «за іншими злочинами» у IV кварталі було порушено 62.

Таблиця 22

**Облік кримінальних справ «за лінією ЕКУ», порушених ДПУ УСРР у 1928 році, за галузями
народного господарства і державного апарату [279, арк. 221]**

Галузі народного господарства	Види злочинів											Інші	Разом
	Економіч. контр-я, шпиг-во	Аварії, пожежі	Зловжив. службовим становищ.	Розтрата	Хабарництва	Безгоспо- дарність	Недобільність	Розкраданн я	Акціотаж спекуляція	Спекуляція валютною	Фальшивом онет-во		
Важка промисловість	64	32	19	12	5	11	21	6	-	3	10	183	
Легка промисловість	2	18	33	9	8	9	22	2	-	-	3	106	
Місцева промисловість	6	24	36	14	13	18	17	1	-	1	3	133	
Держ. торгівля	1	1	40	20	5	6	7	3	-	-	1	86	
Фінанс. Органи	-	-	4	5	4	-	1	-	-	-	-	14	
Адмін. апарат	-	3	59	37	51	6	19	3	3	1	6	188	
Кооперація	-	5	181	57	24	22	32	4	14	1	11	352	
Приватні підприємства	-	-	4	-	19	-	-	1	260	94	33	411	
Громадські організації	-	-	11	9	1	2	-	-	1	-	2	26	
Державні хлібозаготівель- ники	1	-	144	3	1	2	49	-	30	-	-	230	
Приватні хлібозаготівель- ники	-	-	-	-	-	-	-	-	1573	-	-	1573	
Інші органи	3	5	23	7	19	3	11	3	147	145	95	527	
Разом	77	88	554	173	150	79	179	23	2026	244	72	3829	

**Співвідношення (у %) порушених у IV кв. 1927 р. і в 1928 р. кримінальних
справ за галузями народного господарства**

[278, арк. 174; 279, арк. 221]

Галузі господарства	Кількість справ (%)		Арештовано осіб (%)		Осіб, притягнутих без арештів (%)	
	1927	1928	1927	1928	1927	1928
Важка промисловість	4,9	4,7	7,3	7,0	7,0	6,9
Легка промисловість	5,8	2,7	5,7	2,4	8,8	5,8
Місцева промисловість	3,9	3,6	3,1	2,7	3,8	6,7
Державна торгівля	3,7	2,2	4,5	2,3	5,2	3,2
Фінансово-кредитні органи	1,0	0,3	0,7	0,4	0,2	0,3
Державні установи (адміністративний апарат)	7,0	4,8	7,0	4,9	6,3	5,8
Кооперація	8,6	9,9	8,1	8,6	14,4	15,0
Приватні підприємства	42,8	10,6	43,3	13,4	29,1	11,6
Громадські організації	2,6	0,7	2,0	0,9	2,0	0,8
Державні хлібозаготівельники	3,0	5,9	0,8	3,6	4,2	19,3
Приватні хлібозаготівельники	2,8	40,9	3,2	38,8	4,2	19,3
Інші	13,9	13,7	14,3	15,1	15,4	16,3
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 24

**Соціальний склад (у %) осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені
у сфері економіки, порушені територіальними органами в IV кв. 1927 р. [278, арк. 205]**

	Види злочинів										
	Економічна контролююця, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловживання службовим становищем	Розрота	Хабарництво	Безгосподарність	Недобагість	Розкрадання	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомонет ництво	Спекуляція валютою
Робітники	0	32,2	2,5	1,4	10,5	5,1	28,8	14,3	0	7,4	3,8
Селяни	0	13,6	1,3	1,4	1,2	1,7	0	38,1	3,2	59,3	0
Інтелігенція	25	15,3	6,3	9,9	2,3	5,1	20,3	0	0	0	0
Службовці	75	33,9	79,2	82,3	54,7	78,0	49,2	33,3	25,1	7,4	11,5
Кустарі	0	0	0,6	0,7	2,3	0	0	0	18,4	11,1	7,7
Приватники	0	3,4	8,8	2,1	14,0	3,4	0	9,5	49,1	7,4	34,6
Безробітні	0	1,7	0	0	1,2	1,7	0	0	0	0	0
Інші категорії	0	0	1,3	2,1	14,0	5,1	1,7	4,8	4,1	7,4	42,3
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 25

Соціальний склад (у %) осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у сфері економіки, порушені територіальними органами в 1928 р. [279, арк. 281]

	Види злочинів										
	Економічна контрреволюція, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловживання службовим становищ.	Розтрата	Хабарництво	Безгосподарніст ь	Недобагість	Розрадання	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомонет ництво	Спекуляція валютою
Робітники	18,9	43	2,9	1,5	6,5	3,9	8,3	13,4	0,6	17,2	-
Селяни	0,5	2,6	0,9	1,3	7,8	-	-	31,1	20,9	43	0,4
Інтелігенція	55,6	15	5,6	2,9	4,7	23,1	15,8	-	0,6	2,7	0,8
Службовці	21,9	35,2	80,8	90,4	46,4	68,8	75,6	36	8	8,2	5,9
Кустарі	0,5	0,5	1,8	0,4	3,6	0,4	-	3,7	8,4	5,9	20,3
Приватники	0,5	1	5,7	1,3	22,8	3,2	0,3	11,6	55,6	3,9	30,5
Безробітні	-	0,5	0,9	0,8	4,5	0,4	-	1,2	4,8	15,6	40,6
Інші категорії	2,1	2,2	1,4	1,4	3,7	0,4	-	3	1,1	3,5	1,6
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 26

Освітній рівень (у %) осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у сфері економіки, порушені територіальними органами в IV кв. 1927 р. [278, арк. 205]

	Види злочинів										
	Економічна революція, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловживання службовим становищем	Розрота	Хабарництво	Безсподарність	Недбалість	Розкрадання	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомонетництво	Спекуляція валютною
Вища освіта	-	6,8	7,5	6,4	1,2	8,5	20,3	-	0,6	-	-
Середня освіта	75	11,9	10,1	24,8	12,8	15,3	15,3	4,8	2,6	7,4	11,5
Нижча освіта	25	69,5	81,1	65,2	80,2	74,6	61,0	38,1	73,4	63,0	88,5
Малоосвічені	-	10,2	1,3	3,5	5,8	1,7	3,4	42,9	20,8	18,5	-
Неписемні	-	1,7	-	-	-	-	-	14,3	2,6	11,1	-
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 27

Освітній рівень (у %) осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за злочини у сфері економіки територіальними органами у 1928 р. [279, арк. 281]

Рівень освіти	Види злочинів										
	Економічна контр-я, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловживання службовим становищ.	Розрота	Хабарництво	Безгоспо-дарність	Недалість	Розкрадання*	Ажіотаж спекуляція	Фальшиво монетництво	Спекуляція валютою
Вища освіта	46,4	10,4	5,6	2,9	5,5	13,8	10,5	0,6	0,2	-	0,4
Середня освіта	26,6	11,4	14,2	25,6	16,6	31,2	18,8	2,4	4,4	6,3	2,7
Нижча освіта	27	76,7	79,9	71,3	75,8	55	70,6	46,3	90,1	87,1	94,9
Неписемні	-	1,6	0,5	0,2	2,1	-	-	7,9	5,3	6,6	2
Разом	100	100	100	100	100	100	100	57,2	100	100	100

* Дані представлено по 94 особах (57,2% притягнутих у справах за розкрадання).

Таблиця 29

Партійна приналежність (у %) осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у сфері економіки, порушені територіальними органами в 1928 р.

[279, арк. 281]

Партійність	Види злочинів										
	Економічна контролююча, шпигунство	Аварії, пожежі	Зловживання службовим становищем	Розрота	Хабарництво	Безгосподарність	Недобагіть	Розкрадання	Ажіотаж спекуляція	Фальшивомонетн ництво	Спекуляція валютною
Члени ВКП(б)	1,5	13	13,3	14,2	5,1	14,2	20,8	4,3	0,5	1,6	0,4
Члени ЛКСМ	-	4,7	0,2	0,6	0,1	-	0,3	4,8	0,03	1,6	-
Позапартійні	98,5	82,3	86,5	85,2	94,8	85,8	78,9	90,9	99,5	96,8	99,6
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

БІБЛІОГРАФІЯ
ДЖЕРЕЛА
АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління, м. Київ

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, Верховна Рада України, м. Харків, м. Київ. 1917 – 1999 рр.

Оп. 2. Секретаріат Президії. 1921 – 1922 рр.

1. Спр. 116. Протокол засідання Малої Президії ВУЦВК №40 від 3 грудня 1921 р. – 3 грудня 1921 р. – 15 арк.

2. Спр. 171. Протоколи засідань та доповідь про діяльність Волинської губернської надзвичайної комісії по поліпшенню побуту робітників. – Травень – червень 1921 р. – 6 арк.

3. Спр. 183. Протоколи засідань Чернігівської губернської комісії по поліпшенню побуту робітників. – Травень – 2 листопада 1921 р. – 33 арк.

4. Спр. 302. Листування з Народним комісаріатом юстиції УРСР і губернськими революційними трибуналами про розгляд справ осіб, засуджених судовими органами та про припинення дії вироків. – 4 січня – 22 грудня 1921 р. – 626 арк.

5. Спр. 942. Циркуляри і розпорядження ВУЦВКу про святкування 5-х роковин Червоної Армії, про порядок представлення губвиконкомаами звітних доповідей, про реалізацію золотої позики і з питань організації роботи фінансових органів. Оригінали і копії. – 3 січня – 28 грудня 1923 р. – 465 арк.

Ф. 2. Рада Народних комісарів Української РСР, Рада Міністрів, Кабінет міністрів УРСР, м. Харків, м. Київ. 1918 – 1991 рр.

Оп. 1. Документи про формування Тимчасового Робітничо-селянського уряду України, його діяльність та діяльність РНК. 1918 – 1920 рр.

6. Спр. 253. Інформаційні зведення інформаційного підвідділу Наркомату внутрішніх справ УСРР з огляду преси за червень-серпень 1919 р. про

становище на місцях, боротьбу з бандитизмом, відкриття з'їзду Рад Вінницького повіту, відкриття народного університету в м. Лохвиця. – 01.06.1919 – 11.08.1919 р. – 55 арк.

7. Спр. 785. Зведення інформаційно-інструкторського відділу НКВС УСРР про діяльність контрреволюційних елементів, боротьбу з бандитизмом, встановлення місцевих органів Радянської влади та інше. Копії. – 17.02.1920 – 13. 12. 1920 р. – 184 арк.

8. Спр. 931 Листи і заяви співробітників держустанов і приватних осіб, адресовані Голові Раднаркому УРСР про інспектування роботи держустанов, з проханням та скаргами особистого характеру. – Лютий – грудень 1920 р. – 143 арк.

Оп. 2. Управління справами. Довідкова частина секретаріату. 1921 – 1923 рр.

9. Спр. 116. Накази по Всеукраїнській та Всеросійській надзвичайних комісіях про організацію роботи у відділах та частинах Всеукраїнської надзвичайної комісії, проведення збирання продподатку. – 12.05.1921 – 22.08.1921 р. – 5 арк.

10. Спр. 117. Листування з ВУНК і Наркоматом юстиції УСРР про розслідування та розгляд справ про арешти, неправильно відібрані речі й зброю в арештованих. – 12.01.1921 – 31.12.1921 р. – 150 арк.

11. Спр. 167. Бюлетені підвідділу газетної інформації Інформаційного відділу Раднаркому УСРР про стан продроботи по губерніях України, відправку продовольчих маршрутів для губерній, що потерпіли від неврожаю. – 10.08.1921 – 06.10.1921 р. – 44 арк.

12. Спр. 183. Інформаційні зведення президій Полтавського, Одеського, Чернігівського та інших виконкомів України про організацію боротьби з бандитизмом, роботу сільських виконкомів та ставлення селянства до Радянської влади. – 20.01.1921 – 21.07.1921 р. – 51 арк.

13. Спр. 205. Листування з Особливим відділом Харківського військового округу, з губернською надзвичайною комісією та іншими про арешт осіб, запідозрених у контрреволюції. – 21.01.1921 – 23.12.1921 р. – 18 арк.

14. Спр. 285. Інформаційно-оперативний бюлетень Всеукраїнської надзвичайної комісії про боротьбу з бандитизмом на Україні, трьохтижневі та двотижневі інформаційні зведення про стан у губерніях. – Січень – 30 липня 1921 р. – 40 арк.

15. Спр. 287. Інформаційні зведення Особливого відділу Центрального управління надзвичайних комісій (ЦупнадзвиНКом) про стан в губерніях. – 17.01.1921 – 31.03.1921 р. – 5 арк.

16. Спр. 292. Бюлетені секретно-оперативного відділу керування справами УСРР. – 24.02.1921 – 03.10.1921 р. – 31 арк.

17. Спр. 296. Інформаційні зведення секретно-інформаційного відділу при Раднаркомі УСРР про становище в губерніях. – 29.01.1921 – 10.06.1921 р. – 138 арк.

18. Спр. 297. Державні інформаційні зведення про політичне та економічне становище в губерніях України. – 27.09.1921 – 19.10.1921 р. – 10 арк.

19. Спр. 302. Зведення інформаційно-інструкторського підвідділу Управління НКВС УСРР про політичне становище, радянське будівництво, боротьбу з контрреволюцією, бандитизмом, кримінальними злочинами в губерніях. Копії. – Січень – вересень 1921 р. – 37 арк.

20. Спр. 466. Документи про діяльність наркоматів УСРР і органів ДПУ (огляди, доповіді, звіти, доповідні записки). – 06.12.1922 – 08.12.1922 р. – 152 арк.

21. Спр. 518. Документи про взаємини з торговими представництвами іноземних держав (протоколи, проекти угод, листування та ін.). – Червень – 11.08.1922 р. – 225 арк.

22. Спр. 751. Тези доповіді Повноважної комісії по обстеженню прикордонних губерній та висновки обслідувань Волинської губернії. – 14.08.1923 р. – 23 арк.

23. Спр. 907 Щотижневі бюлетені НКВС УСРР. – 12.01.1923 – 09. 08.1923 р. – 73 арк.

24. Спр. 942. Протоколи засідань закритої частини РНК УСРР (оригінали) та матеріали до них. – 23.01.1923 – 28.12.1923 р. – 245 арк.

25. Спр. 971 Протокол засідання Конституційної комісії при ВУЦВК №12 від 13 грудня 1923 р. (оригінал) про перевід ДПУ зі складу НКВС до РНК, спеціальні кошти для наукових установ і інші питання та матеріали. – 12.09.1923 – 24.12.1923 р. – 63 арк.

Оп. 3. Секретаріат управління справами (постанови ЦВК і РНК СРСР, ЦК КП(б)У та ін.). 1924 р.

26. Спр. 82. Справа по розгляду проєту постанови РНК СРСР «Про зміни ст. 12 і 13 Положення про митну охорону, затвердженого РНК РСФРР у вересні 1922 р.» – 14.06.1924 – 15.07.1924 р. – 18 арк.

27. Спр. 83. Обіжники Наркомвнуторгу СРСР і УРСР про взаємовідносини бірж з комвнуторгами, про витрати Держбанку в зв'язку з проведенням операцій по приватному порядку мукомольної продукції та ін. – 01.11.1924 – 28.11.1924 р. – 52 арк.

28. Спр. 236. Справа про розгляд проєкту постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про державне політичне Управління УРСР». – 29.04.1924 – 07.08.1924. – 22 арк.

29. Спр. 323. Справа по розгляду проєкту постанови РНК УРСР «Про скасування додаткової інструкції Комісії внутрішньої торгівлі при УЕН (Укркомвнуторгу) про реалізацію позабіржових операцій і обіжників до них». – 12.06.1924 – 02.07.1924 р. – 10 арк.

30. Спр. 344. Протоколи засідань Раднаркому УСРР і матеріали до них. Оригінали. – 18.09.1924 – 09.10.1924. – 199 арк.

31. Спр. 346. Протоколи засідань РНК УСРР та матеріали до них. Оригінали. – 27.11.1924 – 04.12.1924 р. – 77 арк.

32. Спр. 362. Протоколи засідань Малої Ради Народних Комісарів УСРР та матеріали до них. Оригінали. – 14.01.1924 – 30.01.1924 р. – 395 арк.

33. Спр. 434. Справа по розгляду постанови Раднаркому УСРР «Про центральну та губернську міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами». – 03.07.1924 – 28.10.1924 р. – 13 арк.

34. Спр. 647. Телеграма Голови РНК УРСР на ім'я Голови ОДПУ про заборону виплати процентної винагороди за затримання контрабанди. – 23.04.1924 р – 1 арк.

35. Спр. 734 Справа про розгляд питання про видачу пайовому товариству «Есхар» 9082 крб. – 09.04.1924 – 19.06.1924 р. – 16 арк.

36. Спр. 814. Листування з Наркомфіном і з Харківським губвиконкомом про звільнення кустарів-одиначок від примусового придбання облігацій золотої позики. – 27.12.1924 – 5.01.1925. – 6 арк.

37. Спр. 931. Листування з НКВС УСРР та Центральною комісією по боротьбі з пожежами про причини пожежі, що виникла на заводі «Серп та молот». – 4.06.1924 – 1.08.1924 р. – 3 арк.

38. Спр. 955. Листування з Наркоматом РСІ УСРР і виписки з протоколів засідань Раднаркому УСРР про призначення Центральної комісії по перевірці з перевірки держапарату. – 19.06.1924 – 26.09.1924 р. – 5 арк.

39. Спр. 1045. Справа по розгляду постанови РНК УРСР «Про зміну і доповнення положення про товарні біржі». – Жовтень – листопад 1924 р. – 10 арк.

Оп. 4. Секретаріат управління справами (постанови, розпорядження, циркуляри...). 1925 р.

40. Спр. 15 Справа про розгляд постанови ЦВК та Раднаркому СРСР «Про скорочення міжвідомчих та відомчих комісій». – Березень 1925 р. – 14 арк.

41. Спр. 37. Справа по розгляду проекту постанови ЦВК та Раднаркому СРСР «Про випуск внутрішнього займу господарської відбудови». – Липень – серпень 1925 р. – 22 арк.

42. Спр. 107. Справа по розгляду проекту постанови ЦВК та Раднаркому СРСР «Об освобождении от обложения некоторых имуществ и денежных сум,

получаемых гражданами СССР из-за границы». – Лютий – квітень 1925 р. – 13 арк.

43. Спр. 134. Справа по розгляду проекту постанови ЦВК та Раднаркому СРСР «О разъяснении постановления ЦВК и СНК СССР от 6.0.6.1924 р. «О воспрещении торговли и хранения золота, серебра и платины в 50-верстной пограничной полосе». – Червень – вересень 1925 р. – 7 арк.

44. Спр. 135. Справа по розгляду проекту постанови ЦВК та Раднаркому СРСР «О свободном вывозе за границу изделий из золота, серебра и драгоценных камней». – Липень – серпень 1925 р. – 9 арк.

45. Спр. 143. Справа по розгляду проекту постанови ЦВК та Раднаркому СРСР «О введении в действие положения о товарных и фондовых биржах и фондовых отделах при товарных биржах». – Серпень 1925 – лютий 1926 р. – 59 арк.

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР, м. Харків. 1919 – 1933 рр.

Оп. 1. Канцелярія. Відділ місцевого врядування. Статистичний відділ. Комунальний відділ. 1919 – 1923 рр.

46. Спр. 508. Положення щодо приватної торгівлі продуктами ремісничої та фабричної промисловості, сільського господарства та інструкція про порядок видачі дозволу на право торгівлі. – 27.06.1921 – 07.10.1921 р. – 24 арк.

47. Спр. 924. Листування з ДПУ щодо створення комісії по боротьбі з хабарництвом та супровідні листи до списків опантів. – 11.04.1922 – 30.12.1922 р. – 61 арк.

Оп. 2. Управління справами. Інспекція в справах комунального господарства. 1924 – 1926 рр.

48. Спр. 37. Звіт про діяльність Наркомату внутрішніх справ УСРР з 1.10.1923 по 1.10.1924 рр. – 87 арк.

49. Спр. 2326. Доповідь про діяльність Головного управління міліції й розшуку УСРР за 1925/26 рр. – 158 арк.

Оп. 3. Адміністративний відділ. Головне управління міліції і розшуку. 1927 – 1930 рр.

50. Спр. 1205. Доповідь про діяльність Робітничо-Селянської міліції УСРР за 1927 – 1928 рр. – 53 арк.

Ф. 6. Головне управління Робітничо-Селянської міліції при НКВС УСРР. 1919 – 1933 рр.

Оп. 1. Секретаріат. 1919 – 1933 рр.

51. Спр. 534. Документи про боротьбу органів міліції УСРР з хабарництвом, порядок видачі громадянам документів особового характеру. – 1921 – 1922 рр. – 408 арк.

52. Спр. 535. Документи про заходи по боротьбі з хабарництвом, порядок перевезення вантажів, боротьбу з безбілетним проїздом (інструкція, протоколи, рапорт). – 1921 р. – 25 арк.

53. Спр. 942. Документи про роботу Управління карного розшуку, боротьбу з хабарництвом. – 1921 р. – 74 арк.

54. Спр. 1192. Документи про діяльність міліції в умовах н.е.п. – 1922 р. – 26 арк.

55. Спр. 1527. Листування з Держполітуправлінням НКВС УСРР про боротьбу зі злочинністю. – 03.05.1922 – 18.07.1922 р. – 30 арк.

56. Спр. 1529. Циркуляр Наркомюста УСРР про заходи по боротьбі із злочинністю на залізницях. – 17.05.1922 р. – 1 арк.

57. Спр. 2075. Документи про боротьбу з виготовленням фальшивих монет. – 1923 р. – 253 арк.

58. Спр. 2076. Списки фальшивомонетників і валютників по губерніях УСРР. – 1923 р. – 103 арк.

59. Спр. 2156. Документи про боротьбу з бандитизмом, шахраями, спекулянтами, матеріальне забезпечення працівників міліції УСРР (накази, кошториси, відомості, листування). – 03.08. 1923 – 31.12.1923 р. – 318 арк.

Оп. 2. Особовий склад Головного управління міліції УСРР. 1920 – 1923 рр.

60. Спр. 166. Документи про перехід Головного управління міліції з відання військового командування, роботу Кременчуцької надзвичайної комісії. – 1921 – 1922 рр. – 113 арк.

Ф. 8. Народний комісаріат юстиції, Міністерство юстиції Української РСР, м. Харків, м. Київ. 1919 – 1990 рр.

Оп. 1. Б. н. 1919 – 1923 гг.

61. Д. 502. Переписка с Наркомюстом УССР, ВУНК, губернскими и уездными отделами Наркомюста УССР о руководстве работой отделов и по личному составу. – 5 января – 18 мая 1921 г. – 68 л.

62. Д. 536. Документы об обследовании санитарного состояния мест заключения УССР и рассмотрении Всеукраинской чрезвычайной комиссией заявлений граждан республики (протокол заключения, сведения, заявления, переписка). – 7 июня – 12 ноября 1921 г. – 33 л.

Оп. 10. Б. н. 1926 г.

63. Д. 295. Документы о расследовании фактов систематического хищения из дел о фальшивомонетчиках вещественных доказательств (постановление, заключение, переписка). – 2 мая – 9 июля 1927 г. – 31 л.

64. Д. 534. Документы о рассмотрении фактов незаконной продажи железа заводом им. Ф. Э. Дзержинского Днепропетровскому обществу взаимного кредита (постановление, выписки из протоколов, объяснит. записки, переписка). – 1926 – 1927 гг. – 356 л.

Оп. 11. Б. н. 1927 г.

65. Д. 554. Отчет о работе НКЮ за 1926/27 г. и материалы к нему. – 1927 г. – 291 л.

Ф. 24. Верховный суд УСРР. 1920 – 1991 рр.

Оп. 1. Секретариат. Организационно-инструкторский отдел. Судовий відділ. Касаційний відділ. Військово-транспортний відділ. Слідча частина. 1921 – 1923 рр.

66. Спр. 543. Документи про роботу та з особового складу реввійськтрибуналу ХВО та його відділів при військових частинах (постанови, обіжники, інструкції, доповідні записки, акти, довідки). – 27.06.1921 – 21.07.1921 р. – 276 арк.

67. Спр. 544. Документи про роботу з особового складу військово-транспортних трибуналів (накази, обіжники, протоколи, доповіді, відомості). – 01.01.1921 – 10.03.1922 рр. – 126 арк.

Ф. 30. Народний комісаріат фінансів УСРР, Міністерство фінансів України, м. Харків, м. Київ. 1918 – 1993 рр.

Оп. 1. Б. н. 1918 – 1926 рр.

Т. 1. 1918 – 1923 рр.

68. Спр. 86. Журнал розкладки державного поземельного податку на 1919 р. з земель Ізюмського повіту. – 1919 р. – 37 арк.

69. Спр. 217. Розпорядження Уповноваженого Наркомату фінансів РСФРР при Наркомі УСРР про відкриття кас для обміну іноземної валюти на радянські рублі та його супровідні листи до відомств про збитки від інтервенції по губерніям України за 1918 – 1922 рр. – 330 арк.

70. Спр. 373. Постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР, протоколи засідань Української міжвідомчої комісії по боротьбі з контрабандою та накази Українського Митницького округу. – 14.11.1922 – 11.05.1923 рр. – 143 арк.

71. Спр. 1131. Інформаційні доповіді начальника валютного управління про проведення грошової реформи у 1923/1924 рр. і матеріали до них. Списки співробітників відділів Валютного управління Наркомфіну УРСР. – 1923 – 1924 рр. – 80 арк.

72. Спр. 1207. Листування з Наркомфіном СРСР про організацію позабіржових фондових зібрань «Американка». – 05.12.1923 – 13.12.1924 рр. – 134 арк.

73. Спр. 1208. Листування з Наркомфіном РРФСР про боротьбу з контрабандою. – 03.05.1923 – 21.08.1923 р. – 104 арк.

74. Спр. 1209. Листування з Всеукраїнською конторою Держбанку СРСР про порядок передачі фінансовим органам конфіскованих митницями контрабандних валютних цінностей. Відкриття робітничих кас у містах, надсилання відомостей. – 23.01.1923 – 07.12.1923 р. – 58 арк.

75. Спр. 1212. Статути та статистичні відомості про операції фондового відділу при Київській товарній біржі. – Березень – грудень 1923 р. – 121 арк.

76. Спр. 1213. Матеріали про відкриття фондового відділу Харківської товарної біржі (положення, постанови, протоколи, статут, огляди). – Січень – грудень 1923 р. – 161 арк.

77. Спр. 1239. Листування з Наркомфіном СРСР, Всеукраїнською конторою Держбанку СРСР про стан валютного ринку на Україні, проведення грошової реформи, випуск і заміну грошових знаків, реалізацію позик. – 14.02.1924 – 27.09.1924 р. – 44 арк.

78. Спр. 1243. Листування з НКВС, ДПУ УРСР про роботу комісії по передачі цінностей до Наркомфіну УРСР, порядок оподаткування білогвардійців, які були амністовані, боротьбу з фальшивомонетниками та з інших питань. – 02.01.1923 – 24.12.1923 р. – 109 арк.

79. Спр. 1520. Листування з Наркомфіном СРСР про зловживання по акцизах на тютюнові вироби, здачу цінностей, конфіскованих Харківською митницею, пристосування сірникових бандеролей для обанделювання вина. – 08.11.1923 – 08.09.1924 рр. – 38 арк.

80. Спр. 1521. Листування з Наркомфіном СРСР, губернськими фінвідділами про боротьбу з крадіжками і контрабандою тютюну. – 14.11.1923 – 10.10.1924 рр. – 231 арк.

Г. 2. 1924 р.

81. Спр. 2034. Листування з Наркомфіном СРСР, Державним політичним управлінням УРСР і губернськими фінвідділами про боротьбу з контрабандою, способи визначення фальшивих грошових знаків, реалізацію державних виграшних позик. – 07.01.1924 – 25.09.1924 р. – 144 арк.

82. Спр. 2043. Листування з губернськими фінвідділами про порядок вивозу іноземної валюти, рух цін на валюту золото, срібло у злитках. Опис срібної монети, яка випускалась у 1924 р. – 01.10.1924 – 21.09.1925 рр. – 453 арк.

83. Спр. 3023. Протоколи засідань Української міжвідомчої комісії по боротьбі з контрабандою та листування з губернськими фінвідділами про відпуск коштів, стан податкової справи в губерніях та командировання фінансових працівників. – 10.03.1924 – 19.09.1924 р. – 195 арк.

84. Спр. 3119. Листування з Наркомфіном СРСР, ДПУ УРСР та губернськими фінвідділами про відпуск коштів на шефську роботу і проведення ревізії фінансових частин державних установ. – 1924 – 1925 рр.– 51 арк.

Т. 3. 1925 р.

85. Спр. 4249 Відомості окружних фінвідділів Наркомфіну АМРСР та листування з ними про валютно-фондові курси на приватному ринку, скупку срібла старої чеканки, відкриття валютних кредитів для придбання закордонного устаткування і наукової літератури, про обслідування діяльності товариств взаємного кредиту, реалізацію держпозики. – 10.07.1925 – 09.03.1927 рр. – 420 арк.

86. Спр. 4253 Листування з центральними установами, трестами УРСР та посвідчення особливої валютної наради при валютному управлінні Наркомфіну УРСР про дозвіл на закупку товарів за кордоном і право переказів іноземної валюти. – Жовтень 1925 – січень 1926 рр. – 257 арк.

87. Спр. 4254. Листування з ДПУ УРСР та Всеукраїнською конторою Держбанку СРСР про боротьбу з фальшивомонетниками, порядок зберігання іноземної валюти за кордоном. – 1925 – 1926 рр. – 46 арк.

Т. 4. 1926 р.

88. Спр. 6105. Виписки з протоколів засідань Раднаркому УСРР і матеріали до них. – 20.03.1926 – 15.04.1926 р. – 96 арк

Оп. 2. Б. н. 1927 – 1933 рр.

Т. 1. 1927 р.

89. Спр. 124. Листування з наркоматами УСРР про відкриття кредитів і з ДПУ УСРР про перевірку особового складу прикордонних окружних фінвідділів. – 25.03.1927 – 06.10.1927 р. – 84 арк.

Оп. 4. Б. н. 1919 – 1927 рр.

90. Спр. 18. Циркуляр Наркомфіну УСРР і листування з губернськими фінвідділами про закупку срібної валюти, про стан валютного і грошового ринків і з інших питань. – 27.04.1924 – 23.09.1924 р. – 84 арк.

Ф. 34. Вища Рада народного господарства України, м. Харків, м. Київ. 1921 – 1991 рр.

Оп. 10. Президія. Арбітражна комісія. Бюджетна комісія. Комісія по боротьбі з ажіотажем і спекуляцією. 1925 – 1926 рр.

91. Спр. 719. Протоколи засідань РНК УСРР. – 01.10.1925 – 23.09.1926 рр. – 325 арк.

Ф. 337. Українська державна загальнопланова комісія при Українському економічному засіданні, Міністерство економіки України, м. Харків, м. Київ. 1921 – 1991 рр.

Оп. 1. Президія, Управління справами, Організаційний сектор, секретаріат. 1921 – 1941 рр.

92. Спр. 745. Доповідь Укрдержплану про розвиток приватної торгівлі на Україні та відомості губернських управлінь комунального господарства про передачу приміщень в орендне користування. – 5 травня 1923 – 29 травня 1923 р. – 34 арк.

93. Спр. 807. Доповідь комісії зовнішньої торгівлі при економічній секції Укрдержплану про стан зовнішньої торгівлі на Україні та план обслідування внутрішньої і зовнішньої торгівлі колегією НК РСІ УРСР за 192/23 рр. – 8 червня 1923 – 18 жовтня 1923 р. – 11 арк.

Ф. 341. Уповноважений Головного митного управління Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР по боротьбі з контрабандою на Україні, м. Харків. 1920 – 1937 рр.

Оп. 5. Б. н. 1921 – 1936 рр.

94. Спр. 18. Листування з митними постами ГМУ про боротьбу з контрабандою і протоколи обстеження діяльності Одеської, Миколаївської, Тираспільської митниць. – 29.12.1924 – 24.12.1925 рр. – 238 арк.

95. Спр. 40. Відомості, кон'юктурні бюлетені ГМУ, звіти про боротьбу з контрабандою на території УСРР. – 03.02.1925 – 02.05.1925 р. – 130 арк.

96. Спр. 51. Виписки з концесійних угод УСРР та Головного сільськогосподарського синдикату про організацію культурного сільськогосподарського підприємства та уряду СРСР з Російсько-Американським акціонерним товариством «Рагаз» про спорудження і експлуатацію заводів для вироблення стислених газів. – 08.02.1926 – 02.12.1926 р. – 37 арк.

97. Спр. 86. Звітні відомості Голови Української комісії, обіжник управляючого прикордонних військ і ДПУ на Україні про боротьбу з контрабандою, доповідь уповноваженого ГМУ УСРР про контрабандний товарообіг УСРР за 1926 – 1927 рр. – 22.12.1926 – 15.11.1927 рр. – 97 арк.

98. Спр. 91. Протоколи засідань комісії по боротьбі з контрабандою про діяльність митних органів по боротьбі з контрабандою, контрабандним товарообігом УСРР та інші документи. – 04.03.1927 – 08.04.1927 р. – 48 арк.

99. Спр. 107. Протокол засідання від 24.01.1927 р. Української комісії по боротьбі з контрабандою, резолюція комісії, доповідь про контрабандний зовнішньоторговий обіг на Україні, заходи по боротьбі з контрабандою за 1926/1927 рік та відомості руху реалізації товарів митних установ УСРР за 1927/1928 рік та ін. – 17.01.1928 – 11.05.1928 р. – 48 арк.

Ф. 423. Міністерство торгівлі України та його попередники: народні комісаріати і уповноважений внутрішньої та зовнішньої торгівлі та постачання УРСР (об'єднаний фонд). 1921 – 1992 рр.

Оп. 2. Б. н. 1924 – 1926 рр.

100. Спр. 387. Документи про порушення правил торгівлі та боротьбу з спекуляцією на Україні (протоколи, плани, звіти, доповідні записки, листування). – 27 липня 1925 – 28 травня 1926 рр. – 866 арк.

101. Спр. 388. Документи про обстеження діяльності торгових організацій і роботу окружних клмісій по боротьбі з спекуляцією і зловживаннями торгівлі на Україні та АМ СРР (протоколи, доповідні записки, висновки, акти). – 12 вересня 1925 – 3 лютого 1926 рр. – 454 арк.

102. Спр. 389. Документи про стан і діяльність товарних бірж, споживчої кооперації України та Туркестану (звіти, огляди, листування). – Жовтень 1925 р. – 870 арк.

103. Спр. 390. Документи про стан та удосконалення біржової торгівлі на Україні (протоколи, звіти, доповідні записки, довідки. Листування). – 18 грудня 1925 – 21 березня 1927 рр. – 526 арк.

Ф. 539. Міністерство державного контролю УРСР, м. Київ. 1918 – 1958 рр.

Оп. 3. Б. н. 1922 – 1927 гг.

104. Д. 245. Документы о правилах и методике работы НК РКИ УССР (постановления, приказы, инструкции, сведения). – 29 апреля 1924 – 26 декабря 1925 гг. – 94 л.

105. Д. 1187. Документы о контроле за выполнением постановлений III Всесоюзного и IX Всеукраинского съезда Советов наркоматами и ведомствами УССР (постановления, циркуляры, протоколы, доклады, ведомости, сведения, переписка). – 5 июня 1925 – 16 ноября 1925 г. – 265 л.

106. Д. 1335. Документы о чрезвычайных сессиях Верховного Суда и окружных судов УССР (постановления, циркуляр, положение, докладные записки, сведения, переписка). – 5 октября 1925 – 8 января 1926 гг. – 75 л.

107. Д. 1337. Документи о контроле за режимом экономии в промышленности УССР (циркуляр, протоколы, резолюция, отчеты, доклады, сведения, заключения, переписка). – 3 июня 1926 – 4 октября 1926 г. – 373 л.

108. Д. 1339. Документы об обследовании и совершенствовании работы органов советского государственного аппарата УССР (приказ, циркуляр, правила, бюллетени, акты, сведения, переписка). – 20 октября 1922 – 10 октября 1923 гг. – 312 л.

109. Д. 1613. Документы о закрытии в УССР кредитов в домохозяйствам и привлечении сельского населения к участию в дорожных работах (постановление, выписка из протокола, докладная записка, сведения, переписка). – 20 марта 1924 – 1 января 1925 гг. – 36 л.

Ф. 2602. Всеукраїнський комітет Всесоюзної професійної спілки гірників, м. Харків. 1919 – 1930 рр.

Оп. 1. Б. н. 1920 – 1930 гг.

110. Д. 608. Отчеты и доклады Уполномоченного ЦК Союза горнорабочих. – 1925 г. – 348 л.

111. Д. 615. Переписка с ЦК Союза Горнорабочих по общим вопросам. – 1925 г. – 447 л.

Ф. 3361. Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинністю за посадою, м. Харків. 1919 – 1923 рр.

Оп. 1. Б. н. 1919 – 1921 рр.

112. Спр. 4. Донесення уповноваженого Барвінської агентурної ділянки про положення на місцях. – 26.04.1921 – 16.05.1921 р. – 30 арк.

113. Спр. 5. Розпорядження уповноваженого Барвінської агентурної ділянки та доповідні таємних співробітників про виконання доручених завдань. – 30.03.1921 – 29.05.1921 р. – 165 арк.

114. Спр. 8. Виписки із протоколів засідань колегії Харківської губерньської надзвичайної комісії та списки членів РКП та КПУ, які притягалися до відповідальності ревтрибуналами Харківського військового округу. – 31.01.1921 – 10.12.1921 р. – 45 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Оп. 6. Протоколи засідань Політбюро ЦК КПУ і матеріали до них. 1919 – 1967 рр.

115. Спр. 33. Матеріали до протоколів №№ 21 – 31 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 02.02.1922 – 20.04.1922 р. – 141 арк.

Оп. 16. Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КПУ і матеріали до них. «Окрема папка». 1923 – 1991 рр.

116. Спр. 1. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про порядок розміщення та використання емігрантів-галичан з таборів у Чехословаччині в УСРР, ставлення до УКП й колишніх меншовиків та організацію з'їздів цих партій з метою проголошення їх саморозпуску; церковну політику КП(б)У тощо. «Окрема папка». – 12.10.1923 – 31.12.1923 р. – 14+1 арк.

117. Спр. 3. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про справи КПЗУ і КПП; Молдавський обком КП(б)У; організацію Союзу революційних селян в Бессарабії, роботу ДПК УСРР ... питання комісії Пролітбюро ЦК КП(б)У з політичних справ. «Окрема папка». – 2.01.1925 – 19.11.1925 р. – 169+3 арк.

118. Спр. 4. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про політичне становище в республіці і порядок прийняття громадянства УСРР, пропозиції по Бессарабському питанню та з'їзд бессарабів, організацію закордонних пунктів РАТАУ ... порядок ухвалення рішень про найвищу міру покарання та з інших питань комісії Політбюро ЦК КП(б)У з політичних справ тощо та матеріали до них. «Окрема справка». – 8.01.1926 – 30.03.1926 р. – 192+2 арк.

119. Спр. 6. Постанови ЦК КП(б)У з питань комісій з закордонних та політичних справ; про порядок проходження справ комісії з політсправ; Румунську компартію; ювілей М.С. Грушевського тощо. «Окрема папка». – 09.07.1926 – 29.10.1926 р. – 94+1 арк.

120. Спр. 9. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про затвердження комісії з боротьби з диверсією та пожежами; дотермінове звільнення у справах Київської міліції; Загальноукраїнського з'їзду товариства Червоного Хреста; питання Уповноваженого Наркомзаксправ; затвердження протоколів комісії ЦК КП(б)У з політичних справ тощо та матеріали до них. «Окрема справа». – 13.05.1927 – 27.05.1927 р. – 162 арк.

121. Спр. 10. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про статтю Речицького «Політичні висновки з правописного реформаторства»; питання Уповноваженого Наркомзаксправ; Бессарабське питання; питання комісії з політичних справ; Артемівську справу; самогубство Д.Щербаківського тощо та матеріали до них. «Окрема папка». – 01.06.1927 – 4.11.1927 р. – 114 арк.

122. Спр. 12. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про КПЗУ і Румунську компартію, політичне становище в Україні, хлібозаготівки, ВУАН, Артемівську справу, шахтинські арешти і процес Донвугілля, економічну контрреволюцію тощо та матеріали до них. «Окрема справа». – 13.01.1928 – 20.04.1928 р. – 131 арк.

123. Спр. 13. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан Червоної Армії та підготовку до оборони», політичне становище України; КПЗУ; Румунську комуністичну партію; Молдавський обком КП(б)У; план хлібозаготівель та його забезпечення; питання Уповноваженого Наркомзаксправ; комісії з політ справ та комісії з районування, справи Риппа, Донвугілля, Маріупільську. «Окрема папка». – 01.06.1928 – 04.12.1928 р. – 100 арк.

124. Спр. 14. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі, висилку куркульських колишніх поміщицьких родин, ВУАН, про Полтавський і Київський партійні комітети (справа «СВУ»), церковну політику, участь Києва у витратах«Окрема папка». – 09.01.1929 – 23.12.1929 р. – 149+2 арк.

Оп. 20. Документы отделов ЦК КП(б)У

Ч. 1. 1918 – 1923 гг.

125. Д. 20. Докладные записки, сообщения Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии Центрального украинского железнодорожного ревкома, Центральной организационной комиссии по созыву Всеукраинского съезда Советов, Наркомата военных дел в ЦК КП(б)У о подготовке к созыву Всеукраинского съезда Советов, политическом и экономическом положении на местах, налаживании работы железнодорожного транспорта и выработке положения и советских железнодорожных организациях, борьбе с контрреволюцией, работе в деревне и др. вопросам советского строительства. – 05.03.1919 – 12.12.1919 г. – 74 л.

126. Д. 21. Протокол заседания Центральной политической мобилизационной комиссии. Доклады, сводки Центральной и губернских политических мобилизационных комиссий, агитационно-просветительных отделов при губвоенкоматах, уполномоченного Временного рабоче-крестьянского правительства и др. в ЦК КП(б)У о политическом и хозяйственном положении в Киевской, Подольской и Черниговской губерниях, ходе мобилизации в Красную Армию, агитационно-массовой и культурно-просветительной работы в губерниях, борьбе с бандитизмом, проведении чистки советских учреждений от контрреволюционных элементов и др. вопросам. – 29.04.1919 – 07.08.1919 г. – 66 л.

127. Д. 50. Протоколы заседаний Донецкого губкома КП(б)У, Варваропольской районной партийной конференции, партийного комитета и штаба коммунистов Бахмутского Соляного района, Краматорской партийной организации, партийных собраний Бахмутской уездной организации КП(б)У, большевиков с. Горско-Ивановского Лисичанского района. Отчеты, письма губкома партии в ЦК КП(б)У, Реввоенсовет 13-й армии; циркуляры волостным комитетам партии, партийным ячейкам о работе губкома КП(б)У, мобилизации коммунистов, военно-политическом положении в губернии. Доклад сотрудников 13-й армии Гришинского района. – 16.01.1919 – 17.07.1919 г. – 30 л.

128. Д. 51. Резолюции Екатеринославской губернской конференции КП(б)У и отчет (не полный) о работе конференции, протоколы заседаний губкома КП(б)У, Мелитопольского уездного комитета партии, партийного комитета и ревкома г. Луганск; Дружковского, Мелитопольского общегородских партийных собраний. Доклады, информации, сводки, телеграммы губкомов КП(б)У, местных партийных организаций в ЦК КП(б)У о политическом положении в губерниях, работе партийных организаций, создании в Екатеринославе гарнизонного комитета партии; о мандатах на Луганскую партийную конференцию; список членов комитета Павлоградской партийной организации и др. – 13.01.1919 – 31.12.1919 г. – 59 л.

129. Д. 124. Сводки, сведения информационно-инструкторского подотдела Народного комиссариата внутренних дел УССР о политическом, экономическом положении, контрреволюционных выступлениях в губерниях и уездах республики. – 19.06.1919 – 07.08.1919 г. – 46 л.

130. Д. 164. Переписка с Промбюро ВСНХ на Украине, Южбюро ВЦСПС о комплектовании кадрами советских и хозяйственных органов, работе типографий по изданию печатной продукции на языках нацменьшинств, прибытии в Одессу итальянских торговых пароходов, работе профессиональных союзов и др. вопросам. – 17.02.1920 – 31.12.1920 г. – 122 л.

131. Д. 166. Переписка с Центральной и губернскими чрезвычайными комиссиями, Политотделом войск внутренней охраны (ВОХР), окружным штабом Харьковского военного округа, начальником гарнизона г. Харькова, военной цензурой о работе органов НК, рассмотрении персональных дел окружным штабом Харьковского отдела войск внутренней охраны, военном обучении коммунистов, выдаче оружия, перемещении кадров и др. вопросам. – 16.01.1920 – 31.12.1920 г. – 387 л.

132. Д. 192. Протоколы заседаний Высшего партийного суда, Центральной партийной комиссии и следственной комиссии при ЦК КП(б)У по рассмотрению персональных дел коммунистов. Письмо Президиума ЦИК Советов Украины в ЦК КП(б)У по делу Э. И. Квирина; заявление, протоколы допроса и др.

документы по рассмотрению следственных дел. Переписка Чрезвычайной комиссии с ЦК КП(б)У о функциях ЧК. – Январь 1920 – 24.12.1920 г. – 152 л.

133. Д. 193. Протоколы, доклады, заключения, постановления, приговоры ревтрибуналов, уголовных розысков и других следственных органов; письма, заявления о нарушении советской законности отдельными коммунистами; меморандумы военной цензуры и др. документы. – 06.02.1920 – 31.12.1920 г. – 163 л.

134. Д. 200. Переписка с ЦК РКП(б), губернскими уездными комитетами КП(б)У, ревкомками, советскими, военными и др. организациями и учреждениями о восстановлении и деятельности партийных и советских органов, политическом и экономическом положении на местах, проведении беспартийных конференций и поведении на них меньшевиков, проведении политической кампании против боротьбистов, назначении Х. Г. Раковского наркомом иностранных дел, направлении на места партийных работников, снабжении литературой, правилах оформления партийных документов и др. вопросам организационно-партийной работы. – 03.01.1920 – 31.01.1920 г. – 165 л.

135. Д. 213. Протоколы заседаний Донецкого губкома КП(б)У, бюро и секретариата, губернской переригистрационной тройки, совещаний ответственных партийных работников губернии, коммунистической фракции; доклад и протоколы ликвидационной тройки боротьбистов. – 19.01.1920 – 25.12.1920 г. – 152 л.

136. Д. 215. Сводки, бюллетени информационного отдела ЦК КП(б)У и Донецкого губкома партии о партийном и советском строительстве, работе губкома партии, деятельность ревкома, политическом и экономическом положении губернии и др. вопросам. – 20.01.1920 – 25.12.1920 г. – 95 л.

137. Д. 217. Протоколы IV Александро-Грушевской районной конференции КП(б)У Донецкой губернии, заседании райкома партии, общих партийных собраний; доклады, информации, письма райкома партии о партийной и советской работе в районе. Протоколы заседаний Алчевского райкома КП(б)У. – 16.02.1920 – 29.12.1920 г. – 149 л.

138. Д. 228. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У и Екатеринославского губкома партии о работе партийной организации, партийном и советском строительстве, политико-экономическом положении губернии. – 02.01.1920 – 02.12.1920 г. – 199 л.

139. Д. 238. Протоколы заседаний, доклады и письма Екатеринославского губревкома и губисполкома в ЦК КП(б)У борьбе с кулачеством и бандитизмом, состоянии и перспективах улучшения советской работы в губернии; докладные записки Мелитопольского уездного ревкома о налаживании советской работы в уезде; сводки политико-просветительского отдела губернских военкомата, ЧК и РТЧК Екатеринославской железной дороги о положении дел в губернии (имеются оперативно-разведывательные сводки о борьбе с бандитизмом). – 31.01.1920 – 14.10.1920 г. – 171 л.

140. Д. 278. Протоколы пленумов, заседаний Черниговского губкома КП(б)У, совещаний секретарей комячек, беспартийной конференции Черниговского гарнизона, заседания губернской комиссии по ликвидации партии боротьбистов и перерегистрации бывших ее членов. – 03.01.1920 – 26.12.1920 г. – 64 л.

141. Д. 294. Постановления, декреты Совета труда и обороны РСФСР, СНК РСФСР; протоколы заседаний, постановления СНК УССР, ВУЦИКа, Всеукраинского ревкома по вопросам советского строительства на Украине, борьбе с бандитизмом, работе железнодорожного и водного транспорта, социальном обеспечении, здравоохранении и др. вопросам. – 02.02.1920 – 28.12.1920 г. – 182 л.

142. Д. 299. Постановления, приказы, инструкции, циркуляры Наркоматов УССР (внутренних дел, рабоче-крестьянской инспекции, внешней торговли, земледелия, труда и социального обеспечения, здравоохранения) об организации сельских и волостных комитетов незаможных селян, работе земельных органов, охране труда и работе органов здравоохранения. – 1920 – 1921 гг. – 214 л.

143. Д. 404. Протокол совещания членов ЦК КП(б)У о политической работе в Красной армии, поднятии боеспособности частей особого назначения. Циркуляры, телеграммы ЦК КП(б)У, частей особого назначения Украины и

Крыма, Всеукраинской чрезвычайной комиссии о мобилизации коммунистов в Красную армию, борьбе с бандитизмом, усилении партийной работы среди пограничных воинских частей особого назначения. Список коммунистов, откомандированных в ВУЧК. – 07.04.1921 – 29.12.1921 г. – 108 л.

144. Д. 410. Переписка с ЦК РКП(б), губкомами партии, ВУЦИКом о совершенных преступлениях коммунистами, рассмотрении приговоров губернскими революционными трибуналами и др. вопросам. – 08.01.1921 – 21.12.1921 г. – 22 л.

145. Д. 416. Переписка с Всеукраинской чрезвычайной комиссией по вопросам работы органов ЧК. – 30.03.1921 – 22.12.1921 г. – 104 л.

146. Д. 425. Обзоры о деятельности Донецкого, Екатеринославского, Запорожского, Подольского, Полтавского губкомов КП(б)У (фотокопии документов, присланные из ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС). Отчеты и доклады инструкторов ЦК КП(б)У по обследованию состояния организационно-партийной работы в губерниях. Сводки губкома КП(б)У о борьбе с бандитизмом в Киевской губернии. Доклады ЦК КП(б)У о положении на железных дорогах Украины. – 05.02.1921 – декабрь 1921 г. – 75 л.

147. Д. 466. Месячные отчеты, доклады, сводки, циркуляры, письма Мариупольского уездного комитета КП(б)У V Донецкой губернской конференции об организационно-партийной, агитационно-пропагандистской работе в уезде, выписка из доклада о деятельности немецкой секции уездного комитета партии. – 17.01.1921 – 30.12.1921 г. – 58 л.

148. Д. 509. Циркуляры, инструкции, положения, тезисы докладов Николаевского губкома КП(б)У о перерегистрации членов партии, оживлении работы ячеек, порядке откомандирования членов партии, борьбе с контрреволюцией, работе губиспарта, работе среди женщин, молодежи, нацменьшинств и др. вопросам. – 13.01.1921 – 23.12.1921 г. – 169 л.

149. Д. 619. Протоколы и выписки из протоколов заседаний Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства (ВСНХ), Укрсовнархоза, Украинского Экономического Совета (УЭС), особой комиссии по топливу и продовольствию.

Доклады, тезисы, инструкции Управления лесной промышленности Украины о проведении топ ливного трехнедельника, применении торфяного топлива, борьбе с пожарами и др. – 21.01.1922 – 16.01.1922 г. – 198 л.

150. Д. 631. Протоколы заседаний Коллегии Наркомзема УССР, Центральной посевной комиссии при Наркомземе УССР, общих собраний членов IV и V сессий Всеукраинской комиссии комнезамов. Доклад Всеукраинского управления селянскими будинками, устав, штаты и положения о селянских будинках. Доклад Запорожского губземотдела губисполкому о ходе посевной кампании в губернии. – 19.01.1921 – 14.12.1921 г. – 133 л.

151. Д. 640. Приказы Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (ВЧК) и Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК). – 10.01.1921 – 01.12.1921 г. – 48 л.

152. Д. 642. Оперативно-информационные сводки Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии о состоянии борьбы с бандитизмом на Украине. – Февраль 1921 – 30.12.1921 г. – 362 л.

153. Д. 643. Сводки информационного отдела ВУЧК о политическом и экономическом положении в губерниях, настроениях рабочих и др. – 10.07.1921 – 02.01.1922 г. – 116 л.

154. Д. 646. Ежедневные внутренние информационные сводки Харьковской губернской Чрезвычайной комиссии о настроениях рабочих промышленных предприятий г. Харькова и Харьковского военного гарнизона. – 24.03.1921 – 01.06.1921. – 167 л.

155. Д. 652. Сводки информационно-инструкторского подотдела отдела управления НКВД Украины о положении в губерниях, состоянии работы политорганов милиции, ходе избирательной кампании на VI Всеукраинский съезд Советов. – 06.01.1921 – 30.12.1921 г. – 220 л.

156. Д. 670. Переписка с ВУЧК, губкомами партии о разборе персональных дел коммунистов, присылке информации и др. вопросам. – 24.03.1921 – 30.12.1921 г. – 115 л.

157. Д. 674. Списки осужденных и находящихся под следствием коммунистов г. Бахмута Донецкой губернии. Приговоры распорядительного заседания Ревтрибунала, выписки из заседаний Коллегии Донецкой губернской чрезвычайной комиссии и др. – 12.02.1921 – 24.07.1921 г. – 75 л.

158. Д. 884. Переписка с Центральным Управлением чрезвычайных комиссий на Украине (Цупчрезкомом), ВУЧК, Харьковской губернской ЧК о выдаче оружия отдельным партийным работникам, расследовании нарушений законности, порядке работы комендатуры губчека, передачи в Истпарт ЦК КП(б)У тетради бывшего жандармского ротмистра и др. вопросам. – 03.01.1921 – 24.12.1921 г. – 207 л.

159. Д. 1088. Отчеты, доклады, критические обзоры, выписки из сводок Донецкого губкома КП(б)У о политическом и экономическом состоянии губернии, деятельности губернского и уездных комитетов партии, работе промышленности, положении рабочих, проведении противозэссеровской кампании в Донбассе. – 02.01.1922 – 23.01.1923 гг. – 234 л.

160. Д. 1091. Циркуляры, положения Донецкого губкома КП(б)У о перегруппировке партийных сил, усилении влияния на крестьянские массы, борьбе против расхищения на транспорте, проведении посевной, уборочной и продовольственной кампаний, укреплении и оживлении работы местных комитетов профсоюзов. – 23.08.1922 – 20.12.1922 г. – 151 л.

161. Д. 1208. Отчеты, доклады, сводки Харьковского губкома КП(б)У о политическом положении губернии, состоянии губернской партийной организации, промышленности, кооперации, проведении партийной работы на местах, среди комсомола и др. вопросам. – 16.02.1922 – 05.01.1923 г. – 144 л.

162. Д. 1272. Приказы Народного комиссариата внутренних дел по Главному управлению рабоче-крестьянской милиции УССР. – 28.01.1922 – 31.05.1922 г. – 200 л.

163. Д. 1278. Приказы по Уголовному розыску УССР. Циркуляры Уголовного розыска УССР губрозыскам об обязанностях начальников и

финансировании губрозысков, праздновании V годовщины рабоче-крестьянской милиции, борьбе со взяточничеством. – 20.07.1922 – 25.11.1922 г. – 67 л.

164. Д. 1295. Протоколы II съезда горнорабочих Донецкого бассейна, заседаний президиума Донецкого губернского отдела Всероссийского союза горнорабочих. Стенографический отчет совещания, информационные бюллетени и отчеты о деятельности губернского отдела Всероссийского союза горнорабочих. – 01.02.1922 – 15.03.1923 гг. – 304 л.

165. Д. 1303. Приказы, телеграммы, письма Государственного Политического Управления УССР об укреплении аппарата, усилении партийной работы в ячейках войск Государственного Политического Управления УССР, проведении двухмесячника по охране государственных границ. – 10.04.1922 – 20.12.1922 г. – 111 л.

166. Д. 1308. Ежедневные информационно-осведомительные сводки секретно-оперативного отдела Запорожской чрезвычайной комиссии. Информационный ежемесячный бюллетень Запорожского губотдела Государственного Политического Управления. – 15.02.1922 – май 1922 г. – 71 л.

167. Д. 1388. Переписка с ЦК РКП(б), губкомами партии, центральными учреждениями о перемещении и назначении коммунистов. – 29.12.1920 – 25.01.1922 гг. – 336 л.

168. Д. 1734. Протокол заседания Центральной комиссии по борьбе со взяточничеством при Украинском экономическом Совете. Доклад Центральной Комиссии по борьбе со взяточничеством в ЦК КП(б)У о ее деятельности. – 25.02.1923 – 02.03.1923 г. – 23 л.

169. Д. 1757. Доклад, справка, обзор, сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом положении губернии, материальном положении органов ГПУ, деятельности советского аппарата в октябре – декабре 1922 г., борьбе с бандитизмом, итогах и перспективах деятельности иностранных организаций помощи голодающим на территории Украины и другим вопросам, переписка с НКВД УССР, ГПУ УССР о деятельности заграничных организаций, участии штатов Павлоградского окружного отделения ГПУ, работе отдела

нацменьшинств при НКВД, дополнительном изъятии церковных ценностей, административно-территориальном делении Украины. – 02.01.1923 – 31.12.1923 г. – 198 л.

Ч. 2. 1924 – 1930 гг.

170. Д. 2100. Переписка с органами суда и прокуратуры, Главным политическим управлением УССР (ГПУ), Наркоматом внутренних дел УССР (НКВД), Наркоматом юстиции УССР, партийными, советскими органами и учреждениями по вопросам нарушения советской законности, борьбы с преступностью, бандитизмом. Обвинительные заключения, письма и заявления граждан. – 03.01.1925 – 31.12.1925 г. – 208 л.

171. Д. 2521. Обзоры, докладные записки, письма ГПУ УССР в ЦК КП(б)У по вопросам политического и экономического положения республики, текущей деятельности ГПУ. – 06.05.1927 – 11.12.1927 г. – 65 л.

172. Д. 2751. Докладные записки, письма, информационные обзоры, справки, сводки партийных, советских, административных органов о политическом положении и классовой борьбе на селе. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У, переписка с партийными и советскими органами о выселении бывших помещиков и крупных землевладельцев. – 25.01.1928 – 31.12.1928 г. – 159 л.

173. Д. 2779. Спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о недостатках в проведении хлебозаготовительной кампании. – 28.02.1928 – 28.12.1928 г. – 50 л.

174. Д. 2801. Спецсообщения и сводки ГПУ УССР, Южного окружного транспортного отдела ОГПУ о политических настроениях рабочих транспорта, состоянии железных дорог Украины и Крыма, рек Днепро-Бугского бассейна. – 26.04.1928 – 18.10.1928 г. – 41 л.

175. Д. 2802. Докладные записки, справки, спецсводки партийных, советских органов, ГПУ УССР, Наркомата внутренних дел, переписка с промышленными и производственными предприятиями о состоянии военизированной охраны производственных объектов, об охране труда и техники безопасности, авариях на шахтах, рудниках, заводах. – 24.01.1928 – 20.10.1928 г. – 94 л.

176. Д. 2803. Докладные записки, справки Наркомата внутренних дел УССР в ЦК КП(б)У о состоянии и работе местных органов НКВД, милиции, борьбе с преступностью и другим вопросам. – 10.02.1928 – 13.12.1928 г. – 70 л.

177. Д. 2887. Стенограмма II Всеукраинского совещания в ЦК КП(б)У по вопросам организационно-партийной работы. Протокол пленарного заседания совещания. – 10.12.1929 – 12.12.1929 г. – 117 л.

178. Д. 2952. Итоги работы и выводы Центральной комиссии ЦК КП(б)У по пересмотру итогов административно-технического персонала треста «Донуголь». Докладные записки, письма правления треста «Донуголь» в ЦК КП(б)У о производственной деятельности, реорганизации системы управления каменно-угольной промышленности Донбасса, продовольственном снабжении рабочих и др. вопросам. – 23.01.1929 – 18.12.1929 г. – 95 л.

179. Д. 2987. Спецсообщения ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о террористических актах на селе, настроениях рабочих и крестьян, закрытии церквей, авариях на производстве и др. вопросам. – 07.01.1929 – 28.06.1929 г. – 105 л.

180. Спр. 2989. Спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о недостатках, имеющих место при проведении хлебозаготовительной кампании. – 03.01.1929 – 29.11.1929 г. – 251 л.

181. Д. 2991. Бюллетени ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о несчастных случаях, пожарах и авариях на предприятиях Украины. – 25. 09.1929 – 01.01.1930 гг. – 35 л.

182. Д. 2994. Доклады, справки в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге, настроениях рабочих в связи с перезаключением колдоговоров, состоянии рабочей кооперации, закрытии церквей и др. вопросам. Докладная записка подкомиссии помощи городской бедноте в ЦК КП(б)У о положении городской и местечковой бедноты Украины. – 02.03.1929 – 27.12.1929 г. – 207 л.

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих. 1919 – 1953 рр.Оп. 1. Б. н.

183. Спр. 64038. Архівно-слідча справа по звинуваченню Литвинова П. П., Стюнкеля Б. Е., Кузнєцова О. М. та ін. – 1930-1932 рр. – У 31 т. : т. 1. – 79 арк., т. 2. – 302 арк., т. 3. – 129 арк., т. 4. – 122 арк., т. 5. – 122 арк., т. 6. – 181 арк., т. 7. – 323 арк., т. 8. – 351 арк., т. 9. – 265 арк., т. 10. – 354 арк., т. 11. – 354 арк., т. 12. – 263 арк., т. 13. – 37 арк., т. 14. – 21 арк., т. 15. – 100 арк., т. 16. – 26 арк., т. 17. – 336 арк., т. 18. – 305 арк., т. 19. – 219 арк., т. 20. – 240 арк., т. 22. – 67 арк., т. 23. – 265 арк., т. 24. – 165 арк., т. 26. – 91 арк., т. 27. – 78 арк., т. 28. – 213 арк., т. 29. – 213 арк., т. 30. – 17 арк.

184. Спр. 69709. Архівно-слідча справа по звинуваченню Плевако О. А., Ткаченко М. М. та ін. – 12.03.1928 – 25.04.1928 рр. – 86 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ**Ф. 5. Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативно-довідковому обліку в інформаційних центрах УВС – МВС України**

185. Спр. 1145. Кримінальна справа по звинуваченню Мазан Ф. М., Івченка П. П., Шкребеца Ф. В. та ін. у хабарництві. – 18.02.1920 – 13.09.1920 р. – 200 арк.

186. Спр. 2623. Кримінальна справа по звинуваченню Мазур Є. Ф. в контрабанді. – 24.10.1921 – 22.11.1921 р. – 46 арк.

187. Спр. 4663. Кримінальна справа на Райфурак О. Ф., Галушак А. І. та ін. – Березень 1921 – 5.11.1921 р. – 20 арк.

188. Спр. 5151. Кримінальна справа по звинуваченню Де-Роган (Розина) О. С., Степанова О. С. та інших у посадових злочинах. – 23.01.1920 – 4.01.1921 рр. – 288 арк.

189. Спр. 5380. Справа надзвичайної сесії Тульчинського окружного суду по звинуваченню Коломійця Т. М., Ладжинського Б., Мазура М. та інших за

ст. 56-24 та 54-4. – 7.12.1927 – 11.01.1928 рр. – У 3 т. : т. 1. – 332 арк., т. 2 – 284 арк., т. 3 – 171 арк.

190. Спр. 5391. Кримінальна справа по звинуваченню Жарова Ф. К. у посадовому злочині. – 05.02.1921 – 10.05.1921 р. – 113 арк.

191. Спр. 5547. Кримінальна справа по звинуваченню Кучер Г. І. в частих перетинах кордону. – 02.11.1921 – 25.11.1921 р. – 21 арк.

192. Спр. 5555. Справа прикордонного особливого відділення 4 Особливого відділу Київського військового округу по звинуваченню Климчука С. Н. в контрабанді з метою спекуляції. – 25.09.1921 – 1.11.1921 р. – 20 арк.

193. Спр. 5694. Кримінальна справа по звинуваченню Мирошниченка О. Є., Наумова А. С., Серова П. Я та ін. у розкраданні солі. – 23.08.1921 – 14.09.1921 р. – 104 арк.

194. Спр. 6245. Кримінальна справа по звинуваченню Фішберг Б. М., Кришталь Ю. Р. у незаконній переправі людей та контрабанди. – 03.05.1921 – 08.08.1921 р. – 234 арк.

195. Спр. 6640. Кримінальна справа по звинуваченню Ушакова А. А. в контрреволюції. – 17.06.1920. – 13.04.1921 р. – 77 арк.

196. Спр. 6784. Кримінальна справа на Рябого М. М. – 15.09.1921 – 8.12.1921 р. – 30 арк.

197. Спр. 7631. Справа реєстраційно-статистичної частини Особливого відділення № 2 Охорони Румунського кордону по звинуваченню в контрабанді і хабарництві Айдерова А. В. – 21.05.1921 – 24.12.1921 р. – 106 арк.

198. Спр. 9543. Справа віділення дорожньо-транспортної надзвичайної комісії по звинуваченню в розкраданні вантажів на станції Київ І товарний. – 31.12.1921 – 03.02.1922 рр. – 61 арк.

199. Спр. 8481. Кримінальна справа Одеської губернської надзвичайної комісії по звинуваченню Фельдмана З. І., Тейтельмана Д. М., Гуляка І. Г. та ін. у контрабанді. – Червень – вересень 1921 р. – 285 арк.

200. Спр. 9543. Кримінальна справа по звинуваченню Рутуль П. Б., ДушеНКіна М. Б. в розкраданні вантажів на станції Київ І товарний. – 31.12.1921 – 3.02.1922 рр. – 61 арк.

201. Спр. 29268. Кримінальна справа на Гальчевського В. Д., Бучарського А. О., Калаяна М. Д. та ін. – 14.10.1921 – 07.12.1921 р. – 46 арк.

202. Спр. 47846. Кримінальна справа по звинуваченню Гороховського Г. І., Вайля Й. А., Шкляра К. Б. та ін. у зловживанні службовим положенням, хабарництві, спекуляції, організації фіктивного товариства. – 08.01.1935 – 06.06.1935. – У 13 т. : т. 1 – 264 арк., т. 2 – 283 арк., т. 3 – 234 арк., т. 4 – 333 арк., т. 5 – 315 арк., т. 6 – 217 арк., т. 7 – 232 арк., т. 8 – 205 арк., т. 9 – 342 арк., т. 10 – 257 арк., т. 11 – 302 арк., т. 12 – 125 арк., т. 13 – 225 арк.

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС - МВС України.

203. Спр. 5220 фп. Кримінальна справа на Ліфке Г. Л. та інших. – Листопад 1920 – лютий 1921 рр. – 62 арк.

204. Спр. 69273 фп. Кримінальна справа на Шихова О. В. та ін. – 26.01.1924 – 18.06.1925 рр. – У 7 т. : т. 1 – 305 арк., т. 2. – 253 арк., т. 3. – 432 арк., т. 4. – 292 арк., т. 5. – 381 арк., т. 6. – 420 арк., т. 7. – 544 арк.

205. Спр. 74196 фп. Кримінальна справа стосовно Пенчевського М. А. та інших. 11.07.1919 – 20.12.1920 рр. – 570 арк.

206. Спр. 74617 фп. Кримінальна справа по звинуваченню Свицина А. О., Панкратова П. О. та Гогоцького М. М. за ст. 56/6 та 54/7. – 1928 – 1930 рр. – У 7 т. : т. 1 – 502 арк., т. 2 – 281 арк., т. 3 – 326 арк., т. 4 – 519 арк., т. 5 – 303 арк., т. 6 – 94 арк., т. 7 – 207 арк.

Ф. 9. Нормативно-правові акти і розпорядчі документи органів ВНК – КДБ СРСР та ВУНК – КДБ УРСР. 1918 – 1991 рр.

207. Д. 1. Сборник сохранившихся приказов ВУНК – ДПУ Украины за 1920 – 1922 гг. – 03.06.1920 – 5.09.1921 гг. – 121 л.

208. Д. 2. Сборник секретных приказов ГПУ Украины за 1923 – 1925 гг. – 363 л.

209. Д. 666. Сборник совершенно секретных и секретных распорядительных документов ГПУ – НКВД УССР за 1927 – 1933 гг. – 242 л.

210. Д. 1 сп. Циркуляры, ориентировки, указания ВНК – ОГПУ СССР за 1920 – 1930 гг. – 01.07.1920 – 14.11.1930 гг. – 304 л.

211. Д. 1 мр. Книга № 2 на лиц, разыскиваемых органами ОГПУ за время с августа 1922 по январь месяц 1927 г. – М. : Отдел Центральной Регистрации Секретно-оперативного управления ОГПУ, 1927. – 597 с.

212. Д. 40 мр. Сборник материалов по антисоветским партиям за 1921 год. – М. : Секретно-оперативное управление ВНК, 1921. – 456 с.

Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників органів державної безпеки. 1918 – 1991 рр.

213. Спр. 1142. Матеріали особової справи Турецького Бориса Ілліча. – 1919 – 1926 рр. – У 2 т. : т. 1. – 85 арк, т. 2. – 81 арк.

214. Спр. 1520. Матеріали особової справи Куропатенко Леоніда Степановича. – 1922 – 1923 рр. – 7 арк.

215. Спр. 1988. Матеріали особової справи Віхніна Бенціона Ебертовича. – 1920 – 1924 рр. – 132 арк.

216. Спр. 2377. Матеріали особової справи Факторовича-Броньового Олександра Йосиповича. – 1919 – 1936 рр. – У 5 т. : т. 1. – 94 арк., т. 2. – 18 арк., т. 3. – 22 арк., т. 4. – 46 арк., т. 5. – 20 арк.

217. Спр. 2788. Матеріали особової справи Гольдфельд-Гулакова Мирона Осиповича. 1920 – 1937 рр. – У 3 т. : т. 1. – 25 арк., т. 2. – 118 арк., т. 3. – 181 арк.

218. Спр. 2814. Матеріали особової справи Голишев-Цесарик Бориса Григоровича. – 1920 – 1937 рр. – У 3 т. : т. 1. – 48 арк., т. 2. – 52 арк., т. 3. – 9 арк.

219. Спр. 5296. Матеріали особової справи Артамонова Костянтина Михайловича. – 1921 – 1922 рр. – 24 арк.

220. Спр. 5333. Матеріали особової справи Рассадіна Олексія Олексійовича. – 1920 – 1922 рр. – 34 арк.

221. Спр. 12015. Матеріали особової справи Лівшица Якова Абрамовича. – 1920 – 1923 рр. – 121 арк.

Ф. 13. Друковані видання ВНК – КДБ СРСР, ВУНК – КДБ УРСР, 1917 – 1991 рр.

222. Д. 9. Обвинительное заключение по делу об экономической контрреволюции в Южно-рудном тресте. – 10.12.1928 г. – 134 л.

223. Д. 14. Обвинительное заключение по делу члена правления «Югостали» инженера А. А. Свинцина и других. – Харьков : ГПУ УССР, 1930. – 91 с.

224. Д. 23. Обвинительное заключение по делу вредительских организаций в химической промышленности. – Харьков : ГПУ УССР, 1931. – 245 с.

225. Д. 25. Обвинительное заключение по делу вредительской и диверсионной организации на Сталинском азотном заводе. – Сталино : Донецкий оперативный сектор ГПУ УССР, 1931. – 70 с.

226. Д. 30. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной вредительской группы в Укрплодоовощи. – Харьков : ЭКУ ГПУ УССР, 1930. – 39 с.

227. Д. 49. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной вредительно-диверсионной и шпионской организации на Харьковском электромеханическом заводе (ХЭМЗ-ВЭО). – Харьков : Харьковский сектор ГПУ УССР, 1931. – 88 с.

228. Д. 50. Обвинительное заключение по делу о контрреволюционной вредительской диверсионной организации на Николаевских государственных судостроительных заводах им. А. Марти. – Николаев : Одесский оперативный сектор ГПУ УССР, 1931. – 42 с.

229. Д. 55. Обвинительное заключение по делу вредительской и диверсионной организации на Рубежанской группе химических заводов «Красное знамя». – Сталино : Донецкий оперативный сектор, 1931. – 90 с.

230. Д. 73. Обвинительное заключение по делу о вредительстве в Украинском Управлении шоссейно-грунтовых путей сообщения и его местных органах. – Харьков: ГПУ УССР, 1930. – 200 с.

231. Д. 76. Обвинительное заключение по делу № 2651 контрреволюционной вредительской группе инженерства на строительстве Харьковского тракторного завода. – Харьков : Экономотделение Харьковского оперативного сектора, 1931. – 21 с.

232. Д. 89. Обвинительное заключение по делу вредительской диверсионной организации на Штеровском динамитном заводе. – Сталино : Донецкий оперативный сектор, 1930. – 65 с.

233. Д. 93. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной вредительской организации в Южном машиностроительном тресте (ЮМТ). – Харьков : ЭКУ ГПУ УССР, 1931. – 59 с.

234. Д. 105. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной организации «Трудовой крестьянской партии». – Днепропетровск : Секретно-политическое отделение ГПУ УССР, 1931. – 101 арк.

235. Д. 111. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной вредительской организации в военной промышленности СССР. – М. : ОГПУ УССР, 1929. – 350 с.

236. Д. 121. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной организации «Украинский инженерный центр – филиал промпартии на Украине». – Харьков : ГПУ УССР, 1931. – 302 с.

237. Д. 122. Обвинительное заключение по делу боевой диверсионной и офицерской, вредительской контрреволюционной организации в Донтопе. – Сталино : ГПУ УССР, Донецкий оперативный сектор, 1931. – 128 с.

238. Д. 129. Звинувачувальное заключение по делу контрреволюции, шпионажа и вредительства в цветной промышленности. – М. : ОГПУ СССР, 1929 р. – 66 с.

239. Д. 134. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной вредительской организации в сельском хозяйстве Украины. – Харьков : ГПУ УССР, 1930. – 175 с.

240. Д. 162. Оперативные сообщения Киевского губернского отдела ГПУ по польскому шпионажу. – 1923 – 1924 гг. – В 20 т. : т. 1 – 50 л., т. 2 – 56 л., т. 10 – 64 л., т. 20 – 34 л.

241. Д. 172. Докладная записка о контрреволюционной организации в сельском хозяйстве Украины. – Харьков : ЭКУ ГПУ УССР, 1930. – 41 с.

242. Д. 175. Докладная записка о контрреволюционной вредительской организации в сельском хозяйстве. (Киевская часть организации С.Х.В.). – Киев : Киевский оперативный сектор ГПУ УССР, 1930. – 21 с.

243. Д. 188. Экономическая контрреволюция в Донбассе. – Харьков : ГПУ УССР, 1928. – В 2 т. : т. 1 – 95 с., т. 2 – 57 с.

244. Д. 190. Докладная записка о вредительстве на Николаевских судоремонтных заводах им. «А. Марти». – Харьков : ГПУ УССР, 1930. – 19 с.

245. Д. 191. Докладная записка о раскрытии и ликвидации ряда контрреволюционных диверсионно-разведывательных и вредительских организаций на Юго-Западной железной дороге за полугодие декабрь 1930 г. – июнь 1931 г. – ДТО ОГПУ Юго-Западной железной дороги СССР, 1931. – 53 с.

246. Д. 193. Отчет-доклад о деятельности Киевского губернского отдела ГПУ за 1923 год. – 1.01.1923 – 1.01.1924 гг. – 117 л.

247. Д. 194. Доклад-отчет о деятельности контрразведывательного отделения Подольского губотдела ГПУ за июнь 1923 г. – 1923. – 83 арк.

248. Д. 195. Протоколы заседаний Коллегии ГПУ УССР за 1926 год. – В 2 т. : т. 1. – 124 л.; т. 2. – 35 л.

249. Д. 225. Кривец Е. Ф. Основные принципы агентурной работы. Доклад, прочитанный 26 марта 1925 г. на Всеукраинском совещании работников КРО. – Харьков : ГПУ УССР, 1925. – 28 с.

250. Д. 233. О некоторых приемах и методах борьбы контрреволюции против Советской власти. Учебник и учебное пособие по чекистской работе. (Материалы к истории ВЧК – ОГПУ – НКВД). – М. : Особое бюро при НКВД, 1939. – 192 с.

251. Д. 253. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов. – Харьков : Цупчрезком, 1921. – 38 с.

252. Д. 254. Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР (I-VI месяцы 1922 г.). – Харьков : ГПУ УССР, 1922. – 99 с.

253. Д. 255. Резолюция по докладу начальника СПО ГПУ УССР тов. Люшкова на совещании СПО. – Харьков : Секретно-оперативное управление ГПУ УССР, 1931. – 216 с.

254. Д. 256. Вредительская организация в Черноморском Торговом Флоте (Совторгфлот). – Харьков : ГПУ УССР, 1928. – 19 с.

255. Д. 257. Контрреволюционная организация в сельском хозяйстве Украины. – Харьков : ЭКУ ГПУ УССР, 1930. – 42 с.

256. Д. 260. ВУНК. Информационный бюллетень. – Харьков: Всеукраинская чрезвычайная комиссия. – В 2 т. : т. 1 (16 декабря 1921 – 1 января 1922). – 45 с.; т. 2. – (16 апреля 1922 – 1 мая 1922). – 79 с.

257. Д. 281. Циркулярное письмо ОГПУ № 33. – 1929. – 7 с.

258. Д. 373. Материалы съезда начальников органов ГПУ УССР (1 – 6 июня 1925 г.) – Харьков, 1925. – 104 с.

259. Д. 374. Справка по делу экономической контрреволюции в тресте «Донуголь». – 1928. – 27 л.

260. Д. 393. Протокол совещания начальников 4-х отделений секретно-политических отделов управлений государственной безопасности областных УНКВД и работников 2-го отделения УГБ НКВД УССР. – 1935. – 33 л.

261. Д. 401. Разные инструкции органов ЧК (1921 год), найденные в квартире бывшего сотрудника ДТЧК Екатеринославских железных дорог Буцевича-Шлякова А. Г., изъятых из архивного дела № 8810. – 1921. – 30 л.

262. Д. 402. Отчет ВЧК за период с 20.12.1919 по 20.12.1921 гг. – 1921. – 9 л.

263. Д. 408. Дела с документами разного содержания Балицького В. А. и материалы проверки 1937 – 1967 гг. – В 5 т. : т. 1 – 314 л.; т. 2 – 281 л.; т. 3 – 289 л.; т. 4. – 242 л.; т. 5 – 718 л.

264. Д. 417. Переписка на английскую концессию «Индо-Европейский телеграф» с 1923 по 1930 гг. – 1930. – 583 л.

265. Д. 418. Материалы по Японскому консульству в г. Одесса с 1926 по 1932 гг. – 1932. – 834 л.

266. Д. 419. Материалы по Итальянскому консульству в г. Одесса за 1924 – 1930 гг. и в г. Харьков за 1928 – 1933 гг. – В 2 т. : т. 1 – 556 л.

267. Д. 426. Материалы по «АРА» (Американская администрация помощи). – 1922. – В 2 т. : т. 1 – 316 л., т. 2 – 535 л.

268. Д. 427. Материалы Иностранного отдела ГПУ УССР 1922 г. – В 3 т. : т. 1. – 500 л., т. 2 – 616 л., т. 3 – 491 л.

269. Д. 429. Немецкое консульство в г. Киев (агентурное дело «Особняк») 1926 – 1938 гг. – В 46 т. : т. 1. – 425 л., т. 2. – 202 л, т. 20. – 558 л., т. 40. – 480 л., т. 41. – 584 л., т. 44. – 756 л., т. 45. – 530 л., т. 46. – 282 л.

270. Д. 514. Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. – Винница : Издание Подгубчека, 1922. – 202 л.

271. Д. 618. Обзор по делу оперативной разработки «Консул» (1926 – 1936 гг.). – 1969. – 102 л.

272. Д. 926. Итоги и практика годичной деятельности Одесской губчека. 8 февраля 1920 – 8 февраля 1921 гг. – Одесса : Губчека, 1921. – 80 с.

273. Д. 1026. Циркулярное письмо Государственного Политического Управления № 18. – 10 марта 1922. – М. – 12 с.

274. Д. 1031. Книга учета лиц, состоящих на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины. – Харьков, 1931. – Т. 1 (а – г). – 481 с.

275. Д. 1046. Уроки шахтинского дела. Приложение к обвинительному заключению по делу контрреволюции в Донбассе. – Б.м., 1928. – 32 с.

276. Д. 1067. «ПРОМПАРТИЯ» на Украине (Украинский инженерный центр). Материалы следствия. – Харьков : ЭКУ ГПУ УССР, 1931. – 221 с.

277. Д. 1077. Материалы следствия по делу отраслевой организации ЦК Промпартии «Украинский химический центр». – Харьков : ГПУ УССР, ЭКУ, 1930. – 95 с.

Ф. 42. Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР. 1927 – 1990 рр.

278. Д. 1. Статистический отчет о следственной работе органов ГПУ УССР за IV квартал 1927 г. – т. 1. – 208 л.

279. Д. 2. Статистический отчет о следственной работе органов ГПУ УССР за 1928 г. – т. 1. – 284 л.

280. Д. 3. Статистическая книга № 10 учета работы органов ГПУ УССР за 1928 г. – 1928. – 123 л.

281. Д. 4. Статистическая книга № 11 учета работы органов ГПУ УССР за I квартал 1929 г. – т. 1. – 108 л.

282. Спр. 5. Статистическая книга № 12 учета работы органов ГПУ УССР за II квартал 1929 г. – т. 1. – 110 л.

283. Д. 6. Статистическая книга № 13 учета работы органов ГПУ УССР за III квартал 1929 г. – т. 1. – 109 л.

Ф. 65. Оперативно-розшукові справи ВУНК – КДБ УРСР. 1919 – 1989 рр.

284. Підсобна картотека на осіб, що проходять по оперативно-розшуковим справам. 1919 – 1989 рр.

Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ

Ф. 15. Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення, 1925 – 2014 рр.

Оп. 1. Б. н.

285. Спр. 5. Літерна справа 307 / I ЕКУ ДПУ УССР (валютна група, фальшивомонетництво). – 1925 – 1928 рр. – 370 арк.

Ф. 32. Колекція кримінальних справ позасудових органів

Оп. 1. Б. н.

286. Спр. 158. Кримінальна справа по звинуваченню Виноградова М. Я. у контрабанді. – 12.06.1924 – 29.12.1924 р. – 55 арк.

287. Спр. 311. Кримінальна справа по звинуваченню Павлова Ф. Є. у розтраті народних грошей. – 15.12.1920 – 29.12.1920 р. – 29 арк.

288. Спр. 312. Кримінальна справа по фабриці фальшивих документів. – 18.05.1920 – 22.06.1920 р. – 124 арк.

289. Спр. 316. Кримінальна справа по звинуваченню Лейкіна Е. М., Водяникова Г. І. та ін. в хабарництві. – 05.08.1920 – 26.08.1920 р. – 235 арк.

290. Спр. 330. Кримінальна справа по звинуваченню Квінідзе О. В., Черкезова О. М. у спекуляції. – 09.07.1920 – 21.09.1920 р. – 127 арк.

291. Спр. 497. Кримінальна справа по звинуваченню Сивоконь Є. М. у хабарництві. – 09.03.1921 – 26.04.1921 р. – 87 арк.

292. Спр. 3383. Кримінальна справа по звинуваченню Майзельса А. С. у спекуляції валютою. – 30.05.1921 – 23.07.1921 р. – 33 арк.

293. Спр. 3432. Кримінальна справа по звинуваченню Романовського А. С. у хабарництві. – 20.12.1920 – 2.01.1921 рр. – 83 арк.

294. Спр. 3638. Кримінальна справа по звинуваченню Цветкова О. В. та Півнева І. І. у посадовому злочині. – 23.06.1921 – 11.07.1921 р. – 42 арк.

295. Спр. 21937. Кримінальна справа по звинуваченню Тращенко Й. Х., Самоварова С. І., Тишаєпа Г. О. у розкраданні вантажів. – 17.04.1920 – 27.04.1920 р. – 36 арк.

Державний архів Донецької області, м. Донецьк**Ф. п-1. Донецький губернський комітет КП(б)У. 1918 – 1925 рр.**

Оп. 1. Б. н.

296. Спр. 600. Звіт Політ- та Оргбюро ЦК КП(б)У II-му пленуму КП(б)У. Зведення, огляди політико-економічного стану Донецької губернії й інших районів України. – 24 жовтня 1921 – 27 грудня 1922 рр. – 240 арк.

297. Спр. 627. Інформаційні зведення Донецької губернської надзвичайної комісії про економічний та політичний стан губернії. – 1921 – 1922 рр. – 146 арк.

298. Спр. 2341. Інформаційні зведення й огляди ДПУ, закриті листи губкому КП(б)У та Маріупольського окружкому КП(б)У про конфлікти на Маріупольських заводах «А» та «Б» й шахтах Артемівської округи. – 9 липня 1925 – 30 жовтня 1925 р. – 42 арк.

299. Спр. 2342. Огляд політико-економічного стану Донецької губернії. – 13 січня 1925 – 22 липня 1925 р. – 401 арк.

Ф. п-9. Сталінський (до квітня 1924 р. – Юзівський) окружний комітет КП(б)У. 1923 – 1930 рр.

Оп. 1. Б. н.

300. Д. 466. Директиви, циркуляри ЦК КП(б)У окружкома КП(б)У о хлебозаготовках, поднятии производительности труда, посылки коммунистов в вузы, подготовке к очередному призыву в армию, проведении месячника ликвидации неграмотности, перевыборах органов управления в колхозах и др. – Январь 1928 – декабрь 1928 г. – 156 л.

301. Д. 648. Отчет окружного исполкома о выполнении первого года пятилетки. – 1929 г. – 106 л.

Ф. р-1145. Донецьке губернське управління робітничо-селянської радянської міліції, м. Луганськ Донецької губернії, з 1 грудня 1920 р. – м. Бахмут Донецької губернії, з травня 1924 р. – м. Артемівськ Донецької губернії. 1920 – 1925 рр.

Оп. 1. Б. н.

302. Спр. 32. Список командного складу міліції та співробітників, посвідчення міліціонерів про отримання обмундирування та відпусток,

листування з управліннями повітових міліцій з кадрових, господарських та ін. питань. – 11 вересня 1920 – 7 вересня 1921 рр. – 194 арк.

303. Спр. 157. Постанови, накази, циркуляри та інше Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету, Народного комісаріату внутрішніх справ, Донецького губернського виконкому про порядок використання міліції органами ДПУ, про проведення продподаткової кампанії та інші адміністративні питання. – 11 липня – 21 грудня 1922 р. – 152 арк.

304. Спр. 198. Листування з управліннями повітових міліцій з різних питань. – 1922 – 1923 рр. – 342 арк.

305. Спр. 321. Протоколи та витяги з протоколів засідання бюро комітету партії Шахтинського окружного, Бахмутського міського, Лозово-Павлівського району, листування з Головним управлінням міліції, Донецьким губернським виконкомом, окружними міліціями та іншими про особовий склад, з фінансових, господарських та інших питань. – 16 жовтня 1923 – 24 грудня 1924 рр. – 317 арк.

306. Спр. 392. Накази, циркуляри й розпорядження ЦК КП(б)У, міліції УСРР, Донецького губкому партії, виконкому, кримінального розшуку, копії про заходи покращення побуту, про посилення особового складу кримінальних розшуків членами партії, організацію курсів підготовки реєстраторів, дактилоскопістів та інше. – 1 серпня – 28 грудня 1923 р. – 107 арк.

Оп. 2, Б. н.

307. Спр. 135. Обов'язкові постанови, інструкції, циркуляр Донецького губернського та окружного виконкомів та листування з ними, Головним управлінням міліції й кримінального розшуку Республіки та іншими про ліквідацію політінспекції, нагородження працівників міліції, місцеві фінанси, сільських виконавців, надання даних щодо партійної та культурно-просвітницької роботи тощо. Список міліціонерів, вбитих бандитами у 1920 – 1921 рр. та список нагороджених. Тези доповіді про завдання міліції у зв'язку з переходом на триступеневу систему управління. – 31 липня 1924 – 6 травня 1925 рр. – 364 арк.

Ф. р-1146. Донецький губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Бахмут Бахмутського повіту Донецької губернії, з 1923 р. – м. Бахмут Бахмутської округи Донецької губернії, з 1924 р. – м. Артемівськ Артемівської округи Донецької губернії. 1919 – 1926 рр.

Оп. 1. Б. н.

308. Д. 4. Постановление СНК УССР о взаимоотношениях Центрального управления чрезвычайных комиссий, НКЮ и НКВС, губернской чрезвычайной комиссии с революционным трибуналом и местными отделами юстиции. – 1920 г. – 32 л.

Оп. 2. Б. н.

309. Д 11-а. Постановления СНК УССР, приказы, циркуляры, доклады Донгубчека о деятельности, отчет губчека за 1921 год. – Октябрь 1921 – февраль 1922 гг. – 109 л.

310. Д. 22. Приказ ВЧК о совместных действиях органов ВЧК и ревтрибуналов, протоколы заседания коллегии и информационные сводки Донецкой губчека, списки членов контрреволюционных буржуазных партий. – Май – декабрь 1929 г. – 38 л.

311. Д. 29. Приказ Донецкой губчека и переписка с ней о борьбе со шпионажем и спекуляцией, отправке красноармейцев на фронт, охране армейских складов и др. Список сотрудников секретного оперативного отдела Донгубчека. – 1920 г. – 47 л.

312. Д. 77. Постановления, приказы, циркуляры Донгубчека (копии) и переписка с ней и др. об административно-территориальном делении, мерах наказания за спекуляцию, борьбе с хищениями угля, недостатках в работе и задачах чрезвычайных комиссий и др. Список бандитов, добровольно явившихся и освобожденных губчека. – Декабрь – март 1921 г. – 116 л.

313. Д. 109. Бюллетени информационного подотдела СНК Украины, оперативно-разведывательные сводки, телеграммы Донецкого губернского

отдела ГПУ о политико-экономическом состоянии губернии, движении банд и борьбе с ними. – Апрель – ноябрь 1921 г. – 558 л.

Ф. р-1154. Управління Бахмутської повітової робітничо-селянської міліції Бахмутського повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Бахмут Донецької губернії. 1919 – 1923 рр.

Оп. 1. Б. н.

314. Спр. 80. Доповіді про стан та діяльність Бахмутської повітової, окружної та міської міліцій. – 1923 р. – 65 арк.

Ф. р-1169. Бахмутський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Артемівськ Донецької губернії, з 1925 р. Артемівської округи, 1922 – 1930 рр.

Оп. 1, Б. н.

315. Д. 3. Обязательные постановления окрисполкома. – 20 января – 5 декабря 1923 г. – 26 л.

316. Д. 20. Списки избирателей 2-го избирательного округа и переписка по ним. – 1923 г. – 137 л.

Ф. р-1171. Артемівський окружний суд, м. Артемівськ Донецької губернії, з 1925 р. Артемівської округи, 1924 – 1930 рр.

Оп. 1. Б. н.

317. Спр. 5. Відомості про кількість кримінальних справ з посадових злочинів, пов'язаних з розтратами та присвоєннями, проведених бесідах, доповіддях і звітах. – 11 травня – 6 вересня 1926 р. – 146 арк.

318. Спр. 6. Звіти народних судів про рух справ. – 25 вересня 1926 – 13 жовтня 1927 рр. – 274 арк.

319. Спр. 395. Про безгосподарність та зловживання технічних керівників правління тресту «Хімвугілля» – Лейтіса, Лотоцького та інших при придбанні

імпортного силового устаткування для заводів тресту Віденської силової станції. – т. 1 : – 12 червня – 14 жовтня 1929 р. (містить також дані за 1926 – 1927 рр.). – 155 арк.

320. Спр. 396. Про безгосподарність та зловживання технічних керівників правління тресту «Хімвугілля» – Лейтіса, Лотоцького та інших при придбанні імпортного силового устаткування для заводів тресту Віденської силової станції. – т. 2 : – 1 лютого – 27 листопада 1929 р. (містить також дані за 1926 – 1927 рр.). – 258 арк.

Оп. 2. Б. н.

321. Спр. 3. Циркуляри ЦВК та РНК УСРР, наркомату юстиції та інші про припинення провадження справ до 1 червня 1923 р., про розвантаження будинків примусової праці, про посилення боротьби з викраденням коней. – 10 липня 1924 – 11 листопада 1927 рр. – 31 арк.

Ф. р-1459 Донецька губернська надзвичайна комісія, м. Бахмут Бахмутського повіту. 1919 – 1922 рр.

Оп. 1. Б. н.

322. Д. 1. Приказы Донгубчека. – 1919 – 1924 гг. – 51 л.

323. Д. 3. Приказы, материалы о борьбе с преступлениями по должности. – 1921 г. – 294 л.

324. Д. 5. Дело по обвинению Семикина Г., Ткаченко В., Еника Й. и др. в хищении и спекуляции. – 1921 г. – 294 л.

Ф. р-1469. Донецька губернська прокуратура, м. Бахмут Бахмутського повіту, з 1923 р. – Бахмутської округи Донецької губернії, з 1924 р. – м. Артемівськ Артемівської округи Донецької губернії. 1922 – 1925 рр.

Оп. 1. Б. н.

325. Д. 3. Приказы уполномоченного Наркомвнешторга СССР, Циркуляры прокурора УССР и переписка с губернским исполкомом и др. о порядке направления дел о контрреволюции, дезертирстве, об усилении репрессий за

бандитизм и хулиганство, о порядке выдачи разрешений на ввоз и вывоз товаров, о взаимоотношениях между судебными и партийными органами и др. Протоколы заседания комиссии по чистке и пересмотру личного состава Бахмутского дома принудительных работ. Почтово-телеграммы с секретно-информационными сводками о происшествиях по губернии. – Апрель 1923 – июль 1924 гг. – 374 л.

326. Д. 20. Приказы, циркуляры Наркомата финансов, Управления рабоче-крестьянской милиции и переписка с окружными прокурорами и др. о порядке рассмотрения дел об экономической контрреволюции, о работе промышленной милиции при тресте «Донуголь», о регулировании деловых взаимоотношений между губернскими судом и прокуратурой и др. – 1924 г. – 334 л.

327. Д. 30. Выписки из протоколов заседания аттестационной комиссии, список членов губернского суда, переписка с ГПУ, губернским судом и др. о проверке граждан, о рассмотрении дел сотрудников органов юстиции, о кадрах, о расследовании фактов, изложенных в заметке «Так ли должно быть в судебных учреждениях» и др. – 16 июня – 15 ноября 1924 г. – 334 л.

328. Д. 37. Наблюдательное производство по делу гр. Кривицкого, обвиненного в преступлении по должности. – Ноябрь – декабрь 1924 г. – 3 л.

**Ф. р-1563. Мариупільська окружна прокуратура, м. Мариупіль
Мариупільського округу Донецької губернії. 1924 – 1930 рр.**

Оп. 1. Б. н.

329. Д. 2. Материалы комиссии по рассмотрению дел о должностных преступлениях (приказы, циркуляры, переписка и др.). – 1925 г. – 108 л.

330. Д. 5. Дело ОДТ ГПУ ст. Авдеевки по обвинению в злоупотреблении со стороны артельного старосты гр. Кривицкого. – Ноябрь 1924 – январь 1925 гг. – 21 л.

331. Д. 14. Дело по обвинению гр. Болдырева в получении взятки. – Декабрь 1929 г. – 17 л.

332. Д. 33. Дело Лизак Зельмен Герш Ицковича в нарушении правил валютных операций. – 17 октября – 5 декабря 1929 г. – 22 л.

Ф. р-2295. Донецьке губернське відділення кримінального розшуку робітничо-селянської радянської міліції, м. Бахмут Донецької губернії. 1920 – 1923 рр.

Оп. 1. Б. н.

333. Спр. 131. Вхідні телеграми, зведення подій Донецької губернської міліції та Державного політичного управління. – 2 січня – 25 квітня 1923 р. – 225 арк.

Оп. 2. Б. н.

334. Спр. 14. Наказ, інструкція, обіжник Кримінального розшуку УСРР (копії), листування з НКВС та ін. про взаємовідносини губернської міліції та кримінального розшуку, про боротьбу з кримінальним бандитизмом, про розшук та арешт осіб, про осіб, що виявляють бажання виїхати за кордон, про фальшивомонетників та ін. Список осіб, притягнутих до відповідальності за посадові злочини. – 20 вересня 1922 – 26 лютого 1923 рр. – 171 арк.

335. Спр. 27. Постанови, накази, інструкції ВУЦВК, Кримінального розшуку УСРР про відповідальність за порушення законів соціального страхування, про новий адміністративно-територіальний поділ, про боротьбу з кримінальним бандитизмом, про преміювання тих, хто затримав контрабанду та ін. (копії). – 20 січня 1923 – 28 червня 1924 рр. – 284 арк.

Ф. р-2470. Донецький губернський революційний трибунал, м. Бахмут Бахмутського повіту Донецької губернії, 1920 – 1925 рр.

Оп. 1. Б. н.

336. Д. 71. Выписка из протокола заседания Донецкого губернского военного совещания, переписка с ГПУ, Донецкой губернской чрезвычайной комиссией и др. о назначении представителя в комиссию по досрочному освобождению, выдаче вещественных доказательств и др. – 6.03.1922 – 14.04.1922 гг. – 31 л.

337. Д. 155. Переписка с Донецкой губернской чрезвычайной комиссией, отделом юстиции, партийным комитетом и др. о высылке вещественных доказательств, о дезертирстве и по другим вопросам. – 05.12.1921 – 14.01.1922 гг. – 74 л.

338. Д. 172. Данные о движении судебных дел в трибунале. – 1921 г. – 43 л.

339. Д. 224. Постановления ГПУ УССР и других органов о борьбе с кражами. – 09.06.1921. – 04.01.1922 гг. – 64 л.

340. Д. 227. Протоколы, инструкции совещаний особых народных следователей, Наркомюста и др. об упорядочении следственного производства, о понятии должностных преступлений и др. – 26.10.1921 – 01.11.1921 г. – 14 л.

341. Д. 260. Приказы, инструкции, циркуляры Наркомюста о создании комиссии по борьбе с злоупотреблениями на солевых рудниках, об особых народных следователях и др. – 19.12.1919 – 24.05 1920 гг. – 68 л.

342. Д. 268. Декрет СНК, постановления, приказы, циркуляры ВУЦИК, Верховного трибунала и др. о борьбе с государственными преступлениями, о налогах, торговле и др. вопросам. – 12.07.1921 – 04.01.1922 гг. – 35 л.

Державний архів Вінницької області, м. Вінниця

Ф. п-1. Подільський губернський комітет КП(б)У, м. Вінниця. 1920 – 1925 рр.

Оп. 1. Б. н.

343. Спр. 56. Директиви, телеграми, виписки з телеграм, зведення, рапорти, короткі обзори стану села Подільської губернії та інші матеріали Подільського губернського відділу Державного Політичного управління. – 10 червня 1921 – 3 травня 1923 рр. – 72 арк.

344. Спр. 57. Доповіді, звіти й огляди Подільського губернського відділу ДПУ про економічний і політичний стан Подільської губернії. – Липень – грудень 1923 р. – 246 арк.

345. Спр. 58. Огляд стану й умов роботи у прикордонній смузі. Доповідь про деякі секретні групи Кам'янецького окружного прикордонного відділення ДПУ, про стан хлібного експорту на Поділлі, про політичний стан Подільської губернії й інші матеріали, листування з ДПУ. – 27 жовтня 1923 – 19 лютого 1924 рр. – 49 арк.

Ф. п-29. Вінницький окружний комітет КП(б)У, м. Вінниця. 1923 – 1930 рр.

Оп. 1. Б. н.

346. Спр. 141. Інформації й довідки райкомів КП(б)У і ДПУ про випадки кримінального бандитизму і прояви класової боротьби. – 9 січня – 30 грудня 1925 р. – 211 арк.

347. Спр. 466. Спецповідомлення ДПУ про факти прояву бандитизму, класової боротьби, надзвичайних подій і матеріали їх розслідування. – 3 січня – 30 грудня 1929 р. – 133 арк.

Ф. р-886. Гайсинський повітовий виконавчий комітет, 1920 – 1923 рр.

Оп. 4. Б. н.

348. Спр. 23. Накази, інструкції про роботу Гайсинської повітової надзвичайної комісії. Статистичні зведення про бандитизм у Гайсинському повіті. – 1924 р. – 91 арк.

Ф. р-925. Подільський губернський виконавчий комітет, 1921 – 1925 рр.

Оп. 2. Б. н.

349. Спр. 219. Накази, циркуляри, доповіді, інструкції губернської надзвичайної комісії. – 1921 р. – 102 арк.

350. Спр. 181 Накази, обіжники губревкому, губНК, губнарвідділу освіти. – 26 січня – 15 серпня 1921 р. – 143 арк.

Оп. 6. Б. н.

351. Спр. 6. Бюлетені інформаційної частини секретаріату Управління справами РНК УСРР, держінформаційні зведення Подільського ДПУ. – 27.06.1923 – 17.11.1923 р. – 106 арк.

352. Спр. 100. Листування комісії по боротьбі з хабарництвом при губернській економічній нараді. Постанова РНК про службу в державних установах, про боротьбу з хабарництвом та ін. Розпорядження Центральної комісії з боротьби з хабарництвом про роботу на місцях, документи губернської

економнаради про роботу губернської комісії. – 15.04.1923 – 8.08.1923 р. – 30 арк.

Оп. 8. Б. н.

353. Спр. 35. Протоколи засідань комісії по боротьбі з хабарництвом та статистичні звіти Подільського губернського суду по судово-кримінальному відділу «Про рух справ по боротьбі з хабарництвом». – 1923 р. – 5 арк.

354. Спр. 50. Доповіді про роботу ДПУ та відділів управління (місячні). – 1923 р. – 51 арк.

355. Спр. 51. Доповіді про діяльність Подільського губвоєнкомату, відділу ДПУ та Могильов – Подільського і Тульчинського окрвиконкомів, зведення про надходження податків і зборів губернського фінвідділу. – 1924 р. – 133 арк.

356. Спр. 71. Листування комісії по боротьбі з хабарництвом, постанова РНК про службу в державних установах, про боротьбу з хабарництвом та ін. – 28.07.1923 – 8.08.1923 р. – 30 арк.

357. Спр. 73. Доповіді про діяльність Подільського губвійськомату, відділу державного політичного управління та Могильов-Подільського і Тульчинського окрвиконкомів; інформація про надходження податків та зборів губвідділу. 19.01.1924 – 28.07.1924 р. – 133 арк.

Ф. р-1882. Подільський губернський прокурор. 1922 – 1925 рр.

Оп. 1. Б. н.

358. Спр. 9. Накази, циркуляри, листування з окружними прокурорами про порядок розгляду справ з економічної контрреволюції, регулювання взаємин між органами прокуратури та окружними відділами ДПУ. – 7 лютого 1923 – 16 вересня 1925 рр. – 337 арк.

359. Спр. 12. Положення про ДПУ УСРР, циркуляри Наркомюсту УСРР, листування з НКЮ УСРР. – 1 жовтня 1924 р. – 11 серпня 1925 рр. – 416 арк.

Ф. р-2625. Подільський губернський революційний комітет. 1920 р.

Оп. 1. Б. н.

360. Спр. 110. Оперативні зведення штабу тилу Поділля про політичний стан в губернії та боротьбу з бандитизмом. – 1920 р. – 162 арк.

Оп.2. Б. н.

361. Спр. 38. Накази губернської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, бандитизмом та службовими злочинами. – 28 липня – 31 грудня 1920 р. – 148 арк.

Державний архів Російської Федерації, м. Москва

Ф. р-393. Народный комиссариат внутренних дел Российской Федеративной Социалистической Советской республики, г. Москва, 1917 – 1930 гг.

Оп. 1 а. Управление делами.

362. Д. 144. Протоколы и выписки из протоколов закрытых заседаний коллегии НКВД РСФСР о концессионной политике, привлечении иностранного капитала и др. вопросам. – 24.11.1925 – 19.06.1926 гг. – 278 л.

363. Д. 161. Переписка с ЦК РКП(б) об обследовании пожарной охраны на предприятиях Главного управления военной промышленности, о привлечении иностранного капитала и др. – 02.01.1925 – 25.05.1925 г. – 304 л.

364. Д. 217. Переписка с Главным концессионным комитетом при СНК о привлечении иностранного капитала, возврате концессионных предприятий и др. – Декабрь 1929 г. – 58 л.

365. Д. 221. Постановления и выписки из протоколов заседаний СНК СССР и РСФСР и комиссии Главного концессионного комитета. – 29.01.1927 – 15.12.1927 гг. – 149 л.

Оп. 31. Главное управление милиции.

366. Д. 336. Положение об НКВД за 1921 г., отчеты о деятельности научно-технического и транспортного подотделов отдела уголовного розыска Главного управления милиции за 1921 год, Положение транспортного отдела ВЧК о

взаимоотношениях органов угрозыска с ЧК на путях. – 18.01.1921 – 14.09.1921 г. – 33 л.

367. Д. 343. Инструкция о предупредительных мерах борьбы с хищениями за подписью В. И. Ленина (копии) и переписка с губернскими отделами уголовного розыска о борьбе с хищениями на государственных предприятиях. – 28.06.1921 – 4.07.1921 г. – 25 л.

Оп. 33. Административный отдел и Консультационное бюро Административно-организационного управления.

368. Д. 2б. Проекты постановлений и положений ВЦИК и Совнаркома..., переписка с ГПУ об установлении погранзоны. – 04.01.1922 – 02.11.1922 г. – 316 л.

Ф. р-5446. Совет Министров СССР. 1923 – 1991 гг.

Оп. 5 а. Секретные и совершенно секретные архивные дела Управления делами Совнаркома СССР за 1923 – 1925 гг.

369. Д. 206. О привлечении войск ОГПУ и НКПС к службе охраны пограничной полосы. – Июнь – июль 1925 г. – 13 л.

Оп. 10 а. Секретные и совершенно секретные архивные дела Управления делами Совнаркома СССР за 1929 г., сданных на вечное хранение в Главное Архивное Управление МВД СССР, 1929 г.

370. Д. 485. О порядке переводов, увольнения и восстановления в должности рабочих, переводимых или увольняемых по требованию органов ОГПУ. – Август 1928 – сентябрь 1929 гг. – 123 л.

Ф. р-9495. Комиссия по борьбе со взяточничеством при Наркомате внутренних дел РСФСР. 1922 – 1923 гг.

Оп. 1. 1922 – 1923 гг.

371. Д. 1 Протоколы №№1 – 33 заседаний Комиссии по борьбе со взяточничеством. – 02.09.1922 – 08.05.1923 гг. – 49 л.

372. Д. 2. Положения, инструкции, циркуляры Комиссии по борьбе со взяточничеством. – 09.10.1922 – 20.12.1922 г. – 76 л.

373. Д. 3. Доклады Председателю Центральной комиссии при СТО по борьбе со взяточничеством. – 05.08.1922 – 29.012.1922 г. – 18 л.

Опубліковані документи та матеріали

374. Арватов И. Советское таможенное законодательство / И. Арватов // Внешняя торговля. – 1923. – № 21 – 22. – С. 27 – 28.

375. Архив ВНК : Сборник документов / ответств. ред. В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; сост. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М. : КуНКово поле, 2007. – 720 с., ил.

376. Балицкий В. Десять лет борьбы с контрреволюцией на Украине / В. Балицкий // Известия. – 1927. – 18 декабря.

377. Биткер Г. Организация экспортных синдикатов / Г. Биткер // Внешняя торговля. – 1925. – № 4. – С. 5 – 7.

378. Блат Й. ГПУ на хозяйственном фронте / И. Блат // Пролетарий. – 1927. – 18 декабря.

379. Большевистское руководство. Переписка. 1912 – 1927. Сборник документов / сост. А. В. Квашанкин, Л. В. Кошелева, Л. А. Роговая, О. В. Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 1996. – 428 с.

380. Бонч-Бруевич В. Д. Как организовалась ВЧК / В. Д. Бонч-Бруевич // Огонек. – 1927. – № 3. – С. 5 – 6.

381. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Сборник документов / П. П. Михайленко. – К. : ВШ Министерства охраны общественного порядка УССР, Т. 1. 1917 – 1925 гг. – 1966. – 832 с. ; Т. 2. 1926 – 1967 гг. – 1967. – 952 с.

382. Бройде С. Вредительство, шпионаж и белый террор / С. Бройде. – М. : Госюриздат, 1930. – 115 с.

383. Броневи́й О. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу. Практика спекулятивного капіталу на Україні / О. Броневи́й. – Харків : Державне видавництво України, 1929. – 55 с.

384. Броневой А. Рвачи и комбинаторы: из практики спекулятивного капитала / А. Броневой. – Харьков : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1930. – 72 с.

385. Брудный М. Наши разногласия и неоднородность пролетариата / М. Брудный // Большевик. – 1927. – № 19 – 20. – С. 50 – 64.

386. Бубнов А. Идеология буржуазной реставрации в первоначальный период нэпа / А. Бубнов // На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией. Сб. статей. – М. : Красная новь, Главполитпросвет, 1923. – С. 9 – 34.

387. Бутковский В. П. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР / В. П. Бутковский / предисл. В. Н. Ксандрова. – М. – Л. : Госиздат, 1928. – 123 с.

388. Бухарин Н. И. Уроки хлебозаготовок, шахтинского дела и задачи партии: К итогам апрельского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б). Доклад на собрании актива Ленинградской организации ВКП(б), 13 апреля 1928 г. / Н. И. Бухарин // Н. И. Бухарин. Путь к социализму. Избранные произведения. – Новосибирск : Наука, 1990. – С. 261 – 294.

389. Бухарин Н. И. Экономика переходного периода / Н. И. Бухарин // Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М. : Политиздат, 1989. – С. 16 – 178.

390. Вардзиели Я. Борьба с хозяйственными преступлениями / Я. Вардзиели // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – № 23. – С. 690 – 692.

391. Вольфсон С. Я. Интеллигенция как социально-экономическая категория / С. Я. Вольфсон. – М.-Л. : Госиздат, 1926. – 61 с.

392. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы / ред. - сост. Ю. Г. Фельштинский. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.

393. ВЧК и начало нэпа. Документы // Свободная мысль. – XXI. – 2000. – № 4. – С. 114 – 128.

394. Вышинский А. Вопросы уголовного процесса. Доклад по п. 5 повестки дня V Всероссийского съезда деятелей советской юстиции / А. Я. Вышинский // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 12 – 13. – С. 279 – 281.

395. Вышинский А. Итоги Шахтинского дела / А. Я. Вышинский // Революция права. – 1928. – № 5. – С. 4 – 13.

396. Вышинский А. Два процесса (О вредительстве на примере процесса Промпартии и Шахтинского дела) / А. Я. Вышинский // Советское государство и революция права. – 1931. – № 1. – С. 51 – 57.

397. Гензель П. Системы регулирования внешней торговли при монополии государства / П. Гензель // Внешняя торговля. – 1924. – № 4. – С. 9 – 11.

398. Гернет М. Н. Преступность за границей и в СССР / М. Н. Гернет. – М. : Советское законодательство, 1931. – 187 с.

399. Герцензон А. А. Борьба с преступностью в РСФСР. По материалам обследования НК РКИ СССР / А. А. Герцензон / под ред. В. А. Радус-Зеньковича. – М. : Юридическое издание НКЮ РСФСР, 1928. – 163 с.

400. Герцензон А. А. Основные тенденции динамики преступности за десять лет / А. А. Герцензон // Советское право. – 1928. – № 1. – С. 69 – 85.

401. Гинзбург А. М. О частном капитале в СССР / А. М. Гинзбург // Экономическое обозрение. – 1926. – № 8. – С. 85 – 121.

402. Гінзбург М. Приватний капітал і злочинні способи його нагромадження / М. Гінзбург // Червоне право. – 1927. – № 14 – 15 (80 – 81). – С. 621 – 625; № 16 (82). – С. 693 – 702.

403. Горбунов М. Процесс образования торгово-промышленной эмиграции / М. Горбунов // На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией. Сб. статей. – М. : Красная новь, Главполитпросвет, 1923. – С. 108 – 124.

404. Гродзинский М. Новый уголовный кодекс УСССР (Общая часть) / М. Гродзинский // Вестник советской юстиции. – 1927. – № 17 (99). – С. 583.

405. Гродзинский М. Саботаж, бюрократизм, волокита / М. Гродзинский // Еженедельник советской юстиции. – 1922. – № 18. – С. 2 – 3.

406. Громов В. Дознание и предварительное следствие (Теория и техника расследования преступлений). Руководство для органов дознания и народных следователей / В. Громов. – М. : Юридическое издательство Наркомюста РСФСР, 1926. – 298 с.

407. Гюнтер А. Должностные преступления / А. Гюнтер. – Харьков : Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. – 80 с.

408. Гюнтер А. Общая часть. Контрреволюционные преступления / А. Гюнтер. – Харьков : Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1929. – 156 с.

409. Двенадцатый съезд РКП(б). 17 – 25 апреля 1923 года [Текст] : Стенографический отчет / Ин-т марксизма–ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1968. – 903 с.

410. Денежная реформа 1921-1924 гг. : создание твердой валюты. Документы и материалы /сост. Л. Н. Доброхотов, В. Н. Колодежный, В. С. Пушкарёв. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 863 с.

411. Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения [Текст] : В 2 т. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 1 : 1897 – 1923 гг. – 590 с.; Т. 2 : 1924 – июль 1926. – 416 с.

412. Дзержинский Ф. Э. – руководитель ВЧК – ОГПУ. Сборник документов и материалов (1918 – 1926 гг.) / ред. коллегия : Н. С. Захаров, П. Г. Гришин, А. В. Прокопенко. – М. : Научно-издательский отдел Высшей школы КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1967. – 156 с.

413. Дзержинский Ф. Э. – председатель ВЧК – ОГПУ [Текст]: Сборник документов и материалов (1918 – 1926 гг.) / А. С. Велидов, В. К. Виноградов, А. А. Зюбченко, Г. А. Николаев; ред. кол. : В. М. Чебриков, И. С. Розанов, А. И. Фокин. – М. : Издательство ВКШ КГБ СССР, 1977. – 584 с.

414. Доклад о работе УКК ВС РСФСР за 1925 г. // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – № 2. – С. 45 – 48; № 3. – С. 73 – 79.

415. Документы свидетельствуют : Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927 – 1932 гг. / под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. – М. : Политиздат, 1989. – 526 с.

416. Дубенецкий Н. Экспорт хлеба и современное состояние нашей посевной площади / Н. Дубенецкий // Экономическое обозрение. – 1923. – № 6. – С. 14 – 21.

417. Дукельський С. ЧК – ДПУ / С. Дукельський // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 25 – 36; № 3. – С. 16 – 25.

418. Единый Наркомат внешней и внутренней торговли // Внешняя торговля. – 1925. – № 5. – С. 3 – 4.

419. Жигалко П. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики / П. Жигалко. – Харьков : Госиздат Украины, 1925. – 72 с.

420. Жижиленко А. А. Должностные (служебные) преступления (Глава III Уголовного кодекса). Практический комментарий. Изд. 3-е. исправл. и дополн / А. А. Жижиленко. – М. : Право и жизнь, 1927. – 100 с.

421. Жирмунский М. М. Частный торговый капитал в народном хозяйстве СССР / М. М. Жирмунский. – М. : Госиздат, 1927. – 128 с.

422. Залкинд А. Б. Очерки культуры революционного времени. Сб. статей / А. Б. Залкинд. – М.-Л. : Госиздат, 1924. – 196 с.

423. Защита частных прав // Вестник советской юстиции. – 1924. – № 5 – 6 (15 – 16). – С. 130.

424. Звіт Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 рік // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 5 – 11.

425. Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (ЗУ УСРР), 1921 – 1927 рр.

426. Зорін А. Шкідництво і боротьба проти нього / А. Зорін // Вісник радянської юстиції. – 1930. – № 19. – С. 532 – 535.

427. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917 – 1921 гг. : Сб. документов / ред. кол. А. Г. Белов и др. – М : Госполитиздат, 1958. – 511 с.

428. Из истории войск ВЧК и пограничной охраны. Документы и материалы. 1917 – 1921 / ред. кол. Гончаров А. К. и др. – М. : Издательство Министерства обороны СССР, 1958. – 523 с.

429. Из истории советских органов государственной безопасности. Сборник документов. Выпуск четвертый (1930 г. – июль 1934 г.) / сост.

И. И. Акимов. – М. : Высшая Краснознаменная школа КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1968. – 371 с.

430. Иодковский А. Новый Уголовно-Процессуальный Кодекс Украины / А. Иодковский // Еженедельник советской юстиции. – 1928. – № 2. – С. 36 – 38.

431. Иодковский А. Уголовно-Процессуальный Кодекс УССР. Текст и постатейный практический комментарий / А. Иодковский, М. Шаргей. – Харьков : Юридическое издание НКЮ УССР, 1928. – 356 с.

432. История советской разведки. Сборник документов по истории оперативной деятельности ВЧК – ГПУ. Выпуск второй (1921 – 1925 гг.) / сост. В. В. Иванов. – М. : ВШ КГБ при СМ СССР, 1960. – 215 с.

433. История советской разведки. Сборник документов по истории оперативной деятельности органов и войск ОГПУ. Выпуск третий (1926 – 1929 гг.) / сост. А. С. Бондарь, Н. Ф. Канищев. – М. : ВШ КГБ при СМ СССР, 1961. – 298 с.

434. Киевский пролетарий. – 1927. – 23 июля .

435. Ключев Д. Две смерти / Д. Ключев // Диктатура труда. – 1928. – 25 марта.

436. Колесников Л. Лицо классового врага / Л. Колесников. – М. – Л. : Молодая гвардия, 1928. – 112 с.

437. Комунистична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів – К. : Вид-во політ. літ. Укр., Ін-т іст. партії при ЦК КПУ, філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, 1976. – Т. 1 (1918 – 1941). – 1007 с.

438. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1918 – 1970). – Изд. 8-е. доп. и испр. / Ин-т марксизма–ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 3. 1924 – 1927. – М. : Политиздат, 1970. – 225 с.

439. Кондурушкин И. С. Хозяйственно-экономические судебные процессы периода нэпа. Обвинительные речи / И. С. Кондурушкин. – М. – Л. : Госиздат, 1930. – 168 с.

440. Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918 – 1926 гг. / И. С. Кондурушкин. – М. – Л. : Госиздат, 1927. – XVI + 240 с.

441. Красин Л. Пределы оперативной работы Внешторгов / Л. Красин // Внешняя торговля. – 1924. – № 1. – С. 8 – 10.

442. Красин Л. Советский счет иностранным капиталистам / Л. Красин. – Л. : Прибой, 1925. – 16 с.

443. Кржижановский Г. М. Вредительство в энергетике. Стенограмма доклада в Коммунистической академии на собрании инженеров и техников-коммунистов 19 и 23 ноября 1930 г. / Г. М. Кржижановский. – М. – Л. : Соцэкиз, 1931. – 72 с.

444. Кржижановский Г. М. Вредительство как оно есть / Г. М. Кржижановский. – М. – Л. : Госиздат, 1930. – 31 с.

445. Крицман Л. Н. Героический период великой русской революции / Л. Н. Крицман. – М. : Государственное издательство, б.г. – 251 с.

446. Крицман Л. Какого капиталиста может терпеть победивший пролетариат? / Л. Крицман // Правда. – 1923. – 11 ноября.

447. Крумин Г. Некоторые итоги и перспективы / Г. Крумин // Экономическая жизнь. – 1926. – 20 июня. – № 140 (2259).

448. Крыленко Н. Карательная политика и усиление в ней классового принципа / Н. Крыленко // Ежедневник советской юстиции. – 1924. – № 12 – 13. – С. 282 – 83.

449. Кузовков Д. В. Процесс натурализации народного хозяйства (1916 – 1920 гг.) / Д. В. Кузовков // Финансовое оздоровление экономики: опыт нэпа : Сборник. – М. : Московский рабочий, 1990. – С. 13 – 42.

450. Кумыкин П. К вопросу о задачах и методах экономической борьбы с контрабандой / П. Кумыкин // Внешняя торговля. – 1925. – № 24. – С. 12 – 14.

451. Кумыкин П. Контрабанда в 1924 – 1925 гг. / П. Кумыкин // Внешняя торговля. – 1926. – № 13. – С. 11 – 12.

452. Курский Д. XV съезд ВКП(б) и органы юстиции / Д. Курский // Еженедельник советской юстиции. – 1928. – № 1. – С. 1 – 2.

453. Лаговнер Н. Итоги и очередные задачи борьбы с растратами / Н. Лаговнер // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – № 7. – С. 189 – 191.

454. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы, хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат / Ю. Ларин. – М. : Госиздат, 1926. – 91 с.

455. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М. – Л. : Госиздат, 1927. – 312 с.

456. Лацис М. И. Два года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор деятельности чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности / М. И. Лацис. – М. : Госиздат, 1920. – 85 с.

457. Лацис М. И. Дзержинский и ВНК/ М. И. Лацис // Пролетарская революция. – 1926. – № 9. – С. 81 – 97.

458. Лацис М. И. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией / М. И. Лацис. – М., 1921. – 96 с.

459. Ленін В. І. Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників») 28 червня 1919 р. / В. І. Ленін // Повне зібр. творів. Т. 39. Червень – грудень 1919 р. – К. : Політвидав України, 1973. – С. 1 – 27.

460. Ленін В. І. Виборча кампанія до IV Державної Думи / В. І. Ленін // Повне зібр. творів. Т. 21. Грудень 1911 – липень 1912 рр. – К. : Політвидав України, 1971. – С. 35 – 53.

461. Ленін В. І. Державна дума і с.-д. тактика. Січень 1906 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 12. Жовтень 1905. – квітень 1906 рр. – К. : Політвидав України, 1968. – С. 151 – 161.

462. Ленін В. І. До історії питання про нещасний мир. 9 (20) січня 1918 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 35. Жовтень 1917 – березень 1918 рр. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 234 – 242.

463. Ленін В. І. Доповідь про нову економічну політику на VII Московській губернській партійній конференції. 29 жовтня 1921 р. / В. І. Ленін // Повне

зібрання творів. Т. 44. Червень 1921 – березень 1922 рр. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 185 – 203.

464. Ленін В. І. Лист Г. Я. Сокольникову. 11 лютого 1922 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 54. Листи. Листопад 1921 – березень 1923 рр. – К. : Політвидав України, 1975. – С. 159 – 160.

465. Ленін В. І. Лист Л. Б. Каменєву. 3 березня 1922 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 45. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 351 – 358.

466. Ленін В. І. Листи з далека / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 31. Березень – квітень 1917 р. – К. : Політвидав України, 1973. – С. 9 – 57.

467. Ленін В. І. План доповіді про нову економічну політику на VII Московській губернській партконференції / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 44. Червень 1921 – березень 1922 рр. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 454 – 456.

468. Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику Республіки. Звіт ВУЦВК і РНК 23 грудня (IX Всеросійський з'їзд Рад. 23 – 28 грудня 1921 р.) / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 44. Червень 1921 – березень 1922 рр. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 279 – 315.

469. Ленін В. І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики. Лист Д. І. Курському. 20 лютого 1922 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 44. Червень 1921 – березень 1922 рр. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 380 – 384.

470. Ленін В. І. Про кооперацію / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 44. Червень 1921 – березень 1922 рр. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 411 – 414.

471. Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність / В. І. Ленін. // Повне зібр. творів. Т. 36. Березень – липень 1918 р. – К. : Політвидав України, 1973. – С. 267 – 296.

472. Ленін В. І. Промова в питанні про Установчі збори / В. І. Ленін // Повне зібр. творів. Т. 35. Жовтень 1917 – березень 1918 рр. – К. : Політвидав України, 1973. – С. 129 – 131.

473. Ленін В. І. Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій. 6 лютого 1920 р. / В. І. Ленін. // Повне зібрання творів. Т. 40. Грудень 1919 – квітень 1920 рр. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 109 – 117.

474. Ленін В. І. Супровідний лист Л. Б. Каменєва до В. І. Леніна на матеріалах щодо реорганізації ВНК. Між 29 листопадом і 1 грудня 1921 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 54. Листи. Листопад 1921 – березень 1923 рр. – К. : Політвидав України, 1975. – С. 567.

475. Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? Кінець вересня – 1 (14) жовтня 1917 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Т. 34. Липень – жовтень 1917 р. – К. : Політвидав України, 1969. – С. 273 – 321.

476. Ленин В. И. и ВЧК. Сборник документов (1917 – 1922 гг) / сост. Ю. А. Ахапкин, Н. А. Губанов, А. В. Любцев и др.; ред. кол. : С. К. Цвигун, А. А. Соловьев, Г. Н. Голиков. – М. : Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, КГБ при СМ СССР, 1970. – 764 с.

477. Ленин В. И. и ВЧК : Сборник документов (1917 – 1922 гг) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; сост. Ж. Г. Адиебекова и др.; редкол. В. П. Пирожков (пред.) и др. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1987. – 742 с.

478. Ленинский сборник. Т. 20 / под ред. В. В. Адоратского, М. А. Савельева, В. Г. Сорина. – М. : Госполитиздат, 1932. – 364 с.

479. Лубянка. ВЧК – КГБ. Документы. – М. : Международный фонд «Демократия», 1997. – 352 с.

480. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / В. Н. Хаустов и др. (сост.); под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 2003. – 912 с. (Серия : Россия. XX век. Документы).

481. Луначарский А. В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем / А. А. Луначарский. – М. : Новая мысль, 1924. – 73 с.

482. Макотинский М. Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры / А. Макотинский // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 8. – С. 329 – 333.

483. Малицкий А. ЧК и ГПУ/ А. Малицкий. – Х. : Путь просвещения, 1923. – 50 с.

484. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача / А. Н. Марзеев. – Киев : Здоровье, 1965. – 175 с.

485. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України в документах і матеріалах. У 3-х т. – Т. 1 (1917 – 1925). – К. : Генеза, 1997. – 504 с.; Т. 2 (1926 – 1945). – К. : Генеза, 1999. – 412 с.

486. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917 – 1922 гг. : Сб. документов и материалов / ред. коллегия П. П. Бачинский, П. И. Павлюк, Б. С. Шульженко. – К. : Политиздат Украины, 1971. – 392 с.

487. На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией. Сборник статей. – М. : Красная новь, Главполитпросвет, 1923. – 264 с.

488. Наказ Ф. Дзержинського про каральну політику надзвичайних комісій. 8 січня 1921 року // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 86 – 89.

489. Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий. 1917 – 1921 гг. Сборник документов и материалов / сост. И. Е. Поликарпенко. – М. : Научно-издательский отдел Высшей школы КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1961. – 368 с.

490. О мероприятиях органов юстиции в связи с проведением режима экономии. Циркуляр Наркомюста от 14.07.1926 г. № 133 // Еженедельник советской юстиции. Орган НКЮ РСФСР. – 1926. – № 32. – С. 978 – 979.

491. О мероприятиях по организации процессов по должностным и хозяйственным преступлениям. Циркуляр Наркомюста от 31.01.1924 г. № 20 // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 5. – С. 117 – 118.

492. Орловский С. О борьбе с преступностью / С. Орловский // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 12. – С. 511 – 514.

493. Основной Закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик: Принят и введен в действие Постановлением второй сессии

Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР первого созыва 6 июля 1923 г., утвержден II Всесоюзным съездом Советов 31 января 1924 г. [Текст] // Вестник ЦИК, СНК и СТО СССР. – 1924. – №2. – Ст.24.

494. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск : Центр по изучению документов новейшей истории Украины, 1994. – 234 с.

495. Отчет Донецкого губернского экономического совещания УЭС'У и СТО. – Славянск, 1923. – С. 465 с.

496. О хозяйственном положении страны и задачах партии. Резолюции XV конференции ВКП(б). (26 октября – 3 ноября 1926 г.). // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1888 – 1970). – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 3 : 1924 – 1927. – С. 363 – 382.

497. Петерс Я. Доклад на заседании Московского совета об антисоветской деятельности правых эсеров и меньшевиков / Я. Петерс // Известия ВЦИК. – 1918. – 26 июня.

498. Петерс Я. Х. Из воспоминаний о работе в ВЧК в первый год революции / Я. Х. Петерс // Утро страны советов. Воспоминания участников и очевидцев революционных событий в Петрограде 25 октября (7 ноября) 1917 г. – 10 марта 1918 г. / сост. М. П. Ирошников. – Ленинград : Лениздат, 1988. – С. 246 – 255.

499. Петерс Я. Несколько слов о работе ВЧК – ОГПУ / Я. Петерс // Правда. – 1928. – 18 декабря.

500. Пилявский С. Орган надзора за законностью в СССР / С. Пилявский // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – № 23 – 24. – С. 537 – 539.

501. Пионтковский А. А. Советское уголовное право. Т. 2. Особенная часть / А. А. Пионтковский. – М. – Л. : Госиздат, 1928. – 97 с.

502. Плетников К. Участие частных лиц в должностных преступлениях / К. Плетников // Вестник советской юстиции. – 1926. – № 4. – С. 164 – 166.

503. Побережний М. Кримінальна відповідальність за недодержання правил техніки безпеки на промислових підприємствах / М. Побережний // Червоне право. – 1927. – № 7 (25). – С. 307 – 311.

504. Пограничные войска СССР. Сборник документов и материалов. 1918-1928 / ред. кол. П. И. Зорянов (гл. ред.), Р. А. Бахромеев, П. В. Волобуев и др.; сост. Е. Д. Соловьев, А. И. Чугунов, Е. В. Сахарова и др. – М. : Наука, 1973. – 928 с.

505. Полевой М. О борьбе с хозяйственными преступлениями / М. Полевой // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 25. – С. 579 – 581.

506. Положение о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления) // Уголовное законодательство ССР и союзных республик. Сборник / под ред. Д. С. Карева. – М. : Госиздательство юридической литературы, 1957. – С.14 – 18.

507. Потяев А. И. Контрабанда и борьба с ней / А. И. Потяев // Внешняя торговля. – 1925. – № 15. – С. 5 – 9.

508. Потяев А. И. Наша экспортная политика / А. И. Потяев // Внешняя торговля. – 1923. – № 1 – 2. – С. 11 – 14.

509. Про боротьбу з розтратами. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 11 червня 1926 р. // Известия. – 1926. – 31 июля. – № 174.

510. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР по докладам Народного комиссариата юстиции и Народного комиссариата внутренних дел о карательной политике и состоянии мест заключения. Приказ ВЦИК № 49 от 26.03.1928 г. // Еженедельник советской юстиции. – 1928. – № 14. – С. 417 – 419.

511. Про каральну політику надзвичайних комісій. Наказ від 08.01.1921 // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1 (2). – С. 86 – 89.

512. Процесс Промпартии (25 ноября – 7 декабря 1930 г.) / Стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу. – М. : Советское законодательство, 1931. – 544 с.

513. Работа Донецкой губчека на хозяйственном фронте. Июль и август 1921 года // Хозяйство Донбасса. – 1921. – № 6 – 7. – С. 52 – 54.

514. Растраты и растратчики [Сборник статей] / Е. Г. Ширвиндт, А. А. Пионтковский, В. С. Халфин и др. – М. : Издательство НКВД РСФСР, 1926. – 194 с.

515. Резанов А. С. Немецкое шпионство / А. С. Резанов. – Петроград : Типография М. Меркушева, 1915. – 336 с.

516. Роднянский А. Карательная политика губернских судов по контрреволюционным преступлениям в 1926 г. / А. Роднянский // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – № 33. – С. 1009 – 1011.

517. Романов М. Аренда национализированной промышленности / М. Романов // Экономическое обозрение. – 1923. – № 2. – С. 13 – 25.

518. Российская коммунистическая партия (большевиков) : Внутрипартийная борьба в двадцатые годы : Документы и материалы. 1923 г. / отв. сост. В. П. Вилкова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 464 с.

519. Русанов Э. П. Синдикат – 2 (Обзор по делу контрреволюционной организации Бориса Савинкова, проведенному ВЧК – ОГПУ в 1922 – 1924 гг.) / Э. П. Русанов. – М. : ВШ КГБ при СМ СССР, 1961. – 99 с.

520. Сатаров Н. Монополия внешней торговли и борьба с контрабандой / Н. Сатаров, С. Дмитриев // Внешняя торговля. – 1938. – № 4 – 5. – С. 19 – 26.

521. Саулов. Как перекачивались товары из кооперации в руки частного? Кооперативные вредители / Саулов // Пролетарий. – 1927. – 1 декабря.

522. Сборник документов к истории ВЧК – ОГПУ (1917 – 1924 годы) / ред. А. И. Петрихин, сост. и автор предисловия В. М. Клеандров. – М. : Высшая школа КГБ, 1957. – 171 с.

523. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917 – 1952) / под ред. И. Т. Голякова. – М. : Гос. издат. юрид. лит., 1953. – 463 с.

524. Сергеев Б. Шахтинцы. История вредительства, суд, приговор / Б. Сергеев, В. Плесков. – М. : Госиздат, 1928. – 56 с.

525. Скрыпник Н. Октябрьская революция и революция права / Н. Скрыпник // Вестник советской юстиции. – 1924. – № 22 (32). – С. 733 – 734.

526. Сметанич С. Революционная законность на Украине / С. Сметанич // Вестник советской юстиции. – 1927. – № 21 – 22 (103 – 104). – С. 740 – 744.

527. Собрание Законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР (СЗ СССР). – 1924 – 1936 гг.

528. Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР. Издание народного комисариата юстиции. – 1917 – 1938 гг.

529. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). В 10 т. [Текст] / ред. совет : А. Н. Сахаров, Г. Н. Севостьянов, В. С. Христофоров и др. – М. : Институт Российской истории Российской Академии наук, 2001 – 2004 : Т. 1. Ч. 1. 1922 / ред. кол. Ю. Л. Дьяков (отв. ред.). – М., 2001. – 490 с.; Т. 1. Ч. 2. 1923 / ред. кол. Ю. Л. Дьяков (отв. ред.). – М., 2001. – 613 с.; Т. 2. 1924 / ред. кол. Б. Н. Казанцев (отв. ред.) – М., 2001. – 511 с.

530. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939 Документы и материалы. В 4-х т [Текст] / ред. А. Берелович, В. Данилов ; Институт российской истории РАН. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). — Т. 1 : Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. 1918 – 1922 : Документы и материалы / Л. Борисова и др. (сост.). – 1998. – 864 с. ; Т. 2 : Советская деревня глазами ОГПУ. 1923–1929 : Документы и материалы / Л. Борисова и др. (сост.). – 2000. – 1168 с.

531. Советское руководство. Переписка. 1928 – 1941 гг. / сост. А. В. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая, О. В. Хлевнюк. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 519 с.

532. Соловьев Н. Ответственность частных лиц за соучастие в должностных преступлениях / Н. Соловьев // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 21. – С. 495 – 496.

533. Старосельский Я. В. Принципы построения уголовной репрессии в пролетарском государстве / Я. В. Старосельский // Революция права. – 1927. – № 2. – С. 83 – 94.

534. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). 1923 – 1938 гг. : В трех томах / Т. 1. 1923 – 1926 гг./ под ред. А. Ю. Ватлина, П. Грегори и др. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 960 с.

535. Стенографический отчет и постановление II-ой сессии ВЦИК X-го Созыва. 25.07.1927 г. – М. : Госиздат, 1928. – 348 с.

536. Таможенный устав Союза ССР. Утвержден Президиумом ЦИК СССР 12.12.1924. – Хабаровск : Издание Дальневосточного таможенного округа, 1925. – 58 с.

537. Таргулов Я. Новая экономическая и финансовая политика советской власти [Доклад на совещании заведующих и ответственных сотрудников финотделов и приписных касс г. Петрограда и Петроградской губернии 11 июня 1921 г.] / Я. Таргулов. – Пг. : Типография губфинотдела, 1921. – 50 с.

538. Тарновский Е. Голод, НЭП и движение уголовных и гражданских дел в народных судах / Е. Тарновский // Ежедневник советской юстиции. – 1922. – № 29 – 30. – С. 9 – 10.

539. Тарновский Е. Движение преступности в 1920 – 1921 гг. / Е. Тарновский // Ежедневник советской юстиции. – 1922. – № 19 – 20. – С. 9 – 10.

540. Тарновский Е. Движение преступности за 1922 – 1923 гг. / Е. Тарновский // Ежедневник советской юстиции. – 1924. – № 28. – С. 647 – 651.

541. Тарновский Е. Преступность в 1920 – 1922 гг. / Е. Тарновский // Ежедневник советской юстиции. – 1923. – № 7 – 8. – С. 154.

542. Тарновский Е. Статистика преступлений за 1924 – 1925 гг. / Е. Тарновский // Ежедневник советской юстиции. – 1926. – № 21. – С. 646 – 649; № 23. – С. 674 – 677.

543. Тарновский Е. Судебная репрессия в цифрах за 1919 – 1922 гг. / Е. Тарновский // Еженедельник советской юстиции. – 1922. – № 44 – 45. – С. 43 – 44.

544. Тейтель И. Донбасс на выставке V съезда Советов Украины. Статистико-экономический очерк / И. Тейтель. – Харьков : Госиздат, 1921. – 20 с.

545. Тирсбанурт Т. А. Наша безработица / Т. А. Тирсбанурт // Большевик. – 1927. – № 14. – С. 73 – 85.

546. Толпыго Н. Бесхозяйственность как уголовное преступление / Н. Толпыго // Вестник советской юстиции. – 1926. – № 13. – 337 – 338.

547. Трайнин А. Уголовное право. Часть общая / А. Трайнин. – М. : Издательство 1 МГУ, 1929. – 511 с.

548. Турло С. Шпионаж и Уголовный Кодекс / С. Турло // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 11. – С. 249 – 252.

549. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты) / сост. : Е. М. Ворожейкин, О. И. Пацихо и др.; отв. ред. Д. С. Карев. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 531 с.

550. Уголовный кодекс УССР. 1922 г. – Харьков : Вукоопспілка, 1922. – 35 с.

551. Уголовный Кодекс УССР в редакции 1927 г. Текст с постатейными разъяснениями из циркуляров и постановлений Наркомюста и Верховного Суда УССР / сост. И. И. Курицкий, Л. Л. Гиммельфарб, Н. И. Шихмантер. – Харьков : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927. – 322 с.

552. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Официальный текст с изменениями и дополнениями на 1 октября 1938 г. – К. : Юридическое издательство Народного комиссариата юстиции СССР, 1939. – 196 с.

553. Уголовный процессуальный кодекс. Текст и комментарий / под ред. С. Пригова, М. Шаргея. – Харьков : Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. – 608 с.

554. «Факторы» репрессии за 1928 год // Административный вестник. – 1929. – № 9. – С. 33 – 36.

555. Халфин В. С. Растрата среди должностных преступлений / В. С. Халфин // Растраты и растратчики. – М.: Издательство НКВД РСФСР, 1926. – С. 25 – 37.

556. Халфин В. Учет преступности и прекращение уголовных дел / В. Халфин // Административный вестник. – 1929. – № 11. – С. 24 – 29.

557. XIV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). 18 – 31 декабря 1925 г. [Текст] : Стенографический отчет. – М., 1926. – 1042 с.

558. Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве / А. И. Хрящева. – [2-е изд., исправл. и доп.]. – М. : Издательство ЦСУ Союза ССР, 1926. – 172 с.

559. Циркуляр Наркомюста от 14.07.1926 № 133 «О мероприятиях органов юстиции в связи с проведением режима экономии» // Ежедневник советской юстиции. – 1926. – № 32. – С. 978 – 979.

560. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / под ред. А. М. Гинзбурга. – М.-Л. : Промиздат, 1927. – V, [1], 566 с.

561. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А. В. Чаянов. – М. : Издательство книгосоюза, 1927. – 383 с.

562. Челышев М. Основные принципы работы Уголовно-Кассационной Коллегии Верховного суда РСФСР / М. Челышев // Ежедневник советской юстиции. – 1927. – № 2. – С. 25 ; № 3. – С. 52.

563. Шапошников Н. О новом таможенном тарифе и о таможенно-тарифном комитете / Н. Н. Шапошников // Внешняя торговля. – 1922. – № 4. – 2 – 4.

564. Шапошников Н. Протекционизм и свобода торговли / Н. Н. Шапошников. – 2-е изд. – М.: Экономическая жизнь, 1924. – 90 с.

565. Шахматов А. Безработица и борьба с ней / А. Шахматов. – М. – Л. : Московский рабочий, 1928. – 63 с.

566. Шейн С. Д. Суд над экономической контрреволюцией в Донбассе. Заметки общественного обвинителя / С. Д. Шейн. – М. – Л. : Госиздательство, 1928. – 128 с.

567. Шнейдер С. М. Растратчики / С. М. Шнейдер // Преступник и преступность. Сборник II / ред. Е.К.Краснушкина, Г.М.Сегал, Ц.М.Фейнберг / Кабинет по изучению личности преступника и преступности при Мосздравотделе. – М. : Издание Мосздравотдела, 1928. – С. 72 – 105

568. Шостак Г. Некоторые итоги борьбы за революционную законность / Г. Шостак // Ежедневник советской юстиции. – 1927. – № 8. – С. 212 – 214.

569. Экономическая контрреволюция в Донбассе : Итоги Шахтинского дела. Статьи и документы. – М. : Юридическое издание РСФСР, 1928. – 304 с.

570. Эстрин А. Аналогия / А. Эстрин // Ежедневник советской юстиции. – 1922. – № 28. – С. 1 – 2.

571. Эстрин А. Я. Взятничество и уголовная репрессия / А. Эстрин // Ежедневник советской юстиции. – 1922. – № 39 – 40. – С. 6 – 10.

572. Эстрин А. Я. Десять лет советской уголовной политики / А. Я. Эстрин // Революция права. – 1927. – № 4. – С. 92 – 110.

573. Эстрин А. Я. Хозяйственное строительство и уголовное право / А. Я. Эстрин // Революция права. – 1927. – № 3. – С. 48 – 65.

574. Эстрин А. Я. Эволюция советской уголовной политики / А. Я. Эстрин // Основы и задачи советской уголовной политики / под ред. Е. Г. Ширвиндта. – М.-Л. : Госиздат, 1929. – С. 1 – 42.

Література

575. Апиян Н. А. Органы государственной безопасности Советской Армении в период строительства социализма (1920 – 1934) / Н. А. Апиян. – Ереван, 1980. – 173 с.

576. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Аренд / под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова; пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.

577. Архірейський Д. В. Митна справа і боротьба з контрабандою в Криму на початку непу / Д. В. Архірейський // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 174. – Т. 2. – С. 31 – 34.

578. Архірейський Д. В. Співпраця радянських митних установ та органів ВУНК – ДПУ у 1920-х роках / Д. В. Архірейський // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 2-3. – С. 32 – 47.

579. Архірейський Д. В. Протидія радянських митників контрабанді наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. / Д. В. Архірейський // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 105 – 120.

580. Бабій Б. М. 3 історії органів ВУНК-ДПУ УРСР (1918 – 1926) / Б. М. Бабій // Проблеми правознавства. – 1966. – Вип. 5. – С. 34 – 47.

581. Бачинський П. П. Органи ВУНК в захисті Радянської влади на Україні / П. П. Бачинський // Український історичний журнал. – 1969. – № 1. – С. 57 – 63.

582. Березкина О. Политическая элита и политический режим в 1920-е гг. (опыт системного анализа) / О. Березкина // НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – С. 302 – 320.

583. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. / І. Г. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 1 – 432 с. ; Т. 2. – 685 с.

584. Білокінь С. Система обліків, анкетування й паспортизації населення як інформаційна основа державної політики масового терору / С. Білокінь // Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари» 3 – 4 листопада 1997 року. – К. : Стилос, 1998. – С. 42 – 73.

585. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Т. 1 / С. Білокінь. – К. : Київське наукове товариство ім. Петра Могили, 1999. – 448 с.

586. Благих И. А. Н. Кондратьев – экономист, мыслитель, гражданин / И. А. Благих // Вестник Российской Академии наук. – 1994. – Т. 64. – № 2. – С. 138 – 146.

587. Блюм А. Администраторы. Научные элиты и отношения с властью / Аллен Блюм // История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной конференции. Москва, 5 – 7 декабря 2008 г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 64 – 92.

588. Боева Л. А. Деятельность ВЧК – ОГПУ по формированию лояльности граждан политическому режиму : 1921 – 1924 гг. / Л. А. Боева. – М. : Компания Спутник, 2003. – 150 с.

589. Боева Л. А. «Особая каста» : ВЧК – ОГПУ и укрепление коммунистического режима в годы нэпа / Л. А. Боева. – М. : АЙЮ-ХХЫ, 2009. – 205 с.

590. Борисов Ю. С. Политическая система конца 20 – 30-х годов. О Сталине и сталинизме / Ю. С. Борисов, В. М. Курицын, Ю. С. Хван // Историки спорят. 13 бесед / под ред. В. С. Лельчук. – М. : Политиздат, 1989, – С. 228 – 303.

591. Борисова Л., Виноградов В., Ивницкий А., Кондрашин В. Информационные материалы ВЧК – ГПУ за 1918 – 1922 гг. как исторический источник // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы. В 4-х т. : Т. 1. 1918 – 1922 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 1998. – С. 23 – 53.

592. Борисова Л. В. Нэп в зеркале показательных процессов по взяточничеству и хозяйственным преступлениям / Л. В. Борисова // Отечественная история. – 2006. – № 1. – С. 84 – 97.

593. Борисова Л. В. «Пользуйтесь случаем – уничтожайте паразитов, взяточников»: первая программа борьбы со взяточничеством в Советской России (1921 – 1923 гг.) / Л. В. Борисова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. – 2007. – № 3(9). – С. 21 – 33.

594. Боффа Дж. История Советского Союза (в 2-х томах) / Дж. Боффа / пер. с итал. И. Б. Левин, С. К. Дубинин. Т. 1. – М. : Международные отношения, 1990. – 627 с.

595. Булулуков Н. Ю. Правовое регулирование организации и деятельности органов государственной безопасности (1922 – 1934): Монография. – М. : Академия федеральной службы безопасности, 2005. – 194 с.

596. Бут А. Н., Добров П. В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20 – 30 -е годы XX века : от новых источников к новому осмыслению / А. Н. Бут, П. В. Добров. – Донецк : КИТИС, 2000. – 314 с.

597. Быстрова И. В. Государство и экономика в 1920-е годы : борьба идей и реальность / И. В. Быстрова // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 20 – 34.

598. Васильев В. Політичне керівництво УРСР і СРСР : динаміка відносин центр-субцентр влади (1917 – 1938) / В. Васильев. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – 376 с.

599. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Макс Вебер ; [сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова]. – М. : Прогресс, 1990. – 804, [1] с.; 21 см. – (Социол. мысль Запада).

600. Велидов А. С. На страже завоеваний Октября / А. С. Велидов // История СССР. – 1970. – № 1. – С. 3 – 26.

601. Велидов А. С. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВНК (1917 – 1920 гг.) / А. С. Велидов. – М. : ВШ КГБ СССР, 1975. – 472 с.

602. Велидов А. С. Домыслы и факты о деятельности ВНК / А. С. Велидов // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 4. – С. 85 – 95.

603. Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами : Из истории подделки денежных знаков / Гюнтер Вермуш ; пер. с нем. – М. : Международные отношения, 1990. – 224 с.

604. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991 / Н. Верт; [пер. с фр.]. – М. : Прогресс, Прогресс-Академия, 2002. – 480 с.

605. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н.Верт; [пер. с фр. А. И. Пигалева]. – М. : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 447 с.

606. Викторов Б. А. Без грифа «секретно». Записки военного прокурора / Б. А. Викторов. – М. : Юридическая литература, 1990. – 336 с.

607. Волобуев П. В. Экономическая политика Временного правительства / П. В. Волобуев. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 398 с.

608. Волосник Ю. П. Підпільна підприємницька діяльність нової буржуазії та боротьба з нею в роки НЕПу / Ю. П. Волосник // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 526 : Історія. – Вип. 33. – С. 144 – 154.

609. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків : НМЦ «СД», 2002. – 383 с.

610. Волосник Ю. П. Державний апарат та представники нової буржуазії України в умовах зламу непу (кінець 1927 – початок 1930-х рр.) / Ю. П. Волосник // Наук. проблеми історичного ф-ту / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 265 – 270.

611. Волосник Ю. П. Контрабандна діяльність підприємців в Україні та боротьба з нею в роки непу / Ю. П. Волосник // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – «Історія». – 2007. – № 762. – С. 6 – 16.

612. Волосник Ю. П. Нова буржуазія в умовах непу / Ю. П. Волосник // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : Колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : В 2 ч. – Ч. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 343 – 381.

613. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система / Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 33 – 43; № 4. – С. 3 – 15.

614. Вялков Л. И. Борьба приморских чекистов с врагами Советской власти в 1922 – 1928 годах. – Владивосток, 1972. – 243 с.

615. Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина (1921 – 1923) / Э. Б. Генкина. – М. : Наука, 1969. – 287 с.

616. Генкина Э. Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921 – 1922) / Э. Б. Генкина. – М. : Госполитиздат, 1954. – 504 с.

617. Герцензон А. А. «Руководящие начала по уголовному праву РСФСР» и их значение в истории социалистического уголовного права / А. А. Герцензон // Советская юстиция. – 1937. – № 12. – С. 8 – 12.

618. Герцензон А. Развитие понятия контрреволюционного преступления в истории социалистического уголовного законодательства / А. Герцензон // Советская юстиция. – 1938. – № 1. – С. 29 – 33.

619. Герцензон А. А. Уголовное право и социология / А. А. Герцензон. – М. : Юридическая литература, 1970. – 286 с.

620. Гимпельсон Е. Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы / Е. Г. Гимпельсон. – М. : ИРИ РАН, 2000. – 439 с.

621. Гимпельсон Е. Г. НЭП Сталина – Ленина. Проблемы и уроки (20-е годы XX в.) / Е. Г. Гимпельсон. – М. : Собрание, 2004. – 303 с.

622. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы. 20-е годы (Руководящие кадры государственного аппарата СССР) / Е. Г. Гимпельсон. – М. : ИРИ РАН, 2001. – 225 с.

623. Гимпельсон Е. Г. Становление и эволюция советского государственного аппарата управления. 1917 – 1930 / Е. Г. Гимпельсон. – М. : ИРИ РАН, 2003. – 225 с.

624. Голанд Ю. М. Дискуссии об экономической политике в годы денежной реформы 1921 – 1924 / Ю. М. Голанд. – М. : Экономика, 2006. – 630 с.

625. Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие НЭП. Валютное регулирование в период НЭПа / Ю. М. Голанд. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1998. – 160 с.

626. Голанд Ю. М. Неоконченый кризис / Ю. М. Голанд // Эксперт. – 2008. – № 1 (640). – С. 54 – 59.

627. Голишков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. В 2-х кн. / Д. Л. Голишков. – М. : Политиздат, 1986. Кн. 1. – 333 с.; Кн. 2. – 397 с.

628. Голіченко В. Д. Боротьба за додержання соціалістичної законності чекістськими органами України / В. Д. Голіченко // Радянське право. – 1963. – № 6. – С. 46 – 58.

629. Голіченко В. Д. Вартові революції. Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р. / В. Д. Голіченко. – К. : Політвидав України, 1966. – 163 с.

630. Голіченко В. Д. Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією (1918 – 1922 рр.) / В. Д. Голіченко // Український історичний журнал. – 1962. – № 4. – С. 26 – 38.

631. Голіченко В. Д. Партійне керівництво органами державної безпеки / В. Д. Голіченко – К. : Видавництво Київського університету, 1968. – 273 с.

632. Гончаренко В. Д. Законодавчі органи України за часів нової економічної політики / В. Д. Гончаренко // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 3 (78). – С. 74 – 83.

633. Государственная безопасность России : История и современность / под ред. Байгузина Р. Н. – М., 2004. – 815 с.

634. Гранкіна О. В. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920 – 1950-ті рр. : методичні рекомендації / О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. – К. : Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1997. – 35 с.

635. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / П. Грегори / пер. с англ. И. Кузнецова, А. Макаревича / – 2-е изд. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 400 с.

636. Гриневич Л. «Тест на політичну лояльність»: суспільно-політичні настрої населення УСРР в умовах «воєнної тривоги» 1927 року / Л. Гриневич //

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України. – Вип. 13. – С. 343 – 355.

637. Давыдов А. Ю. Мешочники и диктатура в России. 1917 – 1921 гг. / А. Ю. Давыдов. – СПб. : Алетея, 2007. – 396 с.

638. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20 – 30 -ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К. : Либідь, 1990. – 344 с.

639. Дзейко Ж. О. Особливості становлення вітчизняної законодавчої техніки у радянський період в контексті кодифікації законодавства 1920-х років / Ж. О. Дзейко // Наше право. – 2014. – № 3. – С. 13 – 21.

640. Дзержинский Феликс Эдмундович [Текст]: Биография / редкол. : С. К. Цвигун, А. А. Соловьев, И. А. Дорошенко и др. – М. : Политиздат, 1977. – 494 с.

641. Дзержинский Феликс Эдмундович: Биография / редкол. А. С. Велидов и др. – 3-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1986 – 511 с.

642. Дніпровець В. Катеринославська ГубНК / В. Дніпровець // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КДБ. – 1994. – № 1. – С. 44 – 56.

643. Дорошенко И. А. Деятельность органов и войск государственной безопасности в период построения фундамента социализма и ликвидации эксплуататорских классов (1921 – 1932 гг.): Учебное пособие. Ч. 2 / И. А. Дорошенко. – М. : Ордена Ленина Краснознаменный военный институт им. Ф. Э. Дзержинского, 1960. – 292 с.

644. Дорошенко И. А. Создание органов и войск государственной безопасности и их деятельность в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1917 – 1920 гг.): Учебное пособие. Ч. 1 / И. А. Дорошенко. – М. : Ордена Ленина Краснознаменный военный институт им. Ф. Э. Дзержинского, 1959. – 193 с.

645. Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931 – 1933 / Р. Дэвис, С. Уиткрофт. – М. : РОССПЭН, 2011. – 539 с.

646. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

647. Елфимов Е., Щетинов Ю. Три процесса над старой интеллигенцией. (1928-1931 гг.) / Е. Елфимов, Ю. Щетинов // Политическое образование. – 1989. – № 16. – С. 69 – 75.

648. Єфіменко Г. Про причини появи «волобуєвщини» / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України. – 2006. – № 15. – С. 94 – 136.

649. Загородников Н. И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел / Н. И. Загородников. – М. : МВШМ МВД СССР, 1979. – 100 с.

650. Зданович А. А. Как Л. Д. Троцкий и Реввоенсовет Республики «потеряли» контрразведку / А. А. Зданович // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 3. – С. 75 – 82.

651. Землянский П. Т. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы советской власти (на материалах Украины) / П. Т. Землянский. – М. : Ред.-изд. отдел Киевской научно-исследовательской лаборатории ВНИИ МВД СССР, 1972. – 307 с.

652. Золотарьов В. А. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3-го рангу С. Мазо / В. А. Золотарьов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 374 – 389.

653. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / В. Золотарьов. – Харків : Фоліо, 2007. – 319 с.

654. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / В. Золотарьов. – Харків : Фоліо, 2007. – 319 с.

655. Золотарьов В. А. Чекісти 20-х – 30-х : матеріали до біографічного словника / В. А. Золотарьов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168 – 176; 1995. – № 1/2. – С. 334 – 340.

656. Золотарьов В. ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині : люди та долі. 1919 – 1941 / В. Золотарьов. – Харків : Фоліо, 2003. – 477 с.

657. Золотарьов В. А., Бажан О. Г., Тіміряєв Є. Р. ЧК – ГПУ – НКВД Житомирщини у 1919 – 1941 роках : структура та керівний склад / В. А. Золотарьов, О. Г. Бажан, Є. Р. Тіміряєв // Реабілітовані історією. Житомирська область. Книга третя / упор. Л. А. Копійченко, Д. Я. Самалдюк, Є. Р. Тіміряєв. – Житомир : Полісся, 2010. – С. 9 – 22.

658. Золотарьов В. «...Один із активніших працівників ЧК – ГПУ». Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця / В. Золотарьов, В. Парфьоненко // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2003. – № 1. – С. 355 – 402.

659. Зубарев В. И. Борьба с взяточничеством в Петрограде в начале нэпа. 1921 – 1924 гг. // В. И. Зубарев // Правоведение. – 1975. – № 6. – С. 80 – 89.

660. Зубов Н. Ф. Э. Дзержинський. Биография / Н. Ф. Зубов. – М. : Издательство политической литературы, 1971. – 423 с.

661. Измозик В. С. Глаза и уши режима : государственный политический контроль за населением Советской России в 1918 – 1928 годы / В. С. Измозик. – Санкт-Петербург : Издательство университета экономики и финансов, 1995. – 164 с.

662. Измозик В. С. Система государственной информации: создание и деятельность / В. С. Измозик // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20 – 30-е годы. – М. : Федеральная служба безопасности России, 2000. – С. 23 – 26.

663. Исаев И. А. Пути разработки системы советского права 20-х годов / И. А. Исаев // Вопросы права и законности в первые годы советской власти. – М. : Всесоюзный юридический заочный институт, 1984. – С. 3 – 16.

664. Историография сталинизма : Сб. статей / под. ред. Н. А. Симония. – М. : РОССПЭН, 2007. – 479 с.

665. Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / под ред. Г. А. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 1996. – 464 с.

666. История советских органов государственной безопасности. Макет учебного пособия / А. В. Прокопенко, И. С. Розанов, И. А. Дорошенко. – М. : ВКШ КГБ. – 1967. – 476 с.

667. История советских органов государственной безопасности: Учебник / ред. коллегия В. М. Чебриков, Г. Ф. Григоренко, Н. А. Душин, Ф. Д. Бобков. – М. : ВКШ КГБ. – 1977. – 639 с.

668. Іваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону / В. В. Іваненко, І. В. Іщенко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2006. – 280 с.

669. Калантаров В. Борьба с контрабандой в первые годы Советской власти / В. Калантаров // Социалистический таможенный контроль. – 1972. – № 1. – С. 25 – 26.

670. Камалова Г. Т. Подразделение ВЧК – ГПУ – ОГПУ в системе органов государственной власти / Г. Т. Камалова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия : Право. – 2012. – № 7 (266). – С. 14 – 19.

671. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК – ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х років / Г. Капустян // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 465 – 476.

672. Капустян Г. Радянська таємна служба про політичні події і настрої в українському селі у 1921 – 1927 рр. : [за матеріалами архіву ОДПУ Чорнухівського району Полтавської області] / Г. Капустян // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. Статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; відп. ред. П. Т. Тронько. – К. : Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 271 – 275.

673. Карр Э. История Советской России. Кн. 1 : Т. 1, 2. Большевицкая революция. 1917 – 1923 / Э. Карр ; [пер. с англ. З. П. Вольской, О. В. Захаровой, Н. Н. Кольцова]. – М. : Прогресс, 1990. – 771 с.

674. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років : соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К. : Глобус, Вік ;

Едмонтон : Канадський інститут Українських Студій Альбертського ун-ту. – 1992. – 176 с.

675. Кен О. Н. Мобилизационное планирование и политические решения. Конец 1920 – середина 1930-х гг. – СПб. : Изд. Европейского ун-та, 2002. – 470 с.

676. Кип Дж., Литвин А. Эпоха Йосипа Сталина в России. Современная историография / Дж. Кип, А. Литвин ; [пер. с англ. В.Н.Матузовой]. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 328 с.

677. Кисловский Ю. Г. Контрабанда: история и современность / Ю. Г. Кисловский. – М. : Автор, 1995. – 429 с.

678. Климов М. Е. Контрреволюция на экономическом фронте (эпоха НЭПа) / М. Е. Климов. – М. : Высшая пограничная школа ОГПУ, 1928. – 67 с.

679. Климов М. Е. Очерки по истории карательных органов / М. Е. Климов. – М. : Высшая пограничная школа ОГПУ, 1928. – 83 с.

680. Козацька Т. Державні повинності селян у сільському господарстві УСРР (1928 – 1933 рр.) : історико-теоретичний аспект / Т. Козацька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 13. – С. 202 – 213.

681. Кокурин А. ВЧК (1917 – 1922) / А. Кокурин, Н. Петров // Свободная мысль. – 1998. – № 6. – С. 104 – 113.

682. Кокурин А. ГПУ – ОГПУ (1922 – 1928) / А. Кокурин, Н. Петров // Свободная мысль. – 1998. – № 7. – С. 110 – 125.

683. Кокурин А. ОГПУ (1929 – 1934) / А. Кокурин, Н. Петров // Свободная мысль. – 1998. – № 8. – С. 95 – 114.

684. Колдаев В. М. Из истории организации борьбы с контрабандой в СССР. (1917 – 1930 гг.) / В. М. Колдаев // Известия вузов. Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 101 – 114.

685. Колемасов В. Н. Особенности взаимодействия органов ВЧК – ОГПУ и милиции в борьбе с уголовной преступностью в 1917 – 1934 гг. (На материалах

Пензенской губернии) / В. Н. Колемасов // Исторические чтения на Лубянке : 1997 – 2007. – М. : Куликово поле, 2008. – С. 51 – 65.

686. Колпакиди А. И., Серяков М. Л. Щит и меч : руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи и Российской Федерации. Энциклопедический справочник / А. И. Колпакиди, М. Л. Серяков. – М. : Олма-Пресс; С.-Птб. : Издательский дом «Нева», 2002. – 734 с.

687. Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и регулирование во время войны и революции / Н. Д. Кондратьев. – М. : Наука, 1991. – 487 с.

688. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917 – 1960 / К. Кононенко. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.

689. Коровин В. В. В. И. Ленин и некоторые вопросы организации и деятельности органов государственной безопасности / В. В. Коровин. – М. : Высшая школа КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1990. – 80 с.

690. Коровин В. В. История отечественных органов безопасности: Учебное пособие / В. В. Коровин. – М.: Высшая школа КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1998. – 253 с.

691. Косый А. О некоторых приемах и методах борьбы контрреволюции против Советской власти. (Материалы к истории ВЧК – ОГПУ – НКВД) / А. Косый. – М. : НКВД СССР, Особое бюро при наркомате, 1939. – 192 с.

692. Костенко И. Крылья советской Украины / И. Костенко // Техника молодежи. – 1978. – № 2. – С. 48 – 56.

693. Куварзин А. И. Дорогами нескончаемых битв / А. И. Куварзин. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 159 с.

694. Кудрявцев В. Н. Стратегия борьбы с преступностью / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 2005. – 366 с.

695. Кудрявцев В. Политическая юстиция в СССР / В. Кудрявцев, А. Трусков. – М. : Наука, 2000. – 365 с.

696. Кулага І. І. Органи державної безпеки в Донецькій області : спогади, факти, документи / І. І. Кулага, В. В. Зуєв. – Донецьк : ТОВ «Алан», 2002. – 400 с.

697. Кульчицький С. В. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917 – 1938 рр.) // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918 – 1991 рр.): історія, структура, функції / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 17 – 70.

698. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

699. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. / С. В. Кульчицький. – К. : Темпора, 2013. Кн. 1. – 504 с.; Кн. 2. – 628 с.; Кн. 3. – 388 с.

700. Кульчицький С. В. Органи державної безпеки в системі тоталітарної влади. (До 80-річчя утворення ВЧК) / С. В. Кульчицький // Історія України. – 1997. – грудень. – № 48.

701. Курицын В. М. Переход к нэпу и революционная законность / В. М. Курицын. – М. : Наука, 1972. – 216 с.

702. Курицын В. М. Становление социалистической законности / В. М. Курицын. – М. : Наука, 1983. – 193 с.

703. Курс советского уголовного права : в 6 т. / А. А. Пионтковский и др. (ред. кол.). – М. : Наука, 1970 – 1971 : Т. 1. Уголовный закон. Часть общая. – 311 с.; Т. 2. Преступление : Часть общая. – 516 с.; Т. 3. Наказание. – 350 с.; Т. 4. Государственные преступления и против социалистической собственности. Часть особенная. – 432 с.; Т. 5. Преступления против личности, ее прав, хозяйственные преступления. – 571 с.; Т. 6. Преступления против государственного аппарата и общественного порядка. Воинские преступления. Часть особенная. – 559 с.

704. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921 – 1923 рр. / О. О. Кучер. – Харків : Вид-во Харківського університету, 1971. – 172 с.

705. Куромия Х. Сталинский «великий перелом» и процесс над Союзом освобождения Украины / Х. Куромия // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 190 – 194.

706. Лацис О. Перелом. Опыт прочтения несекретных материалов / О. Лацис. – М. : Политиздат, 1990. – 397 с.

707. Леонов С. В. Государственная безопасность Советской Республики в пору Октябрьской революции и гражданской войны (1917 – 1922 гг.) / С. В. Леонов // Государственная безопасность России: история и современность / под общ. ред. Р. Н. Байгузина. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 341 – 350.

708. Леонов С. В. История советских спецслужб 1917 – 1938 гг. в новейшей историографии (1991 – 2006) / С. В. Леонов // Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. – Т. 3. – М. : Кучково поле, 2007. – С. 11 – 63.

709. Леонов С. В. Реорганизация ВЧК в ГПУ / С. В. Леонов // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20 – 30-е годы. – М. : Федеральная служба безопасности России, 2000. – С. 14 – 18.

710. Линдер И. Б. Спецслужбы России за 1000 лет. Материалы секретных фондов / И. Б. Линдер, С. А. Чуркин. – М. : РИПОЛ класик, 2006. – 736 с.

711. Литвин А. Л. Красный и белый террор в России в 1917 – 1922 годах / А. Л. Литвин. – М. : Эксмо, Яуза, 2004. – 448 с. (Серия: Совершенно секретно).

712. Лихолобова З. Г. Оппозиционные настроения в среде крупных хозяйственников периода индустриализации СССР / З. Г. Лихолобова // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідної роботи : історичні науки, політологія. – Кн. 1. – Донецьк, квітень 1997 р. – Донецьк : ДонДУ, 1997. – С. 140 – 142.

713. Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті рр.) / К. В. Лобач. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 41 с.

714. Лукьянов А. А. Советская разведка и русская военная эмиграция 20 – 40-х годов. Интервью со старшим консультантом Пресс-службы внешней разведки России полк. В. Н. Карповым / А. А. Лукьянов // Новая и новейшая история. – 1998. – № 3. – С. 119 – 124.

715. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции: Мировой криминологический анализ / В. В. Лунеев. – М. : Норма, 1997. – 497 с.

716. Маймескулов Л. Н. ГПУ и Прокуратура УССР : Становление надзора / Л. Н. Маймескулов // Актуальные проблемы формирования правового государства : Краткие тезисы докл. и науч. сообщ. респ. науч. конф. 24 – 26 окт. 1990 г. – Харьков : Юрид. ин-т, 1990. – С. 57 – 59.

717. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис; под ред. Н. М. Голушко. – Харьков : Основа, 1990. – 345 с.

718. Макаренко В. П. Бюрократия и сталинизм / В. П. Макаренко. – Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1989. – 368 с.

719. Малахов А. Проводимая Дзержинским и ВЧК борьба с коррупцией сократила численность населения страны, но не количество взяточников / А. Малахов // Имею право. – 2005. – июль. – № 13 (23).

720. Маркушин А. Г. Оперативно-розыскная деятельность – необходимость и законность / А. Г. Маркушин. – Нижний Новгород : НЮИ МВД России, 1997. – 324 с.

721. Маручек А. А. Из истории взаимодействия органов советской милиции с иными правоохранительными органами в деятельности по предварительному расследованию преступлений (1917 – 1936 гг.) / А. А. Маручек // Исторический опыт и современность : Труды академии МВД СССР. – М., 1990. – С. 50 – 54.

722. Мелия А. Мобилизационная подготовка народного хозяйства СССР (1921 – 1941) : Сборник статей / А. Мелия. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2004. – 350 с.

723. Мерзляков В. М. Органы государственной безопасности как специально-силовые ресурсы власти в советской мобилизационной системе (некоторые аспекты историко-политологического анализа) / В. М. Мерзляков //

Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Т. 3. – М. : Кучково поле, 2007. – С. 323 – 336.

724. Мироненко А. Н. Проблемы законности на этапе новой экономической политики в Украине (1921 – 1927) / А. Н. Мироненко, А. П. Бенько. – К. – Днепродзержинск : Институт государства и права НАН Украины, 1992. – 33 с.

725. Михайленко П. П. Уголовное право УССР периода перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921 – 1925 гг.) / П. П. Михайленко. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1956. – 123 с.

726. Михеев В. И. Основные направления деятельности органов ГПУ-ОГПУ Центрального Черноземья в 1922 – 1934 годах / В. И. Михеев. – М. : Спутник, 2003. – 233 с.

727. Міхеєва О. К. Девіантна поведінка радянського населення в світлі наукової літератури та джерел 1920-х років / О. К. Міхеєва // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2011. Вип. 21. – С. 278 – 296.

728. Міхеєва О. К. Загальна структура злочинності та динаміка її окремих видів в радянській Україні часів непу (за даними звітів міліції та кримінального розшуку) / О. К. Міхеєва // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2009. – № 1. – С. 150 – 157.

729. Міхеєва О. К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919 – 1929) / О. К. Міхеєва. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 248 с.

730. Міхеєва О. К. Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921 – 1928 рр.) : Історичні аспекти / О. К. Міхеєва. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. – 456 с.

731. Міхеєва О. К. Україна на початку 1920-х рр.: життя суспільства в умовах перехідних історичних періодів (за документами правоохоронних органів) / О. К. Міхеєва // Історія та історіографія в Європі: Збірник наукових праць. Вип. 1 – 2. – К. : УНІСЕРВ, 2003. – С. 164 – 174.

732. Мозохин О. Б. Внесудебные полномочия ВЧК / О. Б. Мозохин // Исторические чтения на Лубянке. 1998 год. Российские спецслужбы на переломе эпох : конец XIX – 1922 год. – Москва, Великий Новгород, 1999. – .75 – 83.

733. Мозохин О. Б. ВЧК – ОГПУ в борьбе с коррупцией в годы новой экономической политики (1921 – 1928) / О. Б. Мозохин, А. Ю. Епихин. – М. : Кучково поле; Гиперборья, 2007. – 528 с.

734. Мозохин О. Б. ВЧК – ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. На защите экономической безопасности государства и в борьбе с терроризмом. / О. Б. Мозохин. – М. : Яуза, Эксмо, 2004. – 448 с. (Серия: Лубянка. Открытые архивы.)

735. Мозохин О. Б. Дело «Контроль К» / О. Б. Мозохин // Военно-исторический архив. – 2002. – № 7 (31). – С. 22 – 48.

736. Мозохин О. Б. Деятельность ГПУ – ОГПУ по обеспечению экономической безопасности Советского государства / О. Б. Мозохин. – М. : Кучково поле, 2009. – 352 с.

737. Мозохин О. Б. Об организации экономических подразделений ОГПУ / О. Б. Мозохин // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20 – 30-е годы. – М.: Федеральная служба безопасности России, 2000. – С. 33 – 35.

738. Мозохин О. Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953). Монография / О. Б. Мозохин. – Жуковский ; М. : Кучково поле, 2006. – 480 с.

739. Мозохин О. Б. Роль органов госбезопасности в экономической системе СССР / О. Б. Мозохин // Труды общества изучения истории отечественных спецслужб. – М. : Кучково поле, 2008. – Т. IV. – С. 85 – 129.

740. Мозохин О. Б. Статистика репрессивной деятельности органов ВЧК – ОГПУ (1921 – 1934 гг.) / О. Б. Мозохин // Военно-исторический архив. – 2004. – № 6 (54). – С. 96 – 114.

741. Надеждина В. А. Нэповская Россия в зеркале социальной истории / В. А. Надеждина // Отечественная история. – 2007. – № 4. – С. 149 – 157.

742. Найденов М. Е. Социальная структура советского общества в научной литературе 1920-х гг. / М. Е. Найденов // Вестник Московского университета. История. – 1975. – № 1. – С. 19 – 37.

743. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : Колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : В 2 ч. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.; Ч. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.

744. Некрасов В. Ф. Проблемы организационного построения и взаимоотношений органов государственной безопасности и органов внутренних дел / В. Ф. Некрасов // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20 – 30 -е годы. – М. : Федеральная служба безопасности России, 2000. – С. 35 – 36.

745. Никольский В. Н. Репрессивная деятельность органов ВУЧК – ГПУ в Донбассе 20-х гг. / В. М. Нікольський // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20 – 80-е годы XX века) : Материалы международной научной конференции. Харьков: 21 – 23 сентября 1993 г. – Харьков, 1994. – Т. 1. – С. 269 – 274.

746. Никулин В. В. Потребность в безопасности. Правовой статус ВЧК – ГПУ – ОГПУ в структуре советского государства / В. В. Никулин // ИВ: Исторические исследования. – 2013. – № 6. – С. 25 – 84.

747. Нікольський В. М. Основна диверсійна і наймогутніша з організацій, створених «Промпартією» / В. М. Нікольський // Правда через роки. Статті, спогади, документи. – Донецьк : Донецька обласна редколегія тому «Реабілітовані історією», Донецький обласний комітет у справах преси та інформації, РВП «Лебідь», 1995. – С. 40 – 46.

748. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія. – Донецьк : Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 624 с.

749. Новиков Ю. Н. Государственные механизмы регулирования экономики Украины / Ю. Н. Новиков. – Симферополь : ИТ «АРИАЛ», 2009. – 332 с.

750. Новикова В. С. Нормативно-правове регулювання діяльності міліції України з протидії економічній злочинності у вугільній промисловості (1917 – 1926 рр.) / В. С. Новикова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 3. – С. 51 – 56.

751. Новикова В. С. Шляхи протидії економічній злочинності в промисловому комплексі Донбасу в 20-ті рр. ХХ ст. / В. С. Новикова // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 711 – 716.

752. НЭП : Взгляд со стороны: сб. документов и материалов / сост. и авт. предисл. В. В. Кудрявцев. – М. : Московский рабочий, 1991. – 462 с.

753. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922 – 1934) : історико-юридичний аналіз / В. Т. Окіпнюк. – К. : Видавництво Національної Академії СБ України, 2002. – 290 с.

754. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922 – 1941 рр.) : історико-правове дослідження: монографія / В. Т. Окіпнюк. – К.: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБУ України, 2015. – 360 с.

755. Олійник М. М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу / М. М. Олійник // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 16 – 29.

756. Онищенко Н. Н. Становление и развитие источников советского права на Украине / Н. Н. Онищенко / АН УССР. Ин-т государства и права : [отв. ред. – Н. И. Козюбра]. – К. : Наукова думка, 1988. – 112 с.

757. Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «ТОРГСИН» / Е. А. Осокина. – М. : РОССПЭН ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 592 с.

758. Офицерова Н. В. ГПУ – ОГПУ в системе политического контроля в промышленном сообществе Петрограда – Ленинграда в 1920-е гг. / Н. В.

Офицера // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – 2008. – № 4 – 2. – С. 83 – 91.

759. Павлов А. Н. Борьба милиции с преступностью в годы непа / А. Н. Павлов // Вопросы истории. – 2004. – № 10. – С. 135 – 144.

760. Петров М. Н. ВЧК – ОГПУ : первое десятилетие (на материалах Северо-Запада России) / М. Н. Петров. – Новгород: НГУ, 1995. – 162 с.

761. Петров Н., Ясен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов / Н. Петров, М. Янсен. – М. : РОССПЭН, 2008. – 448 с.

762. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ін-т, 2001. – 274 с.

763. Плеханов А. М. ВЧК – ОГПУ (1921 – 1928) / А. М. Плеханов. – М. : Х-Истори, 2003. – 506 с.

764. Плеханов А. М. ВЧК – ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921 – 1928 / А. М. Плеханов. – М. : Кучково поле, 2006. – 704 с.

765. Плеханов А. М. Дзержинский. Первый чекист России / А. М. Плеханов. – М. : ОЛМА Медиа групп, 2007. – 813 с.

766. Плеханов А. М. Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период (1921 – 1925 гг.) / А. М. Плеханов. – М. : Высшая школа КГБ СССР, 1989. – 220 с.

767. Плеханов А. М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы / А. М. Плеханов // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20 – 30-е годы. – М. : Федеральная служба безопасности России, 2000. – С. 47 – 52.

768. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : моногр. / М. А. Погорецький. – Харків : Арсіс, ЛТД, 2007. – 576 с.

769. Подкур Р. Ю. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Ю. Подкур,

В. В. Ченцов. – Тернополь, Збруч : Институт истории Украины НАНУ, 2010. – 372 с.

770. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур. – К. : Рідний край, 2000. – 230 с.

771. Подкур Р. Ю. Інформаційно-аналітичні матеріали ВУНК – ДПУ як джерело до вивчення діяльності політичних партій на Поділлі / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; редкол. : П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін. – К. : Рідний край, 1997. – Вип. 2. – С. 219 – 237.

772. Подкур Р. Ю. Інформаційно-аналітичні матеріали колишніх спецслужб до вивчення релігійних процесів на Поділлі 20 – 30-х років / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К. : Рідний край, 1998. – Вип. 3. – С. 197 – 208.

773. Подкур Р. Ю. Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки / Р. Ю. Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (збірник статей). – К., 2005. – Вип. 30. – С. 136 – 151.

774. Подкур Р. Ю. Організаційне становлення ВЧК: тимчасові Комісії чи прообраз політичної поліції / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; редкол. : П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 84 – 103.

775. Подкур Р. Ю. Організаційне становлення економічного управління ВУЧК – ГПУ на початку 1920-х рр. // Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; редкол. : П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 130 – 142.

776. Подкур Р. Ю. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми / Р. Ю. Подкур // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 17 – 34.

777. Подкур Р. Ю. Створення мережі секретного інформування ВУЧК – ГПУ на початку 20-х рр. ХХ ст. / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі

імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; редкол.: П.Т.Трощинський (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 251 – 268.

778. Політичні репресії в Україні (1917 – 1980-ті роки). Бібліографічний покажчик [автори вступних статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов]. – Київ – Житомир : Полісся, 2007. – 456 с.

779. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / [Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – 952 с.

780. Поляков Ю. А. Переход к непу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1967. – 511 с.

781. Портнов В. П. ВЧК, 1917 – 1922 / В. П. Портнов. – М.: Юридическая литература, 1987. – 207 с.

782. Портнов В. П. Становление правосудия советской России (1917 – 1922) / В. П. Портнов, М. М. Славин. – М. : Наука, 1990. – 167 с.

783. Поляков Ю. А. Переход к непу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1967. – 511 с.

784. Попов В. Н. Государственный террор в советской России. 1923 – 1953 гг. (источники и их интерпретация) / В. Н. Попов // Отечественные архивы. – 1992. – № 2. – С. 20 – 32.

785. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941) / [І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович, І. М. Музика та ін.]. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.

786. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918 – 1991 рр.) : історія, структура, функції : Матеріали круглого столу. 19 грудня 2013 р., м. Київ / упоряд. : О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 469 с.

787. Рассказов Л. П. Деятельность органов государственной безопасности по реализации политики ВКП (б) (Конец 20-х – 1941 г.) / Л. П. Рассказов. – М. : Простор, 2001. – 342 с.

788. Рассказов Л. П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917 – 1941 гг.) / Л. П. Рассказов – Уфа : РИО УВШ МВД, 1994. – 465 с.

789. Реабилитация: политические процессы 30 – 50-х годов [Сборник / сост. И. В. Курилов и др.: вступ. ст. Н. Михлова]. – М. : Политиздат, 1991. – 461 с.

790. Рогожин А. И. Правоохранительные органы УССР в первые годы советской власти (1917 – 1920 гг.) / А. И. Рогожин. – Харьков : Юридический ин-т им. Ф. Э. Дзержинского, 1981. – 44 с.

791. Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К. : Стилос, 2007. – 604 с.

792. Российские спецслужбы. История и современность. Материалы исторических чтений на Лубянке, 1997-2000 гг. – М. : Кучково поле, 2003. – 543 с.

793. Россия нэповская. Исследования / под ред. А. Н. Яковлева. – М. : Новый хронограф, 2002. – 446 с. (Серия : Россия XX век. Исследования).

794. Самуэльсон Л. Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921 – 1941 гг./ Л. Самуэльсон. – М. : Апро-XX, 2001. – 294 с.

795. Саричев В. І. Посадові правопорушення та соціально-психологічна атмосфера в Україні 1920-х рр. (за матеріалами Катеринославської губернії) / В. І. Саричев, В. А. Сливенко // Грані. – 2006. – № 2 (46). – С. 18 – 22.

796. Селунская В. М. Вопросы классовой структуры советского общества в трудах В. И. Ленина и литературе 20 – 30-годов / В. М. Селунская // В. И. Ленин и некоторые вопросы изменения социальной структуры советского общества в переходный период. – М., 1973. – С. 8 – 40.

797. Симбирцев И. Спецслужбы первых лет СССР. 1923 – 1939 / И. Симбирцев. – М. : Центрполиграф, 2008. – 381 с.

798. Симонов Н. С. Военно-промышленный комплекс СССР в 20 – 50-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управления / Н. С. Симонов. – М. : РОССПЭН, 1996. – 336 с.

799. Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917 – 1936 годы / Т. М. Смирнова. – М. : Мир истории, 2003. – 296 с.

800. Солдат революции: Военная и политическая деятельность Ф. Э. Дзержинского / сост. : А. Д. Григорьев, С. В. Дзержинская. – М. : Воениздат, 1987. – 192 с.

801. Соломон П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон; [пер. с англ. Л. Максименко]. – М. : РОССПЭН, 2008. – 462 с.

802. Софинов П. Г. Карающая рука советского народа. (К 25-летию ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1917 – 1922) / П. Г. Софинов. – М. : Госполитиздат, 1942. – 157 с.

803. Софинов П. Г. Очерки истории ВЧК / П. Г. Софинов. – М. : Госполитиздат, 1960. – 248 с.

804. Софинов П. Г. Страницы из жизни Ф. Э. Дзержинского / П. Г. Софинов. – М. : Госполитиздат, 1956. – 134 с.

805. Сталин Й. В. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на Пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) в апреле 1929 г. Стенограмма / Й. В. Сталин // Сталин Й. В. Вопросы ленинизма. – М. : Политиздат, 1953. – С. 223 – 293.

806. Стрельцов Е. Л. Экономические преступления: Теоретический взгляд / Е. Л. Стрельцов. – Одесса: Астопринт, 2001. – 121 с.

807. Струков Б. Г. Борьба ОГПУ против Российской политической эмиграции / Б. Г. Струков // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20 – 30-е годы. – М. : Федеральная служба безопасности России, 2000. – С. 66 – 70.

808. Струков Б. Г. В начале противостояния: российская политическая эмиграция и советские спецслужбы после окончания гражданской войны / Б. Г. Струков // Исторические чтения на Лубянке. Проблемы истории

Всероссийской чрезвычайной комиссии. – М.: Федеральная служба безопасности России, 1998. – С. 54 – 62.

809. Суханова И. С. Зміст поняття «контрабанда» в законодавстві радянського періоду / І. С. Суханова // Історія державства і права. – 2013. – № 2. – С. 55 – 59.

810. Тепляков А. Г. Машина террора. ОГПУ – НКВД Сибири в 1929 – 1941 гг. / А. Г. Тепляков. – М.: Новый хронограф, АИРО – XXI, 2008. – 632 с.

811. Тепляков А. Г. «Непроницаемые недра»: ВЧК – ОГПУ в Сибири. 1918 – 1929 гг. / А. Г. Тепляков. – М.: АИРО-XXI, 2007. – 288 с.

812. Титов Ю. П. Система советских революционных трибуналов в первые годы нэпа / Ю. П. Титов // Вопросы истории органов борьбы с преступностью. Сборник научных трудов. – М.: Всесоюзный юридический заочный институт, 1987. – С. 70 – 134.

813. Тишков А. Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК – ОГПУ / А. В. Тишков. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1962. – 116 с.

814. Трифонов И. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921 – 1937) / И. Трифонов. – М.: Политиздат, 1960. – 280 с.

815. Трифонов И. А. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921 – 1925 гг.) / И. А. Трифонов. – Часть II. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1969. – 290 с.

816. Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Т. 1 – 4. – М.: Кучково поле, 2006 – 2008 : Т. 1. – М., 2005. – 389 с., Т. 2. – М., 2006. – 368 с.

817. Туманов Д. Ю. Конституционное регулирование прав и свобод граждан на начальном этапе становления СССР (1920-е – первая половина 1930-х гг.) / Д. Ю. Туманов / Університетські наукові записки. – 2012. – №2. – С. 139 – 144.

818. Турло С. С. Шпионаж / С. С. Турло, И. П. Залдат. — М.: X-History, 2002. – 408 с.

819. Угаров Б. У таможенного барьера / Б. Угаров. – М. : Международные отношения, 1975. – 216 с.

820. Уголовное право. Общая часть / под общ. ред. В. Комиссарова, А. Павлухина. – СПб. : Питер, 2003. – 240 с.

821. Уголовное право Украины : Общая часть : [учебник] / [М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др.] ; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – К. : Юрин-ком Интер, 2003. – 512 с.

822. Ульрих В. Двадцать лет деятельности ВЧК – ОГПУ – НКВД / В. Ульрих // Советская юстиция. – 1938. – № 1. – С. 13.

823. Усенко И.Б. Внесудебная репрессия. Как это начиналось / Игорь Борисович Усенко // Коммунист Украины. – 1990. – №2. – С.43 – 53.

824. Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И. Б. Усенко / АН УССР. Ин-т государства и права: [отв. ред. Б. М. Бабий]. – К. : Наукова думка, 1989. – 120 с.

825. Усенко І. Положення про судоустрій Української РСР 1925 р. / І. Усенко, В. Чехович // Радянське право. – 1985. – №12. – С.58 – 60

826. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Харків : Університет внутрішніх справ, 1995. – 74 с.

827. Фейгельсон М. Мешочничество и борьба с ним пролетарского государства / М. Фейгельсон // Историк-марксист. – 1940. – № 9. – С. 78 – 79.

828. Фролов М. О. Органи держбезпеки у політичній системі радянської України 20 – 30-х рр. ХХ ст. / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 191 – 204.

829. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Пантина]. – 2-е изд. – М. : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 336 с.

830. Хайров М. А. Оперативные органы пограничной охраны ОГПУ СССР / 20 – 30 -е годы. – М. : ФСБ России, 2000. – С.71 – 73.

831. Хаустов В. Н. Некоторые проблемы деятельности органов госбезопасности в 1920 – 1930-е годы / В. Н. Хаустов // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20 – 30-е годы. – М. : Федеральная служба безопасности России, 2000. – С. 60 – 65.

832. Хаустов В. Н. Развитие советской спецслужбы (1917 – 1941) / В. Н. Хаустов // Исторические чтения на Лубянке. 1997 год. – М.: ФСБ России, 1998. – С. 37 – 44.

833. Хилл Дж. Моя шпионская жизнь / Дж. Хилл. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 336 с.

834. Хромов С. С. Ф. Э. Дзержинский во главе металлопромышленности. – М. : Московский государственный университет, 1966. – 344 с.

835. Худокормов А. Г. Экономические корни бюрократизма / А. Г. Худокормов. – М. : Экономика, 1988. – 191 с.

836. Цветков Г. М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917-1945 рр. / Г. М. Цветков. – К. : Либідь, 1997. – 232 с.

837. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.

838. Ченцов В. В. Аналогии в истории: Деятельность экономических подразделений ЧК – ГПУ в условиях новой экономической политики / В. В. Ченцов // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20 – 80-е годы XX века) : Материалы международной научной конференции. Харьков : 21 – 23 сентября 1993 г. – Харьков, 1994. – Т. 1. – С.261 – 268.

839. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 482 с.

840. Черная книга коммунизма : Преступления, террор, репрессии : [95 млн. жертв] / Стефан Куртуа, Николя Верт, Жан-Луи Панне и др.; [отв. ред.: И. Ю. Белякова]; [пер с. фр. : Е. Л. Храмов (рук.) и др.]. – М. : Три века истории, 1999. – 766 с.

841. Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права / [сост. и вступ. В. С. Овчинникова, А. В. Федорова] / М. П. Чубинский. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 435 с.

842. Чугунов А. И. Борьба на границе. 1917 – 1928 (Из истории пограничных войск СССР) / А. И. Чугунов. – М. : Мысль, 1980. – 183 с.

843. Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький: особа, час, оточення / Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов. – К. : Стилос, 2002. – 468 с.

844. Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Ю. І. Шаповал. – К. : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 270 с.

845. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 350 с.

846. Шаповал Ю. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.

847. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи радянської України / М. М. Шитюк // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 128 – 142.

848. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки ХХ століття / М. Шитюк / Ін-т історії України НАН України. – К.; Миколаїв : Тетра, 2000. – 550 с.

849. Шкаренков Л. К. Переход к непу и его влияние на провал антисоветских замыслов белой эмиграции / Л. К. Шкаренко // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М. : Наука, 1974. – С. 248 – 253.

850. Шкляев И. Н. История Одесской губчк. 1917 – 1922 гг. / И. Н. Шкляев. – Одесса : Студия «Негоциант». – 2002. – 103 с.

851. Шляхтер А. А. Экономическая контрабанда и борьба с ней в СССР, 1917 – 1941 гг. : проект исследования и предварительные выводы/ А. А. Шляхтер// Исторические чтения на Лубянке : 1997 – 2007. – М. : Кучково поле, 2008. – С. 66 – 85.

Довідники

852. Лубянка. Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. Справочник / под ред. А. Н. Яковлева, авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров – М.: МФД, 2003. – 768 с.

853. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934 – 1941 : Справочник / Н. В. Петров, К. В. Скоркин / под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – М. : Звенья, 1999. – 504 с.

854. Скоркин К. В. На страже завоеваний революции. Местные органы НКВД – ВЧК – ГПУ РСФСР. 1917 – 1923: Справочник / К. В. Скоркин. – М. : ВивидАрт, 2010. – 680 с.

Словники

855. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 .

Статистичні видання

856. Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918 – 1966. – М. : Международные отношения, 1967. – XIV, 242 с.

857. Народное хозяйство СССР за 1922 – 1923 гг. Обзор Конъюнктурного Совета Госплана. – М. – Л.: Госиздат, 1924.– 502 с.

858. Статистика Донбасса. Ежемесячный бюллетень Донецкого губернского статистического бюро в г. Бахмуте. – 1923. – № 3 (12).

Енциклопедії

859. Гинцбург Л. Я. Новая экономическая политика / Л. Я. Гинцбург // Энциклопедия государства и права. – М., 1927. – вып. 4. – С. 1443 – 1445.

860. Економічна енциклопедія : У трьох томах / відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000; Тернопіль: Академія народного господарства, 2000. – Т. 1. – 864 с.

861. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998: Т. 1. – 672 с.; Т. 2. – 792 с.; Т. 5. – 720 с.

Дисертації

862. Кисіль Ю. І. Робітничо–селянська інспекція України та бюрократизація держапарату: підсумки та уроки діяльності (20 – 30-ті рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Кисіль Юрій Іванович. – Х., 1994. – 209 с.

863. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917 – 1941 рр.): структура, функції, діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олійник Олександр Іванович. – Х., 2000. – 205 с.

864. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.06 / Подкур Роман Юрійович. – К., 1998. – 274 с.

865. Поліщук О. В. Особливості формування, функціонування та боротьби з контрабандою митних органів Криму в 1920-ті рр. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Поліщук Олександр Валентинович. – Дніпропетровськ, 2013. – 200 с.

866. Труш С. М. Харківська губернська надзвичайна комісія : організація, функції, діяльність (1919 – 1922 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Труш Світлана Миколаївна. – Харків, 2015. – 248 с.

867. Ченцов В. В. Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921 – 1925 гг. : на материалах Екатеринославской губернии : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.09 / Ченцов Виктор Васильевич. – Днепропетровск, 1992. – 325 с.

Автореферати дисертацій

868. Арков В. С. Борьба органов государственной безопасности с подрывной деятельностью внутренней контрреволюции в условиях нэпа (1921 – 1925 гг.) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 20.03.02. «Контрразведка; подрывная деятельность противника» / В. С. Арков. – М., 1991. – 27 с.

869. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. П. Волосник. – Х., 2004. – 30 с.

870. Ермакова Л. Д. Понятие контрреволюционного преступления и его классовая природа (1917 – 1922 гг.) : автор. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / Л. Д. Ермакова. – М., 1975. – 44 с.

871. Майданов И. И. Органы государственной безопасности Белоруссии в восстановительный период (1921 – 1925 гг.) : автор. дисс на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 20.03.02 «Контрразведка; подрывная деятельность противника» / И. И. Майданов – М., 1972. – 20 с.

872. Мозохин О. Б. Деятельность ГПУ – ОГПУ по обеспечению экономической безопасности советского государства (1922 – 1934 гг.) : автор. дисс. на соискание науч. степени докт. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. Б. Мозохин. – Самара, 2011. – 45 с.

873. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917 – 1941 рр.): структура, функції, діяльність : автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Олійник. – Х., 2000.

874. Панков Н. А. Подрывная деятельность сионистских организаций на территории СССР и борьба с ней ВЧК – ОГПУ в годы новой экономической политики (1921 – 1928 гг.) : автор. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид.

наук : спец. 20.03.02 «Контрразведка; подрывная деятельность противника» / Н. А. Панков. – М., 1991. – 25 с.

875. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автор. дис. на здобуття наук. ступеня. докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Пиріг. – К., 2002. – 29 с.

876. Плеханов А. М. Деятельность органов ВЧК – ОГПУ в первой половине 20–х гг. (1921 – 1925 гг.) : автор. дисс. на соискание учен. степени доктора истор. наук : спец. автор. дисс. на соискание науч. степени докт. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. М. Плеханов. – М., 1991. – 26 с.

877. Поздеев П. Г. Становление и развитие оперативной деятельности органов ВЧК – ОГПУ (1917 – 1926 гг.) : автор. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 20.03.02 «Контрразведка; подрывная деятельность противника» / П. Г. Поздеев. – М., 1991. – 25 с.

878. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально–економічних, культурних процесів в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) : автор. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Р. Ю. Подкур. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.

879. Шармар О. М. Роль органів ВУНК, ДПУ, НКВС УСРР (УРСР) у здійсненні політики держави на селі (1919 – 1939 рр.) : автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Шармар. – К., 2008. – 23 с.

Інтернет–ресурси

880. Барышников Е. А. Деятельность ВЧК – ОГПУ по укреплению экономического потенциала страны : автор. дисс. на соискание науч. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. А. Барышников. – М., 2004 [Електронний ресурс] / Е.А.Барышников // Режим доступу :

<http://www.dslib.net/istoria-otechestva/deyatelnost-vchk-ogpu-po-ukrepleniju-jekonomicheskogo-potenciala-strany.html>

881. Богданов С. В. Борьба с экономической преступностью в СССР в 1930-е годы [Электронный ресурс] / С. В. Богданов // Режим доступа : www.yurclub.ru/docs/other/article127.html.

882. Боева Л. А. Деятельность ВЧК – ОГПУ по контролю за лояльностью граждан политическому режиму, 1921 – 1924 гг. : автор. дисс. на соискание науч. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л. А. Боева // Режим доступа :

883. Бондаренко О. О. Становлення та розвиток сучасних підходів до визначення поняття «економічна злочинність» [Електронний ресурс] / О. О. Бондаренко, І. О. Юрчик // Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3528>

884. Википедия [Электронный ресурс] // Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org>

885. Голанд Ю. М. Опыт индустриализации при нэпе и его использование в современных условиях [Электронный ресурс] / Ю. М. Голанд // Режим доступа: http://www.imepi-eurasia.ru/baner/Goland_NEP_2013.pdf.

886. Задавысвичка Ю. Н. Госкапитализм в Крыму в период нэпа [Электронный ресурс] / Ю. Н. Задавысвичка // Вопросы духовной культуры. Исторические науки [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://dspace.nbuiv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10135/02-Zadavysvichka.pdf?sequence=1>.

887. Згуровський М. З. Калінін Костянтин Олексійович. Перерваний політ [Електронний ресурс] / М. З. Згуровський // Режим доступу : <http://kpi.ua/kalinin-about#sthash.LIXopDkF.dpuf>.

888. Мерзляков В. КРО ОГПУ: Люди и судьбы [Электронный ресурс] / В. Мерзляков // Режим доступа : http://www.pseudology.org/Abel/KRO_OGPU.htm.

889. Мозохин О. Б. Борьба органов ВЧК – ГПУ с фальшивомонетничеством [Электронный ресурс] / О. Б. Мозохин // Режим доступа : [/http://mozohin.ru/article/print-8.html](http://mozohin.ru/article/print-8.html)

890. Мозохин О. Б. Борьба органов ВЧК – ОГПУ с незаконными валютными операциями фальшивомонетничеством [Электронный ресурс] / О. Б. Мозохин // Режим доступа : [/http://mozohin.ru/article/a-9.html](http://mozohin.ru/article/a-9.html)

891. Мозохин О. Б. Защита органами госбезопасности экономических интересов государства в концессионной политике [Электронный ресурс] / О. Б. Мозохин // Режим доступа : [/http://mozohin.ru/article/print-6.html](http://mozohin.ru/article/print-6.html).

892. Мозохин О. Б. Образование и организация деятельности ВЧК – ОГПУ [Электронный ресурс] / О. Б. Мозохин // Режим доступа : [/http://mozohin.ru/article/print-4.html](http://mozohin.ru/article/print-4.html).

893. Мозохин Б. Организация и правовое регулирование деятельности ВЧК – ОГПУ по защите экономической безопасности государства [Электронный ресурс] / Б. Мозохин // Режим доступа : <http://mozohin.ru/article/a-2.html>.

894. Об амнистии. Постановление Президиума ЦИК СССР от 2 ноября 1927 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа : [/http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/271102.htm/](http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/271102.htm/).

895. Олех Г. Л. Кровные узы. РКП(б) и ЧК/ГПУ в первой половине 1920-х годов: механизм взаимоотношений [Электронный ресурс] / Г. Л. Олех. – Новосибирск, 1999. // Электронный ресурс: Режим доступа: [/http://zaimka.ru/power/olekh3.shtml](http://zaimka.ru/power/olekh3.shtml).

896. О применении Инструкции о перевыборах в Советы. Постановление Президиума ЦИК СССР от 6 апреля 1925 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа : [/http://www.economics.kiev.ua/](http://www.economics.kiev.ua/)

897. Петров М. Н. Формирование и деятельность органов ВЧК – ОГПУ, 1917 – середина 1920-х гг. : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. Н. Петров // Режим доступа : [/ http://www.dslib.net/istoria-otechestva/formirovanie-i-dejatelnost-organov-vchk-ogpu-1917-seredina-1920-h-gg.html](http://www.dslib.net/istoria-otechestva/formirovanie-i-dejatelnost-organov-vchk-ogpu-1917-seredina-1920-h-gg.html).

898. Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: / <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr-125.html>.

899. Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК – ОГПУ. 1917 – 1926 / Фонд Александра Яковлева [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/parts/66051/1019789>.

900. Экономическая преступность [Электронный ресурс] // Преступность – угроза России: Обозреватель (специальный выпуск). – М.: Всероссийское общественно-политическое движение «Духовное наследие». – 1993. – № 2 (6). – С. 32 // http://old.nasledie.ru/oboz/N02_93/2_04.HTM.